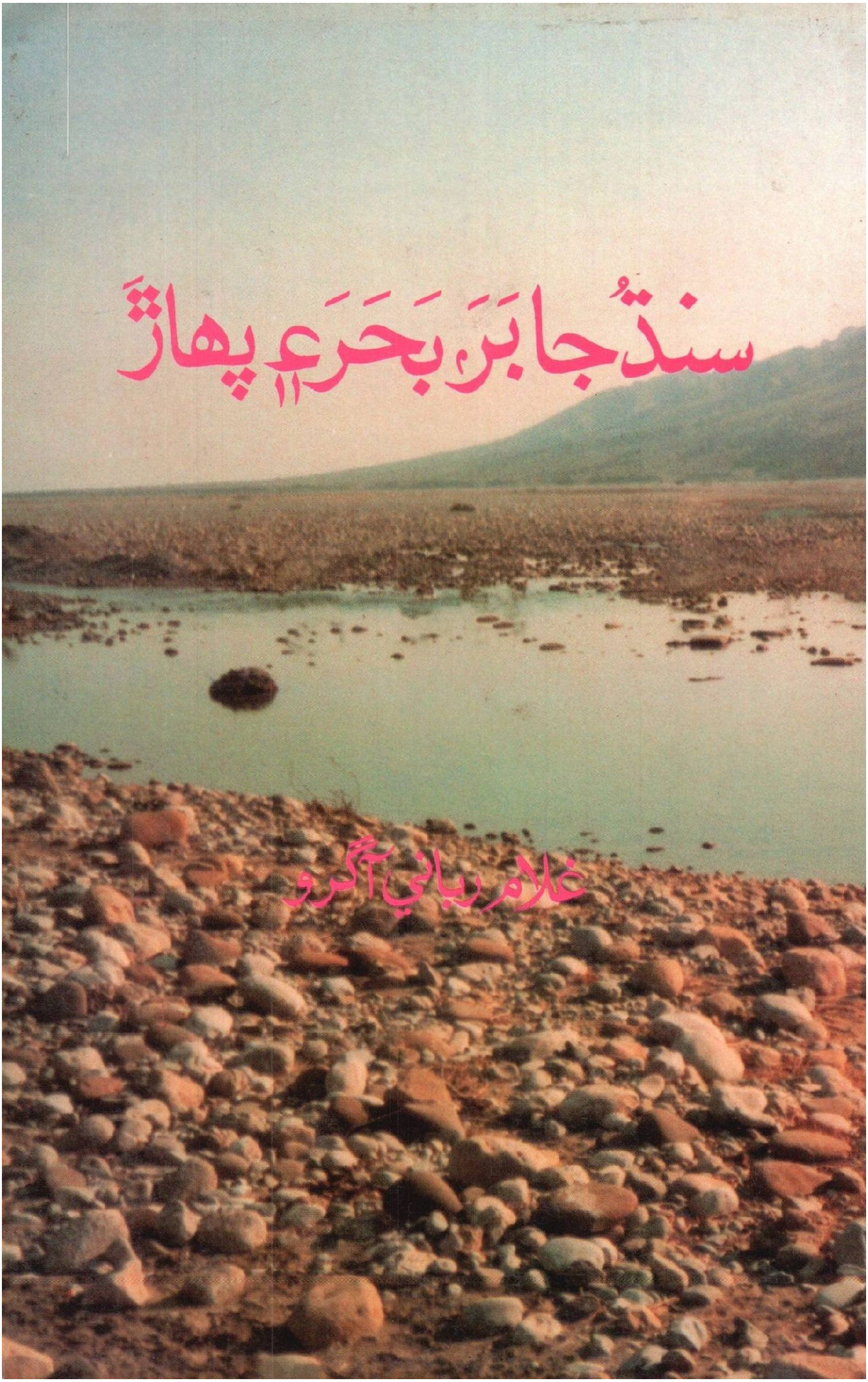
سنڌُ جا بَرَ، بَحَرَ ۽ پهاڙَ
غلام رباني آگرو

بنامِ جهاندار جان آفرین

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سامي، ڪامي، پرينءَ لئہ، ڪُسي ٿيا ڪباب،
سندو ذات جواب، تون ڪيئن پڇين تن ڪان؟

- ڀٽائي

سنڌ جا بَرَ بَحَرَ ۽ پهاڙ

غلام رباني آگرو

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو، حيدرآباد
سنڌ.

ثقافت کاتو،
حڪومت سنڌ،
ڪراچي.

COPY RIGHT RESERVED WITH THE AUTHOR

مصنف جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

ڇاپو: پهريون

سن: جون ١٩٩٧ع

تعداد: هڪ هزار ڪاپيون

قيمت: ڏيڍ سؤ روپيا

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بُڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد. سنڌ.
(فون نمبر615179)

هيءَ ڪتاب، سڪندر علي شاهه، مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، ڄامشوري ۾ ڇپيو، ۽ اعزازي سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو.

پيش لفظ

سنڌي ادبي بورڊ، ناميارو ليکڪ، سائين غلام رباني آگري جو هيءَ ڪتاب "سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ" وڏي شوق ۽ احترام سان پنهنجن پيارن پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪري ٿو.

سائين غلام ربانيءَ جي اولين ادبي مڃتا سنڌي ڪهاڻيءَ جي حوالي سان آهي. سندس نالو جديد سنڌي افسانه نويسي جي "تمورتيءَ" ۾ شامل آهي، جنهن ۾ ٻيا ٻه ڄڻا جمال ابڙو ۽ شيخ حنيظ آهن. رباني صاحب جي افسانن جو مجموعو "آب حيات" هاڻي سنڌي ڪهاڻيءَ جي ڪلاسڪس ۾ شمار ٿئي ٿو.

رباني سائينءَ ڪجهه عرصي لاءِ لکڻ ڇڏي ڏنو هو. پر، جڏهن قلم وري هٿ ۾ کنيائين، ته لکڻ جي انهيءَ نئين مرحلي ۾ سندس موضوع بدليل هئا، ۽ افسانن بدران 'علمي ۽ فڪري شهپارن' جي تخليق ٿي. ان سان گڏ، ملڪ جي ممتاز علمي ۽ ادبي شخصيتن تي خاڪا لکيائين، جن سنڌي ادب ۾ منفرد ۽ يادگار حيثيت حاصل ڪئي. مون کي اهو فخر حاصل آهي ته اهي خاڪا اول مون کي ٿي مليا ۽ مهراڻ جي صفحن جي زيب زينت جو سبب بڻيا. رباني سائينءَ انهن ۾ واڌارو ڪيو ته "جهڙا گل گلاب جا" ڪتاب جُڙي پيو، جيڪو بورڊ جي انهن چند ڪتابن مان هڪ آهي، جن کي هاڻي غيرمعمولي ادبي مقبوليت حاصل ٿي آهي.

هت، رباني سائينءَ جي فڪري اپياس "سنڌي ڪلچر- پس منظر ۽ پيش منظر" جو ذڪر ڪرڻ بيجا نه ٿيندو. اهي مضمون

روزنامه "هلال پاڪستان" ۾ ڪالمن جي صورت ۾ شايع ٿيا هئا. پر، انهن جي ڪتابي صورت ۾ اشاعت بہ نهايت ضروري آهي ۽ منهنجي تہ ديرينہ تمنا آهي.

هي ڪتاب، ٽن قابلِ احترام هستين -- پير سائين روضي ڌڻي، غوث بهاؤالحق ملتاني ۽ قلندر لعل شهباز بابت مصنف جي مطالعي جو نچوڙ آهي. اهي ٽيئي موضوع اهڙا ڪونہ آهن، جن تي اڳ ڪڏهن ڪنهن لکيو ئي نہ هجي. پر، رباني سائينءَ جي لکڻ جي انداز ۽ ان مان نڪتل نقطن کي پڙهڻ سان اها چوڻي ياد اچي ٿي تہ "سُرمو سيڪا اڪ پائي، پر اڪ اڪ جو ڦير".

اندازِ بيان جو اهڙو فرق ئي ڪنهن بہ مصنف کي ٻين کان منفرد ۽ ممتاز بڻائيندو آهي.

٢٠- آڪٽوبر ١٩٩٦ع
جامشورو. سنڌ.

نفيس احمد شيخ
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

انتساب

ارنيسيٽ ٽرمپ، ايچ. ٽي. سورلي
۽ ڊاڪٽر ائنيمري شمل جي نالي.
سنڌ کي پنهنجن محسنن تي فخر
۽ ناز آهي.
سنڌ جا سمورا ايندڙ نسل پڻ کين
سک سان ياد ڪندا رهندا.

- غلام رباني آگرو

فهرست

١. پير سائين روضي ڌڻي رحہ ١

حوالا ۽ اضافا ٥٥

٢. غوث بهاؤالحق ملتاني رحہ ٨١

حوالا ۽ اضافا ١٣٦

٣. قلندر لعل شهباز رحہ ١۴٥

حوالا ۽ اضافا ٣٥٨

۴. پسِ نوشت ٣٧٣

پيرسائين

محمد راشد

روضي ڌڻي

پير سائين، محمد راشد، روضي ڌڻي، رحمت الله عليہ سونهاريءَ سنڌ جي برگزيده، باڪمال ۽ ڪرشمہ ساز روحاني شخصيت آهن. سندن ولادت جو سن ١١٧٠هجري ۽ وفات جو ١٢٣٣هجري آهي. ان حساب سان، پاڻ، هن جهان ۾ حضور پيغمبر ﷺ جن جيتري جمار ماڻيائون.

مون کان مخدوم امير احمد کهڙن واري جو هڪ گفتو ڪڏهن ڪونہ وسريو آهي. هڪ دفعي، حيدرآباد جي بسنت هال ۾ تقرير ڪندي چيائين تہ، "سنڌ الله وارن جو ديس آهي." مخدوم صاحب جي ڳالهہ ۾ ڏاڍو ڪو تاثير هو. سندس گفتو منهنجيءَ دل تي نقش ٿي ويو. بيشڪ، سونهاريءَ سنڌ وڏا وڏا اولياءَ پيدا ڪيا آهن. ليڪن، پير سائين، روضي ڌڻي، گلستانِ سنڌ جو هڪ اهڙو تہ بي مثال گلابي گل آهن، جنهن جي سونهن ۽ سرهاڻ، سنڌ ۽ بيرون سنڌ، ڪيئي پرانهان پٽ، پڊر، پونا، پهاڙ ۽ ٿر بر واسي ڇڏيا آهن.

پاڻ ننڍپڻ ۾، ڪجهہ عرصو، ڪنڊياري تعلقي جي ڪوٽڙي ڪبير واري مدرسي ۾، مخدوم يار محمد وٽ پڙهندا هئا. اتي هالاڻيءَ جو بزرگ، سيد عاقل شاهہ گيسوئي دراز ۽ مخدوم محمد دائود آگرو سندن هم درس هوندا هئا. مون سان حاجي بلال آگري ڳالهہ ڪئي تہ مدرسي ۾ نم جو هڪ وڻ هوندو هو، جنهن جي هيٺان تڏا وڇائي، طالب پنهنجي استاد کان سبق وٺندا هئا. هڪ دفعي مخدوم يار محمد درس ڏيندي پير سائينءَ کي چيو تہ: "ابا محمد راشد! نم جي هن وڻ ۾، ڪانون جو ڪو آکيرو آهي. سي نياڳا، سڄو ڏينهن ڪن ڪچرو ڪيرائي، طالبن جا ڪپڙا خراب ڪندا رهن ٿا. اهو آکيرو تہ پٽي ڇڏيو."

پير سائينءَ جن ان مهل ئي نم تي چڙهيا. ڪانون ڪين گهٽئي ڪڪ ڪيو. پر پاڻ آڪيرو پٽي، هيٺ لٿا. اهو ڏسي استاد کي مٿن ڏاڍو پيار آيو. سندن مٿي تي ٻاجهه پريا هٿڙا گهمائي، ڪين هنن لفظن ۾ دعا ڪيائين:

"ابا محمد راشد، جيئن اڄ ڪانون توتي ڪانگيرا ڪيا، تيئن الله اهو ڏينهن به آڻيندو، جو جُڳَ تنهنجي مٿان ڊُرندا."

رب پاڪ، درويش جي دعا، حرف بحرف قبول ڪئي. پير سائين، محمد راشد جڏهن وڏو ٿيو، ته رشد ۽ هدايت جي اهڙي ته زوردار شمع روشن ڪيائين، جو ماڻهو پتنگن وانگر مٿن پاڻ گهورڻ لڳا. برن ۾ بازارون لڳي ويون. خلقن جون خلقون پلتجي پيون. چون ٿا ته سنڌ اهڙو نظارو نه اڳي ڏٺو نه پوءِ. محمد نظاماڻي پٽ ٻاجهي نظاماڻيءَ جو، لنواريءَ جي لال، خواجه محمد زمان سائينءَ جي مريدن مان هو. پير سائين، روضي ڌڻيءَ جي خليفي اول، محمود نظاماڻيءَ ملفوظات شريف ۾ نقل بيان ڪيو آهي ته:

"مون سان محمد نظاماڻيءَ ڳالهه ڪئي ته منهنجي پيءُ ٻاجهي فقير چيو ته هيڪر مون خواب ڏٺو ته هڪڙو سادات اتر طرف کان پيدا ٿيو آهي، جو خلق کي ارشاد پيو ڪري، ۽ سارو جهان ان جي فيض کان بهرياب پيو ٿئي."

ٻاجهي فقير مٿيون خواب سيني پٽن ۽ مٿن کي ٻڌائي، سمجهايو ته:

"جڏهن اهو معرفت جو سج اڀري، ته اوهين سڀ ذرڙن وانگر ان جي نوراني شعاع مان بهرياب ٿجو، ۽ جيڪڏهن آءٌ هن فاني دنيا مان رحلت ڪري وڃان، ته هزارين سلام، هن ناتمام طرفان، انهيءَ محي الدين والسلام جي حضور ۾ پهچائجو."

خليفي محمود بيو اهڙو واقعو حافظ هاليپوٽي جو پڻ بيان ڪيو آهي. هيڪر خواب ڏٺائين ته:

"هڪ نوراني شعاع اتر جي طرف کان وني سوجهرو ڪيو آهي ۽ ساري جهان کي پنهنجيءَ روشنائيءَ سان ويڙهي ورتو اٿس."

سڀ خواب سچا ڪونه ٿيندا آهن، پر ڪي سورنهن آنا سچا به ٿيندا آهن. ڪي خواب حقيقتون ٿي ويندا آهن، ته ڪي حقيقتون وري خواب ٿي ونديون آهن. هونئن، اڪثر ڪري هن جهان جا انسان، مون وانگر، زندگيءَ پر اڪثرين ۾ پنهنجا پنهنجا خواب ڪٽي زنده رهندا آهن. ڪن ڏاهن ته ماڻهوءَ جي زندگيءَ کي ئي خواب ڪوٺيو آهي. فانيءَ فرمايو آهي ته:

زندگي ڪاهي کو هئه ؟ خواب هئه ديواني ڪا

پر، جديد دور جو انسان هر ڳالهه جي صداقت پرکڻ ڪاڻ ان کي سائنس جي اصولن تي پرکي ٿو. تاهم، خواب جي اهميت کان اڄ به ڪنهن کي انڪار ڪونهي. يورپ ۾ توڙي آمريڪا ۽ روس ۾، خواب جي نوعيت، ماهيت، تعبير ۽ تشريح کي سمجهڻ لاءِ نفسيات جا ماهر علمي مرڪزن ۽ ليبارٽرين ۾، رات ڏينهن تحقيق ڪري رهيا آهن. انگريزي زبان ۾ ته هڪ چوڻي عام ٿي ويئي آهي:

Coming events cast their shadows

(ايندڙ واقعن جا پاڇا اڳواٽ پون ٿا)

سنڌي زبان جي هاڪاري عالم، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي ڪتاب "لنواريءَ جا لال" ۾ فرمايو آهي ته:

"مشرق جي ماڻهن ۾ عام اعتقاد آهي ته جڏهن ڪو عجيب واقعو وارد ٿيڻ تي هوندو آهي، يا جڏهن ڪو ڌڻيءَ

ڏٺو فطرت جي ڪک ۾ سمايل هوندو آهي، تڏهن ڪن رندن کي ان راز جو اڳيئي پرو پئجي ويندو آهي. مثلاً جڏهن حضرت عيسيٰ بيبي مريم جي پيٽ ۾ هو، تڏهن ان جي تولد جو جاڻ شمعون کي ڪيو ويو هو ۽ خود حضرت عيسيٰ کي وري حضرت محمد ﷺ جي آمد جو اطلاع ڪيو ويو. ڪيترن اوليائن جي باري ۾ پڻ اڳڪٿيون ٿيل هيون."

باجهي فقير ۽ حافظ هاليپوٽي جي خوابن جي تعبير هاڻي روز روشن وانگر چٽي بيٺي آهي. پير سائين روضي ڌڻيءَ جي درگاهه جا معتقد ۽ مريد پنجاب، اتر سنڌ، لاڙ، ناري، ٿر، ڪڇ، جيسلمير، قلات ۽ بلوچستان ۾ لکن جي تعداد ۾ پکڙيا پيا آهن.

اهڙيءَ بلند و بالا شخصيت جي زندگيءَ جي حالات کي بروقت قلمبند ڪرڻ وڏو خير جو ڪم ٿئي ها. سندن تعليمات کي پکيڙڻ لاءِ هن مهل تائين جيڪر ڪيئي ڪتاب لکجي وڃن ها. حق ته ائين هو ته نه فقط ڪتاب لکيا وڃن ها، پر علمي، تعليمي ۽ ادبي ادارن ۾ تحقيقاتي مرڪز قائم ڪيا وڃن ها. ائين ان ڪري به ڪرڻ کپندو هو، جو سنڌ جي علمي روايت نهايت قديم آهي. هت، ان جو فقط هڪ مثال ڏيڻ ڪافي ٿيندو.

محمد بن قاسم سنڌ سن ۹۳ هجريءَ ۾ فتح ڪئي. ان واقعي کي پوريون پنج صديون گذري ويون. سنه ٦١٣ هجري ۾، علي ڪوفيءَ نالي هڪ شخص، انهيءَ اميد ۽ آسري سان، اچ شريف مان سفر ڪري اروڙ ۽ بکر ويو، ته من اتي محمد بن قاسم سان گڏجي آيل قديم عربي خاندان جي پونيرن مان اجا ڪو اهڙو شخص زنده هجي، جنهن وٽان سنڌ جي عربي فتح جو پيرائتو احوال ملي وڃي. دراصل، علي ڪوفيءَ کي تاريخ سان وڏي دلچسپي هئي ۽ ڪتابن جي

مطالعي مان پتو پيو هوس تہ اڳوڻن عالمن خراسان، عراق، ايران، روم ۽ شام جي عربي فتوحات جو تفصيلي احوال اڳيئي نثر توڙي نظم ۾ قلمبند ڪري ڇڏيو آهي.

علي ڪوفيءَ جو پنڌ سجايو ٿيو. اروڙ ۾، قاضي اسماعيل نالي هڪ شخص سان ملاقات ٿيس، جنهن جو شجرو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تحقيق موجب هن ريت آهي: اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي بن يعقوب بن طائي بن محمد بن موسيٰ بن شيبان بن عثمان الثقفي.

مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب "قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" ۾ ائين بہ لکيو آهي تہ، "قاضي اسماعيل محمد شيباني بن عثمان ثقفيءَ جي اولاد مان هو، جنهن کي محمد بن قاسم اروڙ ۾ قاضي مقرر ڪيو هو."

قاضي اسماعيل علي ڪوفيءَ سان ڳالهہ ڪئي تہ "سنڌ جي عربي فتح جي تاريخ، سندس ابن ڏاڏن جي هٿ اکرين، حجازي ٻوليءَ (عربيءَ) ۾ لکيل آهي ۽ هڪڙي نسل کان ٻئي کي ورثي ۾ ملندي رهي آهي. پر جيئن تہ عربيءَ ۾ آهي، سو عجمي ماڻهو (غير عرب) ان کان بي خبر آهن."

قاضي اسماعيل اهو ناياب نسخو علي ڪوفيءَ کي ڏنو، جو هن کي ڏاڍو وڻيو. ان کي "هند ۽ سنڌ جي فتح بابت عرب جي عالمن جي تصنيف" قرار ڏنائين، ۽ فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيائين، جا سندس زماني ۾ سنڌ جي مروج علمي ۽ ادبي زبان هئي. اهڙيءَ ريت، اهو قلمي ڪتاب سنڌ جي عالمن جي ڪوشش سان، پورا پنج سؤ ورهيہ گمناميءَ ۾ هئڻ جي باوجود بچي ويو. اچ شريف، ان زماني ۾، ملتان وانگر، سنڌ جو اهم شهر هو ۽ محمد بن قاسم جي فتح کان اڳ

توڙي پوءِ انهيءَ تي سنڌ جا حاڪم حڪومت ڪندا هئا. هاڻي، ان ڪتاب جا سنڌي، اردو ۽ انگريزي ترجما ٿي ويا آهن. نالو اٿس "چچ نامو."

پير سائين، روضي ڌڻي رحمت الله عليه هن جهان کان پردو اختيار ڪيو، ان ڳالهه کي تقريباً ٻه سؤ ورهيه گذريا آهن. اهو ڪو ايڏو وڏو عرصو ڪونهي، پرحقيقت اها آهي ته سنڌي ڪتابن ۾، سندن عظيم الشان شخصيت جي باري ۾ احوال تمام گهٽ آهي.

سنڌ جو هاڪارو عالم ڊاڪٽر گربخشاڻي جڏهن شاهه جي رسالي لاءِ پنهنجو شاهڪار "مقدمه لطيفي" لکي رهيو هو، تڏهن به کيس ساڳي ڳالهه سامهون آئي هئي. سو، هڪ هنڌ لکيو اٿس ته: "شاهه ڀٽائيءَ کي وفات ڪئي اج اٽڪل پوڻا ٻه سو سال ٿيا. اهو ڪو ايڏو وڏو عرصو نه چئبو، پر، تڏهن به سندس حياتيءَ جو ڪو دل گهريو ۽ پروسي جوڳو احوال ڪتان به ملي نٿو سگهي."

پير سائين روضي ڌڻيءَ جي سوانح حيات جي احوال معلوم ڪرڻ جو مکيه ذريعو هاڻي سندن "ملفوظات شريف" ئي آهي. ڪي جزوي روايتون ٻين ڪتابن ۾ به ملن ٿيون ۽ ممڪن آهي ته ڪي اجا زباني طور به محفوظ هجن. "ملفوظات شريف" جي ترتيب ۽ تاليف جي ثواب جو ڪم، ڪڙيي گنهور واري خليفي اول محمود نظاماڻي صاحب ۽ ڀاڳناڙيءَ واري خليفي محمد حسين مهيسر صاحب جدا جدا سرانجام ڏنو. انهيءَ عظيم ڪارنامي لاءِ ٻنهي ڀلارن بزرگن کي جيتريون به گهڻيون دعائون ڏجن، اوتريون ٿوريون آهن. ان زماني جي رواج موجب، ملفوظات شريف فارسي زبان ۾ لکي هئائون، ڇو ته ايامن کان وني، سنڌ ۾ لکڻ پڙهڻ جو ڪم فارسيءَ ۾ ٿيندو هو.

هونئن ته اج کان پنج هزار ورهيه اڳ موهن جي دڙي واري زماني ۾ به سنڌ ۾ لکڻ پڙهڻ جو رواج هو، پر، ان ٻوليءَ کي اجا ڪير به

پڙهي ڪونہ سگهيو آهي. عربن سنڌ فتح ڪئي، تہ عربي زبان سنڌ ۾ آئي. جيڪي سيلاني ان زماني ۾ سنڌ جو سير ڪرڻ آيا، تن پنهنجن سفرنامن ۾ لکيو آهي تہ سنڌي ۽ عربي ٻيئي ٻوليون سنڌ ۾ مروج هيون. ان کان اڳ واري زماني ۾ جڏهن سنڌ ايران جي "هفت اقليم" سلطنت جو حصو هئي، تڏهن فارسي سنڌ ۾ لکڻ پڙهڻ جي ٻولي هئي. ارغونن، ترخانن، مغلن ۽ خود ڪلهوڙن توڙي ٽالپرن جي ايامڪاريءَ ۾ بہ فارسي زبان ئي سنڌ جي سرڪاري ٻولي هئي. عام چوڻي هئي تہ "فارسي گهوڙي چاڙهسي". سنڌي زبان کي سرڪاري سرپرستي نصيب ٿي، سا انگريزن جي صاحبيءَ ۾. جڏهن سنڌ سمن ۽ سومرن جي هٿ ۾ هئي، تڏهن سو سنڌي ٻوليءَ ٿورو گهڻو ساهہ پٽيو هو، نہ تہ شاهہ جي ٻوليءَ ۾:

اچيو تان "آب" گهري، ٻکيو تان "طعام."

انگريزن جي ايامڪاريءَ ۾، سنڌي سرڪاري ٻولي ٿي، سو، ان ڪري جو انگريزن هندستان ۾ جڏهن سنڌن پير پختا ٿيا، تہ حڪم ڪيائون تہ سرڪاري ٻوليءَ جو درجو يا ڏيهي ٻولين کي ڏيو يا انگريزيءَ کي. بنگال، گجرات، مهاراشٽر، ڪاٺياواڙ ۽ ٻين پرڳڻن جي ٻولين وانگر سنڌيءَ کي بہ وارو مليو. يو.پيءَ. جي پاسي، اتان جي ڏيهي ٻولي ۾ فارسي ۽ عربي لفظن جي آميزش ڪري، هڪ نئينءَ ٻوليءَ جنم ورتو هو، جنهن کي ڪونيائون اردو. ترڪي زبان ۾ "اردو" لفظ، لشڪر جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي. چنگيز جي لشڪر جي ڇانوڻيءَ کي اردُ ڪوٺيندا هئا. هندستان جي مغل بادشاهن جا فوجي سپاهي ترڪي ۽ فارسي اڪرمفامي ٻوليءَجي اکرن سان ملائي استعمال ڪندا هئا۽ سنڌن وڏيون ڇانوڻيون دهليءَ ۽ آگري جي طرف هيون.

مغل بادشاهن جي ٻولي فارسي هئي. بابر تہ ترڪي بہ ڳالهائيندو هو. بابر، همايون ۽ اڪبر توڙي جهانگير ۽ شاهجهان يا اورنگزيب اردوءَ کان ناآشنا هئا، فارسي ڳالهائيندا هئا. پر، جيئن جيئن فارسي ۽ ترڪي اکر ڏيهي ٻولين مثلاً پوربيءَ کڙي ٻوليءَ ۽ هنديءَ جي اکرن سان ملندا ويا تہ اردوءَ کي خاص شڪل صورت ملي. انگريزن جي اوائلي زماني ۾ اردوءَ کي هندستاني ڪوٺيندا هئا. انگريزن جي هندستان تي قبضي کان اڳ خود پويون مغل بادشاهہ بهادر شاهہ ظفر اردوءَ ۾ شعر چوڻ لڳو. ائين فارسي ٻولي آهستي آهستي وساربي ۽ ميساربي ويئي ۽ فارسي مدرسا ۽ مڪتب بند ٿيندا ويا. انگريزي اسڪول ۽ ڪاليج وڌندا ويا. پر سنہ ۱۹۴۷ع ۾ بہ مان انگريزي اسڪول مان پڙهي گهر ايندو هوس، تہ چاچا سائين اسان کي پارسيءَ جي شروعاتي ڪتابن "دوايو"، "تہ وايو" ۽ "ڪريما" جا سبق ڏيندو هو. پاڻ سعديءَ جي "گلستان" ۽ "بوستان" سان دل وندرائيندو هو۽ بابا سائين جاميءَ جي "يوسف زليخا" سان. انگريزي تهذيب جي هوا لڳڻ سان، علم وجي ماني ڪمائڻ جو ذريعو بڻيو. منشي ۽ ڪلارڪ پيدا ڪرڻ لڳو. اسان جي ادب، تهذيب، تمدن ۽ دين کان ذار ٿي ويو. هاڻي سنڌ ۾ فارسي سمجهڻ، لکڻ ۽ پڙهڻ وارا گهٽا ڪونهن. سو، اسان جو نئون نسل گهٽي قدر "ملفوظات شريف" کان مستفيد نہ ٿي سگهيو. پر ان لاءِ مٿس ميار بہ ڪانهي. اهو تہ وڏن جو فرض آهي، تہ بدليل وقت جي تقاضائن موجب پنهنجي نئين نسل جي ضرورتن کي خيال ۾ رکن.

سنڌي ادبي بورڊ اهو چڱو ڪم ڪيو، جو اڳوڻن عالمن جا ڇاليهارو ڪن عربي ۽ فارسي قلمي ڪتاب ڇاپي ورتائين. ليڪن، اهي ڪتاب رڳو فارسيءَ ۾ ڇپيا، سو، سنڌ جا اڪثر ماڻهو اڳي وانگر اڄ بہ انهن کان اڻواقف آهن. بورڊ رڳو هڪڙي فارسي ڪتاب

"مظهر شاهجهانيءَ" جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو، ته ايڏو تيزيءَ سان وڪاڻو، جو هاڻي ان جي ڪاپي ڪانه ٿي ملي. روشن ضمير عالمَ ۽ دانشور جو بنيادي فرض پنهنجن ماڻهن کي تعليم ڏيڻ آهي. هو ائين تڏهن ڪري سگهندو، جڏهن ماڻهن سان سندن پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندو.

الله جي نيڪ ٻانهي مولانا محمد قاسم مشوريءَ "ملفوظات شريف" کي (سندس پنهنجن لفظن ۾) "سنڌيءَ سهنجي ٻوليءَ ۾" ترجمو ڪرڻ جو ساراهه جوڳو ڪم ڪيو. ترجمي جي ڇپائي مختلف مرحلن ۾ ٿي. پر، جمعيت علماء سڪندريءَ کي اها سعادت نصيب ٿي، جو رهيل ڪم جي تڪميل ڪيائون ۽ ملفوظات شريف جو مڪمل سنڌي ترجمو نئين سر، ٽن جلدن ۾ ڇاپي پڌرو ڪيائون.

هونئن، شروع شروع ۾، سنڌي ترجمي جو پهريون حصو مولانا محمد قاسم مشوريءَ جي ڪوشش سان اڄ کان ٽيهارو ورهيه اڳ پهرين جنوري سنه ١٩٦٢ع تي، مدينه پرنٽنگ پريس، بندر روڊ، لاڙڪاڻي ۾ ڇپيو هو ۽ (سندس سهڻن لفظن ۾) "اهل محبت جي اکين لاءِ نور افزا ثيو هو." سنه ١٩٦٢ع ۾، مان پنهنجي يار، رشيد ڀٽيءَ سان گڏ پير ڳوٺ گهمڻ ويس. اتي درگاهه شريف جي زيارت به ڪيم ۽ اهو املهه ڪتاب به ورتم. گذريل ٽيهن ورهين کان پيو پڙهندو آهيان. وري وري پڙهڻ ڪري، ان جا ڪيترا ٽڪرا، اهڙا ته دل نشين ٿي ويا آهن، جو اجا به چار سٽون مس پڙهان، ته پويون احوال ذهن تي تري اچي. دل گهرندي آهي، ته جيڪر کي ٻيا حصا به ملي پون، ته پڙهان! ملفوظات شريف جو اهو شروعاتي حصو نيوز پرنٽ جي سادي ڪاغذ تي ڇپيل هو. سو، مون ويهارو ورهيه اڳ، ڪراچيءَ جي شيخ محبوب کان ان تي پڪو جلد ٻڌايو هو. مرحوم شيخ صاحب حيدرآباد

دکن جي نواب جي ڪتبخاني جو ماهر جلد ساز هوندو هو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ڪراچيءَ لڏي آيو هو.

هاڻي سنڌي زبان ۾ ڪمپيوٽر وسيلي، عمديءَ کان عمديءَ ڇپائيءَ جون سڀ سهوليتون موجود آهن. سو هڪ دفعي خيال آيم تہ جيڪر ملفوظات شريف جو ترجمو، عمدي ڪاغذ تي ۽ سهڻي نموني ۾ ڇپجي. مرحوم محمد خان جوڻيجو انهيءَ زماني ۾ ملڪ جو وزيراعظم هو ۽ سندس پي.آر. او. مسٽر علي محمد چنا منهنجو دوست هو. سائنس ڳالهہ ڪيم. ڏاڍي وڻيس. وس پڄيس ها تہ مون کي ان مهل ئي ڇپائيءَ لاءِ آرڊر وٺي ڏئي ها. مون کي رڳو سرڪاري اجازت نامو کپندو هو. باقي اڪيڊمي آف ليٽرس ۾ اهڙي علمي ڪم لاءِ گهربل پئسا ڪوبہ مسئلو ڪونہ هئا ۽ "ملفوظات شريف" کي شاندار نموني ۾ ڇاپڻ جو مون کي ڪو شوق هو! پنهنجي دوست، مسٽر چنا جي نيڪ نيتيءَ جي مان پرپٺ ساک ڏئي سگهان ٿو. پر، هو غريب "ايوان اقتدار" ۾ اڳي بہ ڪي مفيد تجويزون پيش ڪري چڪو هو، جن کي ڪو پورو وزن ڪونہ مليو هو، سو دلشڪستو ٿي لڳو. ڳالهہ اڳتي وڌي ئي ڪانہ. زمانو ڦيرو ڦري. وقت گذرندي ويرم ئي ڪانہ ٿي لڳي. ڀٽائي صاحب جي اکرن ۾ "سدا ساوڻ ڏينهڙا، درياءَ تو نہ هوندا." نيٺ، هڪ ڏينهن اهڙو بہ آيو، جو جوڻيجو صاحب وزارت عظميٰ تان لهي ويو.

ڏاهن چيو آهي تہ ڪتاب ماڻهوءَ جو سڀني ۾ سٺو دوست آهي. هڪڙا دوست ڪو عرصو گڏ رهڻ کان پوءِ عمر لاءِ وڇڙي ويندا آهن: ٻيا وري عمر ڀر ياري نڀائيندا آهن. ڪتاب بہ ائين آهن. هڪڙا ڪتاب پڙهي ڇڏي ڏبا آهن: ٻيا وري ماڻهو سڄي عمر پيو پڙهندو آهي. مان بہ سنڌي زبان جا بہ ڪتاب وري وري پيو پڙهندو آهيان: هڪ شاهہ

سائينءَ جو رسالو ۽ ٻيو پير سائينءَ جي ملفوظات شريف.

هڪ دفعي خليفي ميان لقمان، پير سائين، روضي ڌڻيءَ کي عرض ڪيو تہ، ”سائينءَ جن جون فرمايل ڳالهيون ماڻهن کي ٻڌائجن، تہ ڪين ڏاڍو فائدو ٿيندو.“

پاڻ فرمايائون تہ، ”اي يار، نصيحت جي ٻڌل ڳالهہ مان مطلب آهي، تہ ان تي عمل ڪجي. اهو غرض نہ آهي، تہ ٻين کي ٻڌائجي ۽ پاڻ ان کان محروم رهجي وڃجي.“ اصل ڳالهہ اهائي آهي. رڳين ڳالهين ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو؟“

ليڪن، ملفوظات شريف ۾ ائين بہ لکيل آهي، تہ پير سائين سردارَ پنهنجن فقيرن کي خدا جي ذڪر جي گهڻي ڪان گهڻي تلقين ڪندا هئا. جيڪڏهن خدا جي پيارن سان محبت ڪرڻ ۽ سندن ڳالهيون ڪرڻ بہ خدا جي واٽ ۾ ئي وک وجهڻ آهي، تہ پوءِ اها بہ عبادت آهي.

صاحبزادو ميان جمال شاهہ نقل ٿو ڪري تہ هيڪر پاڻ فرمايائون تہ ”مرشد مڪرم، حضرت ميان صاحب جن قدس الله ديهہ مزار ۾ تشريف فرما ٿيا هئا. ميان عبدالرزاق جن ڏاهڪي ۾ ويٺل هئا. تنهن جو سندن اچڻ جي خبر ٻڌي، سو اعتڪاف پيجي، اچي حضور ۾ حاضر ٿيو. خطابين بزرگ ڪان پڇيو تہ ’ زيارت جي لاءِ اعتڪاف کي پيجي ٻاهر نڪتا؟‘ جواب ۾ فرمايائون تہ ’اعتڪاف جي لاءِ قضا آهي. پر، صحبت جو وقت قضا ٿي نہ سگهندو‘ .“ پوءِ هي بيت پڙهيائون:

صحبت سپيريان جي، هيءَ پڻ وڏي هاج
قضا ٿئي نماز، وقت ورائڻ سترا

خوشنصيب هئا اهي انسان، جن کي پير سائينءَ روضي ڌڻيءَ جي صحبت نصيب ٿي. مبارڪ هيون اهي اکيون، جن سندن زيارت

ڪئي. مون کي تہ رڳو سندن ڳالهيون ٻڌڻ ۽ ہين سان ڪرڻ ۾ ئي روح کي راحت ملندي آهي. جڏهن مفلوظات شريف پڙهندو آهيان، تہ ائين ڀانئيندو آهيان تہ جڻ سندن محفل ۾ موجود آهيان ۽ پري پري کان، سڪايل اکڙين سان، سندن ديدار پيو ڪريان.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب "ملفوظات" جي معنيٰ ڪئي آهي "ڳالهايل گفتا"، سو، ان جي برعڪس تيندا "لکيل گفتا." انگريزن جي اچڻ کان اڳ "لکيل لفظ" (Written Word) جو سنڌ ۾ ايڏو تہ احترام هو، جو ڳوٺن ۾ اڻ پڙهيل ماڻهو گهٽيءَ ۾، لکيل ڪاغذ يا اخبار جا ڦاٽل ٽڪرا ڏسندا هئا، تہ ڪٽي، ڪچين اوڏڪين پٽين جي ڦوٽين ۽ چيرن ۾ وجهي ڇڏيندا هئا، تہ متان انهن تي الله ۽ رسول جو نالو لکيل هجي ۽ ڪا بيحرمتي ٿي پوي! انهيءَ زماني ۾ ڇاپخانا اڃا ايجاد ڪونہ ٿيا هئا، پر، سنڌ علم جو گهر هئي. سو، عالم سڳورا ڪتابن جا نقل هٿ سان اتاريندا هئا ۽ ان ۾ ڪين ورهين جا ورهيہ لڳي ويندا هئا.

پير سائين، روضي ڌڻيءَ جي ڪوٺڙي ڪبير واري مدرسي جي هم درس ۽ سنڌ جي جيد عالمَ، مخدوم محمد دائود آگري ڪيئي اهم ديني ۽ علمي ڪتاب اتاريا، جن مان هڪ مثنوي مولانا روم هئي، جا هاڻي سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتبخاني ۾ ٻن جلدن ۾ محفوظ آهي. ان زماني ۾، قلمي ڪتاب وڏي ذوق شوق سان سانديا ويندا هئا. پراڻن مسودن کي محفوظ ڪرڻ جو هاڻوڪو سائنسي طريقو اڃا ڪونہ نڪتو هو. پر جڏهن ڪي عالم سڳورا فوت ٿي ويندا هئا ۽ سندن خاندانن ۾ قديم قلمي نسخن جي سار سنڀال لهڻ وارو پڙهيل ماڻهو گهر ۾ ڪونہ بچندو هو، تہ وري بہ علم جي بيحرمتيءَ کان بچڻ خاطر، اڻ پڙهيل مرد يا ٻيوه زالون، اهي ضعيف نسخا، ڪنهن ڪپڙي

۾ ويڙهي کوهه ۾ وجي وجهنديون هيون. ننڍپڻ ۾ هڪ اهڙو واقعو اسان جي ڳوٺ ۾ خود منهنجين اکين اڳيان ٿيو. ان سبب ڪري، هر هنڌ ڪيترا اهم علمي شاهڪار ضايع ٿي ويا. سنڌ ۾ اڄ کان پنج هزار ورهيه اڳ به لکڻ پڙهڻ جو رواج هو. پر، اڄ ڪو هڪ هزار ورهيه پراڻو قلمي نسخو به ڪونه ٿو ملي، ته انهيءَ ماجرا جو آخر ڪو ته سبب هوندو؟

انهيءَ پس منظر ۾، اها ڪيڏي نه خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جو ”ملفوظات روضي ڌڻي“ جهڙو اهم تاريخي دستاويز ضايع ٿيڻ کان بچي ويو! هڪ ته اهو پلو ڪم ٿيو. ٻيو ته ملفوظات جا صاحب يعني پير سائين روضي ڌڻي رحمت الله عليه، ماڻهن ۾ دين جي تبليغ فارسي زبان ۾ ڪونه ڪندا هئا: سنڌيءَ ۾ ڪندا هئا. بيشڪ، پاڻ مثنوي شريف جو درس ڏيندا هئا ۽ فارسيءَ جا شعر پڙهندا هئا ۽ انهن سان گڏ قرآن ڪريم جون آيتون ۽ حديثون عربي زبان ۾ بيان ڪندا هئا. پر، سندن مادري ٻولي ته سنڌي هئي ۽ سنڌي زبان جا ڪيئي لاجواب شعر سندن ملفوظات شريف ۾ موجود آهن..خود پاڻ به سنڌيءَ ۾ مولود ۽ شعر چيا اٿن. سندن متبرڪ خاندان، اڳتي هلي، سنڌي زبان جا ڪيترا باڪمال شاعر ۽ عالم پيدا ڪيا. اسان جي پنهنجي دور ۾، سنڌ جو عالمي شهرت رکندڙ، تاريخنويسُ، پير سائين حسام‌الدين راشدي سندن ئي متبرڪ خاندان جو چشم و چراغ هو.

قدرت پير سائين سردار کي سنڌي زبان تي وڏو ملڪو ڏنو هو. سندن سينو ڪليل هو. هڪ دفعي، پاڻ لاڙ ۾ هئا. سندن زيارت لاءِ خلقون اچي پلٽيون. ڪيترن ئي زائفن جو به کين زيارت لاءِ نماڻو عرض پهتو. ان موقعي تي، هڪ نيڪ ٻيبيءَ کين عقيدت سان چيو ته،

"قبلا، اوهان جي پناهه ورتي اٿئون." ائين چئي، بيت پڙهيائين تہ :

"جي اگليائي اوڏ، تہ پڻ لاکي جام جا"

پير سائينءَ جن برمحل جواب ڏنو تہ امان!

"اوڏ سي ئي اوڏ، جي لاکي جي لوڏ"

* * *

خليفو محمود نظاماڻي مفلوظات شريف ۾ لکي ٿو تہ، "مان درگاهہ مبارڪ تي هوندو هئس. جڏهن فقيرن جون جماعتون ڪيترن طرفن کان اينديون هيون، تہ ڪين ڏسڻ سان پير سائينءَ جن کي شوق ۽ ذوق غالب ٿيندو هو. منهن مبارڪ ڳاڙهو رتيءَ ورن ٿي ويندو هو. فقيرن کي وجد ۽ جوش اچي ويندو هو ۽ منجهن روج پئجي ويندو هو. پاڻ انهيءَ وقت هي سنڌي بيت فرمائيندا هئا :

پلي ڪئي پوٺرن، جي واس ونڻ آئيا

تنين کي ڪونرن، ڏنا هنڌ هيانو ۾

* * *

هڪڙي فقير ڳالهہ ڪئي تہ هيڪر آءٌ بين فقيرن جي جماعت سان گڏجي، درگاهہ مبارڪ تي ويو هوس. پوءِ جڏهن سندن حضور مبارڪ ۾ آياسون، تڏهن پاڻ هي سنڌي بيت فرمايائون:

جان جان جوءِ نہ پسن، جنهن لاءِ جوڳي ٿيا،

تان تان ڪاپڙين، ورهہ وهامي راتڙي.

بيت جي ٻڌڻ سان جماعت ۾ وجد، جوش ۽ روج پئجي ويو.

* * *

خليفو اميد علي نقل ٿو ڪري تہ هيڪر مان درگاهہ شريف تي حاضر هئس. سندن روش هوندي هئي، تہ سومهاڻيءَ جي نماز کان پوءِ حويليءِ ڏانهن اسرندا هئا. گهڙيءَ دير کان پوءِ جڏهن اڪثر فقير ننڊ

پئجي ويندا هئا. تڏهن پاڻ حويليءَ مان ايندا هئا ۽ آهستي مسجد ۾ اچي وهندا هئا.

هڪڙيءَ رات پاڻ حويليءَ ڏانهن اسريا. تڏهن آءٌ ۽ ٻيا ٻه ٽي فقير سندن واپسيءَ جي انتظار ۾، دروازي ۾ ديد وجهي، ويهي رهيا سون. جڏهن پاڻ ٻاهر تشريف فرما ٿيا ته اسان کي پنهنجو منتظر ڏسي، هي سنڌي بيت پڙهيائون:

آگم ڪيو اچن، سڄڻ ساوڻ ميـنهن جان
پاسي تن وسن، جي سڀ ڄمـاندر سـڪيون
* * *

عبدالله فقير رهنڊڙ ڪورواهه جو نقل ٿو ڪري ته هيڪر ڳوٺ سالارن منجهه، رات جو سندن خدمت ۾ راڳ پئي ڪيوسون. صبح جو مون کي سڏي پڇيائون ته، ”رات تو سر ڪنيات مان هڪڙو بيت پئي ڏنو، سو ته وري چئه ته اسان ياد ڪريون.“ عرض ڪيم ته، ”سائين، الائي ڪهڙي بيت ڏانهن اشارو آهي؟“ تڏهن پاڻ هن بيت ڏانهن اشارو فرمايائون:

چنڊَ مَ اڀر سنجهه، ته اونداهي اڄهو ڪيان
پـري ڪـتـوري هـنجـهـه، رنـا پـريـن پـهـائـيـان
* * *

قدرت جي هر ڳالهه ۾ رازُ آهي. سنڌ جي خوشقسمتي چئجي، جو ٻن سون ورهين جي وٿيءَ کان پوءِ پير سائينءَ سردار جي ملفوظات شريف پنهنجيءَ اصلوڪيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿي. انهيءَ ڪاميابيءَ جي مبارڪ جا مستحق مڙيئي مترجم آهن. فاضل مترجم فقير قربان علي جي تحقيق موجب ملفوظات شريف جي ڇهن حصن ۾ اٺويهه سو يارهن (١٩١١) روايتون آهن. چار (۴) مڪتوب (خط)،

پنج وقتي وظيفا ۽ وصال بابت هڪ فصل شامل آهي. سڀ کان وڌيڪ روايتون، ڪڙڻي گنهور واري وڏي خليفي فقير محمود نظاماڻيءَ جون، ڏهه سو ترانوي آهن (١٠٩٣)، ٻئي نمبر تي مرحوم خليفي ميان لقمان فقير کوکر جون هڪ سو چوهتر (١٧٤) ۽ ٽئين نمبر تي، مرحوم خليفي ميان اميد علي فقير علي ٽالپر جون اٺاسي (٧٩) آهن. اهڙيءَ ريت، جملي تيرهن سو ڇائيتاليهه (١٣٤٦) روايتون، ٽن خليفن کان ۽ پنج سو پنجهٺ (٥٦٥) روايتون ٻين راوين کان نقل ٿيل آهن. جملي راوي هڪ سو اناسي (١٩٨) آهن، ٽن مان هڪ سو اٺاسي (١٧٩) جڻن جا نالا ملن ٿا ۽ اڻويهه راوي گمنام آهن.

هاڻي وري پاڳارائيءَ واري خليفي محمد حسين مهيسر جي جوڙيل پير سائين سردار جي ننڍي ملفوظات به سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي ڇپجي ويئي آهي. اهو خير جو ڪم ٿيو آهي. الله پاڪ مترجم ۽ سڀني واسطيدارن کي ان جو اجر ڏيندو. (١)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پير سائين روضي ڌڻيءَ جي فرزند، پير سائين پاڳاري صبغت الله شاهه راشدي اول (رحمت الله عليه) جي ملفوظات شريف ”خزانه المعرفت“ جي مقدمي ۾ فرمايو آهي ته:

> ”لغت جي لحاظ کان ’ملفوظ‘ معنيٰ ’زباني لفظ‘ يا ’چيل گفتو‘، جنهن جو جمع آهي ’ملفوظات.‘ پيري طريقي ۽ تصوف جي اصطلاح ۾ ’ملفوظات‘ جي خاص معنيٰ آهي ولين، عارفن، طريقت جي صاحبن ۽ مرشدن جون بيان ڪيل الاهي معرفت واريون مقالون، قلب ۽ نيت جي صفائيءَ واريون مثالي ڳالهيون، درويشيءَ ۽ دانائيءَ واريون حقيقتون، اعليٰ اخلاقي نصيحتون ۽ عقيدتمندن جي

رهنمائيءَ لاءِ ديني ۽ دنيوي هدايتون."

ٻئي هنڌ ملفوظات جي مطالعي لاءِ، پڙهندڙ جي رهنمائيءَ خاطر، وضاحت ڪئي اٿس تہ:

"ملفوظات لکندڙ جيئن تہ پنهنجن مربين مرشدن جا بيحد عقيدتمند هوندا آهن، تنهن ڪري حقيقت ڪان وڌيڪ عقيدت جي بنا تي، ملفوظات ۾ اهڙيون روايتون ۽ حقيقتون آئيندا آهن، جن ۾ ڪشفن، ڪرامتن، عجيب ان ٿيڻين واقعن ۽ فوق العقل ڳالهين جو ذڪر هوندو آهي."

ڊاڪٽر صاحب درگاهہ پير ڳوٺ جو پانڌيئڙو آهي. سندس قول ملفوظات شريف جي مطالعي لاءِ طالبن واسطي راہ نما اصول آهي. مون پنهنجيءَ هلڪي سلڪيءَ سمجهہ آهر ائين محسوس ڪيو آهي تہ توڙي جو ملفوظات شريف بنيادي طرح هڪ ديني ڪتاب آهي، پر منجهس اعليٰ ڪان اعليٰ "ادبي ڪتاب" جون سڀ خوبيون ٻڻ موجود آهن. چون ٿا تہ يورپ جا مشهور مصنفَ، ٽالسٽاءِ ۽ روسو پنهنجيءَ گفتار جي سچائيءَ سببان، دنيا ۾ مشهور آهن. پر، جيڪو ماڻهو دل جي سچائيءَ سان ملفوظات شريف پڙهندو، سو دنيا جي مجيبل اڪابرن جي ٻيٽ ۾ بہ پير سائين سردار جي خوش گفتار جي صداقت جي گواهي ڏيندو. ملفوظات شريف ۾ هڪ هنڌ نقل آهي تہ:

هيڪر پاڻ مسجد شريف ۾، ڪٻڙ جي وڻ هيٺان قرآن شريف جي تلاوت ۾ مشغول هئا. ان ڏينهن ڪين عمدو لباس پهريل هو. سني قسم جي ڪيمخاب جو ڪوٽ ۽ مٿي مبارڪ تي پَٽ جي لُنگي، سوناڪاري چِٽن سان ٻَڌل

هئي. اڳينءَ رات ساريءَ جماعت سميت فاقي ۾ گذري هئي ۽ 'الجوع طعام الله' واري طعام سان جماعت کي سر بلندي بخشي ويئي هئي. اتفاقاً هڪڙو پناڻ مسافر شخص بہ ان رات مسجد شريف ۾ تڪيل هو. ويچاري جي ساري رات لنگهڻ ۾ گذري. درگاهہ شريف جي ڪورين جي گهران ٿورو ماني ٽڪر مليو هوس، پر ان مان ڪيس ڍؤ ڪونہ ٿيو هو. جڏهن صبح جو حضرت پير سائينءَ جن کي اهڙي سٺي پوشاڪ پهريل ڏٺائين، تہ وٽي دانهون ڪيائين تہ "حضرت پير صاحب، اهڙو قيمتي لباس ڍڪيو وينا آهيو ۽ هي مسافر ساري رات توهان جي درگاهہ تي بک مئو آهي."

پاڻ جواب ۾ ارشاد فرمايائون تہ، "ادا، هيءَ پوشاڪ جيڪا ڏسين ٿو، سا اسان کي الله تبارڪ و تعاليٰ بنا سعي ۽ ڪوشش جي عطا فرمائي آهي. باقي پنهنجي سَڌ سان خريد ڪري ڪونہ وٺي آيا آهيون. هن پوشاڪ پهرڻ ۾ اسان جا بہ مقصد آهن: هڪ تہ پنهنجي مالڪ سائين جل جلالہ جي نعمتن جو اظهار ڪريون ٿا، جو خاص پنهنجي پلائيءَ سان، اسان کي هي نعمتون عطا فرمايون اٿس. ۽ ٻيو تہ ماڻهن کي خدا تعاليٰ جي طلب ۾ رغبت ٿا ڏياريون، جو ساڳيو اسان کي ڏنو هئائون تہ مينهون چاريندا هئاسون."

"ماڻهو هي نعمتون ڏسي دل ۾ چوندا تہ ڏسو تہ پير صاحب پنهنجي رب کي سڃاتو، تہ الله تعاليٰ کيس ڪيتريون نہ نعمتون عطا ڪيون آهن. اسان بہ

الله تعاليٰ جي طلب ڪريون، تہ انهن نعمتن جا حقدار ٿي پئون."

اعليٰ ادبي ڪتابن جي هڪ خصوصيت اها بہ هوندي آهي تہ انهن ۾ مکيہ موضوع سان گڏ، ٻين بہ ڪيترن مفيد ڳالهين جي معلومات ملندي آهي. ان لحاظ کان فقير قربان علي سڪندريءَ جو هيءُ نوٽ ملاحظہ ڪجي:

"ملفوظات شريف مان تيرهين صديءَ هجريءَ ۾، ديس جي معاشري ۽ تاريخ بابت بہ ڪافي معلومات حاصل ڪري سگهجي ٿي: مثلاً مدرسا ۽ تعليم جو طريقہ ڪار، ماڻهن ۽ ماڳن جا نالا، ديهن، پرڳڻن ۽ شهرن جو تفصيل، سياسي ۽ سماجي احوال، حڪيمن ۽ حاڪمن جون ڳالهيون، ديس پرديس جي ڪاملن جو ذڪر، نيڪ ٻانهن جا سبق آموز قصا، نصيحت ڀريا گفتا ۽ نڪتا... وغيره."

فقير صاحب جو هي نوٽ پڙهي، مون کي ياد آيو تہ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحمت الله عليہ بابت هي نقل نظير مون فقط ملفوظات شريف ۾ پڙهيو آهي:

بزرگ محمد عارف چوي ٿو تہ منهنجيءَ ٻاراڻپ جي زماني جي ڳالهہ آهي تہ منهنجا عزيز قريب سڀ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جا مريد هئا ۽ سندس بزرگيءَ ۽ ڪرامتن جي ڏاڍي تعريف ڪندا هئا. مون دل ۾ سوچيو تہ "شاهہ صاحب ڪا وڏي شيءِ آهي."

پوءِ هڪ ڏينهن شاهہ صاحب اسان جي ديہ ۾ لٿل هو. ماڻهو پري پري کان شاهہ صاحب جي ديدار لاءِ

ڊوڙندا، خوش ٿيندا آيا ٿي. مان به پنهنجي پيءُ سان گڏ سندس خدمت ۾ حاضر ٿيس. مون گهڻ حوصلي ۽ نِنڊڙائپ جي ڪري، پيءُ کي عرض ڪيو ته: ”بابا، هنن ماڻهن هيتري تعريف ٿي ڪئي. شاهه صاحب ته ماڻهو آهي. ٻي شيءِ نه ناهي.“

شاهه صاحب منهنجيءَ ٻاراڻيءَ ڳالهه تان مرڪي فرمايو ته: ”اي ڇوڪرا، مان ماڻهو آهيان.“

مون چيو ته، ”هائو، توهان ماڻهو آهيو.“

پوءِ شاهه صاحب مون کي فرمايو ته ”مون کي چڱيءَ طرح ڏسي ڇڏ. جني ڏسين، اُتي سڃاڻجانءِ.“

مون عرض ڪيو ته: ”سائين، مون توهان کي چڱيءَ طرح ڏسي ڇڏيو آهي. جني به ڏسندس، اتي هائي توهان کي سڃاڻندس.“

گهڻن ڏينهن کان پوءِ شاهه صاحب وفات ڪري ويو. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، منهنجي مامي جي ڌيءَ سان نڪاح ڪرڻ کان پوءِ، اسان جي ماڻهن ۾ اچي لٿو. گهڻا ماڻهو، مٿين پيرين اگهاڙا، جوش ۽ خروش سان، مخدوم صاحب جي خدمت ۾ روئي رهيا هئا. آءٌ به ان مجلس ۾ اچي حاضر ٿيس. مخدوم صاحب مون کي ڏاڍو پيار ڏنو، ايتريقدر جو مون کي به ٿي مهينا پاڻ سان گڏ وٺيو هليو. تڏهن به منهنجيءَ دل تي، ان رابطي جو اثر نه ٿيو. بلڪ، هر حال ۾ شاهه سائينءَ جي صورت غالب رهي.

پير سائين روضي ڌڻي، پنهنجي گفتگوءَ ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ ۽ عبدالرحيم گرهوڙيءَ کي سڪ سان ياد ڪندا هئا، ۽ سندن

بيت محبت سان پڙهندا هئا. هڪڙي ڏينهن، مريدن مان ڪنهن شخص سندن حضور ۾، شاهه پتائيءَ ۽ گرهوڙي فقير بابت عرض ڪيو ته "ڪهڙي طرح هئا؟" پير سائينءَ فرمايو ته "شاهه صاحب کي عشق ۽ محبت ۽ طلب جو شوق بيحد گهڻو هو ۽ گرهوڙي بزرگ وري حقيقت ۽ اسرار جا درياهه هئا."

ملفوظات شريف ۾، شاهه پتائيءَ ۽ گرهوڙي فقير جا ڪي اهڙا بيت به آهن، جي غالباً بين گهڻن رسالن ۾ نه آهن. مون ته گرهوڙي فقير جو هي بيت ملفوظات شريف ۾ ئي پڙهيو آهي:

"هردم حج پڙهن، ڪعبو پسن نه ڪاپڙي"

بيتن کان سواءِ، سنڌ جي اوليائن ۽ عارفن، قلندر لعل شهباز، غوث بهاؤالحق، مخدوم نوح سرور ۽ لنواريءَ جي لعل خواجه محمد زمان جا ڪيئي دلپذير نقل ۽ نصيحت آميز نڪتا پڻ ملفوظات شريف ۾ موجود آهن، انڪري اهو اسان جي ديني، علمي ۽ ادبي ميراث جو هڪ اهڙو ڪتاب آهي، جنهن جي ورقَ ورقَ ۾، سونهاري سنڌ پنهنجي سموري جمالَ ۽ جلالَ سان جلوه گر آهي.

سچي عظمت بلند ڪردار جي خوبي آهي. مسلمانن جي اڳيان انهيءَ جو مثالي نمونو رسول الله صہ آهي. سندن سنت جي پائبندي جيتري پير سائينءَ وٽ آهي، ان جو ٻيو مثال ڪٿي سجهي ئي ڪونه ٿو. ملفوظات شريف ۾ ان جا مثال ڪثرت سان موجود آهن. منجهانئن ڪي هي آهن:

> پير سائين سردار ارشاد فرمايو ته اسان جي خوشين ۾ وڏي ۽ بهترين خوشي رسول الله ﷺ جن جي جمڻ جو عرس مبارڪ آهي. سندن سهڻي عادت هئي، جو جڏهن حضور صلعم جن جي عرس جي خوشي ڪندا هئا، تڏهن

فقيرن جي جماعت کي حويلي ۾ طعام کارائيندا هئا ۽ سندن هٿ پنهنجن هٿن مبارڪن سان ڌئاريندا هئا. هر هڪ کي مرحبا ۽ خوش آمديد چوندا هئا. قسمين قسمين طعام، شادين ڪان بہ وڌيڪ سنا، تيار ڪرائيندا هئا.

* * *

خليفو محمود نقل ٿو ڪري تہ هيڪر آءٌ ميان سلطان فقير نظامائيءَ سان گڏجي درگاہ مبارڪ تي سندن خدمت اقدس ۾ حاضر ٿيس. سندن حضور مبارڪ ۾ ان وقت ڪوبہ حاضر ڪونہ هو. پاڻ فرمايائون تہ "هن کان اڳ اسان جي دل ۾ خيال آيو تہ فقيرن جي اچڻ ۾ الائي چو دير ٿي آهي؟ پر حديث شريف ۾ نظر آيو تہ هڪ ڀيري رسول الله ﷺ جن جي حضور ۾ هڪ بہ اصحابي موجود ڪونہ هو. پوءِ دل کي تسلي ٿي، تہ هيءَ صورت حال بہ سندن سنت سان متابعت هئي."

* * *

سيد مرتضيٰ شاهہ رهنڊڙ ڪڇ، ديدہ پاندہ جو، نقل ٿو ڪري، تہ هيڪر پاڻ فقيرن جي جماعت سميت، مسجد شريف جي پٿرن لاءِ درياہ جي پڪ تي ڪک وڍڻ هليا. آءٌ بہ سندن خدمت ۾ حاضر هئس. وات تي پاڻ منهنجو هٿ، پنهنجي هٿ ۾ جهلي فرمايائون، تہ حضرت رسول الله ﷺ جن اصحابن سڳورن سان هٿ هٿ ۾ ڏئي پنڌ ڪرڻ فرمائيندا هئا: اڄ اسين سندن سنت جي متابعت ڪريون ٿا. پوءِ منهنجي هٿ ڏئي اڌ ڪوهہ کن پنڌ ڪندا هليا.

* * *

غازي خان وينئل ڳوٺ نري روپاه جو ڳالهہ ٿو ڪري تہ هيڪر سفر ۾ مان ۽ حاجي هڪ ٻئي جي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي پئي وياسيون. ٻاڻ پنيان گهوڙي تي پئي آيا. مون کي فرمايائون تہ غازي خان تون اچي اسان جي گهوڙي تي چڙهہ. ٻاڻ گهوڙي تان لهي پيا. مان گهوڙي تي چڙهيس. ٻاڻ حاجي جعفر سان گڏ هڪ ٻئي جي ڪنڌ ۽ ڪلهن تي ٻانهون رکي اڳتي روانا ٿيا. فرمايائون تہ "اهڙيءَ طرح هلڻ بہ رسول الله ﷺ جن جي سنت آهي."

* * *

هيڪر ٻاڻ سياري جي موسم ۾ ڪنهن ديه ۾ لٿل هئا. موليڏني فقير وضو سارڻ جي جاءِ ٻاهہ جي پرسان ناهي چڏي، پر اتان قبلي ڏانهن منهن ڪري وضو ساري نہ ٿي سگهيا. سندن روش هئي تہ سنت موجب قبلي کي منهن ڪري وضو ساريندا هئا. سو، ٻاڻ فرمايائون تہ "سنت نہ ڇڏينداسون." پوءِ ٻاڻ ٿڌ ۾ ويهي، قبلي ڏانهن منهن ڪري، وضو ساريائون.

* * *

هڪ دفعي حضرت جن لاڙ جي سفر ۾ ڪارياٽي ۾ تشريف فرما ٿيا ۽ ٻاڻ وضو ڪرڻ جي خيال سان جهنگ ڏانهن، جيڪو ڪجهہ پريرو هو روانا ٿيا. موسم مينهن جي هئي. جهنگ ۾ مينهن اچي ويو. ٻاڻ رحم فرمائي، ٻانهي کي چادر جي هيٺيان ٻاڻ سان گڏ ڍڪي، جلدي جلدي اوطاق تي آيا. اتي بہ مينهن کان بچڻ جي ڪا جاءِ ڪانہ هئي. سمورن فقيرن جا سڀ ڪپڙا گوڏ کان سواءِ،

گڏ ڪري، تن جي مٿان تَلُ جيڪو خاص مينهن کان بچڻ واسطي تيار ڪيو آهي، سو وجهي ڪٽ تي چڙهي وينا.

جڏهن مينهن بس ڪئي، تڏهن ٻانهي عرض ڪيو ته سائين زمين سڄي گپ ٿي ويئي آهي. نماز ڪيئن ادا ٿيندي؟ فرمايائون ته حضرت رسول الله ﷺ جن جي زماني ۾ هڪ دفعو تمام گهڻو مينهن پيو ۽ سڄي زمين گپ ٿي ويئي. حضرت ابوبڪر صديق رضہ ڪوشش ڪئي، ته ڪٿان سڪي مٽي ملي، ته آڻي سجدي واريءَ جاءِ تي رکان. پر، حضور ﷺ جن فرمايو ته "اڄ پنهنجي خدا کي گپ ۾ سجدو ڪنداسون."

پوءِ پاڻ فرمايائون ته "اڄ حضور ﷺ جي تابعداريءَ ۾ اسان به پنهنجي خداوند کي گپ ۾ سجدو ڪنداسون."

ان کان پوءِ، سڄيءَ جماعت کي گپ ۾ نماز ادا ڪرايائون. سجدي ڪرڻ وقت، منهن؛ وات ۽ ڏاڙهيءَ تي گپ جا نشان هئا.

* * *

هيڪر پاڻ مير رستم پٽ مير سهراب ٽالپر وٽ تشريف فرما هئا. قاضي محمد عاقل کهڙن وارو به محفل ۾ موجود هو. مير قاضيءَ کان پڇيو ته "رسول الله ﷺ جي دستار مبارڪ جي بندش ڪهڙيءَ طرح هئي؟"

قاضيءَ چيو ته "ائين نه، ٻين وانگر."

تڏهن پاڻ قاضيءَ کي چيائون ته، "اي بزرگ! رسول الله ﷺ جن به نماز پڙهندا هئا. تون به پڙهين ٿو. پوءِ تنهنجي نماز سندن نماز جهڙي آهي؟"

اتي قاضي لڄي ٿيو ۽ چيائين ته "سائين، نه."

* * *

هڪ ڏينهن حضرت جن ارشاد فرمايو ته صحيح بخاري شريف جي مصنف ٻڌو ته فلاڻي ماڻهوءَ وٽ رسول الله ﷺ جن جي هڪ حديث آهي. پوءِ پنهنجي شهر مان روانو ٿي، اچي اُن شهر ۾ پهتو ۽ پڇا ڪيائين ته اُهو شخص بزرگ ڪٿي آهي؟ ڪيس ٻڌايائون ته ان جو گهوڙو ڇڏائي ويو آهي، سو ان کي وٺڻ ويو آهي.

بخاري شريف جو مصنف ان شخص جي پويان ويو. ڏٺائين ته خالي ٽُوبري سان ڏوڪو ڏيئي گهوڙي کي پيو وني. ان وقت ئي واپس پنهنجي شهر ڏانهن موٽيو ۽ ماڻهن کي چيائين ته "جيڪو خالي توبري سان گهوڙي کي ڏوڪو ڏيئي وني ٿو، ان جي حديث پنهنجي ڪتاب ۾ داخل نه ڪندس."

* * *

سيد موليڏنو شاهه رهنڌڙ ٽنڊي مير باگي جو نقل ٿو ڪري ته هيڪر پاڻ ڪهڙن جي ڳوٺ ۾ قاضي محمد عاقل جي مسجد منجهه، ورود فرمايو هئائون. جڏهن نماز پڙهي فارغ ٿيا ته ڳالهين ڪندي، قاضيءَ بانگ ڏيڻ جي ڀلائيءَ جي گفتگو ڪئي ۽ ان ۾ مبالغو ڪيائين.

پاڻ فرمايائون ته "قاضي صاحب اهو اجر ۽ ڀلائي انهيءَ شخص لاءِ آهي، جيڪو خالص الله جي عبادت لاءِ بانگ ڏئي. پر، جيڪو مانيءَ جي مزوريءَ تي بانگون ڏئي، ته اهو نه رڳو اجر کان محروم ٿيندو، پر عذاب جو به

حقدار ٿيندو."

* * *

پاڻ فرمايائون ته نبي ڪريم ﷺ جن جي روش مبارڪ هوندي هئي، ته کڙو به عمدو طعام ميسر ٿيندو هو، ته الله سائينءَ کان ان کان بهتر نعمت لاءِ سوال ڪندا هئا. پر، جيڪڏهن ڪير ملندو هو، ته ان کان بهتر ڪنهن به شيءِ جي طلب ڪونه ڪندا هئا.

* * *

پاڻ فرمايائون ته نبي ڪريم ﷺ جن جي روش هوندي هئي ته صبح جو ضروريات، عبادت ۽ نماز کان فارغ ٿي، گهر ۾ پڇندا هئا ته "ڪاڏي لاءِ ڪا شيءِ آهي؟" جيڪي به موجود هوندو هو، سو بسم الله ڪري کائي ڇڏيندا هئا. پر جي ڪجهه به ڪونه هوندو هو، ته چوندا هئا ته "مان روزي سان آهيان." (روزي جي نيت ڪري ڇڏيندا هئا).

* * *

خليفي ميان لقمان رحه نقل ڪيو ۽ خليفي ميان محمود ڪي به سندس بيان ڪرڻ کان پوءِ يادگيري آئي ته هيڪر رمضان شريف جي مهيني ۾ فاقي جو تمام گهڻو زور هو. اڪثر ڪري ڪاڏو ڪونه ملندو هو ۽ به ٽي ڏينهن بک ۾ گذري ويندا هئا. عيد جو ڏينهن به فاقي ۾ گذريو. حضرت پير سائينءَ جن جو وجود لاغر ٿي پيو. جڏهن عيد نماز ادا ڪري آيا سون ۽ پاڻ مسجد شريف ۾ ڪبڙ جي هينيان اچي ويٺا، تڏهن خليفو لقمان ٿو چوي ته مون سندن خدمت ۾ عرض ڪيو ته سائين مون ڪنهن ڪتاب ۾ ڏٺو

آهي، تہ خواجہ محمد معصوم قدس سره جي وقتي ڪاڌي تي چاليھہ رپيا خرچ ٿيندا هئا ۽ خواجہ صاحب جن فرمائيندا هئا تہ هن لطيف طعام کائڻ سان ڏاڍي روحاني ترقي حاصل ٿئي ٿي.

پاڻ فرمايائون تہ توهان لطيف طعام ڇا کي چوندا آهيو؟ جي لطيف طعام ٻوڙ، پلاءَ ۽ حلوي کي چئجي، تہ ائين تہ مير سهراب ٽالپر کي ڏاڍي روحاني ترقي ٿئي!

* * *

پير سائين روضي ڌڻيءَ جن کي سندن والد بزرگوار ميان صاحب قدس سره علم پڙهڻ لاءِ پهريائين شڪارپور ۾ مشهور بزرگ فقير الله علوي رحہ جي مدرسي ۾ داخل ڪرايو هو. پير سائينءَ فرمايو تہ، "اتي اسان کي ٻہ وقتي ماني ۽ ٻوڙ وڏيءَ تعظيم تڪريم سان ملندو هو. هيڪر ميان صاحب قدس سره اتي آيا. انهيءَ ڳالھہ جي خبر پين، تڏهن فرمايائون تہ 'ابا، جنهن مدرسي ۾ ٻہ وقتي ماني ٻوڙ سان ملندي، اتي علم حاصل ڪرڻ مشڪل آهي.'

پوءِ پاڻ اسان کي اتان ڪڍي ٻئي هنڌ آڻي وهاريائون."

* * *

خليفي محمود لکيو آهي تہ هيڪر پاڻ ڏهاڪي ۾ وينا هئا ۽ مان وقت بوقت سندن خدمت ۾ پيو ايندو ويندو هوس. هڪ دفعي سانجهيءَ جي نماز کان پوءِ سندن طعام آندائون. پاڻ فرمايائون تہ "ويھہ ۽ اسان سان گڏجي ماني کاءُ". سندن فرمودي موجب ساڻن گڏجي ماني کاڌم جوئر جا ڪوهر هئا، ٻہ مانيون سنهيون جوئر جون ۽ دال جو ٻوڙ هو. ٿوري لسي بہ هئي. پاڻ پهريائين ڪوهر

ڪاڌائون ۽ پوءِ ماني.

* * *

هيڪر پاڻ لاڙ جي سفر ۾ تلهار ڪان سوار ٿيا ۽ ڪنهن فقير جي دعوت تي اسريا. مڪئي جوئر جا ڦلا خريد ڪرايا هئائون، سي ميان غازي خان ٽالپر ڪي جماعت ۾ ورهائڻ لاءِ ڏنائون. پاڻ پنهنجو حصو پاند ۾ ونئي، ڪائيندا هليا ۽ فرمايائون ته "هيءَ به سنت آهي."

* * *

خليفو ميان لقمان نقل ٿو ڪري ته هڪڙي ڏينهن درگاهه شريف تي، مسجد شريف ۾، سندن حضور مبارڪ ۾ حاضر هئاسون ته پاڻ پيئڻ ڪاڻ پاڻي گهريائون.

هڪڙي فقير مسجد جي دريءَ مان منهنجو ڪئونرو ڪڻي اچي حاضر ڪيو. پاڻ پڇيائونس ته "هي ڪئونرو اوهان جو آهي؟"

فقير عرض ڪيو ته "نه، سائين."

پاڻ ان تي جوش ۾ اچي ويا ۽ فرمايائون ته "پرائو ڪئونرو بنا موڪلائڻ جي اسان ڪي ڪڻي ٿو ڏئين؟"

تڏهن مون عرض ڪيو ته "قبلا اهو ڪئونرو منهنجو آهي. سائينءَ جن پاڻي پيئن."

پوءِ پاڻ انهيءَ مان پاڻي پيتائون ۽ مون اهو ڪئونرو تبرڪ طور پاڻ وٽ رکي ڇڏيو.

* * *

هيڪر پاڻ حاجي ايوب قدس سره (جو پنجين واسطي سان سندن مرشدن مان آهي) جو نقل بيان فرمايائون ته

سندس وڏي نبينگر ڪانئن سوال ڪيو ته، "فقه جي ڪتابن ۾ آهي، ته تن ڏينهن جي فاقي ڪان پوءِ حرام کائڻ درست ٿي پوي ٿو." حاجي صاحب پٽ کي جواب ڏنو ته "درست نه آهي." نبينگر وري چيو ته "علماءِ ظاهر جا ته سڀ فتوي ڏين ٿا ته درست آهي."

تڏهن بزرگ ڪاوڙجي چيس ته، "پٽ، پانئجي ٿو ته تنهنجي حرام سان ڏاڍي ڪا دل آهي. الله مون کي شال تنهنجي گهر جو پاڻي به نه پياري."

پوءِ ٿيو به ائين. انهيءَ بزرگ ڪڏهن به پٽ جي گهر جو پاڻي نه پيتو.

* * *

سندن روش هوندي هئي ته حيدرآباد جي حاڪمن جي دعوت تي تشريف فرما ٿيندا هئا ته سندن ماني ڪونه کائيندا هئا. ڪن شاهوڪار ماڻهن جي جاءِ تي به سندن ڪاڌو ڪونه کائيندا هئا.

***

شاه شجاع سنڌ تي ڪاهه ڪري آيو. سنڌ جي حاڪمن، پير سائينءَ کي منت ۽ ايلاز ڪري، شاهه شجاع ڏي ميڙ ڪري موڪليو ته سنڌ تي ڪاهه نه ڪري ۽ لشڪر موٽائي وڃي.

پاڻ جڏهن شاه شجاع جي لشڪر ۾ تشريف فرما ٿيا، تڏهن فقيرن کي حڪم ڏنائون ته، "لشڪر جي بازار مان ڪوبه ڪابه شيءِ خريد ڪري نه کائي." پوءِ جيترا ڏينهن به اتي ترسيل هئا، تيستائين اناج يا ڪاڌي پيتي جي ٻي

ڪاٻہ شيءِ استعمال نہ فرمايائون. جيڪي ڪجھہ درگاہ مبارڪ تان پاڻ سان آندو هئائون، ان مان گذران ڪيائون.

پير سائين روضي ڌڻيءَ جا والد بزرگوار، حضرت ميان صاحب قدس سره، پريان لوءِ جي بزرگن حضرت مخدوم محمد اسماعيل قدس سره جا عقيدتمند هئا. پير سائين روضي ڌڻيءَ جن فرمايو تہ:

هڪ ڏينهن مخدوم صاحب مسجد شريف ۾ وينا هئا تہ هڪ هندو اڦراتا پچائي، گرم گرم، ڌوتيءَ جي پلوَ ۾ ٻڌي، مسجد جي دروازي تي اچي سڏ ڪيو تہ "مخدوم صاحب! هي ٻہ ٽي مانيون خدا ڪارڻ آنديون اٿم، سي تہ وٺو."

حضرت مخدوم صاحب جن هڪ فقير کي چيو تہ 'هندوءَ کان مانيون وٺي اچ.' فقير مخدوم صاحب جي حڪم سان هندو کان مانيون وٺي، مخدوم صاحب جي اڳيان رکي عرض ڪيو تہ "سائين، هي مانيون هندو گھہ ۾ پچائي، پليت ڌوتيءَ ۾ ٻڌي کڻي آيو آهي. انهن جي کائڻ بابت ڪهڙو حڪم آهي؟"

مخدوم صاحب جواب ۾ فرمايو تہ "الله جي نالي ڏانهن ڏسون، يا هندوءَ ڏي؟"

* * *

جامع ملفوظات لکيو آهي تہ هڪ دفعي درگاہ مبارڪ تي، حضور ۾ حاضر هئس. انهن ڏينهن ۾، مظفرخان ملتان جو حاڪم حرمين شريفين کان ٻيڙيءَ رستي موٽي رهيو هو ۽ سرڪاري ماڻهن درگاہ مبارڪ جي هندن تي رسد جي سامان جي تياريءَ جو حڪم ڪيو. هندو گڏجي پير سائين سردار وٽ دانهين تي آيا. سائينءَ جن

ڪين صلاح ڏني تہ "توهان هڪ هڪ ٿي لڪي هليا وڃو."

هنن ائين ئي ڪيو. سرڪاري ماڻهن سائينجن وٽ اچي عرض ڪيو تہ، "سرڪاري ڪم ضروري آهي. شهر جا هندو حاضر نہ آهن. ان جو تدارڪ ٿئي."

پاڻ فرمايائون تہ، "وڏي صاحبزادي کي وڃي چئو. جيڪڏهن تدارڪ ٿيو تہ ان کان ٿيندو."

سرڪاري ماڻهن عرض ڪيو تہ " صاحبزادو ڪنهن طرف سوار ٿي ويو آهي."

پاڻ فرمايائون تہ، "اسان فقير ماڻهو آهيون. اسان کي هنن ڪمن سان ڪهڙي مناسبت؟ جيڪڏهن شهر جا ماڻهو نہ آهن، تہ پوءِ ٻيءَ جاءِ تي وڃي تدارڪ ڪريو."

جڏهن سرڪاري ماڻهو هليا ويا، تڏهن خليفي ميان سلطان عرض ڪيو تہ "سائين، قيامت جي ڏينهن اسان ضعيفن تي بہ ائين رحم فرمائجو، جيئن اڄ هندن کي، دنيا جي قرض ۽ حاڪمن جي بيگر ۽ ڇيڙ کان آزاد ڪرايو اٿوَ."

سائين جن اهو ٻڌي مرڪيا.

* * *

اميد علي ٽالپر نقل ڪري ٿو تہ هڪ ڀيري درگاه مبارڪ جي لڳ، مير سهراب جي شڪارگاهہ مان پير سائين تجر ڌڻي بہ ڦاڙها شڪار ڪري آيا. ٻئي ڏينهن مير سهراب کي شڪار گاه جي نگران، شڪايت ڪئي تہ پير صاحب جن جو وڏو صاحبزادو بہ ڦاڙها ماري ويو آهي. مير صاحب ڪاوڙجي پير سائينءَ جن ڏانهن پيغام موڪليو تہ "قبلا پاڙي جو شرم تو ٿئي، ورنہ شڪار جي

سزا ڏيان ها."

مير صاحب جو پيغام ٻڌي، پاڻ انتهائي بي نيازيءَ سان فرمايائون ته "مير کي چئبو ته اسان تنهنجي پاڙي ۾ نه، پر تون اسان جي پاڙي ۾ وينو آهين. توکي موڪل آهي، جيڪي ڪري سگهين، سو ڀلي ڪر."

مير سهراب صاحب اهو پيغام ٻڌي ڏنو ۽ معافي ورتائين.

* * *

خليفو ميان لقمان نقل ڪري ٿو ته هڪ دفعي درگاهه مبارڪ تي حاضر هئس. هڪ هندو حضور ۾ حاضر ٿيو ۽ فرياد ڪيائين ته "سائين، پنج ڇهه ڏينهن ٿيندا، جو ملا واحد ڏنو، مون کان هڪ رپئي جو ان وٺي ويو هو ۽ ڪوڙو رپيو ڏئي ويو. هاڻي مٽائي نٿو ڏئي."

فقير چيو ته "سائين، هي هندو ڪوڙو آهي. مون هن کي صرافن کي ڏيکاري هڪ رپيو ڏنو آهي. هاڻي خواهه مخواهه ڪوڙ ڪيو اٿس."

هندوءَ عاجزيءَ ۽ نياز سان چيو ته "سائين مان ڪوڙ ڪونه ٿو چوان."

سائينجن غصي ۾ فرمايو ته "توکي الله سائين ڪوڙ کان پناهه ۾ رکي. تون سچ ٿو چوين." واحد ڏني فقير کي ڪاوڙجي چيائون ته "توهان جي عجيب سمجهه آهي، جو هڪ رپئي لاءِ ڪٿي معاملو اٿاريو اٿو. جلدي وڃ ۽ هن کي هڪ رپيو ڏي."

هندوءَ کي گهڻي دلداري ڏنائون.

سندن فقير رمضان شريف جي ڏهاڪي ۾ وهندا هئا. جڏهن عيد جو چنڊ ڏيکاربو هو، تڏهن ڪي فقير ڏينهن واري ڏهاڪي مان نڪري، رات واري ڏهاڪي ۾ وجي وهندا هئا. پوءِ پاڻ انهن فقيرن مان هرهڪ کان سندس جاءِ تي وجي دعا گهرندا هئا ۽ حديث شريف مان نقل بيان فرمائيندا هئا تہ "حضور ﷺ جن پڻ حضرت بلال ۽ هڪ پوڙهيءَ عورت کان دعا گهري آهي."

* * *

خليفي محمود فقير لکيو آهي تہ هيڪرسندن حضور ۾ حاضر هئس. هندو سونارن جي قوم مان، مولي نالي هڪ مجذوب شخص بہ مون سان گڏ هو. الله تعاليٰ کيس پنهنجي جذب محبت سان ڪاملن منجهان ڪيو هو. پاڻ انهيءَ مجذوب شخص کي پاڪر پائي، کانئس دعا طلب ڪيا. پر، هو مجذوب منهن ڦيرائي، هر پيري، ٻئي پاسي پيو ڪري. جي سائين جن سڄي پاسي کان منهن پئي ڪيو، تہ هن شخص کٻي طرف تي ڏنو، ۽ جي کٻي پاسي کان تي ڪيائون، تہ سڄي پاسي تي نهاريائين. سو ڪنڌ کان جهلي چيومانس تہ "احمق، پير سائينءَ جن پاڻ توکان دعا ٿا گهرن، تون وري ٻئي طرف ٿو نهارين."

تڏهن چيائين تہ "پلا موچارو هوندين."

* * *

صاحبزادو ميان هدايت الله شاه رحمت الله عليہ نقل

ٿو ڪري تہ هيڪر پاڻ امين فقير جي جنازي سان، جو سندن مريدن مان هو، گڏجي شيخ طيب جي مقبري ڏانهن اُسريا. واٽ تي اتفاقاً هڪ هندو نظر آين. پاڻ گهوڙي تان لهي پيا ۽ هڪ وڻ جي ڇانوَ ۾، سيني ماڻهن کان گوشو ڪري، اُن سان صحبت فرمايائون.

صاحبزادو ٿو فرمائي تہ هي فقير سندن پرسان وينو هو. پاڻ مون سان ڳالهہ ڪيائون تہ "بابا هي هندو حضرت ميان صاحب قدس سره جي صحبتين مان آهي ۽ اهڙو اديب آهي، جو جنهن رستي سان حضرت ميان صاحب قدس سره جن هڪڙو ڀيرو بہ ڪٿي لنگهيا آهن، تہ هي اتان نہ ايندو آهي. پر جي اتان لنگهندو، تہ بہ رستي جو پاسو وٺي ويندو، نہ وچ ۾ ڪري تہ متان سندن پير مبارڪ جو نشان اورانگهجي پوي."

* * *

قرآن ڪريم ۾ ارشاد آهي تہ رسول الله ﷺ جن جي اٿڻي وهڻيءَ ۾ مومنن لاءِ اعليٰ اخلاق جو مثال موجود آهي. روايت آهي تہ پاڻ سڳورن پنهنجو وقت ٽن حصن ۾ ورهايو هو: هڪ حصو خدا جي عبادت لاءِ، ٻيو حصو خلق خدا جي لاءِ ۽ ٽيون حصو آرام ۽ گهر وارن لاءِ هوندو هو. اها پڻ روايت آهي تہ پاڻ سڳورن جي پهرين پهرين شادي ٻيبي خديجہ سان ٿي. ٻيبي صاحبہ جيسين حيات هئي، تيسين نبي ڪريم ﷺ جن ٻي شادي ڪانہ ڪئي.

پير سائين، روضي ڌڻيءَ فرمايو تہ حضرت ٻيبي صاحبہ شاديءَ واري رات، حضور صلعم جن جي قرب، محبت ۽ خوشيءَ ۾ پنهنجو سڄو مال ۽ ملڪيت

حضور ﷺ جن جي مٿان گهوري قربان ڪري ڇڏيو.

جڏهن پاڻ سڳورا بيبي صاحبه جي حويليءَ ۾ آيا، تڏهن ڪين ان گهر ۾ رهڻ دل تي بار ٿي پيو، ۽ بيبي صاحبه کي فرمايائون ته "هت رهڻ مون کي ڏکيو لڳي ٿو."

بيبي صاحبه عرض ڪيو ته "سائين، هي گهر توهان جي قدمن مبارڪن تان قربان آهي. جيڪا توهان جي مرضي. آءٌ ان تي راضي آهيان."

پوءِ حضور ﷺ جن پنهنجي اصلي گهر، حضرت عبدالله جي ۾ اچي، بغير بستري جي زمين تي سمهي پيا.

بيبي صاحبه جن فرمايو ته مون کي ان ڏينهن جيڪا خوشي ٿي، سا وري عمر ۾ ڪانه ٿي.

پير سائين، روضي ڌڻيءَ جن پڻ سنت جي متابعت موجب، پنهنجن حرمن سڳورن جو خيال رکندا هئا. يعقوب فقير، خليفي ميان غازي خان ٽالپر کان نقل ٿو ڪري ته

هڪ دفعي حضرت جن ڪوهستان جي سفر تي چڙهيا ۽ ان سفر ۾ حرم پاڪ به ساڻن گڏ هئا. هڪ جاءِ تي جهنگ مان پاڻ ٻارڻ جي ڪاٺين جي ڀري ڪري آيا. پر ڪنهن به فقير کي ان لاءِ فرمان نه ڪيائون.

* * *

گهر جي ڀاتين سان محبت ۽ انسانن سان همدرديءَ جو سلوڪ نه عام خاص انسانن جو شيوو آهي. پير سائين روضي ڌڻيءَ جن نه جانورن ۽ پکي پکڻ جو به خيال ڪندا هئا. محمد ذاڪر، رهندڙ ٽنڊي قيصر نظامانيءَ جو نقل ٿو ڪري ته:

هيڪر پاڻ رمضان شريف جي پوئين ڏهاڪي ۾، اعتڪاف ۾ وينا هئا ۽ سائين جن جي لنگهہ تي خليفو ميان محمد حسن شاه ڏهاڪي ۾ وينل هو. هڪڙو وڏو ڍگهو ڪانو ڪبوترن جي تزڻ لاءِ، جن جو اتي آکيرو هو، پاڻ وٽ رکي ڇڏيو هئائين.

خليفي کان پڇيائون تہ "هي ڪانو ڇالاءِ رکيو اٿئي؟"

خليفي چيو تہ "ڪبوترن جي تزڻ لاءِ."

پاڻ جوش سان فرمايائون تہ "هي ڪبوتر توکان اڳ وينا هئا، يا تون اڳ اچي وينو هئين؟ هوش ڪر! ائين نہ ڪر."

اهو ٻڌي خليفي صاحب ڪانو پري ڇڏيو.

* * *

هڪ دفعي پاڻ فرمايائون تہ محمد عالم نالي بزرگ هو، جنهن کان مير بهرام خان سوال ڪيو تہ، "ڀنگيءَ جي ڪُنل شيءِ جائز آهي يا نہ؟"

بزرگ فرمايو تہ "وڏي ڀنگيءَ بابت پڇو ٿا يا ننڍي بابت؟"

مير صاحب عرض ڪيو تہ، "ننڍا ۽ وڏا الائي ڪهڙا آهن؟"

بزرگ فرمايو تہ، "وڏا اوهان آهيو، جو يتيمن جو مال، ظلم ۽ زبردستيءَ سان کائي وڃندا آهيو، جيڪو حرام آهي. ننڍا اهي آهن، جيڪي ڍونڊ کائيندا آهن، جيڪو بيڪار پيو هوندو آهي."

* * *

هڪ دفعي پاڻ مير جام جي ننڍي ۾، سندس بنگلي تي لٿل هئا، جيڪو هڪ ٿلهي تي ٺهيل هو. پاڻ وضو اڪيلائپ ۾ ڪندا هئا، تنهنڪري آءٌ تمام پري بيٺو هئس. پاڻ مون کي اشارو ڪري سڏيائون

۽ فرمايائون تہ ”رات عبادت ۾ نقصان ۽ ڍاڍي سستي ٿي آهي، جو شايد هيءَ جاءِ دنيا وارن جي آهي.“

* * *

خليفي محمود فقير لکيو آهي تہ هڪ ڀيري، حضرت جن جي مريدن، ڪپڙو، سون ۽ چانديءَ جا زيور نذراني طور ڏنا. مون اهو نذرانو سائينجن جي حضور ۾ پيش ڪيو. پاڻ ٻانهي کي فرمايائون تہ ”تون ڏسي وائسي ائين ٿو ڪرين. پنهنجي گهر مان ڪچرو ٻهاري، اسان جي گهر ۾ اڇلائين ٿو. ائين ڪرڻ نہ گهرجي.“

ٻانهي عرض ڪيو تہ ”مون پنهنجي گهران هي شيون نہ آنديون آهن. درگاهہ مبارڪ جي مريدن نذراني طور ڏنيون آهن. مون کي جو ڪجهہ ملندو آهي، سو خيرات ڪري ڇڏيندو آهيان.“

پاڻ فرمايائون تہ ”جيڪو بہ مال هجي اسان جو ، يا تنهنجو، سو سڀ غريبن ۾ ورهائي ڇڏيندو ڪر.“

ان کان پوءِ، مون ڪڏهن بہ نذرانو پاڻ سان نہ ڪنيو. جيڪو ملندو هو، سو اتي ئي خيرات ڪري ڇڏيندو هوس.“

* * *

ملفوظات شريف ۾ نقل آهي تہ هڪ ڏينهن حرم خاني ۾ حضرت جن جي گهر وارين مان ڪنهن گهر واريءَ پراڻن ڪپڙن جي شڪايت ڪئي ۽ نوان ڪپڙا گهريا.

پاڻ جوش ۾ اچي فرمايائون تہ ”جيڪڏهن خدا تعاليٰ جي مدد کان اڳ ۾ گهرين ٿي، جيڪو مخلوقات کي ڏيندڙ آهي، تہ چرخو پاڻ وٽ رک ۽ اُن تي سُٽ ڪتي، ڪپڙا تيار ڪر.“

* * *

ملفوظات شريف ۾ ائين بہ آهي تہ ”هڪ ڀيري حضرت جن لاڙ

جي سفر تي اسريا، تہ کين پراڻي گوڏ ٻڌل هئي. اتان ڪڇ جي طرف روانا ٿيا. گوڏ اينتري قدر تہ پراڻي ٿي ويئي، جو هڪ مسڪين ماڻهو بہ اهڙي گوڏ نہ ٻڌي. هر روز ڦاٽندي ٿي ويئي. فقير ان کي سبندا هئا. سائينجن ڪڏهن بہ مڏيءَ وارن کي نہ چيو تہ نئين گوڏ سبايو. جڏهن ڪڇ جي سفر کان موٽي، سيد مني ۽ آخوند محب جي دعوت تي تشريف فرما ٿيا، تڏهن پيرزادي سيد ميان احمد شاهہ جيڪو غوث الاعظم جي اولاد مان هو ۽ سائينجن جو مريد هو، سڀ ڏڪڻ جا ڪپڙا آڻي نذرانو ڪيا. پوءِ سائينجن ان جي چوڻ تي اهي ڪپڙا ڍڪيا."

* * *

ملفوظات شريف ۾ محمود فقير نظاماڻي لکيو آهي تہ هڪ ڏينهن پاڻ پنر گاهہ لڻڻ لاءِ (جنهن جي مسجد ۾ ضرورت هئي) درياءَ جي ڪناري تي ويا. ٻيا فقير بہ خدمت ۾ حاضر هئا. ڏاٽو هن فقير جي هٿ ۾ هو. جڏهن گاهہ لڻيم، تڏهن فرمايائون تہ توهان لڻيو آهي، هاڻي ڏاٽو مون کي ڏيو تہ توهان جي پيرن جيترو لڻي وٺان. مون ڏاٽو حضرت جن کي پيش ڪيو. پاڻ بہ پيرون لڻي ورتائون. اينتري ۾ درويش محمد وارث مجذوب آيو ۽ چيائين تہ سائين، پنر گاهہ جي پيري، مون لاءِ بہ لڻي وٺ." --ان کي بہ پيري لڻي ڏنائون.

ان کان پوءِ، سائينجن فقيرن سان گڏجي، پنر گاهہ جون پيريون کڻي روانا ٿيا. جڏهن مسافرن جي مقبري کان، جيڪو درگاهہ مبارڪ کي ويجهو آهي، گذر فرمايائون، تڏهن مجذوب محمد وارث پنهنجي پيري کڻي سائينجن جي پيريءَ مٿان رکي ۽ وڏي آواز سان چيائين تہ "اسان سڀني جو بار سائينجن تي آهي."

سائينجن پاڻ ٻئي پيريون کڻي اچي مسجد شريف ۾ پهتا.

مٿين مثالن تي غور ڪرڻ وقت اها ڳالهہ ڌيان ۾ رکڻي آهي تہ هرڪا حقيقت پنهنجي تاريخي پس منظر ۾ پرکڻ گهرجي. ڊاڪٽر سورلي، انهيءَ اصول کي اڳيان رکي، پنهنجي ڪتاب Shah Abdul-Latif of Bhitt (ڀٽ جو شاهہ عبداللطيف) ۾ ڏيکاريو آهي تہ شاهہ جي دور جي سنڌي زبان ڪا ايڏي ترقي يافتہ ڪانہ هئي، پر اهو سندس ڪمال هو، جو ان جي لفظن کي، پنهنجي فن جي سانچي ۾ ائين پلٽيائين، جو منجهن آفاقي ڪلام جو نور ۽ ترنم پيدا ڪري ڇڏيائين. شاهہ جنهن دور ۾ پيدا ٿيو، سو بادشاهہ گرديءَ وارو دور هو، انڪري سخت افراتفريءَ جو زمانو هو. سنڌ ۾ سياسي اقتدار مغلن کان ڪلهوڙن ڏانهن منتقل ٿي رهيو هو.

پير سائين روضي ڌڻيءَ جو زمانو سنہ ۱۱۷۰ هجريءَ کان ۱۲۳۳ هجري آهي. اهو بہ بادشاهہ گرديءَ وارو دور هو. سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت ختم ٿي ۽ ميرن جي شروع ٿي. ملفوظات شريف ۾، هڪ هنڌ لکيل آهي تہ:

> ”هيڪر پاڻ خليفي ميان الله رکئي کي فرمايائون تہ هالاڻيءَ جي جنگ ۾، جيڪا مير فتح علي خان ٽالپر ۽ عبدالنبي ڪلهوڙي جي وچ ۾ لڳي هئي، اسان وچ ۾ وينا هئاسون، جو ٻنهي طرفن هڪٻئي کي بندوقون پئي هنيون ۽ گوليون اسان کان اچي ٿي لنگهيون، پر اسين امن امان سان هئاسون.“

ڪلهوڙن جي ايامڪاريءَ ۾ نادر شاهہ سنڌ کي تاراج ڪري ويو. سنڌ اڳي دهليءَ کي ڏن ڏيندي هئي، پوءِ ايران جي تابعدار ٿي. ميرن جي حڪومت ۾ وري ڪابل کي ڍل ڏيڻ شروع ڪيائين. شاهہ

شجاع تہ رڻ ڀاري ڏنو. مدد خان پناڻ ان کان علاوه ماڻهن کي سٽي ڪٽي، ڦري، ماري ويو. پهاڪو نهي ويو تہ، "جڏهن تڏهن سنڌڙي، توکي قنڌارئون جوکو."

قنڌار کان جيڪي جنگي ڪٽڪ يا واپاري قافلا ايندا هئا، سي سنڌ جي سرحدن ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ، سڀ کان اول اچي شڪارپور ۾ وارد ٿيندا هئا. شڪارپور جو شهر افغانستان، بلوچستان، سنڌ، پنجاب ۽ هندستان ڏانهن ويندڙ واپاري رستن جو مرڪز هو. احمد شاھ ابداليءَ جي مرشد فقيرالله علويءَ جي مزار شڪارپور ۾ آهي. رحيم بخش سومري صاحب جي چوڻ موجب شاھ شجاع بہ شڪارپور ۾ ئي پوريل آهي.

تاريخ نويسن جو چوڻ آهي تہ شڪارپور ۽ اتر سنڌ واري پٽ ۾، دائود پوٽا، مهر ۽ ٻيون قومون ۽ قبيلا وڏي تعداد ۾ هوندا هئا. منجهن جنگيون لڳنديون رهنديون هيون. آخرڪار، دائودپوٽا اهو ملڪ ڇڏي ويا ۽ سندن هڪ حصي وڃي بهاولپور وارو پٽ وسايو. ملفوظات شريف جي مرتب خليفي محمود نظاماڻيءَ پنهنجو هڪ واقعو لکيو آهي، جنهن مان ان زماني جي اتر سنڌ جو احوال معلوم ٿئي ٿو:

"هيڪر تيز تپ جي ڪري، ڏھ مهينا گذري ويا، تہ درگاھ شريف تي حاضر ٿيڻ جو ست ساري نہ سگهيس. آخر، تپ هوندي ئي، گهوڙي تي سوار ٿي، روانو ٿيس. رستي تي ڏاڍو مينهن پيو. لاچار گهوڙي تان سنج لاهي هڪڙي ڪرڙ جي پاڙ ۾ رکي، انهن جي مٿان چڙهي وينس. سومهاڻيءَ جي نماز بہ اتي ئي پڙهيم. سجدي ڏيڻ مهل منهن ۽ ڏاڙهي مينهن جي گپ چڪ ۾ پرجي ٿي ويا. آخر صبح ٿيو. اڳتي روانو ٿيس. منزلون ڪندو، اچي درگاھ مبارڪ تي پهتس. اتي ٻڌم تہ سائينجن ڳڙهي بختيار خان ڏانهن اسريا آهن، جو دائودپوٽي

جي ملڪ جو مشهور شهر آهي. ارادو ڪيم تہ اڳتي روانو ٿيان ۽ سندن حضور ۾ حاضر ٿيان پر اندران صاحبن سڳورن جهلرائي موڪليو تہ "هينئر اڪيلو نہ وڃ، ڇو تہ بروچن ۽ دائودپوٽن جو پاڻ ۾ جهيڙو ٻڌجي ٿو. دائود پوٽن جي لشڪر اعلان ڪري ڇڏيو آهي تہ جيڪو شخص ڪنهن بروچ جو مٿو وڍي آڻي ڏيندو، تنهن کي ست رپيا انعام ڏنو ويندو. سو جيڪو بہ شخص وڏن وارن ۽ ڊگهيءَ ڏاڙهيءَ سان بروچن جي مشابہ آهي، تنهن کي ڪهيو ٿا وڃن. نيٺ جيئن تيئن ڪري، حيلن حوالن سان، صاحبن سڳورن ڪان موڪل وٺي، دائودپوٽن ڏانهن روانو ٿيس. وات اها ورتم، جيڪا جهنگ ۽ ويران پاسي هئي. سو، ماڻهو ڪونہ پئي مليم. هلندي هلندي اتفاق سان سائينجن جا بہ مريد منهن چڙهيا، جن ٻڌايو تہ اڄ رات پاڻ اباوڙن جي شهر ۾ تشريف فرما ٿيڻا آهن. پوءِ اتان هلي بہ-پهرو اچي، خيرپور جي شهر ۾ ڪيم. اتان گهوڙي تي چڙهي، رات جو اچي اوباوڙن جي شهر ۾ پهتس، جتي ميان ابوالخير ڏاهري مليم، تنهن پاڻ وٽ ترسايو ۽ ٻڌايائين تہ ماڻهو سندس حضور اقدس ۾ ويل آهن. انشاءَ الله پاڻ سنت تشريف فرما ٿيندا. پر، نماز مهل هڪڙو ماڻهو آيو، جنهن ٻڌايو تہ رات اتي ترسي پيا ۽ خير سان صبح جو ايندا. رات گذري تہ صبح جو سوير اتي اچي رستي تي بيٺس ۽ سندن انتظار ڪندو رهيس. تان تہ ڏٺم تہ پاڻ سامهون پيا اچن. منهن مبارڪ تي نظر پوڻ شرط وجد پئجي ويم. پاڻ بہ ڪمال توجہ سان اتان ئي، گهوڙي تان لهي پيا ۽ اچي ڀاڪر ۾ ورتائون."

خليفي صاحب جي هن سفر مان ظاهر ٿئي ٿو تہ ميرن جي حڪومت ۾، ڌارين جي حملن، خون خرابيءَ ۽ قرلت جي باوجود، سنڌ جي ماڻهن ۾ ايڪو ۽ اتحاد ڪونہ هو. ڌارين جي عذاب هوندي، پاڻ

۾ به جنگ جدل لايون وينا هئا. اتر سنڌ ۾، ماڻهوءَ جي منڊيءَ جي قيمت ست رپيا هئي! داد فرياد جو ڪو سوال ئي ڪونه هو. سو، خليفي محمود جهڙا مسافر، رستو ڇڏي، جهنگ جي واٽ وٺندا هئا، ڇاڪاڻ ته کين مرُن کان وڌيڪ ماڻهن جو خوف هوندو هو.

حضرت عيسيٰ عليه والسلام کان تقريباً ڇهه سو ورهيه اڳ يونان ملڪ هڪ ڏاهو پيدا ڪيو، جنهن جي دنيا تي ڏاڍ وينل آهي. کيس افلاطون ڪوٺيندا آهن. سندس هڪ قول آهي ته: "جڏهن آسپاس طوفان جا آثار هجن، هوا جو زور ۽ وٺن ۾ شور هجي، تڏهن ڏاهي ماڻهوءَ جو ڪم آهي ته گهر جا در، دروازا بند ڪري، محفوظ ٿي وهي."

ڳالهه تمام سٺي ڪئي اٿس. منجهس وڏو عقل آهي. پر اهو اصول شايد اهڙن ماڻهن سان ئي لاڳو آهي، جن جي حياتيءَ ڄو مقصد رڳو پنهنجي لاءِ جيئڻ آهي. جيڪي عظيم انسان پنهنجي زندگي ڪنهن اعليٰ مقصد لاءِ وقف ڪري ڇڏيندا آهن، سي هر قسم جي خوف خطري کان بي نياز هوندا آهن.

ڪنهن ڏاهي شخص چيو آهي ته "بکايل ماڻهوءَ کي ته خدا به مانيءَ جي صورت ۾ نظر ايندو آهي." سو، بکايل ۽ ڏکايل ماڻهن ۾ وڃي واعظ ڪرڻ ته پنهنجا ڏک سک وساري، الله ڏانهن منهن ڪريو، ڪو سولو ڪم ڪونهي. اهو ڪم اهڙي سمي ۾ هيڪاري اوکو هوندو، جڏهن ملڪ ۾ ماڻهوءَ جي مُنڊيءَ جو مُلهه ست رُپيا هجي! ليڪن، پير سائين روضي ڌڻي، بنا ڪنهن ثمر جي، اتر سنڌ، لاڙ، قلات، ٿر، ڪڇ ڀڄ ۽ جيلسمير کان به بريرو الائي ته ڪهڙن ڪهڙن واريا سن پٽن ۽ ويرانن ۾ سفر ڪندا رهيا ۽ ايمان جو شمعون روشن ڪندا رهيا. قدرت کين سوڀارو ڪيو. سندن هاڪ مشڪ جي خوشبوءِ

وانگر هر هنڌ پکڙجي ويئي ۽ سندن بلند و بالا شخصيت جو پري پري پڙلاءُ پيو.

هندستان جي هاڪاري عالم، سيد ابوالحسن علي ندويءَ ”پرانے چراغ“ نالي اعليٰ شخصيتن، بزرگن، استادن ۽ دوستن جو هڪ تذڪرو لکيو آهي، جنهن جي جلد اول ۾ لکيو اٿس ته:

> ”بارهوين صدي كي تقريباً وسط مين سنده بلوچستان مين ايک مشهور پير طريقت سيد محمد راشد گزرے هين ... مين نے مولانا عبيدالله صاحب سندهي سے خود سنا هے كه وه ان ديار مين علمي اور روحاني طور پر تقريبا وهي مرتبه اور شهرت ركهتے تهے، جو ان كي معاصر حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي كا شمال مغربي هندستان مين تها.“

شاه ولي الله دهلوي جنهن زماني ۾ پيدا ٿيو، تنهن ۾ هندستان جو حڪمران، مغل خاندانُ، ترين پر اچي ڪِريو هو. شاه ولي الله، مرهٽن جو زور ڀڃڻ ۽ مغل خاندان کي ٽيڪ ڏيڻ لاءِ احمد شاه ابداليءَ کي هندستان تي ڪاهه ڪرڻ جي دعوت ڏني. ڪن تاريخنويسن جو چوڻ آهي ته احمد شاه ابداليءَ ڪاهيو، پر مرهٽن جي اسرندڙ طاقت کي ڏڪ هڻڻ بدران، دهليءَ جي مغل خاندان جو رهيل کهيل سوجهرو به چٽ ڪري ويو. پنجاب ۾ سندس لشڪر جيڪي راڳا ڪيا، تن جو چٽو پٽو پڙلاءُ پنجابي مسلمان صوفي شاعرن جي ڪلام ۾ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. پر، ڪن عالمن مثلاً سيد صباح الدين عبدالرحمان جو خيال آهي ته احمد شاه ابداليءَ جي حملي ڪري مغلن جي حڪومت کي ڪجهه ڏينهن لاءِ جيئدان ملي ويو. حقيقت جيئن به هجي، شاه ولي الله بهرحال پنهنجي دور جو وڏو مفڪر هو. جيڏو وڏو مفڪر هو،

ان کان به وڏو مصلح هو. زوال پذير مغل هندستان جو معاشرو کوکلو ٿي ويو هو. سمورا اخلاقي قدر پائمال ٿي ويا هئا. ان دور جو حقيقي احوال "مرقع دهلي" نالي اردو ڪتاب ۾ پڙهي سگهجي ٿو. اهڙين ابتر حالتن ۾، شاه ولي الله جهڙو دين ۽ علم جو اڪابر الائي ڪيئن پيدا ٿيو؟

يورپ جو هڪ غير مسلمان عالم هو، جنهن جي مسلمانن جي تاريخ ۾ گهري دلچسپي هئي. پندرهن ويهه ورهيه اڳ، دهليءَ ۾ قرآن ڪانفرنس ٿي، ان ۾ شريڪ ٿيڻ ويو هو. موٽ تي، حيدرآباد ۾، شاه ولي الله اڪيڊميءَ جا ڪتاب وٺڻ آيو. مون سان سائين غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي وسيلي متعارف ٿيو. ڪيس ڪراچيءَ موٽڻو هو، سو مون سان گڏيو هليو. ائين مون کي سائٽس رستي تي به ٽي ڪلاڪ علمي ڪچهريءَ جو موقعو مليو.

پڇيو مانس ته "توهان جي خيال موجب، ماضيءَ ۾ مسلمانن ڪهڙو وڏو ماڻهو پيدا ڪيو آهي؟"

جواب ڏنائين ته "امام غزالي."

وري پڇيومانس ته "يلا، هاڻوڪي ويجهڙائيءَ واري زماني ۾؟"

جواب ڏنائين ته "شاه ولي الله."

انهيءَ غير مسلمان يورپي عالم جي راءِ کي ڇڏي، جيڪڏهن پاڪستان ۽ هندستان جي ڪنهن به اهم علمي مرڪز ۾ جهاتي پائبي، ته اتي به شاه ولي الله جي قدمن جي آهٽ ٻڌڻ ۾ ايندي. هر عظيم انسان وانگر، شاه کي به پنهنجيءَ عظمت جو احساس هو. چون ٿا ته هڪ دفعي موج ۽ مستيءَ جي ڪنهن ڪيفيت ۾ فرمايائين ته "هي دور منهنجو دور آهي."

پر، صدين جو صديون علم جي سج وانگر چمڪڻ جي باوجود،

هندستان يا پاڪستان جي سرزمين تي اڄ ڪا بہ اهڙي تنظيم يا جماعت نظر ڪانہ ٿي اچي، جيڪا سندس پوئلڳ هجي. شايد ڪي علمي ادارا ۽ عالم سڳورا ملي ويندا، جن وٽان سندس ڪتابن مان استفادو ڪري سگهبو. ٻئي طرف، پير سائينءَ روضي ڌڻيءَ جي زندگيءَ ۾، سندس مريدن، معتقدن ۽ فقيرن جي جيڪا جماعت نهي، سا خدا جي فضل سان، جيئن پوءِ تيئن وڌندي رهي.

ملفوظات شريف ۾ لکيل آهي تہ هڪ دفعي مير رستم ٽالپر، پير سائين روضي ڌڻيءَ کي چيو تہ "سائين، پوک گهڻي پوکيو، پر مارجي پئي."

پير سائينءَ فرمايو تہ، "جي مارجي پئي، تہ بہ حاڪمن جي ڏل کان بچيل رهندي."

اڄ مير رستم خان جي حڪومت جو تہ نالو نشان ڪونهي. پر، پير سائين سرداز جي پوکيل پوک ڇهچ سائي ٻيٺي آهي!

ملفوظات شريف ۾ خليفي محمود هڪ واقعو درج ڪيو آهي تہ هڪ ڏينهن سائينجن جي خدمت ۾، حرم خاني جي مٿي ڪٽڻ ۾ مشغول هئا سون، تہ سالڪه حاجي ابراهيم فقير جي ماءُ، جيڪا مقربہ مريدياڻي هئي، سا آئي. سائينجن فرمايو تہ: "اي مجذوبہ، هاڻي تنهنجي محبت ٿڌي ٿي ويئي آهي ڇا، جو عشق جون رڙيون نہ ٿي ڪرين؟ اڄ تہ ڪجهہ ٻڌاءِ." پوءِ مجذوبہ محبت الاهيءَ ۾ هي سنڌي بيت وڏي درد سان پڙهيو:

وسين تان وس، عالم لڳئي آسري،
هاڻي ڪيم ترس، مندون مٿي آئيون!

ملفوظات شريف ۾ ڏاڍا سهڻا سنڌي بيت آهن. پر، هي بيت بہ بي مثال آهي. ان ۾ سنايل سنڌ جي صدين جي صدا آهي. "مندون مٿي آئيون" لفظ ڪيڏا نہ دل ڀڄائيندڙ آهن ! خليفي محمود

لکيو آهي تہ "بيت پڙهڻ شرط، حرم خاني ۾ جن فقيرن مٿي تي مٽي ٿي ڪئي، تن ۾ روح راڙو ۽ وجد پئجي ويو."

پير سائينءَ جن مجذوبہ کي هٿ جي اشاري سان ٻيو بيت پڙهڻ کان منع فرمائي.

* * *

انساني تاريخ ۾ قدرتي حادثن کي وڏو دخل آهي. مثلاً صديون اڳ سنڌو درياءَ جي وهڪري متاثر ڪري يا زلزلن سببان، سنڌ جا وڏا وڏا وسندڙ شهر مٽيءَ جا دڙا ٿي ويا. پر، اها بہ حقيقت آهي تہ ڪن وڏين شخصيتن جي وڏن ڪارنامن ڪري بہ تاريخ جو وهڪرو بدلبو رهيو آهي. وڏي شخصيت وڏي ڳالهہ آهي.

انگلستان جي راڻي ايلزبيٿ، تازو مشهور آفريقي اڳواڻ، نيلسن منڊيلا جي دعوت تي سندس ملڪ گهمڻ ويئي. دوري ختم ٿيڻ کان پوءِ، پنهنجا تاثرات بيان ڪندي چيائين تہ، "بيشڪ، انسان جو پڪو ارادو جبلن کي بہ لوڏي سگهي ٿو."

هندستان جي تاريخ ۾، مجدد الف ثانيءَ جي بغاوت ڪري، "دين الاهي" اُسري ڪونہ سگهيو، نہ تہ اڪبر اعظم جو هندستان جي روحاني اتحاد Spiritual unity of India وارو خواب تہ پورو ٿئي ها الائي ڪونہ. البت هندو ـ مسلمان چڪتاڻ ايڏي تہ وڏي وڃي ها، جو برصغير صدين جون صديون ان ۾ سڙندو رهي ها، ڇو تہ دين پارليامينٽ ۾ ڪونہ نهندا آهن. ليڪن، ڪو دين "ديوان عام" يا "ديوان خاص" ۾ نهندو بہ سهي، تہ اهو ماڻهن ۾ ڪيئن هلي سگهندو؟

دين جي لاءِ، قدرت وڏين شخصيتن جو انتخاب ڪندي آهي. ڪي غارن ۾ وڃي وهندا آهن، تہ ڪي سڄن جبلن جي وات ونندا آهن.

ڀلا جي ڪنھن بادشاھہ جو انتخاب ٿيندو آھي تہ اھو بہ محل ماڙيون زالون ۽ گھر ٻار ڇڏي، جھنگ منھن ڪندو آھي.

وڏي شخصيت وڏي ڳالھہ آھي. سنڌ ۾ پنج ھزار ورھيہ اڳ بہ ھڪ زبان اھڙي مروج ھئي، جيڪا لکي پڙھي ويندي ھئي. منجھس ڪيڏو نہ علمي سرمايو ھوندو! پر ڀٽائيءَ جي شخصيت کي جدا ڪريو تہ منجھن باقي ڇا ٿو بچي؟ حقيقت اھائي نظر ايندي تہ

سـو سِـرن پـائـي، جـي تـنـد بـرابـر تـوريـان
تہ بہ اتـل اوڏانھين تـئي، جيـڏانھـن ٻيـجل ٻُرائي

سچو ڪرشمو وڏيءَ شخصيت جو آھي. تاريخ اعليٰ انسانن جي ڪارنامن سان ئي عبارت آھي. ان جي ورق ورق تي ڪنھن نہ ڪنھن وڏيءَ شخصيت جي مھر لڳل آھي تہ "ھي دور منھنجو دور آھي."

پير سائين روضي ڌڻي اسان جي سونھاريءَ سنڌ جي باڪمال، ڀلاري ۽ برگزيده شخصيت آھن. قدرت کين ڪنھن سڀاڳيءَ ساعت ۾، اعليٰ مقصد لاءِ خلقيو ھو. پاڻ عجب انداز سان زندگي بسر ڪري، اھو مقصد پورو ڪيائون. ھن دنيا کي ھميشہ مانجھاندي جو ماڳ سمجھائون. ملفوظات شريف ۾ لکيل آھي تہ ھڪڙيدفعي فرمايائون تہ:

"عبادت ڪري، دنيا جي لاءِ دعا گھرڻ ائين ئي آھي،
جيئن قرآن شريف تي پير رکي، ڪٻٽ مان شراب جو
شيشو ڪڍڻ."

چون ٿا تہ ڪنھن شخص شاه وَلي الله دھلويءَ کان حضور پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن جي وصال جو پڇيو. شاه ولي الله کيس جواب ڏنو تہ ان جو مثال ائين ئي آھي، جيئن ڪا روشن شمع ٻاھران صحن مان ڪڍي، اندر ڪمري ۾ رکجي. شمع پنھنجيءَ جاءِ تي روشن آھي.

پير سائين، روضي ڌڻيءَ رحمة الله عليه جن پنهنجي حياتي حضور پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن جي سنت موجب گذاري. سو، شاهه ولي الله جي بيان ڪيل اصول موجب، سندس فيض به جاري ۽ ساري آهي. قرآن ڪريم ۾ اهڙن ئي اوليائن کي بشارت مليل آهي ته:

"خبردار! الله جي پيارن کي نه ڪي پؤ آهي، نه اهي غمگين ٿيندا. جن ايمان آندو ۽ پرهيزگاري ڪئي، تن لاءِ هن دنيا جي حياتيءَ ۾ ۽ آخرت ۾ خوشخبري آهي. الله جي حڪمن ۾ ڪا به ڦير گهير ڪانهي. اهائي وڏي مراد ماڻڻ آهي."

پير سائين، روضي ڌڻي رحمة الله عليه اهلِ دل انسانن جا سائين ۽ سردارَ، سونهاريءَ سنڌ جا اولياءَ الله ۽ عارف بالله هئا. سندن جامع ۽ مستند سوانح حيات لکڻ ۽ ڇپائڻ وڏو ثواب جو ڪم ٿيندو ۽ هڪ عظيم علمي خدمت پڻ. خبر ناهي ته ڇاجي ڪري، سنڌ جي ڪنهن به تاريخ نويس يا تذڪره نگار، ان طرف اجا تائين توجهه نه ڏنو آهي، نه وري سنڌ جي ڪنهن به علمي اداري ان ڪم کي پنهنجي تحقيق ۽ تصنيف جي پروگرام ۾ شامل ڪيو آهي. ممڪن آهي ته ان جو هڪ سبب اهو به هجي، ته ان موضوع تي هڪيو تڪيو مواد ڪٿي به جمع ٿيل ڪونهي . پر، عالمن ۽ محققن جو ته ڪم ئي آهي واريءَ مان سون جا ذرڙا ڳولي لهڻ. ڏهاڪو ورهيه اڳ، فقير مولوي عبداللطيف سڪندريءَ، من ۾ محبت رکي، "حضرت پير سائين سردار، روضي ڌڻي جو ڪلام" نالي سان هڪڙو ڪتابڙو، پنهنجي هڙئون وڙئون ڇپايو هو، جنهن ۾ هيٺين اهڙن قلمي خزانن جو ڏس ڏنو هئائين، جتان سوانح حيات لاءِ مواد ملي سگهي ٿو:

(۱) ملفوظات شريف خليفي محمود نظاماڻيءَ جي گڏ ڪيل، جا سنڌي زبان ۾، چهن حصن ۾، جمعيت علماءِ سڪندري ڇپائي پڌري ڪئي آهي. هاڻي عام جام ملي ٿي.

(۲) ملفوظات شريف ننڍي جوڙيل خليفي محمد حسين مهيسر ياڳنازيءَ واري جي، جيڪا مڪمل ڪرڻ بعد پير سائين سردار جن جي حضور ۾ پڙهي ٻڌائي هئائين ۽ پاڻ پسند فرمائي هئائون.

(۳) مڪتوبات شريف (خط مبارڪ) سندن وڏي فرزند، پير سائين سيد صبغت الله شاهه اول تجر ڌڻي رحمة الله عليه جا ترتيب ڏنل، جن جو تعداد ۳۹ آهي ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ مختلف ماڻهن ڏانهن جواب طور رکيل آهن. فقير مولوي عبداللطيف سڪندريءَ اها به وضاحت ڪئي آهي ته ڪن نسخن ۾ ۴۵ خط جاٽايل آهن.

(۴) "اسماءُ الحسنيٰ" نالي ڪتاب جيڪو پير سائين، روضي ڌڻيءَ جن فارسي زبان ۾ جوڙيو هو ۽ جنهن ۾ پاڻ مولانا عبدالحق محدث دهلويءَ ۽ علامہ يعقوب چرخيءَ کان استفادو ڪيو اٿن.

(۵) آداب المريدين ڪتاب (فارسي) جيڪو پڻ پير سائين، روضي ڌڻيءَ جن جو جوڙيل آهي. مولوي عبداللطيف سڪندريءَ ٻڌايو آهي ته ان جي قلمي ڪاپي وٽس موجود آهي.

(٦) "رساله سلوڪ المبتدي" جيڪو پڻ پير سائين سردار روضي ڌڻيءَ جي تصنيف آهي ۽ قادري توڙي نقشبندي ذڪر فڪر جي شغل بابت آهي. ان جو نسخو پڻ مولوي صاحب ممدوح وٽ موجود هو.

(۷) المحبوبيت المحموديت جوڙيل خليفي وڏي محمود فقير نظاماڻيءَ جو، جنهن ۾ پير سائين سردار جي طريقت جا سبق ڏنل آهن.

(۸) خود مولوي عبداللطيف صاحب جا مرتب ڪيل ٻه ڪتابڙا، هڪڙو روحاني راز ۽ رمزون ۽ ٻيو پير سائينءَ جو ڪلام.

(۹) مولوي صاحب اهو به فرمايو آهي ته انهن کان علاوه پاڻ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشوري جي لئبرريءَ ۾، درگاهه شريف جي طريقت ۽ مختلف گادي نشينن جي سوانح حيات بابت ست ڪتاب ڏنا هئائون.

انهيءَ پوئينءَ ڳالهه بابت عرض آهي ته سنه ۱۹۵۷ع ۾، مان سنڌي ادبي بورڊ ۾ نائب سيڪريٽري هئس ته هڪ ڏينهن سنڌ مسلم ڪاليج جي ٽنڊو ڪي پرنسپال، سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب مون کي ياد فرمايو ۽ بورڊ جي لئبرريءَ لاءِ قلمي ڪتابن جي هڪ چڱي پنارڪ تحفي طور ڏني. بعد ۾ ڪن ٽي ستّس پيم ته انگريزن واريءَ مارشل لا ۾ ڪافي ڪتاب ضايع ٿي ويا هئا. پر جيڪي بچيا هئا، تن جو ڪجهه حصو سنڌ مدرسي کي مليو هو. سنڌ مدرسو ۽ سنڌ مسلم ڪاليج، ان وقت ساڳيءَ انتظاميه جي هٿ هيٺ هئا. شاهه صاحب سنڌ مسلم ڪاليج جو پرنسپال هو ۽ هڪ محب وطن سنڌيءَ وانگر کيس سنڌي ادبي بورڊ سان محبت هئي، جو سنڌ جي علم ۽ ادب جي ترقيءَ لاءِ پاڻ پنوڙي رهيو هو. سو، قلمي ڪتابن جو اهو عطيو بورڊ جي لئبرريءَ لاءِ انهيءَ سبب ڪري عنايت ڪيو هئائين. تن ڏينهن ۾ بورڊ جو سيڪريٽري سائين محمد ابراهيم جويو هو ۽ سنڌ جي سدا بهار عالمن مان قبله علامه امداد علي قاضي، شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو، سائين پير حسام الدين راشدي ۽ محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ بورڊ سان گهڻي قدر لاڳاپيل هئا. پر، مذڪور قلمي ڪتاب، جيئن بورڊ جي لئبرريءَ ۾ جمع ٿيا، ته وري انهن تي ڪنهن نگاهه ڪانه ڪئي، ته ڪنهن جا لکيل آهن ۽ ڪهڙي موضوع تي آهن. ان جو هڪ سبب اهو به هو ته تن ڏينهن ۾ بورڊ تصنيف ۽ تاليف جي ٻين

تحقيقي ڪمن ۾ مصروف هو. ڏهه پندرهن ورهيه پوءِ، جڏهن مان بورڊ جو سيڪريٽري ٿيس، تڏهن گاهي ماهي لئبرريءَ ۾ وڃي ويهندو هوس. ڪڏهن ڪن اهڙن ڪتابن تي نظر پوندي هئي، جيڪي پير سائين پاڳاري، سيد صبغت الله شاه (شهيد) رحمة الله عليه هندستان ۾، اسيريءَ واري زماني ۾، مطالعي فرمايا هئا. مٿن سندن دستخط ۽ بعضي ننڍا نوٽ لڳل هوندا هئا ته "هي ڪتاب اڄ اسان پڙهي پورو ڪيو." " هي ڪتاب اڄ احمد ڪٽي آيو." انهن ڪتابن ۾ هڪڙو ديوان حافظ جو قلمي نسخو به هو.

مان جنهن زماني جي ڳالهه ڪريان ٿو، سو انتهائي ايمانداريءَ جو زمانو هو. اسان بورڊ کي مسجد وانگر مقدس سمجهندا هئاسين. مان محترم محمد ابراهيم جويي ۽ سائين حسام الدين راشديءَ جو تربيت يافته هئس، سو بورڊ مان سندن وڃڻ کان پوءِ منهنجي ڪوشش اهائي رهي ته لئبرريءَ ۾ جيڪو قلمي سرمايو آهي، سو محفوظ رهي ۽ قلمي ڪتابن جي علمي انداز سان ڪا فهرست نهي، ته اسان جي يا ٻاهران آيل عالمن کي انهن جي استفادي ڪرڻ جو موقعو ملي. وڏا وس ڪيم، پر ڪا به صورت نظر نه آئي. علمي ۽ تحقيقي ڪم سولو به ڪونهي. ڊاڪٽر محمد علي قاضي سنڌيونيورسٽيءَ جو ناميارو لئبررين ٿي رهيو هو. علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب جو نوازيل هو. رٽايرمينٽ بعد گهر ۾ واندو ويٺو هو. ٻي ڪا واهه وسيلو نه ڏسي کيس وڃي عرض ڪيم. بورڊ ۾ آيو به ۽ لئبرري به ڏٺائين پر قلمي نسخن جي فهرست ناهڻ ۾ ڪا به مدد ڪانه ڪيائين.

ليڪن، قدرت جا پنهنجا ڪرم آهن. جيڪو ڪم ڪو به سنڌي عالم سرانجام ڏيئي ڪونه سگهيو، تنهن جي تڪميل لاءِ صورت آخر ائين پيدا ٿي، ته ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان رٽايرڊ صدر شعبه اردو،

منهنجيءَ اسندعا تي بورڊ ۾ پير پري آيو. ان زماني ۾ پاڻ حيدرآباد جي مقتدر ديني شخصيت هو. هڪ رات، مون سوين ماڻهو سندس گهر تي ذڪر فڪر ۾ مشغول ڏٺا. پر منجهس ڪابه وڏائي ڪانه هئي. وٽس ڪا مڙهي موٽر- رڪشا هوندي هئي. گرميءَ جي مند هئي. ان ۾ آيو. مون سائنس مدعا بيان ڪئي. پاڻ اتي جو اتي "هائو" ڪيائين! ڏينهن ئي ڪونه لڳا، جو سندس ٻه ماتحت جيڪي شعبه اردوءَ ۾ استاد هئا، مون وٽ آيا ۽ قلمي ڪتابن جي علمي فهرست ناهڻ جو ڪم شروع ڪيائون. وٽن انگلستان ۽ ٻين يورپي ملڪن جي اعليٰ ڪتبخانن جون انگريزي فهرستون موجود هيون. انهن کي نمونو بڻائي، ڪم ۾ هٿ وڌائون. ڪا محنت ڪيائون! گرمي هجي، سردي هجي، لُڪ هجي، جهولو هجي، ڪٽي جو مٿن اثر نئي! ٻئي ڄڻا مقرر وقت تي ڄامشوري واريءَ آفيس ۾ اچن ۽ ٻه ٽي ڪلاڪ سانده ڪم ڪري هليا وڃن. مجال آهي جو ڪڏهن ڪٽي چاءِ جي ڪوپ جي گهُر ڪن! مان سندن اعليٰ اخلاق جو اکين ڏٺو شاهد آهيان. هڪڙي جو نالو هو ڊاڪٽر نجم الاسلام.

دنيا ۾ هر قسم جا ماڻهو پيا آهن. انهن ٻنهي ملائڪن جي مقابلي ۾ پنجاب جو هڪ مولوي سگورو ياد اچيم ٿو. ڪنهن زماني ۾، سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن، سائين مخدوم صاحب کي ڪنهن مشورو ڏنو ته اهو مولوي وڏو پڙهيو آهي. ڪانئس سيدنا سرور نوح عليه رحمة جي سوانح حيات لکائجي. مخدوم صاحب اهڙن معاملن ۾ مون سان صلاح مشورو ڪندو هو. سو مون کي چيائين ته اوهان منهنجي پاران خط لکي موڪليوس. مون مولوي صاحب کي محبت سان خط لکي موڪليو. سنت ئي جواب موڪليائين ته، "ڪم قبول آهي. حيدرآباد ئي اچي رهندس ۽ ان ۾ هٿ وجهندس. البت، منهنجي

ڪاڏي پيتي جو خيال رکندا، جو ان معاملي ۾ پرهيز ڪندو آهيان. نيرن تي اوقراتا، ٻگائي مکڻ سان مکيل هجن ۽ هڪ ڏينهن چيلي جو ميڄالو ـريل هجي تہ ٻئي ڏينهن جيرن ۽ ٻڪين جو ٻوڙ هجي. منجهند جو ديسي ڪڪڙ جو چوزو قوتي جي داغ سان رڌل هجي ۽ رات جو رڳو ٻاجهريءَ جي سوڪ ماني هجي، پر، ميٺهن جي خالص کير سان، جنهن کي مصري ۽ ننڍڙا ڦوتا وجهي، چڱيءَ طرح ڪاڙهجي. باقي رهيو ڪتاب لکڻ جو مالي معاوضو، سو مخدوم صاحب سان مشورو ڪري ٻڌايو تہ اڳواٽ ڪيترو ڏيندا ۽ ڪم پوري ٿيڻ تي ڪيترو؟" مان سائين مخدوم صاحب جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيس. پاڻ مولوي صاحب جو خطڙو پڙهي فرمايائون تہ "جواب ڏيڻ جو ضرور ڪونهي."

ڳالهہ پئي هلي بورڊ جي قلمي ڪتابن جي فهرست ناهڻ جي. ڊاڪٽر نجم الاسلام ۽ سندس ساٿيءَ اڍائن يا ٽن ورهين جي عرق ريزيءَ کان پوءِ علمي دنيا ۾ مروج ۽ يورپ جي ڪتبخانن جي معيار موجب، بورڊ جي لئبرريءَ جي قلمي ڪتابن جي مڪمل فهرست ناهي، مون کي پيش ڪئي. چڱو ڳورو ڪتاب ٿي پيو. ڪاري رنگ جو جلد ٻڌل هئس. فل اسڪيپ سائيز جي ٽن چئن سون صفحن تي مشتمل هو. ليڪن، اشرافن معاوضي جو لفظ زبان تي نہ آندو. البت، بورڊ فوراً منهنجي چوڻ تي کين مناسب نذرانو ڏنو. پر، ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان تہ "نيڪي ڪر ۽ درياہ ۾ وجهہ" جي محاوري تي عمل ڪيو، يعني جڏهن بہ وري ملاقات ٿي، تہ اٿين نہ چيائين تہ "اوهان هي ڪم مون تي رکيو هو ۽ ان جي فوراً تعميل ڪيم." هاڻي ڪيس ياد ڪري، ڀٽائيءَ جو قول ياد ايندو اٿم:

"جوڳيئڙا تہ جهان ۾، نوري ۽ ناري."

قلمي ڪتابن جي فهرست اڄا تائين بورڊ جي لئبرريءَ ۾ محفوظ آهي، يا وئي هيٺ مٿي ٿي، سو مون کي معلوم ڪونهي. پر، ڊاڪٽر

نجم الاسلام وٽ ڪاپي ضرور هوندي. ان جي مطالعي ڪرڻ سان ني معلوم ٿيندو، ته پير سائين، روضي ڌڻي رحمة الله جن جي حيات طيبه تي احوال گڏ ڪرڻ لاءِ سنڌي ادبي بورڊ جي لئبرريءَ ۾ جيڪو مواد موجود آهي، سو ڪهڙو ۽ ڪيترو آهي.

پر، رڳو بورڊ جي لئبرريءَ تي اڪتفا نه ڪجي. سنڌالاجيءَ جي لئبرري، سنڌيونيورسٽيءَ جي سينٽرل لئبرري، خيرپور پبلڪ لئبرري، سنڌ جي خانگي ڪتبخانن مثلاً پير جهنڊي واري ڪتبخاني جو اهو حصو جو اجا اتي موجود آهي، ۽ ٻيو حصو جو هاڻي نيشنل ميوزيم جي ملڪيت آهي، سنڌ پراونشل لئبرريءَ ۽ ميوزيم جو ڪتبخانو، اسلام آباد ۾ قائداعظم يونيورسٽيءَ ۾ سائين پير حسامالدين راشدي صاحب وارو ڪتبخانو، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جو ڪتبخانو ۽ ٻيا سمورا اهڙا علمي مرڪز جاچڻ گهرجن. خاص طرح سان اهي هنڌ ۽ ماڳ وجي ڏسجن، جيڪي پير سائين سردار جي زماني ۾ علمي مرڪز هئا: مثلاً فقير الله علويءَ وارو مدرسو، ڪوٽڙي ڪبير وارو مدرسو، کهڙن وارو مدرسو. اهڙيءَ ريت، سيد عاقل شاهه، مخدوم محمد دائود آگري[۲] ۽ سندن ٻين همعصرن جي پونيرن، خود پير سائينءَ جي جماعت جي پيرسن خليفن ۽ مشهور ۽ معتقد عالمن وٽان مستند روايتون جمع ڪجن. پوءِ سمورو مواد، ڌرين جي رضامندي سان، هٿ ڪري، ترتيب ڏجي ۽ پير سائين سردارَ جي مستند سوانح حيات، متعدد جلدن ۾، ڇپائيءَ جي نين سهوليتن موجب، سهڻي کان سهڻي نموني ۾ ڇپائجي.

ڪم وڏو آهي، پر الله وٽ اَجُرَ ان کان به وڏو آهي.

بيشڪ، سڀ کان وڏو غني الله آهي.

●

پير سائينءَ جي مضمون جا حوالا ۽ اضافا

١. پير سائينءَ جي ملفوظات شريف

جو پيو سنڌي ترجمو

پير سائين، روضي ڌڻي رحمة الله عليه جن جي ملفوظات شريف جي سنڌي ترجمي بابت، عام مشهور آهي تہ ان جي شروعات سندن متبرڪ خاندان جي معتقد، مولانا محمد قاسم مشوريءَ ڪئي هئي، ۽ هاڻي جماعت سڪندريہ انهيءَ جو مڪمل سنڌي ترجمو متعدد جلدن ۾ شايع ڪيو آهي. ليڪن، پير سائين حسامالدين شاهہ راشديءَ 'حديقة الاولياء' جي مقدمي ۾، 'خاندان راشديہ' جي عنوان هيٺ هيئن لکيو آهي:

"جامع الفيوظات: از خليفو محمود ڪڙتي وارو (١٢٤٨). حضرت پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي (١٢٣٣هہ) جي ملفوظات آهي، جنهن ۾ هڪ مقدمو، هڪ خاتمو ۽ ٢٣ باب آهن. هي ڪتاب معلومات جو وڏو ذخيرو آهي. تيرهين صديءَ هجريءَ جي سنڌ جو معاشرو منجهانئس چٽيءَ ريت معلوم ٿئي ٿو. مدرسا ۽ تعليم، سياسي ۽ سماجي احوال، خدا وارن جا قصا، اصحاب ڪمال جو بيان، حڪيمن ۽ حاڪمن جون ڳالهيون، مطلب تہ ڪتاب سراسر هڪ خزانو آهي. ڪتاب جا سنڌ ۾ ڪيئي نسخا موجود آهن.

منهنجي برادر بزرگ، جناب پير علي محمد راشدي صاحب، نهايت اعليٰ درجي جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي، جيڪو راقمالحروف وٽ موجود آهي. ٻين سنڌي ترجمن کان زيادہ مستند ۽ فصيح آهي. انهيءَ ملفوظات تان پير سائينءَ جن جي مفصل سوانح پڻ راشدي صاحب تيار ڪئي هئي، جيڪا بدقسمتيءَ سبب گم ٿي وئي. انهيءَ کان بهتر شايد وري ڪڏهن بہ تيار ٿي نہ سگهي".

* * *

٢. خليفو محمد حسين مهيسر

پير سائينءَ روضي ڌڻيءَ جو پاڳناڙيءَ وارو خليفو ڪونبو آهي. سندن ملفوظات شريف مرتب ڪرڻ جي شروعات ڪئي هئائين ۽ فارسي زبان ۾ 'صحبت نامه' نالي سان هڪ ننڍي ملفوظات مرتب ڪئي هئائين. مون مضمون ۾ ان جو 'مختصر ذڪر' ڪيو آهي، ڇو ته اها هاڻي ملي ڪانه ٿي ۽ ان جي ڪنهن به ترجمي جي ته بڌ سڌ به ڪانه هئي. جڏهن هيءُ مضمون ڪمپوز ٿي ويو، ۽ ان جا پروف به پڙهجي ويا، تڏهن سڪرنڊ جي سائين، عبدالرسول قادريءَ، تازا ڇپيل ٻه ٽي سنڌي ڪتاب، تحفي طور موڪليا. مون ڪيس اهڙي ڪابه فرمائش ڪانه ڪئي هئي. پر، پلن ڪان هميشه پلايون ٿينديون آهن. انهن ڪتابن ۾ ٻه ٽي ته سندس پنهنجا لکيل هئا ۽ ٻه ٽي وري منهنجو ذوق شوق خيال ۾ رکي، پاڻمرادو موڪليا هئائين. اجا جو ڏسان، ته انهن ۾ خليفي محمد حسين مهيسر واريءَ ملفوظات جو سنڌي ترجمو رکيو آهي!

ظاهري طرح، ان ڳالهه کي هڪ 'سهڻو اتفاق' سمجهبو. پر، جي ٻيءَ طرح سوچبو، ته انهيءَ ننڍڙي واقعي ۾ به قدرت جي غيبي هٿن جي آڱرين جي جنبش نظر ايندي. حافظ شيرازيءَ، مون جهڙن ٿلهي عقل وارن ماڻهن کي، اها ماجرا سمجهائڻ لاءِ فرمايو آهي ته :

تا نگردي آشنا زين پرده رمزي نشنوي
گوشِ نا محرم نه باشد جاي پيغامِ سروش
[جيسين هن 'پردي جي رمز' سان آشنا نه ٿيندين،
تيسين ٻڌي نه سگهندين.
'ازلي ساز ۽ آواز ٻڌڻ جي لاءِ '
نا محرم جو ڪَنُ صحيح جاءِ نه آهي.]

خليفي محمد حسين مهيسر واريءَ مرتب ڪيل ملفوظات شريف جو سنڌي ترجمو فقير عبدالرحيم سڪندريءَ ڪيو آهي ۽ مدرسي صبغة الهديٰ شاهپور چاڪر سنه ۱۹۹۳ع ۾ شايع ڪيو آهي. سنڌي نالو اٿس: "صحبت سپيرين جي." ڪتاب ڊيمي سائيز ۾ آهي ۽ منجهس جملي ۲۴۳ صفحا آهن، جن ۾ ۱۴۲ صفحا مقدمو ۽ ۸۷ صفحا متن آهي.

'صحبت سپيرين جي' ڇپائيءَ جي لحاظ کان سهڻو ڪتاب آهي ۽ علمي لحاظ کان ان جون ڪي خصوصيتون آهن. سڀ کان پهرين ۽ اهم هيءَ ته خليفي صاحب هي ڪتاب پير سائين سردار جي حياتيءَ ۾ جوڙيو هو ۽ کين پڙهي ٻڌايو هو. گويا، ان ۾ هر ڳالهه مستند آهي. ٻيو ته ان ۾ ڪي نوان نقطا به آهن، جي پير سائين سردار جي جامع صفات شخصيت کي ويجهڙو ڏسڻ ۾ پڙهندڙ لاءِ مددگار ٿيندا. ٽين خصوصيت ان جو جامع مقدمو آهي، جنهن ۾ فقير عبدالرحيم سڪندريءَ، خليفي محمد حسين مهيسر جي 'صحبت نامي' ۽ خليفي محمود نظامانيءَ جي 'جامع ملفوظات' جي مدد سان، پير سائين سردار جي برگزيده شخصيت جون ڪي وصفون نمايان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. فقير صاحب جي ڪوشش ۽ ڪاوش هروجه قابل تعريف آهي ۽ سندس تحريرَ جي سٽ سٽ ۽ حرف حرف ۾ پير سائينءَ جي محبت موجزن آهي. مان ته خاص طرح سندس تهدل شڪرگُذار آهيان، جو سندس سعيي ۽ محنت سببان ئي مون کي 'صحبت نامه' جي مطالعي جو موقعو نصيب ٿيو.

فقير عبدالرحيم سڪندريءَ ٻيو به هڪ نيڪ ڪم ڪيو آهي سو هيءُ ته پير سائينءَ روضي ڌڻيءَ جي اولاد بابت تحقيق ڪري، مستند معلومات ڏني اٿس. اڳي ان باري ۾ ڪجهه مونجهارو هو ۽

مختلف روايتون هيون.. شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جهڙي وڏي عالم "قديم سنڌ جا شهر ۽ ماڻهو" ڪتاب ۾ لکيو آهي ته "پير محمد راشد کي تيرهن پٽ هئا." هاڻي، فقير صاحب ڳالهه چٽي ڪري چڏي آهي ته "پير سائين روضي ڌڻي رحمة الله عليه جن کي چوڏهن فرزند هئا." پير سائينءَ جي چوڏهن ئي فرزندن جا نالا ڏيڻ کان پوءِ فقير صاحب وضاحت ڪئي آهي ته:

"دراصل ڪين ارڙهن فرزند هئا، جن مان چار ننڍيءَ عمر ۾ وصال ڪري ويا هئا. انهن مان ٽن جا نالا، نون ڄاول فرزندن تي رکيا ويا. ارڙهن فرزندن وارو تعداد صحيح آهي. نالن جي اشتباهه ۽ اختلاف سببان ڪجهه مونجهارو ٿي پيو."

پير سائين روضي ڌڻيءَ جي وصال کان پوءِ، سندن فرزند، سيد صبغت الله شاهه (اول) مسند نشين ٿيو. پاڻ خليفة الله جي خطاب سان مشهور آهن. سندن ملفوظات خزانة المعرفت جو سنڌي ترجمو فقير مفتي محمد رحيم سڪندريءَ ڪيو، جيڪو جمعيت علماء سڪندريه (درگاهه پير جو ڳوٺ) سن ١٤١١ هجريءَ ۾، شايع ڪيو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ان جو عالمانه مقدمو لکيو آهي ۽ گهڻائي علمي مسئلا صاف ڪيا آهن. جن علم دوست ماڻهن کي اجا ملفوظات شريف جي مطالعي جو موقعو نه مليو آهي، تن جي معلومات لاءِ اينرو عرض ڪرڻ ضروري آهي ته پير سائين سردار روضي ڌڻي رحمة الله عليه ۽ سندن متبرڪ خاندان جي بزرگن مان هرهڪ بزرگ جي ملفوظات جي طرز تحرير ساڳئي نوع جي آهي يعني نقل بيان ٿيل آهن، جن ۾ ڄاڻايل آهي ته پير سائينءَ جن اچ هيئن فرمايو يا هيئن ڪيو. انهن نقلن جي ٻولي سليس ۽ دلنشين آهي ۽

منجهن سنڌي ۽ فارسي شعرَ ڪثرت سان اچن ٿا، بعضي هندي بيت به ملن ٿا. ساڳيءَ ريت، قرآن ڪريم جون آيتون ۽ حديثون به جابجا موجود آهن.

خليفي محمد حسين مهيسر جي جوڙيل ملفوظات شريف 'صحبت نامه' جو به ساڳيو ئي انداز آهي. ان جا ڪي نقل مثال طور ڏجن ٿا:

* * *

پير سائين سردارَ هڪ ڏينهن فرمايو ته جيڪو شخص الله تعاليٰ جي رضامندي خاطر ڪتاب مهانگا خريد ڪندو ته سندس اولاد ۾ علم قائم رهندو.

* * *

ٻئي دفعي فرمايائون ته مريد چوڻ بدعت آهي. 'يار' چوڻ بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته حضور پيغمبر عليه الصلاة والسلام جن جي زماني پاڪ ۾ 'اصحاب' لفظ چوندا هئا، جنهن جي معنيٰ 'يار' آهي. پوءِ ٻڌايائون ته حضرت ميان صاحب نورالله مرقده جن به پنهنجي مريدن لاءِ فرمائيندا هئا ته 'فلاڻي هنڌ منهنجو يار آهي.'

* * *

هڪ وقت پنهنجي مسجد شريف جي پرسان وضو ٿي ساريائون. جڏهن وضو ڪري فارغ ٿيا، ته پنهنجيءَ سونهاريءَ مبارڪ کي ڦٽي ڏنائون. اوچتو منهنجي دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته پير سائينءَ جن رات جو ڦٽي ڏين ٿا، سو لائي جائز آهي يا نه؟ تنهن تي منهنجي حال موافق جواب ڏيندي فرمايائون ته :

"سرور عالم عليہ الصلاة والسلام عشا جي وقت ڦٽي ٿي ڏني، تہ مومنن جي ماءُ حضرت عائشہ صديقه رضي الله تعاليٰ عنها ڪانئن پڇيو تہ سائين، روزانو رات جو ڦٽي ڏيندا آهيو، تنهن ۾ ڪهڙي حڪمت آهي؟'

پاڻ فرمايائون تہ رات جو جيڪو شخص سونهاريءَ کي ڦٽي ڏيندو، تنهن تي قرض نہ ٿيندو.'

پوءِ مومنن جي ماءُ پڇيو تہ سائين اوهان تي ڪنهن جو قرض آهي ڇا؟'

پاڻ فرمايائون تہ 'اوهان جو ڪابين (مهر) اسان تي قرض آهي.'

تنهن تي ام المومنين عرض ڪيو تہ 'سائين مون پنهنجو ڪابين اوهان کي بخش ڪيو.'

پوءِ ٻيءَ رات وري ام المومنين ڏٺو تہ پاڻ ڦٽي ڏئي رهيا آهن. تڏهن عرض ڪيائين تہ 'سائين جيڪي اسان جو قرض هئو، اهو تہ بخشيو سون، هاڻي ڦٽي ڇا لاءِ ٿا ڏيو؟'

پاڻ فرمايائون تہ 'جنهن شيءِ مان اهڙو فائدو ٿئي، ان کي ڇا لاءِ ڇڏيان؟'

* * *

هڪ ڀيري تراڻي (ڪڙئي گنهورجي ويجهو) ڳوٺ ۾ پير سائينءَ جن سان گڏ ترسيل هئاسون. پير سائينءَ جن جي سمهڻ وقت ڏٺم، تہ کٽ تي صرف هڪ فراسي پئي هئي. مون هڪڙي خادم کي چيو تہ 'ڪو ٻيو ڪپڙو (پٿرڻي وغيره) بہ فراسيءَ تي وڇائڻ لاءِ کڻي اچ.' تنهن تي پاڻ فرمايائون تہ "منهنجي عادت آهي، تہ اڪثر مسجد شريف جي ڪکن تي سمهندو آهيان." پوءِ پٿرڻي وڇائڻ نہ ڏنائون ۽ انهيءَ فراسيءَ تي ئي آرام فرمايائون.

(٢٨) هڪ دفعي مهيسرن جي ڳوٺ ۾ ترسيل هئاسون. جڏهن ننڊ جو وقت ٿيو ته مون ڏنو ته پير سائين سردارَ مسجد شريف جي ڪڪن تي ليٽي پيا. پهرياڻ مبارڪ جيڪو سندن جسم شريف تي هو، اهو به لاهي چڏيائون ۽ خالي ڪکن تي پاسو مبارڪ رکي سمهي پيا.

* * *

احمد شاهه ابدالي، دهليءَ تي ڪاهڻ وقت، سنڌ مان لنگهندي، پريان لوءِ جي بزرگ، مخدوم محمد اسماعيل جوٽيجي رحه (متوفي ٨ ربيع الاول سن ١١٧۴هه) جن جي زيارت لاءِ آيو هو ۽ کانئن دهليءَ جي فتح لاءِ دعا گهرائي هئائين. ان تاريخي واقعي جو ذڪر ڪندي، پاڻ فرمايائون ته هڪ رات احمد شاهه ابدالي پنهنجي وزير سان گڏ حضرت مخدوم صاحب جي زيارت لاءِ پريان لوءِ آيو. مخدوم صاحب پنهنجي هڪ فقير سان گڏجي، شهر کان ٻاهر اچي، بادشاهه سان ملاقات ڪري، هيٺ زمين تي ويهي رهيو. احمد شاهه ابدالي بيٺو رهيو. بادشاهه جي وزير زمين تي پنهنجو ڪپڙو وڇايو. پوءِ بادشاهه ان ڪپڙي تي ويهي رهيو. تنهن تي فقير، جيڪو مخدوم صاحب جن سان گڏجي آيو هو، هي بيت پڙهيو:

نڪي ٻانهزين ۾، نڪي منجهه ڪنن،
محب پايو من، ته ملي مالا تن کي.

* * *

٣. مخدوم محمد دائود آگرو

مخدوم محمد دائود آگرو سونهاريءَ سنڌ جو هاڪارو درويش ٿي گذريو آهي. هو پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله عليه جو هم مڪتب هو. سندن ٽيون ساٿي هالائيءَ وارو ڀلارو بزرگ سيد عاقل شاهه اول هو.

مخدوم صاحب، هاڻوڪي ضلعي نوشهري فيروز جي تعلقي ڪنڊياري ۾، هالاڻي شهر کان اتر اولهه طرف، ڇهن ميلن جي پنڌ تي، ڳوٺ محمد خان آگرا ۾، سنه ١١٦٠ هجريءَ ۾ ڄائو هو. اتان، اترطرف، ڇهن ستن ميلن جي مفاصلي تي درياءُ وهي ٿو. سندس مزار، هالاڻيءَ کان ڪنڊياري ويندي، ميل ڪن جي مفاصلي تي، قومي شاهراه (نيشنل هاءِ وي) جي ڪابي ڪپ تي آهي.

مخدوم صاحب جي ذات وارن آگرن جا ٻيا ڳوٺ ۽ گهرڙا، درياءَ جي پار، دادو ضلعي ۾، ميهڙ جي ويجهو آهن.*

صحيح لفظ 'آڳرا' آهي. پر، اڳوڻي زماني ۾، ڪتاب فارسيءَ ۾ لکبا هئا، جنهن ۾ ڳ جو اُچار آهي ئي ڪونه. سو، 'آڳرا' ڪتابن ۾ 'آگرا' لکبا هئا.

---

*محمد امين منگسيءَ، دادو ضلعي جي مشاهيرن تي، "جوڳيئڙا جهان ۾" ڪتاب ۾ لکيو آهي ته آڳرن جا هڪ ٻه ڳوٺ، تعلقي ميهڙ، ڳوٺ صوبو خان منگسي ۽ نئين ڳوٺ جي وچ ۾ آهن. انهن ڳوٺن ۾، سائين محمد آڳرو وڏو ديني عالم ٿي گذريو آهي. هو اخلاق ۽ ادب جو اهڙو پيڪر هو، جو سندس استاد چوندو هو ته "جيڪڏهن ادب ۽ اخلاق کي صورت يا شڪل هجي ها، ته ميان محمد آڳري جي صورت اختيار ڪري ها." موصوف ننڍيءَ عمر ۾ وفات ڪئي. پر، ڪيترائي عالم پيدا ڪيائين، جن ۾ ڳوٺ فيض محمد ڳري کي شهرت ڏني.

'سنہ ١٩٠١ع ۾، هڪ انگريزي ڪتاب Muslim Races And Tribes of Sindh نالي سان سنڌ جي ذاتين تي، ڇپيو هو، جنهن جو لکندڙ صادق علي انصاري شڪارپوري هو*. انهيءَ ڪتاب ۾، سنڌ جي سيدن، پٺاڻن، بلوچن ۽ سماٽن جو احوال ڏنل آهي. آگرن کي ابڙن سان گڏ سماٽن ۾ شامل ڪيو ويو آهي، جيڪي سنڌ جا قديم رهاڪو آهن.

تاريخ تحفة الڪرام' ۽ سنڌ مسلم ادبي سوسائٽيءَ جي ڇپايل 'سنڌ جي تاريخ' ۾ ڏنل احوال مان بہ معلوم ٿئي ٿو تہ آگرا سماٽ آهن. مثلاً: 'لب تاريخ سنڌ' ۾ لکيل آهي تہ ست سو سال اڳي، سنڌ ۽ ملتان تي ناصرالدين قباچا حڪومت ڪندو هو، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ ملتان هوندو هو. سندس هٿ هيٺ، ست راڻا، سنڌ ۾، جدا جدا هنڌن تي راڄ ڪندا هئا، جن ۾ هڪڙو راڻو، جسوڌن آگرو هو، جو 'مين نگر' ۾ تعلقي 'بانيران واه' جو حاڪم هوندو هو. بانيران واه يا برهمڻ آباد جا کنڊهر شهدادپور تعلقي ۾ اڃا موجود آهن. "بانيران واه" فارسيءَ ۾ لکڻ ڪري بگڙي ويو آهي. "بانيران" اصل ۾ سنڌي لفظ "بانيڻ" آهي.

شاهہ پٺائيءَ جسوڌن کي سڪ سان ڳايو آهي. سر ڏهر ۾ اهڙا بيت آهن. هڪڙي ۾ فرمايو اٿس تہ:

پٽيهل چئي: پرينءَ کي ساري آءٌ سُڪو،
آهيم اولاڪو، جسودن جي جان ۾.'

شاهہ جي رسالي ۾، آگرن (آگڙين) جي باري ۾ بہ بيت آهن، جيڪي آڳ يا باهہ جو ڪم ڪندا هئا:

---

* اهو ڪتاب هاڻي EVERY MAN'S BOOK-SELLERS ڪراچيءَ وري ڇاپيو آهي.

اڄ آڳـــڙيـــا آئـيـــا، ســـوڏا ســـرائـــي،
پيـــاري پـاڻـي، تـيـغـــون ڪـنـدا تـڪـيـــون.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "مهراڻ" رسالي جي 'سوانح نمبر' جي منڍ ۾ سنڌي زبان جا 'ست قديم بيت' ڏنا آهن، جن ۾ هڪ بيت 'آگرا' ذات جي شاعر جو آهي. سندس نالو بہ جسوڏن آهي. اهو ساڳيو بيت شاهہ جي رسالي ۾، سر ڏهر ۾ بہ ڇپيو پيو آهي. سو، ڊاڪٽر صاحب جي نظر مان ضرور نڪتو هوندو. بيت هيئن آهي:

ڊور نہ اڳـيـنءِ ڊار، مـهـنـد مـلاحـن لـکـيـو
مـوڙي ڇـڏيـائـون مـڪـڙا، پـســي پـاڻـي پـار
جـســوڏن جـيـهـا يـار، پـيـا ويـر ومـاس ۾.*

پير سائين، حسام‌الدين راشديءَ 'مهراڻ' رسالي ۾، ننڍي جي آڳاتي جاگرافي تي هڪ اهم مضمون لکيو آهي، جنهن ۾ 'آگر-محلي' جو احوال ڏنو اٿس. انهيءَ محلي جا رهاڪو 'آگريا' قديم 'آڳڙيا' آهن.

صحيح لفظ آڳڙيا آهي، پر فارسيءَ ۾ لکڻ ڪري بگڙي، آگريا ٿيو آهي. ننڍي ۾ 'ارغون' بہ رهندا هئا، جي اصل ۾ 'مغل' هئا. ارغونن شاهہ بيگ واري زماني ۾ سنڌ تي راڄ ڪيو هو.

آگرن وٽ، سندن ذات جي باري ۾ هڪ روايت اها بہ آهي، تہ 'هو مغلن جي چغدا پاڙي مان آهن.' اها ڳالهہ مون سان خود منهنجي چاچي حڪيم عزيزالله آگري (مرحوم) بہ ڪئي هئي، جنهن ٿيهارو ورهيہ اڳ، ٧٧ سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي.

---

* رسالو "مهراڻ"، سوانح نمبر، ٻهريون ڇاپو.

صادق علي انصاريءَ بہ پنهنجي (متي ذڪر ڪيل انگريزي) ڪتاب ۾ هڪ هنڌ 'آگرن' کي 'چغدن - مغلن' ۾ شامل ڪيو آهي ۽ ٻئي هنڌ وري 'چغدن' کي 'سمن' ۾ شامل ڪيو اٿس.

تازو، سنڌي ادبي بورڊ غلام محمد لاکي جو 'سمن جي سلطنت' نالي سان، ڪتاب ڇپيو آهي، جنهن ۾ پهرئين صفحي تي هي بيت ڏنل آهي:

سنڌ سمون، ڪاڇي چنو، پٽي جيسلمير،
چوٿون پاءُ هو چغدو، جنهن جو اڳڻ متي پير.*

مخدوم محمد دائود آگري جي ذات وارا آگرا هالاڻيءَ مان لڏي، ڇهہ ميلَ، پرڀرو، پنهنجو ڳوٺ ٻڌي وينا هئا. هالاڻيءَ ۾، مغل قوم جا ماڻهو اڃا تائين رهن ٿا. لوهارڪو ڌنڌو ڪندا آهن. هڪ دفعي، منجهانئن هڪ ڄڻو مون کي مخدوم محمد دائود آگري جي مزار وٽ مسجد ۾ مليو. چيائين تہ لاڳيتو ٽي راتيون هڪ خواب ڏٺم، تہ 'ٽيپهريءَ جي نماز، هت، هن مسجد ۾ پڙهان ٿو.' سو، ان ڪان پوءِ، هاڻي روزانو هالاڻي شهر مان ٽيپهريءَ جي نماز پڙهڻ لاءِ هت ايندو آهيان. نماز پڙهي، موٽي شهر هليو ويندو آهيان. وڌيڪ ٻڌايائين تہ 'اسان مغل آهيون. گهر ۾، سنڌي ٻوليءَ سان گڏ، پنهنجي اصلوڪي ٻولي بہ ڳالهائيندا آهيون.' مون چيس تہ 'انهيءَ ٻوليءَ ۾ چئہ تہ درياءُ وهي ٿو.' جڏهن اهي اکر پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ چيائين، تہ پانيم تہ ٻگل ٽٽل فارسي ٻولي ڳالهائي رهيو آهي. اهو بہ ٻڌايائين تہ وٽن کي پراڻا ڪتاب آهن، جي انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکيل آهن.

آگرا سمات تہ آهن، پر مغلن سان بہ سچ پچ ڪو لڳ لاڳاپو اٿن

---

* هن بيت جي ڪن پڙهڻين ۾ "اڳڻ متي پير" بدران "پيڙهيءَ متي پير" لفظ آهن.

يا نہ، ان باري ۾ تاريخي ثابتي ڪابہ ڪانهي رڳو روايت آهي. ٿي سگهي ٿو تہ جڏهن ارغونن کان حڪومت کسجي وئي هجي ۽ هو سنڌ جي عام ماڻهن سان رلي ملي هڪ ٿي ويا هجن، تڏهن هنن سنڌ جي سماٽن (آڳڙين يا آڳرن) سان متيون مائٽيون ڪيون هجن. هاڻوڪي زماني ۾ ان ڳالهہ جو هڪ چٽو مثال هي آهي تہ سيد سنڌ ۾، غير سيدن کان نياٽيون وٺندا آهن، پر ڪين ڏيندا ڪونہ آهن. ليڪن، هاڻي ڪن سيدن سنڌ ۾ غير سيد ليڪن خوشحال خاندانن ۾ نياٽيون پرڻائي ڏنيون آهن.

* * * *

مخدوم صاحب جو والد

مخدوم محمد دائود آگري جي والد جو نالو مخدوم عبدالله هو. هو ايڏو تہ هاڪارو شخص هو، جو مير علي شير قانع پنهنجيءَ "تاريخ تحفة الڪرام" * ۾ سندس ذڪر سنڌ جي مشاهيرن ۾ ڪيو آهي. لکيو اٿس تہ:

"ميان عبدالله، آگرا قوم جو هڪ ڪامل
فقير آهي، جو هن وقت جيئرو ٻڏجي ٿو."

مير علي شير قانع تاريخ تحفة الڪرام ١١٨١ هجريءَ ۾ لکي. پاڻ ١١٤٠هجريءَ ۾ ڄائو هو ۽ ١٢٠٣هجريءَ ۾ وفات ڪيائين.

قريشي حامد علي خانائي صاحب جي تحقيق موجب، شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو مخدوم عبدالله آگري سان گهرو گهاٽو رستو هو. ڪهڙن ڏانهن ايندي ويندي، جڏهن ساڻنيءَ مان لنگهندو هو، تہ وٽس ترسندو هو. جڏهن هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين تہ سنڌ جي دستور موجب، ان ڏکوئيندڙ واقعي جو ڄاڻ مخدوم عبدالله آگري کي بہ

* تاريخ تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، ٽيون ڇاپو، صفحو ٣٤٦.

ڪيائون. هن بروقت شاهه صاحب جي ياد ۾، پنهنجن طالبن ۽ احبابن جي تعزيتي گڏجاڻي ڪوٺائي، ۽ دعا گهرڻ کان پوءِ ڏاڍي ڏک مان چيائين ته "سنڌ اڄ هڪ وڏي عالم ۽ اهل الله کان خالي ٿي ويئي."

شاهه پتائيءَ ١١٦٥هه ۾ وفات ڪئي. مخدوم عبدالله آگري ١١٩٥هه ۾ وفات ڪئي. سندس ولادت جو سنه ١١٢٠هه آهي.

*　　*　　*　　*

مخدوم محمد دائود آگري جي شخصيت:

مخدوم محمد دائود آگرو، مخدوم عبدالله جو اڪيلو پٽ هو. پر، "هڪ رانجهو، لکان دي مت" ٿيو. جڏهن وڏو ٿيو، ته علم ۽ عمل جي سونهن سبban ايڏو ته هاڪارو ٿيو، جو ماٺهن کان خود سندس والد به وسري ويو. سنڌ ۾ درس نظاميءَ جي بنياد وجهندڙ عالمن ۾ سندس نالو نمايان هو. هالاڻيءَ جي ساداتن ۾، سيد غلام نبي شاه صاحب وٽ هڪ قلمي نسخو ڏٺجي ٿو، جيڪو مخدوم صاحب جو لکيل آهي ۽ درس‌نظاميءَ جي نصاب ۾ پڙهايو ويندو هو.

مخدوم صاحب وڏو عالم هو. ڪيئي ڪتاب لکيائين، جي علمي ۽ مذهبي نوعيت جا هئا. ان زماني ۾ ڇپائيءَ جو رواج ڪونه هو. وٽس قيمتي قلمي ڪتابن جو ڪتبخانو هوندو هو. سندس هٿ اکرن ۾لکيل مولانا روميءَ جي مثنوي سنڌي ادبي بورڊ ۾ هڪڙو شخص وڪري لاءِ کڻي آيو. مون خريد ڪري، جلد ٻڌائي بورڊ جي ڪتبخاني ۾ محفوظ ڪئي هئي.

مخدوم صاحب جو ڪتبخانو توڙي مدرسو ٻئي هالاڻيءَ ۾ هئا. سندس وفات کان پوءِ به اهو مدرسو، ڪافي عرصو، آگرن-عالمن هلايو، جن ۾ مخدوم عبدالڪريم آگرو، مخدوم محمد معروف آگرو ۽ مخدوم صاحبڏنو آگرو گهڻو مشهور ٿيا.

مخدوم محمد دائود آگرو، جيڏو وڏو عالم هو، ايڏو رهڻيءَ ڪهڻيءَ ۾ سادو هو. پنهنجي عقيدي ۽ اصول تي سختيءَ سان هلندو هو. جوڙيءَ جا ڪپڙا ۽ سنڌي موچڪي جتي پائيندو هو. مٿي تي پڳ بہ جوڙيءَ جي ٻڌندو هو. سندس پڳ جو هڪ ننڍو ٽڪر (منهنجي چاچي مرحوم) عزيز الله آگري کي مليو، سو سانڍي رکيائين. سندس وصيعت موجب، وفات کان پوءِ، اهو ڪپڙو سندس اکين تي رکي، خاڪي جسمُ لحدَ ۾ لاٿائون. اهڙيءَ ريت، ٻين ڪيترن ماڻهن مخدوم صاحب جون ڪي ٻيون شيون پاڻ وٽ تبرڪ ڪري رکيون. پر، افسوس آهي تہ سندس قيمتي ڪتبخانو محفوظ ڪونہ رهيو. ڪي ڪتاب تہ اسان واري زماني ۾ بہ ٻاهريان ماڻهو تڳائي ويا. البت، سندس هٿ اکر لکيل قرآن پاڪ، نثاراحمد آگري محفوظ ڪري، ڳوٺ جي جامع مسجد جي لئبرريءَ ۾ رکيو آهي.

هالائيءَ جا ميمڻ سينئيون ۽ ٻين ذاتيـن وارا___خود سادات مخدوم صاحب جو وڏو احترام ڪندا آهن. سندس ذات وارن کي 'آگرا-مخدوم' ڪوٺيندا آهن. تازو، سيد واحدبخش شاهہ (مرحوم) هي جهان ڇڏيو تہ وصيعت ڪري ويو تہ 'مون کي مخدوم صاحب جي پيرانديءَ ۾ رکجو.' هونئن، سنڌ ۾، سيدُ، امنيءَ جي پيرن ۾ ڪونہ پوربو آهي. هالائيءَ، نوشهري فيروز ۽ دادوءَ جي ميمڻ سينئين جون پاڻ ۾ مٽيون مائٽيون آهن. دادوءَ جو سيٺ (مرحوم) شمس الدين ميمڻ، مون کي حيدرآباد ۽ اسلام آباد ۾ خط لکندو رهندو هو، تہ مخدوم صاحب جي حياتيءَ جو احوال گڏ ڪري ڇپائڻ گهرجي.

مخدوم صاحب جي ڳوٺ وارا ماڻهو ساڻس وڏي عقيدت رکندا آهن ۽ اوکيءَ سوکيءَ سندس مزار تي خيرَ، خيراتون ڪندا آهن ۽ رب

ڪان دعائون گهرندا آهن. منهنجو والد بزرگوار پيرن فقيرن ڏي اصل رايو ڪونہ رکندو هو، بلڪ ڪائنن ونءُ ويندو هو. پر، مخدوم صاحب ۾ وڏو يقين هئس. هڪ دفعي ڳالهہ ڪيائين، تہ انر سنڌ ۾ هڪ وڏيءَ درگاهہ تي فاتح پڙهيم ۽ دعا گهريم. رات جو ننڊ ۾ اهي اکر ٻڌم تہ "اسان وٽ ڇو آيو آهين؟ هالاڻيءَ جي پرسان، ڊپ ۾، تنهنجو پنهنجو 'نوڙهو' جو سنتو پيو آهي."

چون ٿا تہ مخدوم صاحب جو پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ مائي صاحبہ سان شاديءَ جو ارادو هو، جنهن جي مائٽن، زماني جي ڪن معاملن ڪري، سڱ ڏيڻ کان عار ڪيو. پاڻ ناراض ٿي، ڳوٺ ڇڏي، هالاڻيءَ هليو ويو. اتي مسجد ۽ مدرسو قائم ڪيائين. سڄي زندگي تصنيف، تاليف ۽ درس تدريس ۾ گذاري ڇڏيائين. نہ شادي ڪيائين ۽ نہ وري موٽي ڳوٺ جا وڻ ڏٺائين. هالاڻيءَ ۾ وفات ڪيائين ۽ اتي ئي دفن ٿيو.

سندس مزار تي چوڪندي آهي، پر قبو ڪونهي. شرعي لحاظ کان، ان ڳالهہ کي پسند ڪونہ ڪندو هو. اها چوڪندي مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي چوڪنديءَ وانگر آهي. انهيءَ جي پاسي ۾، قومي شاهراه جي ڪپ تي، وڏي مسجد ٻڌني آهي، جيڪا اڳرن جي نيڪمرد، وڏيري محمدخان (مرحوم) ٺهرائي هئي. هاڻي، مرامت طلب آهي. وڏيري محمد خان (مرحوم) جو هاڻوڪو جانشين، الله دادخان اڳرو سخي مرد آهي. سو، اميد آهي تہ هو پنهنجن نيڪ نام وڏڙن جي روايت موجب، مسجد شريف ۽ مخدوم صاحب جي چوڪنديءَ جي مرمت جو ڪم، خاطرخواه نموني ۾ ڪرائيندو.

مخدوم صاحب پاڻ بہ هالاڻيءَ ۾ هڪ مسجد جوڙائي هئي، جا ساداتن واري محلي ۾ هئي. سنڌي ادبي بورڊ جي "مهراڻ" رسالي جي

مدير، نفيس احمد شيخ، مون کي ٻڌايو ته ڪراچيءَ جي هفتيوار "آزاد" جي ١٢ جولاءِ ١٩٨٢ع واري پرچي ۾ سيد عاقل شاهه (اول) جي پڙ ڏوهٽي، سيد مددعلي شاهه مرحوم جو هڪ خط ڇپيل آهي، جنهن ۾ چيل آهي، ته:

"هالائيءَ جي شهر ۾، جمعي نماز سادات واريءَ مسجد ۾ ٿيندي آهي، جنهن جو پايو مخدوم محمد دائود آگري وڌو هو. سيد عاقل شاهه اول، پڻ انهيءَ ئي مسجد ۾ ئي درس ڏيندو هو."

* * * *

بابا سائين ٻڌائيندو هو ته جڏهن پير سائين روضي ڌڻي رحمة الله عليه هالائيءَ تشريف فرما ٿيندا هئا ته ڪيئي ماڻهو پيادا ۽ اٺن توڙي گهوڙن تي ساڻن گڏ سوار هوندا هئا. پر، انهن کي ڪنهن هنڌ ترسائي، پاڻ اڪيلي سر مخدوم صاحب سان ملڻ ايندا هئا. مخدوم صاحب اهڙي موقعي تي پير سائينءَ لاءِ چونڊ چانورن جو پنهنجن هٿن سان، چاڙهيندو هو.

اها ڳالهه ٻڌي، مون دل ۾ چيو ته اها ڪهڙي مهماني ٿي! پر، پوءِ پير سائينءَ جي ملفوظات شريف ۾ پڙهيم، ته هيڪر پاڻ ڪنهن دعوت تي آيا. جڏهن سندن خدمت ۾ طعام پيش ڪيو ويو ته پڇيائون ته "ڇا آندو اٿو؟" خليفي چيو ته، "قبلا، پوڙ ۽ پلاءُ!" تڏهن پير سائينءَ فرمايو ته، "اهو نه کپي. ساڳ ۽ جوئر جي ماني کپي." خليفو پهريائين ته منجهي پيو. پر پوءِ ساڳ ۽ جوئر جي ماني آڻي پيش ڪيائين. ان زماني مرعام رهڻي ڪهڻي هوندي ئي سادي هئي. پير سائين سردارَ ته "الفقر الفخري" جا قائل هئا.

ملفوظات شريف ۾ ذڪر آهي ته، پير سائين روضي ڌڻي جي والد بزرگوار کين شڪارپور واري فقيرالله علويءَ جي مدرسي مان ڪڍي، ڪوٽڙي ڪبير جي مدرسي ۾ تعليم لاءِ داخل ڪرايو. اتي سائين عاقل شاهه (اول) ۽ مخدوم محمد دائود آگرو، مخدوم يار محمد صاحب وٽ ساڻن گڏ پڙهندا هئا. اهو بزرگ ۽ ڪوٽڙي ڪبير جو مدرسو سڄيءَ سنڌ ۾ مشهور هوندو هو.

ڪوٽڙي ڪبير جي ديني اهميت:

ڪوٽڙي ڪبير شهر تي اهو نالو مخدوم يار محمد جي نيڪ نام ڏاڏي، مخدوم محمد ڪبير پنيان پيو. وڏو درويش هو. مخدوم نوح رحمة الله عليه جو همعصر هو.

مون سان ويهه پنجويهه ورهيه اڳ، سندس سجاده نشين، ميان غلام قادر پيرزادي (مرحوم) ڳالهه ڪئي، ته جڏهن سنڌ ۾ مدد خان پٺاڻ جي ڦرلٽ جو شور هو، تڏهن مخدوم محمد دائود آگري پنهنجي استاد کي عرض ڪيو ته "اجازت هجي، ته مدد خان پٺاڻ کي خط لکي موڪلجي، ته ڪوٽڙي ڪبير درويشن ۽ دينداري جو مسڪن آهي، هيڏي نه اچي." سندن استاد فرمايو ته، "ابا، هن نامراد ۾ ايڏي ساڃهه ڪانهي." بهرحال، سندن اجازت سان، مخدوم محمد دائود آگري، مددخان کي خط لکي موڪليو.ان ۾ڪوٽڙيڪبير جي بزرگن بابت هڪ شعر وڌائين.*روايت اها آهي ته مددخان پٺاڻ انهيءَ خط پهچڻ کان پوءِ ڪوٽڙيڪبير ته آيو، پر، ڪابه نازيبا ڳالهه ڪانه ڪيائين.

مدد خان پٺاڻ جي سنڌ ۾ آمدءِ ڦرلٽ، بهرحال، هڪ تاريخي

---

*غالباً، اهو شعر هاڻي ميان غوث محمد پيرزادي صاحب 'الڪبير ايڪيڊميءَ' جي مونوگرام ۾ شامل ڪيو آهي:

بـــزرگـــــان، ســــڪـــان، ديـــه ڪــــــوتـــري،
ڪــــــ عــلــــم و عــــــمــــل يـــافــت را بـــرتـــري.

واقعو آهي، ۽ اها بہ حقيقت آهي، تہ هن ڪوتڙي ڪبير ۾ قرلت ڪانہ ڪئي هئي.

مخدوم محمد دائود آگري سان بيون بہ اهڙيون گهڙيون روايتون ۽ ڪرامتون منسوب آهن، پر مون جاڻي ٻجهي هت انهن جو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي، ڇو تہ ماڻهن پيرن فقيرن جي باري ۾، اڪيون ٻوتي، بيشمار ڪوڙيون ڪرامتون گهڙيون آهن، جن سنڌ جي ذهن کي وڏو نقصان پهچايو آهي. سائين شاهہ محمد شاهہ، اڳوڻو چيئرمن سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، مون کي ٻڌائيندو هو، تہ هڪ شخص سائس ڳالهہ ڪئي تہ 'منهنجو مرشد پکيءَ وانگر اڏرندو آهي. هڪ گهوڙي جي پني تان اُڏامي وڃي، ٻئي تي وهندو آهي!'

مان ڪرامتن کان انڪار ڪونہ ٿو ڪريان ۽ الله وارن جي غير معمولي فهم، ادراڪ ۽ قول جي تاثير جو قائل آهيان. منهنجو بہ عقيدو آهي تہ رب پاڪ جي حضور ۾ سندن التجا کي وڏو مان ملي ٿو. پر، هن ڪائنات جو نظام هلائڻ لاءِ قدرت جا قانون مقرر آهن. اهي اٽل آهن. اينتريقدر جو حضور پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي تہ مون کي غيب جو علم ڪونهي. جي هجي ها، تہ تڪليفون ڇو اچن ها.

پير سائين روضي ڌڻي رحمة الله عليه جن جي ننڍ پوٽي پير رشيدالدين جهنڊي واري جو قول آهي تہ:

"ڪشف، ڪاني ۽ ڪرامت، تيئي ڪفر جو تڳو،
مڙس اهو پلو، جيڪو تنهي کان پڳو."*

---

*ڪلام رشد الله" مرتب سيد محمد صالح شاهہ. ناشر، سنڌي ادبي بورڊ، صفحو ۴۴، ڇاپو پهريون.

دنيا جي هاڪاري سائنسدان، آلبرٽ آئنسٽائين چيو آهي تہ "معجزن ۽ ڪرامتن تي اعتبار ڪرڻ جو منطقي مطلب وجي اهو بيهندو، تہ قدرت جا ناهيل قانون نامڪمل آهن، سو ڪين مڪمل ڪرڻ لاءِ وقت بوقت ترميم جي ضرورت پوي ٿي."

ڪوٽڙي ڪبير جي تاريخي اهميت:

ميان غوث محمد پيرزادي صاحب مون کي ٻڌايو آهي تہ ڪوٽڙي ڪبير جو اصلوڪو نالو راءِ-ڳڙهہ هو. ان جو بنياد ٻڌ ڌرم جي راءِ سهاسي-اول وڌو هو. هن راءِ-ڳڙهہ جي پرسان، بچاءَ جي لحاظ کان، لشڪر لاءِ هڪ ڪوٽ بہ ٺهرايو هو، جنهن جا آثار ڏيون-ڳوٺ جي شاخ وٽ موجود آهن.

راءِ-ڳڙهہ وڏو دريائي پتڻ هو ۽ اروڙ ڏانهن ويندڙ وات تي هو، جنهن کي 'رائري' ڪوٺيندا هئا. سنڌ جي راءِ کي انهيءَ ئي راهہ تان، جنس ۽ نقديءَ جي صورت ۾ ڍل موڪلي ويندي هئي. راجا کي راءِ ڪوٺيندا هئا.* سندس تختگاهہ اروڙ هو.

راءِ سهاسي، پتڻ تان درياءُ ٽپي، سيوهڻ ويندو هو، جنان جو مقامي حاڪم هڪ قديم قلعي ۾ رهندو هو. چون ٿا تہ اهو قلعو چندرگپت جي پاءُ ٺهرايو هو. پر، عام مشهور آهي، تہ سڪندر ٺهرايو هو. ٻڌجي ٿو تہ آثار قديمه وارا هاڻي انهيءَ قلعي جي کوٽائي ڪرائڻ وارا آهن.

---

*راءِ لفظ، ساڳيءَ معنيٰ ۾، پٺائيءَ جي زماني تائين مستعمل هو. سر- سورٺ ۾، هڪ هنڌ ۾ فرمايو اٿس:

سڀاجها سائين، راءِ ريجهائين راڳ سين.

ڪن پڙهتين ۾ "راءِ" بدران "راءُ" لفظ آيو آهي. پنجاب ۾ "رائو" ذات وارا ماڻهو اڃا عام جام آهن.

سيوهڻ، منهنجي خيال موجب، هن وقت سنڌ جو قديم ترين شهر آهي. انگريزن جي ايامڪاريءَ ۾ لکيل گزيٽيئرن موجب، سڪندر جي حملي وقت، ان جي وڏي رونق هئي. پر، ان کان به گھڻو اڳ، جڏهن مهاڀارت جي جنگ لڳي هئي، تڏهن به سيوهڻ پنهنجي جوڀن تي هو.

سيوهڻ واري علائقي کي "ٻڏيه" (ٻوڏي) ۽ ساهتيءَ کي سمه (سما) ڪوٺيندا هئا. اتي سهتا قوم گھڻي رهندي هئي. ساهتيءَ جو ڊنگ، هالڪيءَ راڻيپور جي اُتر ۾ گهلپور کان وٺي، هيٺ ڏکڻ اولهه ۾ دولتپور تائين هو.

ساهتيءَ جو سڄو علائقو، ڪوٽڙي ڪبيرَ، هالاڻيءَ، ڀهلاڻيءَ، خانواهڻ، جلباڻين، ديهات، خشڪن، ٽنين، آگرن، پئونرن، ٻکريءَ، محبت ديري سيال ۽ محبت ديري جنوئيءَ، موسي ديري، ڪمال ديري، ڪنڊياري، ڍيري، نوشهري، جنوئين، منياڻيءَ، موري، ڀٽن، ٻلڪ، ويندي دولتپور تائين* سڄوئي دريائي-پَٽُ وڏيءَ تاريخي اهميت وارو علائقو آهي، ڇو ته جڏهن درياءَ جي هڪ طرف، موهن جي دڙي جيڏو عاليشان شهر ٻينو هوندو، تڏهن ٻيو طرف صفا سڄو ڪونه هوندو. اتي به ڪيئي ننڍا وڏا شهر هوندا. ڇون ته اڳئين زماني ۾، هالاڻيءَ وٽان هڪ راهه نڪرندي هئي، جا ٻيلي مان لنگهي، موهن جي دڙي تي ويندي هئي.

هالاڻيءَ جو شهر تمام پراڻو آهي. ڪنڊياري وانگر، دڙن تي وري وري اڏيل آهي. انگريزن جي زماني ۾ لکيل گزيٽيئرن موجب، ڪنڊياري جو شهر جهانگير بادشاهه جي زماني ۾ ٻڌو هو. پر، انهيءَ

* مون ٻين ڪيترن ئي شهرن جا نالا ڪونه ڪنيا آهن. لسٽ ڏاڍي ڊگهي ٿي وڃي ها. مقصد انهيءَ پَٽَ جي نشاندهي ڪرڻ آهي.

کان بہ اڳ، انهيءَ ئي هنڌ تي، هندڪي نالي سان هڪ پراڻو شهر هوندو هو. خبر ناهي تہ اهو ڪيترو قديم هو؟ هالاڻيءَ جي قدامت جي بہ ڪا خبر ڪانهي. اتان پراڻي زماني جا نڪر جا عجيب ٿانءَ ۽ ٻيا سامان مليا آهن، جن مان ڪي ميان غوث محمد پيرزادي وٽ محفوظ آهن. تمام پراڻا آهن.

ويجهي دور ۾، ڪلهوڙن ۽ ميرن ۾ فيصلہ ڪن جنگ بہ هالاڻيءَ وٽ لڳي هئي. انهيءَ جنگ جي ميدان ۾ اڄا نڪرانو پکڙيو پيو آهي. پير سائين روضي ڌڻيءَ جي ملفوظات ۾ انهيءَ جنگ جو ذڪر آهي. فرمايو اٿن تہ "اسان انهيءَ جنگ وقت انهيءَ هنڌ موجود هئاسون."

هالاڻيءَ جي ٻاهران مير محراب واري تاريخي مسجد فن تعمير جو هڪ شاهڪار آهي. سنڌ جي رازن ۽ ڪاريگرن منجهانئس پهرينءَ تاريخ جو چنڊ ڏسڻ جو عجب انتظام رکيو آهي. اهڙو ئي ٻيو شاهڪار، ويساکيءَ وارو مندر آهي، جنهن جهڙو ٻيو سڄيءَ سنڌ ۾ ڪٿي بہ ڪونهي. ويساکيءَ جي تمام پراڻي تاريخ آهي. هالاڻيءَ ۾ ويساکيءَ جو ميلو اڄا لڳندو آهي، جنهن ۾ وڏي خلق ايندي آهي. سنڌ ۾ اهو ميلو ائين ئي لڳي ٿو، جيئن نوروز جو جشن ايران ۾ ملهايو وڃي ٿو.

هالاڻيءَ جي ٻاهران اهو تاريخي قبرستان، جتي مخدوم محمد دائود آگري جي تربت مبارڪ آهي، تمام قديم آهي. سنڌ جا ڪيئي مشاهير منجهس ابدي آرام ۾ آهن.

* * * *

مخدوم هنگورجن جي استادن ۽ شاگردن جو سلسلو:

مخدوم محمد دائود آگري جي استادن جو سلسلو مولانا عبدالحڪيم سيالڪوٽيءَ کان ٿيندو، مولانا نظام الدين تائين

وجي ٿو، جيڪو درس نظاميءَ جو باني چيو وڃي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح اهو سلسلو اجا بہ اڳتي هلي، علي بيضويءَ تائين پهچي ٿو، جيڪو اسلامي دنيا جي مشاهيرن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو.

دادو ضلعي جي هڪ بزرگ، مولانا ڪريم بخش منگسيءَ ويهارو ورهيہ اڳ مون سان سنڌي ادبي بورڊ ۾ ملاقات ڪئي هئي ۽ مخدوم محمد دائود آگري جي استادن جي سلسلي جي فهرست عنايت ڪئي هئي، پر مون کي منجهس ڪجهہ خال نظر اچن ٿا. بهرحال، سلسلو هيٺن آهي:

مخدوم محمد دائود آگرو شاگرد مولانا محمد آريجن واري جو، سندن استاد مولانا قُل احمد، سندن استاد مولانا امين الحسيني شهيد، سندن استاد عبدالله سبَيب، سندن استاد عبدالحڪيم سيالڪوٽي، سندن استاد ڪمال الدين ڪاشميري (جيڪو استاد هو امام رباني مجدد الف ثانيءَ جو) سندن استاد مولانا نظام الدين، جنهن جو درس نظامي دنيا ۾ مشهور آهي. سندن استاد مولانا دانيال، سندن استاد مولانا عبدالسلام، سندن استاد مولانا سعيدالدين، سندن استاد مولانا عضدين، سندن استاد مولانا زين العابدين، سندن استاد مولانا ناصرالدين ابوالخير عبدالله، جيڪو پُٽ هو عمر بن محمد بن عليءَ جو جنهن کي علي بيضوي ڪوٺيندا آهن.

مخدوم صاحب جي استادن ۽ شاگردن جو سلسلو، درحقيقت، ڏاڪي بہ ڏاڪي، ڪيئن آهي، تنهن جي پڪي خبر ڪانہ ڪانهي. مثال جي ڳالهہ تہ پير سائين روضي ڌڻيءَ جي پرواني، مولوي عبداللطيف سڪندريءَ پنهنجيءَ تصنيف 'روحاني رمزون' ۾ لکيو آهي تہ "پير سائين، روضي ڌڻي رحمة الله عليه شاگرد آهن مولانا محمد آريجن واري جا ۽ اهي پاڻ شاگرد آهن مخدوم محمد دائود آگري جا."

پر ، عام طرح ائين ئي سمجهيو ويندو آهي تہ پير سائين روضي ڌڻي رحہ ، سائين عاقل شاهہ-اول ۽ مخدوم دائود آگرو ٽئي اول ڪوٽڙي ڪبير ۾ گڏ پڙهندا هئا ۽ پوءِ مولانا محمد آريجن واري وٽان فارغ التحصيل ٿيا .

انگريزن جي آمد کان اڳ سنڌ ۾ علم ، تعليم ۽ درس تدريس جو نظام ، ديني مدرسن جي ذريعي هلندو هو . انهن ۾ هڪ مدرسو شهدادڪوٽ ۾ هو ، جو مولانا غلام صديق شهدادڪوٽيءَ ڪري گهڻو مشهور ٿيو . سندس هڪ شاگرد ، قاضي محمد ابراهيم هو ، جيڪو ڪارڙن جي شهر جو وينل هو . هن سنڌ جي ديني عالمن جو هڪ سلسلو فارسي نظم ۾ قلمبند ڪيو آهي ، جنهن مان بہ مخدوم محمد دائود آگري جي استادن ۽ شاگردن جي سلسلي تي ڪجهہ روشني پوي ٿي . لکيو اٿس تہ :

> غلام صديق ، جيڪو پنهنجي زماني جو استاد هو ، ۽ 'تحقيق جي فن جو علامہ' هو ، تنهن پنهنجي پيءُ گل‌محمد ، جيڪو 'فخر جهان' هو ، کان تعليم پرائي . هن وري نور محمد نالي هڪ عالم کان تعليم حاصل ڪئي ، جو پنهنجي والد کان پڙهيو هو ، جو 'سمورا علم' پڙهيل هو . سندس درگاهہ شهدادڪوٽ ۾ هئي . موصوف وري همايون شهر جي خليفي يعقوب کان پڙهيو هو ، جو مولانا عبدالحليم ڪنڊويءَ کان مستفيد ٿيو هو .
>
> اهو بزرگ وري هالائيءَ جي عالي‌جاهہ ، سيدعاقل شاهہ ، جيڪو چوڏهينءَ جي چنڊ وانگر خوبصورت هو ، ۽ وڏن وارن ڪري 'گيسوئي دراز' سڏبو هو ، وٽ پڙهيو هو . سيد عاقل شاهہ اول 'آگرن جي شهر

جي فاضل ، محمد دائود آگري وٽ پڙهيو هو، ۽ پوءِ محمد آريجن واري کان علم جي تحصيل ڪئي هئائين.

انهيءَ بزرگ کي علم جي تحصيل جو شوق پنجاب ۾ قل احمد وٽ وٺي ويو، جنهن ابوالحسن شهيد کان سڀ علم پرايا هئا. اهو وري عبدالله کان مستفيد ٿيو هو، جو 'عالم عارف ۽ خداشناس' هو. موصوف، مولانا عبدالحليم کان مستفيد ٿيو هو، جيڪو سيالڪوٽ جو وينل هو. اهڙيءَ ريت، عالمن جو هي سلسلو سعدالدين تائين پهچي ٿو، جنهن جو وطن تفتان هو.

ديني مدرسن استادن ۽ شاگردن جي هن سلسلي موجب، سائين عاقل شاهه-اول، مخدوم محمد دائود آگري وٽ پڙهيو هو. پر، ممڪن آهي ته ائين نه هجي. ٻئي هم-درس هجن. خاطريءَ سان رڳو اينرو چئي سگهجي ٿو ته مخدوم محمد دائود آگري جو پير سائين سردار، روضي ڌڻي رحه سان تعلق "هم-مڪتب" هئڻ ڪري ٿيو ۽ انهيءَ ٿي تعلق سببان پاڻ سائين عاقل شاهه اول جي قرب ۾ به اينرو ته جڪڙجي ويو، جو جڏهن مٽ مائٽ ۽ ڳوٺ جا وڻ ڇڏيائين، تڏهن زندگيءَ جا باقي ايام سندس ئي صحبت ۾ گذاريائين.

سچا ماڻهو هئا. ڀلارا ۽ بزرگ هئا. اخلاق ۽ اخلاص جو اهڙو درس ڏئي ويا، جيڪو اهل دل انسانن کي صديون ياد رهندو.

* * * *

مخدوم صاحب جي وفات:

مخدوم محمد دائود آگري هي جهان سنه ۱۲۲۴هجريءَ ۾ ڇڏيو. وفات وقت سندس عمر چوهٺ ورهيه هئي.

مڪتوبات شريف

هيءُ ڪتاب، پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله عليه جي حيات ۽ تعليمات جي مطالعي لاءِ ڏاڍو اهم آهي. اصل ۾ اهو ڊاڪٽر نذر حسين سڪندريءَ جو تحقيقي مقالو هو، جيڪو اسلامي ڪلچر ۾، پي-ايچ-ڊي جي ڊگريءَ وٺڻ لاءِ، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پيش ڪيو هئائين.

ڪتاب جو 'پيش-لفظ' مفتي عبدالرحيم سڪندريءَ لکيو آهي. مفتي صاحب شاهپور چاڪر جي مدرسي 'صبغت الهديٰ جو پرنسيپال آهي. پر، سندس اصل سڃاڻپ اها آهي ته پاڻ جميعت علماء سڪندريءَ جو هڪ اهم ستون، دين جو وڏو عالم، ۽ هڪ اهڙو ته نهنو انسان آهي، جنهن جي اعليٰ اخلاق جي هنڌين ماڳين هاڪ آهي.

مڪتوبات شريف جي باري ۾ پاڻ جيڪي 'بہ اکر' لکيا اٿس، تن ۾ اها وضاحت فرمائي اٿس، تہ پير سائين سردار، وقت بوقت، پنهجن باڪمال خليفن ۽ همعصر عالمن کي سندن سوالن جا جواب لکي عنايت ڪندا هئا. اهي مڪتوبات شريف، سندن ڪڙئي گنوهر واري خليفي، فقير محمود نظامائيءَ ڪتابي صورت ۾ گڏ ڪيا هئا. ملفوظات شريف کي بہ جمع ڪرڻ جو ڪارنامو خليفي صاحب سرانجام ڏنو هو. دراصل، خليفو صاحب، پنهنجي سر، هڪ همه صفت شخصيت هو، وڏو عالم هو.

ڊاڪٽر نذر حسين سڪندريءَ اهي مڪتوبات شريف سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪئي. پڻ، پير سائين سردار جي پرواني جي حيثيت ۾، سندن سوانح حيات تي محنت ۽ مشقت ڪري اهم واقعا قلمبند ڪيائين. قدرت سندس پورهيو سڄو مڙ ڪيو. پي-ايچ-ڊي جي ڊگري بہ مليس ۽ ثواب الدارين بہ حاصل ڪيائين.

ڪتاب ۾ پير سائينءَ جن جا ڪل ڇائيتاليهہ خط آهن، جن مان اڪثر ديني مسئلن متعلق آهن. پر، ڊاڪٽر نذر حسين سڪندريءَ جي لفظن ۾ "منجهن علم، ادب، تاريخ ۽ تصوف جو وڏو ذخيرو آهي. پهريون پهريون خط سياسي آهي، جيڪو خليفي محمد حسين مهيسر نازڪيءَ واري جي جواب ۾ لکيائون." انهيءَ مڪتوب مبارڪ مان، ان وقت جي ملڪي حالتن ۽ سنڌن طبيعت جي لاڙن جي معلومات ملي ٿي. بلاشبہ، پير سائين سردار جي ملفوظات شريف وانگر مڪتوبات شريف پڻ علم ۽ معرفت جو انمول خزانو آهي.

هن ڪتاب جي تصنيف ۽ طباعت ۾ جن عالمن ۽ بزرگن ڊاڪٽر نذر حسين سڪندريءَ جي علمي مدد ڪئي، تن جا نالا ڏنا اٿس. محترم مير محمد وساڻ هن علمي ۽ ديني ڪم کي پايہ تڪميل تي پهچائڻ لاءِ گهربل مالي معاونت ڪيس. اها ڳالهہ هروجه قابل تحسين آهي.

پنجاب ۾ اجا ڪي خاندان پنهنجن اڳوڻين شاندار علمي روايتن موجب، ديني مدرسن ۽ علمي ادارن جي سرپرستي ڪن ٿا. سنڌ ۾ صاحب ثروت طبقو گهٽي ڀاڳي زميندارن تائين محدود آهي، جن هن زماني ۾ بہ ڪارخانيداريءَ ۾ منهن ڪونہ وڌو آهي. منجهانئن ڪن جو ذاتي ذوق، شوق، اجا سوڌو، ڪتابن پڙهڻ ۽ ڇپائڻ بدران، ڪتن ۽ ڪڪڙن ويڙهائڻ تي آهي. وساڻ صاحب، اهڙن سرنديءَ وارن صاحبن لاءِ هڪ سهڻو مثال قائم ڪيو آهي.

مون کي هن ڪتاب کي ڏسڻ جي حسرت دل ۾ رهجي وڃي ها. پر، منهنجي ڪرم فرما، محترم عبدالرسول قادريءَ عين ان وقت هڪ ڪاپي تحفي طور موڪلي ڏني، جڏهن "سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" ڪتاب پريس ۾ وڃي رهيو هو. پڻ ڪان پلايون ئي ٿينديون آهن. مان نہ رڳو سندس ٿورا ڳائي سگهان ٿو.

•

غوث بهاول الحق

زكريا

ملتاني

سنڌ ۽ ملتان جا تاريخي لاڳاپا نهايت قديم آهن. ٻنهي جو جاگرافيائي ماحول بہ گهڻي قدر هڪجهڙو آهي. ملتان ۽ ان جي آسپاس وارا علائقا وڏا دريائي ميدان آهن. سنڌ ۾ بہ درياءَ جي ٻنهي پاسن کان وڏا وڏا ميداني علائقا آهن.

دريائي ميدانَ، دنيا ۾ هرهنڌ، آباد هوندا آهن. اڳاتي زماني ۾، ماڻهو پاڻيءَ جي سهنج ۽ سانگي سان، چشمن، ڍنڍن، ڍورن، دريائن ۽ واهن جي پاسن سان ڳوٺ ٻڌي وهندا هئا، جيڪي وقت جي گذرڻ سان، وڏي وڃي شهرن جي شڪل وٺندا هئا. دنيا جي قديم تهذيبي مرڪزن جو بنياد ائين ئي پيو. مصر ملڪ جا قديم شهرَ، نيل نديءَ جي پر پاسي سان ائين ئي اڏيا. سنڌ ۾، "مهين جودڙو" بہ اهڙو ئي هڪ بيمثال قديم تهذيبي مرڪز آهي.

اڳي جڏهن ريلون ۽ لاريون ڪونہ هيون، تڏهن سوداگر وڻج واپار جو سامان، هڪ هنڌان ٻئي هنڌ، خشڪيءَ تان اٺن جي قافلن وسيلي ۽ درياءَ مان ٻيڙين جي وسيلہ، آڻيندا هئا. هاڻي بہ ڪي سوداگر ائين ڪن ٿا. پاڪستان ٺهڻ کان چار پنج سال اڳ، مان ننڍو بار هئس تہ منهنجو پيءُ مون کي سکر گهمائڻ وٺي ويو: اتي دريائي بندر تي، بار بردارَ ٻيڙيون بيٺيون هيون، جيڪي ملتان مان مال کڻي آيون هيون. ڪيئن چئجي تہ "سنڌ-باد" سوداگرن ملتان جا اهي دريائي سفر ڪڏهن کان شروع ڪيا؟ جڏهن کان انسانذات ٻيڙي ايجاد ڪئي؟ — ۽ انهن سفرن ڪري سنڌ ۽ ملتان جو هڪٻئي تي اثر ڪڏهن کان پوڻ شروع ٿيو، سو چوڻ بہ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ آهي. البت،

اينرو چئي سگهجي ٿو تہ اهو اثر زندگيءَ جي سمورين ڳالهين تي پيو هوندو. سپ کان اول ملتاني ماڻهن سنڌي سکي هوندي ۽ سنڌ واسين ملتاني يا سرائڪي. پلا ٻوليءَ جي ٿوريءَ گهڻيءَ واقفيت کان سواءِ پاڻ ۾ ڏنڌو ۽ واپار ڪيئن ڪري سگهن ها؟ سنڌ ۾، هاڻي اهڙا ڪافي ماڻهو آهن، جيڪي ٻئي ٻوليون يعني سنڌي ۽ سرائڪي ڳالهائين ٿا. ديري غازي خان مان ڪيترائي بلوچ قبيلا سنڌ ۾ لڏي آيا ۽ گهر ڪري ويٺا. سندن مادري ٻولي سرائڪي آهي، جنهن کي "ديري - والِي" بہ ڪوٺيندا آهن. پانجي ٿو تہ بلوچي ٻولي رڳو اهي بلوچ قبيلا ڳالهائن ٿا، جيڪي بلوچستان مان سڌو سنڌ ۾ آيا. بلوچن وانگر ڪيترائي بروهي پڻ بلوچستان مان سڌو سنڌ ۾ آيا ۽ گهر ڪري ويٺا.(١)

سنڌي دنيا جي هڪ قديم زبان آهي. رچرڊ برٽن (يا ڪنهن ٻئي انگريز عالم) چيو آهي تہ "ان جي هڪ خاص خوبي هيءَ آهي تہ منجهس هرڪنهن ٻوليءَ جي لفظن جا اچار ڪڍي سگهجن ٿا." اهو انڪري آهي، جو سنڌي زبان ۾ لفظن جو سرمايو تمام گهڻو آهي. منجهس اندلٺ جا سمورا رنگ (All the colours of Rainbow) پريا پيا آهن. پر، سرائڪيءَ جو رنگ جان تان چهرو آهي ۽ پيارو پڻ. سنڌ کي سچل سائينءَ جهڙو باڪمال شاعر ڏنائين!

سنڌيءَ ۽ سرائڪيءَ جو هڪٻئي سان سنبنڌ صدين جون صديون کو ايڏو گهرو ۽ گهاٽو رهيو آهي، جو عربن جي فتح کان پوءِ جيڪي سياح ملتان ۾ آيا آهن، تن مان مسعوديءَ لکيو آهي تہ "ملتان ۾ ٽي ٻوليون ڳالهيون وڃن ٿيون: هڪ عربي، ٻي فارسي ۽ ٽين سنڌي."

اها تہ ٿي اڳئين زماني جي ڳالهہ، پر هاڻي، ويجهيءَ چڪ ۾ بہ سرائڪي زبان، جيڪو وڏي ۾ وڏو شاعر پيدا ڪيو، سو خواجہ غلام فريد هو. پنجاب پرڳڻي جي عظيم شاعرن بابا فريد،

سلطان باهوءَ، شاهہ حسين، ميان محمدبخش ۽ بلهي شاهہ جي صوفيانہ سوچ ۽ غنائيہ شاعريءَ جيڪو ساز سلوڪ وارو ماحول پيدا ڪيو، ان جو آخرين عظيم شاعر (Last of the Great) هو. پر، متاثر سچل ڪان هو ۽ سنڌي زبان ۾ ڪافيون چيون اٿس.(٢)

ڪنهن بہ قوم جي ڪلچر ڪي بہ ڳالهيون ٻين ڪان وڌيڪ متاثر ڪن ٿيون: هڪ ٻولي ۽ ٻي مذهب، ڇو تہ ٻنهي جو واسطو ماڻهوءَ جي نفسيات سان آهي. سنڌ ۽ ملتان جا ماڻهو هڪٻئي جي ٻوليءَ سان آشنا ٿيا هوندا، تہ هڪٻئي جي هنرن ۽ ڪاريگرين ڪان بہ واقف ٿيا هوندا. شاهہ سائينءَ ڪي جڏهن پنهنجي پڙڏاڏي ميين شاهہ ڪريم جي روضي جي تزئين ۽ آرائش جو خيال آيو، تڏهن سندس اعليٰ شاعرانہ ذوق ڪيس ملتان وني ويو، جتان ڪاشيءَ جي سرن جي ٻيڙي پرائي آيو.

ڪاشيءَ جو ڪم هاڻي سنڌ ۾ بہ سنو ٿئي ٿو. نصرپور ۾ مون هڪ مسجد ڏٺي، جنهن جي ڇت تي، اندران، ڪاشيءَ جي سرن جي جڙت ٿيل هئي. نهايت نفيس ڪم هو. ڇيائون تہ سؤسال ٿي ويا اٿس، پر سرون اهڙيون سهٽيون ٿي لڳيون، جو ڄڻ تہ ڪالهہ لڳيون آهن.

اڄڪلهہ، ملتان ۾ ڪاشيءَ جي هنر وانگر، جاين ڪي سينگارڻ لاءِ شيشو استعمال ڪن ٿا،جنهن ڪي ”شيشا ڪاري“ ڪونين ٿا. پٽ ۽ ڇت تي، شيشي جي ننڍڙن ننڍڙن ٽڪرن جي ڪنهن مسالي سان لنباوت ڪن ٿا ۽ منجهانئس سهٽيون سهٽيون ڊزائينون ناهين ٿا. تمام سهٽو هنر آهي، پر سنڌ ۾ اڃا ان جو رواج ڪونہ پيو آهي.

ملتان ۾ اٺ جي چمڙي مان بہ ڏاڍو سهٽو سامان ناهين ٿا، جنهن تي رنگبرنگي چٽسالي ڪن ٿا. اڳئين زماني ۾ ان مان وڏيون خوبصورت صراحيون ناهيندا هئا، جن ۾ خوشبودار تيل ۽ عطر عنبير رکندا هئا. هاڻي ان مان ٽيبل لئمپ جا شيڊس ۽ ٻيا سامان ناهين ٿا، جي ڏسڻ وٽان آهن.

اڳي، سنڌ جي ٻهراڙين ۾ تيل ميٽ سان وهنجڻ جو عام رواج هوندو هو. ان ۾ ليمي جا ساوا پن وجهندا هئا. سرهي صابڻ عام ٿيڻ کان پوءِ، اهو رواج گهٽجي ويو. مون هڪ دفعي اسلام آباد ۾ ميٽ جي پڇا ڪئي. آب پاري مارڪيٽ ۾ ڳولي لڌم. دڪاندار چيو ته "جيڪڏهن صحيح نالو ونو ها، ته جلد ملي وڃي ها." مون پڇيس ته صحيح نالو ڪهڙو اٿس؟ چيائين ته "ملتاني مٽي."

پهرئين پيري جڏهن ملتان پئي ويس، تڏهن هڪ ڀيڻ فرمائش ڪئي ته اتان منهنجي لاءِ ميندي وٺي اچجانءِ. مون پڇيس ته ڇو؟ چيائين ته ننڍپڻ کان ملتاني ميندي‌ءَ جي تعريف ٻڌي اٿم. مون ميندي ته ڪانه آندي، البت، پرت پريل رئو آڻي کيس ڏنم. سو، انڪري جو ملتان ۾، زالاڻن وڳن تي، پرت جو بي مثال ڪم ٿيندو آهي. هڪڙي ملتاني ڪاريگر مون سان ڳالهه ڪئي ته اڳي رئيس غيبي خان چانڊيي جو هاڪارو خاندان به شادي‌ءَ جي موقعي تي پرت جو ڪم ملتان مان ڪرائيندو هو ۽ ان زماني ۾ به ان جو اجورو هزارين رپيا ڏيندو هو.

ملتان وانگر سنڌ جا هنر ۽ ڪاريگريون به لاجواب آهن. حيدرآباد جي شاهي بزار ۾، حاجي عبدالڪريم جو ڪانياواڙ ڪلاٿ اسٽور سنڌي کيسن، اجرڪن، سوسين، گربين ۽ پرت جي نفيس ڪم وارن ڪپڙن لاءِ مشهور هوندو هو. پير حسام الدين راشدي اڪثر اتان خريداري ڪندو هو ۽ ايران ۾ دوستن کي تحفا موڪليندو هو. هڪ ڏينهن حاجي صاحب (مرحوم) کان اجرڪ پئي ورتم، ته سنڌ جي هڪ امير خاندان جي ٻيڙي مائي پنهنجين نوڪريائين جي اثالي سان آئي. حاجي صاحب کي هڪ سنڌي کيسُ ڏيکاري، چيائينس ته، "اسان جي خاندان ۾ شادي آهي. هن جهڙا ٻه چار کيسَ کپن. نهرائي ڏيو. پئسا جيڪي چئو، سي هاڻي ئي ڏيون."

حاجي صاحب ڪا دير ته کيسَ کي اٿلائي پٿلائي جاچيندو رهيو. پوءِ ٿڌو ساهه ڀري مائي صاحبه کي چيائين ته، "هزارين رپيا ڏيو، ته به اهڙو کيسُ هاڻي نهي ڪونه ملندو. سنڌ مان اهي ڪاريگر ئي جهان ڇڏي ويا."

شاهہ ايران کي ملڪ فرح ديبا مان جڏهن پٽ ڄائو، تڏهن سائين حسامالدين راشديءَ ۽ ممتاز حسن هڪ شاندار دعوت ڪئي ۽ ايران جي سفير کي "مکيہ مهمان" ڪري سڏيائون. ڪراچي شهر جا وڏا وڏا معزز ماڻهو آيا. جنهن شاميانيءَ ۾ وينا هئا، تنهن کي سينگارڻ لاءِ ننڍا قالين (Wall Carpets) قناتن تي ٽنگيا هئائون. انهن جي وچ ۾ هڪ سنڌي رلهي چمڪي رهي هئي، جنهن جي اڳيان ايراني غاليچا شرمندا ٿي لڳا. چيائون تہ اها رلهي پير سائين پاڳاري جي خاندان لاءِ سنڌن مريدياڻين ٺاهي هئي ۽ ان کي پوري ڪرڻ ۾ ڪين پنج ورهيہ لڳا هئا. (اها رلهي بعد ۾، سائين حسام الدين شاهہ ڊاڪٽر شمل کي تحفي طور ڏني.)

اسان جي ڳوٺ ۾، مون هڪ فراسي ڏني، جا ٿر جي پاسي ٻڪريءَ جي ڏاسَ مان نهيل هئي. چيائون تہ سؤ سال ٿي ويا اٿس، پر اجا ائين ٻيني آهي، جو مٿانئس پاڻي هاريو تہ هيٺ ڪونہ وهندو.

اهي تہ هاڻوڪي زماني جا سنڌي هنر آهن. اڳئين زماني ۾ سنڌ ۾ ململ جو اهڙو تہ نفيس ڪپڙو نهندو هو، جو ٻاهرين ملڪن ۾ ويندو هو. بادشاهن کي تحفي طور ملندو هو. "سندسُ" ڪوٺيندا هئس. ڊاڪٽر نبي بخش قاضيءَ انهيءَ تي تحقيق ڪري دلچسپ دريافتون ڪيون آهن ۽ "مهراڻ" ۾ مضمون لکيو آهي.

نارائڻداس ملڪاڻيءَ "ڳوناٺي ڄَهَرِ" نالي سان هڪ ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ سنڌ جا هنر بيان ڪيا اٿس. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ بہ سنڌ جي هنرن تي سنا سنا ڪتاب نڪتا آهن. محترمہ مهتاب راشديءَ مون کي، اجرڪ تي، ڪلچر کاتي جو ڇپايل هڪ انگريزي ڪتاب موڪليو، جو نهايت معياري هو. (٣)

ملتان ۽ سنڌ جا لاڳاپا گهرا گهاٽا ٿيا هوندا، تہ ڪي قومون ۽

ذاتيون سنڌ مان ملتان لڏي ويون هونديون ۽ ڪي وري اتان سنڌ ۾ آيون هونديون. مون ڪن ڪتابن ۾ پڙهيو آهي تہ سنڌ جا فلاڻا فلاڻا هندو گهراڻا ملتان مان لڏي، سنڌ ۾ اچي ويا. منجهن اهو بہ لکيل هو تہ انگريزن جي زماني ۾، سنڌ جا هندو واپاري جڏهن بمبئيءَ ويندا هئا، تڏهن اتان جا واپاري کين "ملتاني" ڪوٺيندا هئا.

مسلمانن ۾، مَهَرَ، عباسي، ڪلهوڙا، دائودپوٽا، صديقي، قريشي، جيلاني، انڍڙ، چاچڙ، کوکر، چانڊيا، سومرا، ۽ ٻيون ڪيئي ذاتيون سنڌ توڙي ملتان ۾ ڪثرت سان آباد آهن. مون الاهي بخش سومري صاحب جي اسلام آباد واري گهر ۾، سنڌ جي سومرن تي انگريزيءَ ۾ هڪ عمدي تاريخ ڏٺي، جا ملتان ۾ ڇپيل هئي.

سما ۽ سومرا سنڌ جا اصلوڪا باشندا آهن ۽ فرزندِ زمين (Sons of the soil) سڏائڻ جا هروجه مستحق آهن. سوين سال اڳي بہ سنڌ جي سر زمين ۾ سندن پاڙون اينتريون تہ پختيون هيون، جو عربن جو اقتدار ڪمزور ٿيو، تہ پاڻ سنڌ جا حاڪم بڻجي ويا. سائين جي. ايم. سيد مون کي چيو تہ "سمن ۽ سومرن جي بادشاهي سنڌ جي تاريخ جو سونهري دور (Golden Period) آهي."

سنڌ جا ڪي عشقيہ داستان مثلاً دودو چنيسر ۽ عمر مارئي سَمن ۽ سومرن جي دور سان ئي وابستہ آهن. پر، سڀ کان وڏي ڳالهہ آهي سنڌي ٻولي. هونئن تہ هزارين سال قديم آهي، پر، ان ۾ نظم جا پهريان پهريان نمونا سومرن جي دور ۾ ملن ٿا. ان کان اڳي اوندهہ آهي. سمن ۽ سومرن جي عهد ۾ ئي سنڌيءَ کي سرڪاري سرپرستي نصيب ٿي.(۴)

سمن ۽ سومرن وڏا وڏا سخي ۽ درياءَ دل بادشاهہ پيدا ڪيا. دودو سومرو ايڏو ڪو دلير هو، جو اڄ ڏينهن تائين سندس نالو پيو ڳائجي تہ "مڙس تہ دودو."

سمن بادشاهن جو خطاب "جام" هوندو هو. ايڏو نہ پيارو هو، جو سنڌ جي بادشاهہ-شاعر ان کي حضور پيغمبرﷺ جن جي ساراهہ ۾ کم آندو آهي. ميان سرفراز ڪلهوڙي جي مشهور مداح آهي:

"پلا جامَ، هن غلامَ، سندو سوال سڻج تون"

جام نظامالدين سمو ايڏو نہ طاقتور حاڪم هو، جو اڪبر بادشاهہ وانگر، اڌ صدي حڪومت ڪيائين. تاريخ نويسن جو چوڻ آهي تہ سنڌ اهڙو انصاف پسند بادشاهہ نہ اڳي ڏٺو نہ پوءِ. سندس ايامڪاريءَ ۾ شينهن ۽ ٻڪري ساڳئي تڙ تان پاڻي پيئندا هئا. سائين حسامالدين شاهہ راشديءَ مون سان ڳالهہ ڪئي تہ:

"صبح جي نماز پڙهي، گهوڙن جي طبيلي ۾ ويندو هو. مٿن پيار سان هٿڙا گهمائي چوندو هو تہ يارا، الله سائين اهو ڏينهن نہ آڻي، جو مان ڪنهن تي ظلم ڪرڻ لاءِ توهان تي چڙهي ڪريان." (٥)

سنڌ جي تاريخ جو قومي سورهيہ (National Hero) دولهہ دريا خان-- جنهن تي هر دور ۾ سنڌ جو سلام رهندو-- جام نظامالدين خان سمي جو ئي سپهہ سالار هو. جڏهن مغلن هند کي فتح ڪيو، تڏهن سندن سوٽي-سوٽن، ارغونن ۽ ترخانن، وري سنڌ ۾ اکيون وڌيون. ڪاهہ ڪري آيا. دريا خان، سنڌين جو لشڪر وٺي، سندن سامهون تيو ۽ اهڙي تہ شڪست ڏنائين، جو جيسين جام جيئرو هو، تيسين ڪين سنڌ ڏانهن نهارڻ جي وري همت ڪانہ ٿي.

چون ٿا تہ ٺٽي جو شهر بہ جام ٻَڌايو هو. تاريخ تحفة الڪرام ۾ لکيل آهي تہ:

"جام نظامالدين سمي، نائين صدي هجريءَ جي پوين مهينن ۾، نجومين کي نئون شهر آباد ڪرڻ لاءِ،

اهڙيءَ زمين جو ٽڪرو ڳولڻ جو حڪم ڪيو، جا فرحت بخش هجي. سو، ننڍي جي زمين چونڊيائون، جنهن جي ايرندي طرف باغ هئا. هن وقت ننڍو بن معنائن سان آباد آهي. ڪي چون ٿا ته ان جي معنيٰ آهي "تَهَ" "تَهَ" يعني "هيٺ، هيٺ". (جنهن جو مطلب ته تَهَن مٿان تَهَ.) ڪن جو چوڻ آهي ته ننڍي جي معنيٰ آهي نٿ، يعني سنڌي محاوري موجب "ماڻهن جي گڏ ٿيڻ جو هنڌ." جڏهن زماني جي گذرڻ، وقت جي انقلابن ۽ حادثن ڪري، ڀنڀور، ديبل، بڪار ۽ ٽرڙيءَ جهڙا عمدا شهر اجڙڻ لڳا، جيڪي ساڪري جي زمين ۽ ان سان لاڳيتي علائقي ۾ هئا، تڏهن اتان جا اڪثر باشندا هن شهر (ننڍي) ڏانهن لڏي آيا."

تحفة الڪرام جي مصنف ميرعلي شير قانع جو اهو بيان ته "ننڍ" جي هڪ معنيٰ آهي "ته ته" يعني هيٺ هيٺ، انهيءَ ڳالهه جو گمان پيدا ڪري ٿو، ته شايد ننڍي جي هنڌ تي اڳ ۾ ڪو قديم شهر هو، جنهن جي چوڌاري جيڪي چار جدا جدا شهر (ڀنڀور، ديبل، بڪار ۽ ٽرڙي) هئا، سي به سڀ تمام قديم هئا.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب امير خسروءَ جي حوالي سان پڪي پختي نشاني ڏني آهي، ته ننڍي جو بنياد، سمن جي زماني کان گهڻو اڳي پئجي چڪو هو.

ملتان ۾ ممتاز صاحب نالي منهنجو هڪ دوست هوندو هو. وڏو علم-دوست هو. خزاني آفيسر هو، پر پئسن بدران ڪتابن سان دل هئس. مون سان ڏيٺ ويٺ ائين ٿيس، جو سنڌي ادبي بورڊ مان تاريخ جا ڪتاب گهرائيندو هو. اهي پڙهي، سائين حسام الدين شاهه جو عقيدتمند ٿي ويو. سندس ئي تحريڪ سان، غوث بهاؤالحق

ملتانيءَ جي ساليانيءَ عرس ۾، سائين پير صاحب کي ادبي ڪانفرنس جو خاص مهمان ڪري سڏيائون. پير صاحب وري مون کي، مولانا قاسميءَ ۽ ڊاڪٽر الانا کي ملتان وٺي ويو ۽ غوث جي سجاده نشين، مخدوم سجاد حسين قريشي صاحب سان ملايائين.

هڪ دفعي، مان پير صاحب سان گڏ ملتان ويس. ممتاز منجهند جي ماني ڪئي. ڪچهريءَ جو موضوع سنڌ ۽ ملتان جا تاريخي لاڳاپا هو. انهيءَ پس منظر ۾، هن هڪ سنڌي لوڪ بيت ٻڌايو، جو ڏاڍو دلچسپ هو:

جڏهن ننڍي ٺٽي ناهه ڪيو ۽ اڏيو ٺٽي ملتان
تڏهن سؤ سهيلين ساڻ، مون مٽي ڍوئي ڪوٽ جي.

هن بيت ۾، ٺٽي ۽ ملتان جي گڏ اڏجڻ جو ذڪر نهايت معنيٰ خيز آهي. بيت الائي ڪهڙي زماني جو آهي؟ منجهانئس ماموئيءَ وارن بيتن جي بوءِ اچي ٿي، يعني، جيئن انهن بيتن ۾، ڪن خاص تاريخي واقعن ڏانهن اشارو آهي، تيئن هن بيت ۾ به ٻن تاريخي شهرن جي گڏ اڏجڻ جو ذڪر آهي.

ڊاڪٽر داني بنيادي طرح آثار قديمه جو ماهر آهي، پر تاريخ ۽ ثقافت ۾ به وڏو درڪُ اٿس. ٺٽي تي هڪ ڪتاب اٿس، جو اسلام آباد جي اداري National Institute for Historical and Cultural Research جو ڇپايل آهي. مان ڪجهه عرصو انهيءَ اداري جو سربراهه رهيو آهيان. پر، مون کان گهٽ اڳ، ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان جو گهڻو عرصو سربراهه هو ۽ سندس ئي ايماءَ ڪاريءَ ۾ اهو ڪتاب ڇپيو هو. ڪتاب جي آخر ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هڪ مضمون ٺٽي جي شروعات بابت ڏنل آهي. جنهن جو آغاز انهيءَ ئي بيت سان ٿئي ٿو. جيئن ته مضمون انگريزيءَ ۾ آهي، سو ڊاڪٽر

صاحب بيت جو فقط انگريزي ترجمو ڏنو آهي:

The origin of Thatta, now a district headquarter town in the Hyderabad Division of Sind, has remained shrouded in mystery. The traditional lore of Sind assigns its foundation to antiquity, equating it with that of Multan. Says one of the four women of the lore (each one asserting that she is the eldest one):

When Thatta was being founded and Multan was being built.

With one hundred friends I had carried earth on my head.

ڊاڪٽر صاحب پنھنجي مضمون ۾ اهو ڄاڻايو آهي تہ چار سھيليون آهن، جي پنھنجي دراز عمريءَ جو ذڪر ڪن ٿيون. هرهڪ جي دعوا آهي تہ هوءَ ٻين کان وڏي آهي. انھن چئن مان هڪڙي پنھنجيءَ ڏگھيءَ ڄمار جو ذڪر ڪندي، اهي اکر استعمال ڪري ٿي.

ممتاز صاحب جيئن بيت ٻڌايو هو، تنھن ۾ ۽ ڊاڪٽر صاحب جي روايت ۾، اکرن جي ٿورڙي ڦير ڏسجي ٿي. ممتاز صاحب جي روايت ۾ "مٽي ڍوئي ڪوٽ جي" لفظ آهن ۽ ڊاڪٽر صاحب جي ڏنل روايت ۾ "مٽي ڍوئي مٽي تي" اکر اچن ٿا. پر اصل ڳالھہ ٻنھي روايتن ۾ ساڳي اچي ٿي، يعني ٺٽي ۽ ملتان جي گڏ ٺھڻ جو زمانو.

ڏاهن لوڪ ادب جي داستانن کي "نيم تاريخي داستان" ڪوٺيو آهي، يعني انھن ۾ حقيقت سان افسانو (من گھڙت ڳالھہ) گڏي پيئي آهي. بھرصورت، ٺٽو جيترو بہ قديم هجي، ملتان جي قدامت کان تہ ڪنھن کي انڪار ئي ڪونھي.

ملتان کي هندن جي دنيا جو "ڌُن" ۽ مغلن جي دنيا جو "دارالامان" ڪوٺيو ائين. ملتان جو شھر، خاص ڪري قلعو ۽ آسپاس وارا هنڌ هڪ اچي ڊڙي تي آهن، جنھن کي ڪوٽبو تہ قديم اتهاس ظاهر

ٿيندو. ملتان کي تاريخ ۾ مختلف نالن سان سڏيو اٿن. ان جو قديم نالو "ڪاسياپاپورا" هو، جنهن جو يوناني تاريخنويس، هيروڊوٽس ۽ سڪندر جي جرنيل، ٽالميءَ بہ ذڪر ڪيو آهي. چيني سياح "هيون سن" ملتان کي "مولو-سان-پولو" ڪوٺيو آهي. نندولال ان کي مهاڀارت جو "ملاوا" ۽ راماڻ جو "مالا ديس" سڏيو آهي. ملتان صدين جون صديون سنڌ ۽ پنجاب ٻنهي پرڳڻن جو مرڪزي شهر رهيو آهي ۽ ان جي شهرت جو وڏو سبب "سورج ديوتا" جو مندر هو.(٧)

پر، ملتان هاڻي پنجاب جو مرڪزي شهر ڪونهي، لاهور آهي. پنجابي زبان ۾ چوڻي آهي تہ "جنهن لاهور نہ ڏٺو، سو ڄائو ئي ڪونهي." بلاشبہ، لاهور پنهنجي تاريخي تشخص تي بہ فخر ڪري سگهي ٿو ۽ هن زماني ۾ پنهنجيءَ رنگينيءَ ۽ رونق تي پڻ. ڪنهن ان کي "داتا جي نگري" ڪوٺيو آهي، تہ ڪنهن "باغن جو شهر" تہ ڪنهن وري "تاريخي جاين" جو شهر سڏيو آهي. فيض پنهنجي هڪ نظم ۾ ان کي "اي روشنين جا شهر" لفظن سان خطاب ڪيو آهي. فاطمہ ٿوبيہ لکيو آهي تہ "لاهور جي قديم تاريخ، قياسَ، روايت ۽ حڪايت جي ڌنڌ ۾ ائين ڍڪي پئي آهي، جو ڪوشش جي باوجود اها ڳالهہ معلوم ڪرڻ ڏکي آهي، تہ هن شهر جو پايو ۽ هاٺوڪو نالو ڪڏهن ۽ ڪيئن پيو؟ البت، تاريخن ۾ لاهور جو چٽو ذڪر پهريون ڀيرو نائينءَ صديءَ عيسوي ۾ ملي ٿو."

ان زماني ۾ شهر جي حيثيت ڪهڙي هئي، سو تہ معلوم ڪونهي. پر، جڏهن هندستان ۽ پاڪستان جو هاڪارو ولي الله، علي بن عثمان هجويري، جو "داتا گنج بخش" جي شاهاڻي خطاب سان وڌيڪ مشهور آهي، پنهنجو شاهڪار ڪتاب "ڪشف المحجوب" لکي رهيو هو، تڏهن سندس مشاهدو هو تہ:

"لاهور يکے از مضافات ملتان است(٨)

"ملتان" تي انگريزي زبان ۾ هڪ معياري ڪتاب احمد نبي خان لکيو آهي، ليڪن، هن پڻ ملتان جي پايي پوڻ بابت ساڳيا اکر ڪم آندا آهن ته "ان جي قديم تاريخ ڏند ڪٿائن جي غبار ۾ ڍڪي پيئي آهي. تاريخ ۾ ان جو چٽو ذڪر عيسوي پنجين صديءَ ۾ ملي ٿو." (٩)

سنڌ سان ملتان جي لاڳاپي جو سربستو احوال "چچ نامي" ۾ موجود آهي، جنهن موجب، اڳي اڳي، جڏهن ٻڌ ڌرم جا راءِ سنڌ تي حڪومت ڪندا هئا، تڏهن ملتان سنڌ جي سلطنت جو هڪ مکيه شهر هو. پر گاديءَ جو هنڌ اروڙ هو، جنهن لاءِ "چچ نامي" جي مصنف جو چوڻ آهي ته:

"سيحون نديءَ تي هو، جنهن کي مهراڻ چوندا آهن. قسمين قسمين ماڙين، چراگاهن، گلن، باغن، حوضن، نهرن، باغيچن ۽ گلڪارين سان سينگاريل وڏو شهر هو. منجهس راءِ سهيرس پٽ راءِ سهاسي نالي راجا رهندو هو. جنهن وٽ گهڻا خزانا ۽ پوريل ناڻا هئا. سندس عدل دنيا ۾ مشهور هو ۽ سخاوت سڄي جهان ۾ پکڙيل هئي... پنهنجي ملڪ تي، چار حڪمران مقرر ڪيا هئائين: هڪ برهمڻ آباد ۾، ٻيو سيوستان ۾، ٽيون اسڪلندھ ۽ پاتيه ۾، چوٿون ملتان جي شاندار شهر ۾ رهايائين."

سنڌ تي ٻڌ ڌرم جي راجائن جي حڪومت ختم ٿي، ته هندو برهمڻ جي شروع ٿي، جنهن جو بنياد چچ وڌو. سندس پٽ راجا ڏاهر جي زماني ۾، محمد بن قاسم سنڌ تي ڪاهه ڪئي ۽ ملتان کي به فتح ڪيائين، جو ته سلطنت سنڌ جو هڪ مکيه شهر هو. ان کان پوءِ به

صدين جون صديون ملتان سنڌ سان ڳنڍيل هو، تان جو ميرزا قليج بيگ جي چوڻ موجب، "ارغونن ۽ ترخانن جي زماني ۾، جاني بيگ اڪبر بادشاهه کي نذراني طور پيش ڪيو." مرزا صاحب "قديم سنڌ جا مشهور شهر ۽ ماڳهو" ڪتاب ۾ ائين به لکيو آهي ته "ملتان، اُچ، ديرو ۽ ڪي ٻيا وڏا شهر سنڌ سان تعلق رکندا هئا."

پر، ائين به ڪونهي، ته ملتان سدائين سنڌ جي هٿ هيٺ رهيو آهي. جڏهن ناصرالدين قباچه حڪمران هو، ته سڄي سنڌ سندس هٿ هيٺ هئي ۽ گاديءَ جو هنڌ ملتان هو. اهوئي زمانو هو، جڏهن غوث بهاؤالحق عرب ۽ عجم ۾ علم جي تحصيل ڪري ملتان موٽي آيو.

محمد حسين پنهور جي تحقيق موجب، سنڌ ۽ ملتان قديم زماني کان هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن. سندس چوڻ آهي ته حضرت عيسىٰ جي جنم کان ٢٧٢ سال اڳ، سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم آيو. پوءِ بئڪٽيرين گريڪ، سٿين، پارٿين، ڪشن، ايران جا ساساني، هُنَ لوڪَ ۽ ٻيا ڌاريا سنڌ ۽ ملتان تي حڪومت ڪندا رهيا. ان کان پوءِ راءِ گهراڻو سنه ٤٩٩ عيسويءَ کان ٦٤١ عيسويءَ تائين، سنڌ ۽ ملتان تي حڪومت ڪندو رهيو. پوءِ، برهمڻن سنه ٦٤١ کان سنه ٧٧١ تائين راڄ ڪيو. پوءِ عرب آيا، اموي گهراڻي جا گورنر سنه ٧١١ کان سنه ٧٥٠ تائين ۽ عباسين جا گورنر سنه ٧٥١ کان سنه ٧٥٤ تائين سنڌ ۽ ملتان جا حاڪم رهيا. انهن کان پوءِ هباري ۽ سومرا حڪمران ٿيا. (١٠) ائين ملتان ۽ سنڌ هزارين ورهيه هڪٻئي سان گڏ رهيا آهن.

جڏهن ڪنهن به سلطنت يا بادشاهيءَ ۾، ڪي به شهر يا پرڳڻا ايڏو وڏو عرصو هڪٻئي سان ڳنڍيل رهندا، ته انهن جي رهاڪن جو هڪٻئي جي مادي ۽ روحاني ڪلچر (Material and Spiritual Culture) رهڻيءَ ڪهڻيءَ، ٻوليءَ، لباس، کاڌي خوراڪ، جاين جي

اڏاوت، رسمن، رواجن، خيالن، نظرين ۽ عقيدن تي اثر پوڻ هڪ قدرتي ڳالهه آهي _ ملتان ۽ سنڌ ۾ به ائين ٿيو.

هن تاريخي پس منظر ۾، هاڻي اهو سمجهڻ ڏکي ڳالهه نه آهي، ته غوث بهاؤالحق ملتانيءَ جا مريد هونئن ته هر هنڌ پکڙيا پيا آهن، پر سڀ کان زياده سنڌ ۾ ڇو آهن؟

غوث جو سنڌ تي اثر:

غوث بهاؤالحق جي حياتيءَ جو زمانو سنه ٥٧٨ هجريءَ کان سنه ٦٦١ هجري آهي. ان حساب سان کين هن جهان کان پردو اختيار ڪئي، پريا ست سو سال گذريا آهن. انهيءَ عرصي ۾، سندن تعليم جو اثر ڪهڙي هنڌ، ڪيترو پيو آهي، ان باري ۾، پنجاب يونيورسٽيءَ جي دائره معارف اسلاميه (جلد ٥) ۾ ڇٽيءَ طرح ڄاڻايل آهي ته:

"توڙي جو غوث جا مريد هرات، همدان ۽ بخارا ۾ به هئا، پر منجهن واڌارو سنڌ ۽ پنجاب ۾ ٿيو."

ملتان جي عالم، مولانا نور احمد فريديءَ "بهاؤالدين ذڪريا" نالي سان ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ غوث جي ڏنل تعليم جو ذڪر ڪندي، چيو اٿس ته:

(١) پاڻ خلق کي دين اسلام جي تعليم ڏيڻ لاءِ تبليغي جماعتن جو سلسلو شروع ڪيو هئائون. هڪڙيون جماعتون سنڌ ۽ مڪران جي دوري تي وينديون هيون، ته ٻيون ڪشمير ۽ دهليءَ ڏانهن ۽ ٽيون وري افغاني قبيلن ڏانهن وينديون هيون.

(٢) غوث پاڪ جن پاڻ به، انهيءَ مقصد لاءِ رفيقن سميت، گرميءَ جي مند ۾ سرحد، ڪشمير، افغانستان بخارا ۽ نيشاپور جي دوري تي ۽ سرديءَ جي مند ۾

پنجاب، سنڌ ۽ راجپوتانا جا سفر ڪندا هئا.

انهن تبليغي جماعتن تي تبصرو ڪندي، لکيو اٿس تہ:

(١) ملتان ۾، دين اسلام جي تبليغ جو ڪم، غوث پاڪ کان اڳ، سخي سرور جون جماعتون ڪنديون هيون. پر، وقت جي گذرڻ سان منجهن تنزلي اچي ويئي هئي.

(٢) غوث پاڪ جي درگاهہ جون تبليغي جماعتون سنڌ ۽ بلوچستان جي ڳوٺن مان هلنديون هيون ۽ ملتان پهچنديون هيون.

(٣) اڄڪلهہ تہ سفر ڪن ڪلاڪن جو ٿي ويو آهي، پر، ست سؤ سالن جي گذريل عرصي ۾، انهن مريدن کي ٽي چار درياءَ ٽپڻا پوندا هئا. گهڻا مريد سنڌ جي لاڙ وارن ضلعن مان اگهاڙين پيرين پنڌ ڪري ايندا هئا.

(٤) هاڻي بہ ريلن جا گاڏا انهن ئي مريدن سان ڀريل هوندا آهن. هر شخص وٽ معمولي سامان ۽ لٺ هوندي آهي. رکي رکي "مدد بهاؤالحق" جا نعرا هڻندا آهن ۽ مولود پڙهندا آهن. ملتان ۾ (ادب جي ڪري) پيرن ۾ جتي بہ ڪونہ پائيندا آهن.

مخدوم سجاد حسين قريشي صاحب، غوث جي موجوده سجاده نشين، پنهنجن سنڌي مريدن جو ذڪر ڪندي، مون سان هڪ دفعي ڏاڍيءَ محبت سان اها ڳالهہ ڪئي تہ "انهن ۾ هڪڙا پانڌي آهن، جيڪي گذريل ستن صدين کان سنڌ جي دور دراز ڳوٺن ۽ واهڻن مان پيرين پيادو سفر ڪندا، منزلون هڻندا، ملتان پهچندا آهن."

غوث جا پانڌي ۽ غوث جا دمبها:

مخدوم صاحب جي اها ڳالهه ٻڌي مون کي ننڍپڻ جا به واقعا ياد آيا. مان ستن سالن جو ٻار هئس. سانوڻيءَ جا ڏينهن هجن ۽ منجهند جي مهل. گرمي اجا اهڙي ڪانه هجي، جو ماڻهوءَ جو هيانءُ ماندو ٿئي. تن ڏينهن ۾ ڳوٺن ۾ بجلي ڪانه هئي. سو، سانوڻ ۾ سج اک ڏيکاريندو هو. هڪڙي ڏينهن، اسان جي گهر ۾، ويراندي جي وچ ۾، اوڙي پاڙي جون زالون اکريءَ مهريءَ جي ڪُٽ ڪُتان لايون ويٺيون هيون. (ويٺيون هيون بدران اٿين چئجي ته ٻيٺيون هيون.) ٻه ٽي زالون ٻينڙ اُکريءَ ۾ ڪي شيون ڪٽي رهيون هيون. ٻه ٽي ٻيون وري انهن کان وارو وٺڻ لاءِ تيار ٻيٺيون هيون. گهڻو ڪري سيئي هارين جون زالون هيون. پاڙي ۾ رهنديون هيون. اڪثر ڪري، ڪم ڪار سان اسان جي گهر اينديون هيون. مون ان ڏينهن اها ڪٽ ڪتان ڏسي، حيرت مان ڪنهن کان پڇيو ته "هي مايون ڇا ٿيون ڪن؟" چيائين ته "غوث جا روٽ پچائڻا آهن. ڪٽڪ ۾ سونف، ڳڙ ۽ ٻيون شيون ملائي ڪٽن ٿيون. جڏهن ڪٽي بس ڪنديون، ته روٽ پچائينديون." ڪٽ ڪتان جي اها ڪارروائي ڇڱي دير هلي، پر، نيٺ مسالو نهي تيار ٿيو ۽ زالن غوث جا روٽ پچايا. مون به کاڌا، ڏاڍا سوادي هئا.

ٻئي دفعي شام جو اسڪول مان پئي موٽيا سون، جو اسان جي ڳوٺ کان ميل کن پريرو هو. ڇهن ستن ٻارن جو دٻب هئاسين. اوچتو ڪنهن سريلي آواز جو ڪن تي پڙلاءُ پيو. اجا جو پوئتي ڪنڌ ورائي ڏسئون، ته ڇڱو ڇڱو دٻب ماڻهن جو آهي، سو نعرا هڻندو، اهڙو چوهو چوهو پيو اچي، جو جڻ ته دڪندو ٿو اچي. در حقيقت، دٻب ۾ شامل ماڻهو نڪي دڪندا ٿي آيا، نڪي وک وک ۾ ٿي آيا. چوها چوها ٿي آيا ۽ رکي رکي، سريلا نعرا ٿي هنيائون. جڏهن اڳيرو لنگهي

ويا، تہ ڪنهن راهگير ٻڌايو تہ غوث جا پانڌي آهن، "دمبها" هڻندا، پيرين پيادا، ملتان وڃي رهيا آهن. پوءِ خبر پئي تہ اهي پانڌي، ملتان جي ڊگهي سفر لاءِ، گهران روٽ پچرائي ساڻ کڻندا آهن. جاتي ٽڪ پڄڻ لاءِ ساهي ڳڻندا آهن، يا رات گذارڻ لاءِ منزل ڪندا آهن، اتي روٽ جو ٽڪر کائي، پاڻي پي آرام ڪندا آهن. ائين منزلون هڻندا، وڃي ملتان پهچندا آهن، ۽ غوث جي درگاهہ تي حاضري ڏيندا آهن.

ان واقعي کي ورهيہ وري ويا. مان وڏو ٿيس ۽ پير صاحب سان گڏجي ادبي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ملتان ويس. اتي مخدوم صاحب، پاڻمرادو، پانڌين جو ذڪر وڏي چاهہ سان ڪيو. پر، مون ڪانئس اها ڳالهہ ڪانہ پڇي، تہ "غوث جا پانڌي رڳو سنڌ مان اچن ٿا، يا ٻين علائقن مان بہ؟" منهنجو پنهنجو ذاتي مشاهدو هيءَ.آهي تہ پانڌي رڳو سنڌ مان اچن ٿا. اسان مخدوم صاحب جي رهائشگاهہ تي ترڪيل هئاسون، جيڪا "دولت گيٽ" وٽ آهي. آمهون سامهون، ۽ پر پاسي سان، مريدن جي ٽڪڻ جون جايون آهن. اتي رات ڏينهن، وقفي وقفي کان پوءِ، غوث جا "دمبها" لڳندا رهندا هئا. ڏاڍا وڻندڙ هوندا هئا. جڻ تہ هڪ سرمدي نغمو هوندو هو، جو روح تان سموري ڪَسُ ڪوري ڪڍندو هو.

عرس جي ڏينهن ۾ ملتان وڃڻ ۽ سو بہ مخدوم صاحب سان رات ڏينهن صحبتون ڪرڻ زندگيءَ جو هڪ اهڙو مشاهدو آهي، جو ڪڏهن بہ وسري نٿو سگهي. سڄو ڏينهن، زيارتين جا ٽولا نظر ايندا آهن، جيڪي غوث جي درگاهہ کان رڪن عالم جي قبي ڏانهن ايندا ويندا

رهندا آهن. انهن ۾ سنڌي ۽ غير سنڌي ٻئي شامل هوندا آهن. منجهن فرق ڪرڻ رڳو انڪري سولو آهي، جو ٻنهي جو لباس هڪٻئي کان جدا آهي. سنڌي مريدن کي نيٺ سنڌي سلوارون، رنگبرنگي قميصون ۽ مٿي تي سنڌي طرز جو پٽڪو ٻڌل هوندو آهي. ڪي وري ڪاون وارو ٽوپ ۽ اجرڪ پائيندا آهن. غير سنڌي مريد، جيڪي پنجاب جي مختلف هنڌن تان ايندا آهن، پنجابي طرز جي گوڏ ۾ هوندا آهن ۽ مٿي تي جيڪا پڳڙي ٻڌندا آهن، سا به نيٺ پنجابي طرز جي. سنڌن تعداد سنڌي مريدن جي ڀيٽ ۾ تمام گهٽ هوندو آهي. نيٺ پناٽڪي ويس ۾ مون ته ڪوبه مريد ڪونه ڏٺو ۽ نه وري ڪو بروچ ڏٺو. ممڪن آهي ته ڪي ايندا به هجن.

عرس وارن ڏينهن ۾، مخدوم صاحب جي رهائشگاهه تي، ملتان جي مقامي معزز ماڻهن سان به ميل ملاقات ٿيندي هئي. اهي به اها ڳالهه ڪندا هئا، ته زيارتين جو وڏو تعداد سنڌ مان اچي ٿو.

جيڪڏهن ملتان شهر ۾ گهمڻ وڃبو هو، ته درگاهه جي آسپاس جيڪي مريدن جا ٽولا هيڏي هوڏي ايندي ويندي نظر ايندا هئا، يا بزار ۾ منهن سامهون پوندا هئا، سي سڀ سنڌي هوندا هئا. ساڻن زالون ۽ ٻار به گڏ هوندا هئا. کين ڏسي، ائين لڳندو هو ته ملتان جي مٽان محبت جي مينهن جو وسڪارو ٿيو آهي، ۽ سنڌي ماڻهو، رنگبرنگي ويس ڍڪي، ملائڪن وانگر، آسمان مان اچي لٿا آهن.

ملتان ۾ اهي منظر ڏسي، مون ته ائين محسوس ڪيو ته سنڌي ماڻهو، بنيادي طرح، وڏو مهذب ء متمدن آهي. هو مادي مفاد تي روح جي خوشيء ۽ تسڪين کي ترجيح ڏي ٿو.

غوث جو حسب، نسب ۽ ولادت :

غوث پاڪ کي سنڌ ۾ عام طرح "غوث بهاؤالحق" ڪوٺيندا آهن. پر، اهو سندن لقب آهي. ٻيو لقب، جيڪو ڪتابن ۾ گهڻو اچي ٿو، سو آهي "بهاؤالدين".

هندستان جي وڏن وڏن صوفي بزرگن جي تذڪرن ۾ اهڙا لقب القاب عام طرح نظر ايندا آهن، جيڪي سندن مريدن ۽ معتقدن جي محبت ۽ عقيدت جون نشانيون آهن.

سيد جلال بخاري، غوث پاڪ کي ڏاڍو ويجهو هو. پنهنجين تصنيفن ۾ کين "بهاؤالحق والشّرع والدين" ڪوٺيو اٿس.

سيرالعارفين جي مؤلف حامد بن فضل الله جماليءَ کين "بهاءُ الملت والدين" لقبن سان سڏيو آهي.

دراصل، غوث پاڪ جو نالو زڪريا هو ۽ سندن ڪنيت ابو محمد ۽ ابوالبرڪات هئي. پاڻ هندستان جي "شيخ الاسلام" جي اعليٰ منصب تي فائز ٿيا هئا. سو، مولانا نوراحمد فريديءَ کين پنهنجي ڪتاب ۾ هنن لقبن سان سڏيو آهي:

شيخ الاسلام والمسلمين، غوث العالمين، بهاؤالحق والدين ابومحمد ذڪريا رحمة الله عليه.

هندستان جي ممتاز محقق سيد صباح الدين عبدالرحمان غوث پاڪ جو حسب نسب بيان ڪندي، پنهنجي ڪتاب "بزم صوفيہ" ۾ لکيو آهي تہ:

"حضرت شيخ بهاؤالحق زڪريا جو پڙڏاڏو حضرت ڪمال الدين قريشين جي قبيلي مان هو. فرشتي، پنهنجيءَ تاريخ ۾، شيخ عين الدين بيجاپوريءَ جي حوالي سان لکيو آهي تہ "شيخ بهاؤالدين زڪريا، هبار بن اسود بن مطلب بن اسد بن عبدالعزيز بن

اقصي جي اولاد مان آهي."

حضرت ڪمال الدين قريشي مڪي معظم مان خوارزم شاهه آيو، جتان لڏي ملتان آيو. اتي ڪيس هڪ پٽ ڄائو، جنهن جو نالو رکيائين وجيه الدين محمد. سندس شادي مولانا حسام الدين ترمذيءَ جي نياڻيءَ سان ڪرايائين، جيڪو تاتارين جي حملن جي ڪري، ملتان لڏي آيو هو ۽ اُن جي پسگردائيءَ ۾ "ڪوٽ ڪروڙ" ۾ گهر ڪري وينو هو. وجيه الدين محمد به پنهنجي سهري سان گڏ وڃي رهيو. اتي ئي غوث بهاؤالدين زڪريا جي ولادت ٿي.

مولانا نور احمد فريديءَ ولادت جي تاريخ بابت، سيد جلال بخاريءَ جو حوالو ڏنو آهي ته:

"منهنجو مرشد، حضرت بهاؤالدين والحق ابو محمد زڪريا ٢٧رمضان ٥٦٦ هجريءَ تي ڄائو. اها ليلة القدر هئي، جمعي رات هئي ۽ ولادت جو وقت اسر هو."

پنجاب جي اوقاف کاتي جي محقق، محمد نسيم عباسيءَ پنهنجي تحقيقي مقالي ۾، غوث پاڪ جي ولادت جي تاريخ بابت مختلف رايا گڏ ڪيا آهن جي هيٺئن آهن:

١- پانچ ٥٦٨ هجريءَ ۾ ڄاوا ••• اخبار الاخيار

٢- پانچ ٥٦٦ هجريءَ ۾ ڄاوا ••• سفينة الاولياء

٣- پانچ ٧٨ هجريءَ ۾ ڄاوا ••• تاريخ فرشته، خزينة اصفيا ۽ دائرۃ المعارف اسلاميه لاهور.

مولانا نور احمد فريديءَ پڻ غوث جي حسب نسب بابت، سيد عبدالرحمان ۽ بين عالمن وارو رايو ڏنو آهي ته "سندن آباءَ اجداد مڪي شريف مان هجرت ڪري، ملتان آيا هئا." سندس گهڻو انحصار سيد جلال بخاريءَ جي سَنَدَ تي آهي، جو پنهنجي دور جو

برگزيده بزرگ هو. البت، غوث پاڪ جي آباءَ اجداد جي ڪوٽ ڪروڙ ۾ اچڻ ۽ اتي حڪومت ڪرڻ واريءَ روايت جي باري ۾، پنهنجي ڪتاب "غوث بهاؤالدين زڪريا" جي تعارف ۾ هيٺيون رايو بہ ڏنو اٿس:

"غوث پاڪ جي پوٽي، شيخ الاسلام، حضرت رڪن عالم رحہ، پاڻ، مشهور سياح، ابن بطوطہ سان ڳالهہ ڪئي تہ، 'اسان جا ابا ڏاڏا محمد بن قاسم جي لشڪر سان سنڌ ۾ آيا هئا.' "

مولانا فريديءَ جو چوڻ آهي تہ:

"سو، جڏهن سنڌ جي تاريخ ۾ هبارين جي اچڻ ۽ تن پيڙهين تائين حڪومت ڪرڻ جي پڪي پختي ثابتي ملي ٿي، تڏهن غوث پاڪ جي 'سنڌي وطنيت' جي دعويٰ ڪندڙن جي ڳالهہ کي وزن ملي ٿو."

علم جي تحصيل:

غوث پاڪ پاڻ ننڍيءَ عمر ۾ قرآن پاڪ ياد ڪيو. ڪن ستن سالن جي عمر لکي آهي، تہ ڪن، مثلاً سيد صباح الدين عبدالرحمان ٻارهن سالن جي عمر ڄاڻائي آهي ۽ وڌيڪ چيو اٿس تہ، " ستن ئي قرآتن ۾ قرآن پاڪ ياد ڪيائون." پوءِ پاڻ علم حاصل ڪرڻ لاءِ اول خراسان ۽ پوءِ بخارا ويا. ست اٺ سال هڪڙي هنڌ ۽ ست اٺ سال ٻئي هنڌ، ديني عالمن ۽ اڪابرن کان ظاهري ۽ باطني علم حاصل ڪيائون.

عام طرح، جوانيءَ ۾ ماڻهو دنيا جي رنگينين ڏانهن متوجهہ ٿيندا آهن ۽ وڏيءَ ڄمار تائين انهن ڏانهن مائل رهندا آهن. ليڪن، قدرت جي هن گلستان ۾ اهڙا سُرها گل بہ ڦٽن ٿا، جن تي ڪابہ مند ۽ موسم اثر نٿي ڪري. اهي سدا بهار آهن.

غوث پاڪ بہ جمندي جام هو. جڏهن ٻيا ماڻهو دنيا جي سير تماشي ۾ مست هئا، تڏهن پاڻ علم ۽ عبادت ڏانهن متوجهہ هو. خراسان ۽ بخارا جي رهائش واري زماني ۾ ڦوهہ جوانيءَ ۾ هوندو. پر، اهڙو تہ پرهيزگار هو، جو "خزينة الاسرار" جي مصنف لکيو آهي تہ

"اهل آنجا (خراسان وبخارا)
ايشانرا بهاؤالدين فرشتہ مي گفتند"

(خراسان ۽ بخارا جا رهاڪو کين بهاؤالدين فرشتو ڪوٺيندا هئا)

حرمين ۾ حاضري:

بخارا ۾ علم جي تحصيل کان پوءِ حج جي ارادي سان پاڻ مڪي شريف ويا ۽ اتان روضہء رسول جي واٽ ورتائون:

اتران ٿي آئيون، ڪري هڪل هوءِ
پري تلَ ترائيون، جوڙي هليون جُوءِ
پسو جا پَتن ۾ ڪتوريءَ خوشبوءِ
اچي روبروءِ، اُنيون روضي تان رسول جي

حرم نبويءَ ۾، ڪمال الدين محمد يمني نالي هڪ محدث هو، جو تيونجاهہ سالن تائين روضي پاڪ جو مجاور ٿي رهيو هو. ڪانئس علم حديث سکيا ۽ پنج ورهيہ حرم ۾ عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريائون. بعد ازان، قبلہ اول، بيت المقدس ويا ۽ مختلف زيارتون ڪندا، وڃي بغداد پهتا.

شيخ شهاب الدين سهروردي:

بغداد ان زماني ۾ اسلامي علوم جو مرڪز هو. جڏهن غوث پاڪ منجهس وارد ٿيا تہ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي عظمت جا نغارا وڄي رهيا هئا.

سهرورد، سهراب گرد جي بدليل صورت آهي. سهراب، قديم زماني ۾ هڪ ايراني گورنر هو. هيءَ قديم بستي ان جي نالي تي

مشهور ٿي. همدان کان زنجان ڏانهن هڪ سڙڪ پهاڙي علائقي مان وجي ٿي. سهرورد جي بستي انهيءَ ئي سڙڪ تي آباد هئي. چوٿينءَ صديءَ هجريءَ ۾ جڏهن سهروردي خاندان منجهس رهندو هو، تڏهن شهر تي ڪردن جو قبضو هو، جن جو اخلاق، دين ۽ ڌرم سان ڪوبہ واسطو ڪونہ هو. "جاني آءُ، جواني ماڻ" سندن زندگيءَ جو مقصد هو. قدرت ڪردن جي هدايت لاءِ سهروردين جو متبرڪ خاندان موڪليو.

شيخ شهاب الدين سهروردي، انهيءَ ئي ڳوٺڙي ۾، ٥٣٦ هجريءَ ۾ ڄائو. سندس نالو عمر هو. ڪجهہ وڏڙو ٿيو تہ تعليم ۽ تربيت لاءِ پنهنجي چاچي شيخ ابونجيب وٽ بغداد هليو آيو. ٻارهن سالن جي عمر ۾، علم حديث سان تعليم جو آغاز ڪيائين، پوءِ علم فقه پڙهيائين ۽ آخر ۾ علم تصوف سکيو. پنهنجي چاچي کان وعظ جا سبق بہ ورتائين. جڏهن جوان ٿيو، تہ علم الڪلام سان رغبت رکيائين. پر، اها ڳالهہ چاچس کي نہ وڻي، جو سندس استاد بہ هو ۽ مرشد بہ هو. سو، کيس بغداد ۾، اسلامي دنيا جي هاڪاري عالم، درويش، صوفي، بزرگ ۽ ولي الله، سيدنا عبدالقادر جيلاني، پيران پير دستگير جي خدمت ۾ وٺي ويو.

شيخ شهاب‌الدين جي ڪتاب "عوارف المعارف" ۾ لکيل آهي تہ پيران پير مون کان پڇيو تہ "علم‌الڪلام جا ڪهڙا ڪتاب پڙهيا اٿيئي؟"

مون ڪتابن جا نالا ڪنيا. پيران پير منهنجي سيني تي پنهنجو هٿ رکيو. مون کان ڪتابن جا نالا تہ وسري ويا، پر دل جو دروازو ڪلي پيو. پيران پير مون کي دعا ڪئي:

"يا عمر، انت آخر المشهورين بالعراق"

[اي عمر تون عراق جي مشاهيرن مان آخرين آهين.]

قدرت کي ائين ئي منظور هو. پيران پير سنہ ٥٦٢ هجريءَ ۾ وفات ڪئي. سال ڪن ڪان پوءِ، شيخ ابو نجيب هي جهان ڇڏيو. علم ۽ فضيلت جي پڳ، شهاب الدين عمر سهرورديءَ جي مٿي تي آئي. حافظ جي لفظن ۾: "قرعہ فال بنام من ديوانہ زدند."

هاڻي، شهاب الدين عمر سهروردي پنهنجي زماني جو قطب هو، شيخ الشيوخ هو. اوري پري جا پيرانِ طريقت ڪائنس ئي فتوئي وٺندا هئا. اسلامي دنيا جا سلاطين سندس سلامي هئا. پري پري کان علم جا پياسا سندس حضور ۾ حاضري ڏيندا هئا. انهن ۾ شيخ نجيب الدين علي برغش، شيخ نورالدين غزنوي، شيخ ضياءالدين رومي، شيخ محمد يمني ۽ سيد جلال تبريزيءَ جهڙا مشاهير بہ شامل هئا. فارسي زبان جي هاڪاري شاعر، شيخ سعديءَ بہ سندس ئي قدمن ۾ ويهي فيض حاصل ڪيو. پنهنجي عالمي شهرت يافتہ ڪتاب "بوستان" ۾ سندس ساراهہ ڪندي چيو اٿس:

مرا شيخ دانائے مرشد شهاب
دو اندرز فرمود بر روئے آب
يکے آن کہ در جمع خود بين مباش
دوئم آن کہ در نفس خوش بين مباش

[منهنجي عقلمند رهنما ۽ مرشد شهاب هڪ ڀيري
درياهہ ۾ سفر ڪندي مون کي ٻہ نصيحتون ڪيون:
هڪ اها تہ عام ماڻهن سان خراب نہ هل ۽
ٻي اها تہ پنهنجي باري ۾ گهڻي خوش فهمي نہ
رکُ.]

انسان فقط ٻئي انسان کان ئي متاثر ٿئي ٿو. غوث بهاؤالدين زڪريا، خراسان، بخارا، مڪي شريف، مديني منور، بيت المقدس ۽ علم جي ٻين مرڪزن ۾ الائي تہ ڪيترن مشاهيرن،

عالمن، بزرگن ۽ درويشن سان ملاقاتون ڪيون هونديون، پر سندن شخصيت فقط شيخ شهاب الدين سهرورديءَ کان متاثر ٿي. سو، سندن مريد ٿيڻ ۾ پنهنجي سعادت سمجهيائون ۽ تاحيات ان تي فخر ڪيائون.

غوث پاڪ، سيد صباح الدين عبدالرحمان جي روايت موجب سترَ ڏينهن ۽ نظام الدين اولياء جي روايت موجب سترهن ڏينهن مرشد وٽ ترڪيو. مرشد کيس خلافت جو خرقو ڏنو ۽ ملتان موٽي وڃڻ جو حڪم ڏنو، ۽ خلق خدا جي هدايت جو ڪم سونپيو.

شيخ الشيوخ جا ٻيا مريد اهو لقاءُ ڏسي رنجيده ٿيا ۽ ادب سان عرض ڪيائون ته اسان ڪي حضور جي قدمن ۾ رهندي مدتون گذري ويون آهن، مگر هڪ هندي شخص آيو ستت سرفراز ٿي ويو. (ڪن تذڪرن ۾ هنديءَ بدران "سنڌي" لفظُ لکيل آهي.)

شيخ الشيوخ کين ورندي ڏني ته "اوهان جو مثال آلين ڪانين وانگر آهي، جن کي باهه دير سان وٺندي آهي. بهاؤالدين زڪريا جو مثال سڪين ڪانين وانگر هو، جن کي باهه جلد وٺندي آهي."

ملتان ڏي موٽ:

غوث پاڪ جن جڏهن ملتان موٽي آيا ته سندن سرهاڻ ڪستوريءَ جي خوشبوءِ وانگر هند سنڌ کي واسي ڇڏيو. شيخ محمد نور بخش مولف "سلسلة الذهب" لکيو آهي ته:

> غوث بهاؤالحق ملتاني ظاهري علمن جا عالم ۽ مڪاشفات ۽ مشاهدات ۾ ڪامل هئا. خلق خدا کي وٽانئن هدايت ۽ رهبري نصيب ٿي. ماڻهو ڪفر کان ايمان ڏانهن موٽيا. گناهه کان نيڪيءَ جو رستو ورتائون. نفسانفسيءَ جي اونده مان روحانيت جي روشنيءَ ۾ آيا.

ساڳيءَ ريت سفينة الاولياء ۾ چيل آهي تہ:

"پاڻ جڏهن شيخ الشيوخ کان موڪل وٺي ملتان موٽي آيا، تہ خلق جي رشد ۽ هدايت جي ڪم ۾ لڳي ويا. ماڻهن ڪانئن پلائيءَ ۽ برڪت جي وات سڪي ۽ ٽولن پنيان ٽولا سندن مريد ٿيندا ويا."

ناصرالدين قباچه:

غوث جو فيضُ عام خاص لاءِ هڪجهڙو هو. ان زماني ۾، ملتان تي ناصرالدين قباچه جي حڪومت هئي ۽ سڄيءَ سنڌ تي سندس فرمان جاري هو. هند تي سلطان التمش حڪمراني ڪري رهيو هو، جيڪو زهد، تقويٰ، ديناريءَ ۽ شريعت جي پابنديءَ جي لحاظ کان اولياء الله ۾ شمار ٿيندو هو. ناصرالدين قباچه کي سائس ڏاڍو ساڙ هو. سدائين پيو سندس خلاف سازشون سٽيندو هو.

غوث بهاؤالحق توڙي ملتان جو قاضي، شرف الدين اصفهاني انهيءَ ڪري قباچه کان ناراض هوندا هئا. هنن التمش کي حقيقت کان واقف ڪرڻ لاءِ خط لکيا، پر اتفاق سان اهي پڪڙجي پيا. قباچه بنهي جڻن کي پاڻ وٽ سڏيو. اول قاضيءَ کان پڇا ڳاڇا ڪيائين. هو خاموش رهيو. جلاد کي حڪم ڏنائين، جنهن ڪيس اتي جو اتي شهيد ڪري ڇڏيو. پوءِ غوث ڏانهن متوجه ٿيو. غوث کيس چيو تہ، "هائو، اهو خط مون لکيو آهي ۽ سڀ سچ لکيو اٿم. تون مون کي ڇا ٿو ڪري سگهين؟"

قباچه اهي اکر ٻڌي ڏڃي ويو. غوث کان معافي وٺي، کين عزت احترام سان واپس روانو ڪيائين.

شيخ جلال تبريزي:

شيخ جلال تبريزي وڏو عالم، غوث پاڪ جو صحبتي ۽ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو مريد هو. جڏهن ٻئي ڄڻا پنهنجي مرشد

وٽان بغداد مان موٽي رهيا هئا، تڏهن وات تي نيشاپور ۾ جلال تبريزي اسلامي دنيا جي هاڪاري عالم، شيخ فريد الدين عطار سان ميل ملاقات لاءِ ويو ۽ واپسيءَ تي سندس ساراهه ڪيائين. غوث پاڪ چيس ته، "جڏهن عطار توکان ڪنهن وڏي عالم جي پڇا ڪئي، ته تو سندس اڳيان اسان جي مرشد شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو نالو ڪنيو؟" جلال تبريزيءَ چيو ته، "نه. مون تي عطار جو ايڏو ته رعب پئجي ويو، جو مون کان سڀڪجهه وسري ويو." اها ڳالهه غوث پاڪ کي نه وڻي. ٻئي ڄڻا الڳ الڳ ٿي ويا ۽ هر ڪو پنهنجي ليکي سفر تي اڳتي روانو ٿيو. غوث پاڪ ملتان موٽيو ۽ شيخ جلال تبريزي نيشاپور مان خراسان ويو، جتان ڪجهه عرصي کان پوءِ، دهليءَ روانو ٿيو.

سلطان التمش شيخ جلال تبريزيءَ جي هاڪ ٻڌي هئي، سو سندس استقبال لاءِ شهر کان ٻاهر ويو. دهليءَ جي شيخ الاسلام نجم الدين صغريٰ کي شيخ جلال تبريزيءَ جي ايڏيءَ پذيرائيءَ ڪري ساڻس ساڙ ٿي پيو. بادشاهه کي صلاح ڏنائين ته کيس دهليءَ ۾ "جنن واريءَ جاءِ" ۾ ٽڪايو. پلارو بزرگ هوندو ته جنن مان جند ڇٽي پوندي. مڪر ڪندو هوندو، ته پاڻ لوڙيندو. بادشاهه چيس ته "توکي شيخ الاسلام جي منصب تي هوندي هڪ درويش لاءِ اهڙي ڳالهه نه ڪرڻ گهرجي".

سلطان التمش ڏينهون ڏينهن جلال تبريزيءَ ڏانهن مائل ٿيندو ويو ۽ نجم الدين صغريٰ ساڙ ۾ سڙندو رهيو. نيٺ هڪ سازش سٽيائين. هڪ خوبصورت رقاصه کي پنج سو سونا سڪا رشوت ڏيئي، ڪانئس فرياد ڪرايائين ته شيخ جلال تبريزيءَ مون سان زوري ڪئي آهي.

ڏڪڙ تي اتو لڳو. مقدمي جي شنوائيءَ جي تاريخ مقرر ٿي. سڄي هندستان مان هاڪارا عالم فيصلي لاءِ دهليءَ سڏيا ويا. غوث

پاڪ کي فيصلي ۽ فتوا لاءِ چيف جسٽس مقرر ڪيو ويو. جڏهن شيخ جلال تبريزي، هڪ جوابدار جي حيثيت ۾، جامع مسجد جي دروازي تي پهتو، ته سمورا علماءَ ادب سان اٿي بيٺا. غوث پاڪ جن پاڻ اڳتي وڌيا ۽ سندس جتي، هٿن سان ڪٽي، ادب سان ناهي رکيائون. سلطان التمش اهو لقاءُ ڏسي، اتي ئي مقدمي جي ڪاروائي روڪڻ وارو هو، پر غوث پاڪ فرمايو ته "ائين ڪرڻ ڪري عام تاثر بيهندو، ته منهنجيءَ تعظيم ڪرڻ ڪري، جلال تبريزيءَ جي ڏوهه تي پردو پئجي ويو. سو ائين نه ڪريو، مقدمو هلڻ ڏيو."

رقاصه کي سڏ ٿيو ته پنهنجو بيان ڏئي. هوءَ جيئن غوث جي اڳيان آئي ته مٿس اهڙو ته رعب پئجي ويو، جو سيني جي سامهون، سچي حقيقت صاف صاف اکرن ۾ بيان ڪري ٻڌايائين. سازشي نجم الدين اهو لقاءُ ڏسي، اتي جو اتي، ڦهڪو ڏيئي وڃي پٽ تي ڪريو ۽ بيهوش ٿي ويو. سلطان التمش ڪيس هڪدم "شيخ الاسلام" جي عهدي تان برطرف ڪيو ۽ غوث پاڪ کي اهو منصب قبول ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. غوث پاڪ سوچڻ لاءِ مهلت ورتي. ڪجهه عرصي کان پوءِ، جڏهن قبوليت ڏنائون، تڏهن سلطنت هند جي "شيخ الاسلام" جي اعلىٰ منصب تي سرفراز ٿيا.

غوث جي فياضي:

هڪڙي دفعي، ملتان ۾، سخت ڏڪر پيو. واليءَ کي اناج جي ضرورت پئي. خبر پيس ته غوث جي گدام ۾ موجود آهي. مدد لاءِ ماڻهو موڪليائين. غوث پاڪ هڪدم گهربل اناج موڪلي ڏنس. جڏهن ان جون ڳوٿيون کوليائون، ته انهن مان ست ڪوزا نڪتا، جيڪي سونن روپن سڪن سان ڀريل هئا. واليءَ فوراً امانت موٽائي موڪلي، پر غوث پاڪ ورتڻ کان انڪار ڪيو، ته جا شيءِ هڪ دفعو ڏنم، سا موٽائي نه وٺبي.

غوث جو لنگر:

ملتان ۾ غوث پاڪ جو لنگر رات ڏينهن جاري هوندو هو. وٽن هميشه فقير فقراءَ جو هجوم رهندو هو. هڪ دفعي، گودڙي پوش فقيرن جي هڪ ٽولي آئي ۽ ڪانئن خيرات گهريائين. پر ٿوري گهڻي تي راضي ئي نه ٿئي. لاچار غوث پاڪ نوڪرن کي چيو ته "خانقاهه جو دروازو بند ڪري ڇڏيو." اهو ڏسي، فقيرن دروازي تي پٿرن ۽ سرن جو وسڪارو لائي ڏنو.

غوث پاڪ نوڪرن کي چيو ته "دروازو کولي ڇڏيو. مان هت پنهنجيءَ مرضيءَ سان ڪونه ويٺو آهيان. مون کي منهنجي مرشد شيخ شهاب الدين سهرورديءَ وهاريو آهي."

فقير پنهنجي ڪئي تي پشيمان ٿيا ۽ معافي ورتائون. غوث پاڪ پنهنجي مرشد جي نقش قدم تي هلندي، شريعت جي سخت پابندي ڪندا هئا. ٻين صوفي بزرگن وانگر، سماع ۾ شريڪ ڪونه ٿيندا هئا. اڪثر وقت ورد، وظائف ۽ نماز ۾ گذاريندا هئا.

خواجه امير حسن سجزيءَ، پنهنجي مرشد نظام الدين اولياءَ جي ملفوظات "فوائد الفواد" ۾ لکيو آهي ته، "غوث پاڪ هڪ دفعي فرمايو ته مون کي جيڪي ڪجهه مليو، سو نماز ۾ مليو."

حضرت نظام الدين اولياء جي ملفوظات "فوائدالفواد" وانگر "سيرالعارفين" جي مولف حامد بن فضل الله جماليءَ غوث پاڪ جي ڪن مريدن جا واقعا بيان ڪيا آهن.

غوث جا ڪي معاصر ۽ مصاحب:

حضور پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن جا جيڪي اصحاب هئا، سي سندن معتقد يا مريد ڪونه سڏبا هئا. قرآن انهن کي حضور جا رفيق ڪوٺيو آهي. اسلامي دنيا جا اڪابرَ، خصوصاً سونهاريءَ

سنڌ جا مشاهيرَ، مثلاً، پير سائين، روضي ڌڻي رحمة الله عليه بہ حضور صلعم جن جي سنت جي پيرويءَ ۾، پنهنجن ساٿين کي "يار" ڪوٺيندا هئا. جو اصحاب لفظ جو سنڌي ترجمو آهي. غوث پاڪ جن کي بہ سنت جي پابنديءَ جو خاص خيال هوندو هو، سو پاڻ بہ پنهنجن اصحابن سان ازحد محبت ڪندا هئا. سندن مصاحبن ۾ هي بزرگ سر فهرست آهن:

فخرالدين عراقي:

فخرالدين عراق جو وينل هو، سو عراقي ڪوٺبندا هئس. سهروردي مسلڪ ۾، سماع ۽ شعر شاعريءَ کي پسند ڪونہ ڪيو ويندو آهي، پر عراقي فارسي زبان جو وڏو شاعر هو ۽ پنهنجي مٺي آواز ڪري مشهور هو.

هڪ دفعي غوث پاڪ جي ڪن عقيدتمندن عراقيءَ کي پنهنجي حجري ۾ نغمہ سرائي ڪندي ڏٺو. غوث پاڪ کي وجي دانهن ڏنائون تہ، "اسان جي مسلڪ ۾ تہ انهن ڳالهين جي منع آهي. پوءِ عراقي ائين ڇو ٿو ڪري؟" غوث پاڪ کين جواب ڏنو تہ

شما را ازين چيزها منع است او را منع نيست
[اوهان کي انهن جي منع آهي؛ هن کي ڪانهي]

ان واقعي کان ڪجهہ ڏينهن پوءِ، غوث پاڪ جو هڪ خاص ماڻهو، شيخ عمادالدين شهر ۾ ويو تہ هڪ هنڌ ڳائڻن جي ٽوليءَ کي عراقيءَ جو هيءُ غزلُ، چنگ ۽ چنگانہ تي، ڳائيندي ٻڌائين:

نخستين باده کاندر جام کردند
ز چشمِ مست ساقي وام کردند

بہ عالم هر کجا درد و غمے بود
بهم کردند و عشقش نام کردند

چو خود کردند رازِ خویشتن فاش
عراقي را چرا بدنام کردند

[سڀ کان اول جام ۾ جيڪو شراب اوتيائون،
سو ساقيءَ جي مست اکين کان اڌارو ورتائون
دنيا ۾ جتي به ڏک ۽ غم هو
ان کي گڏ ڪري، عشق نالو رکيائون.
جڏهن پاڻ ئي پنهنجو راز ظاهر ڪيائون
ته پوءِ عراقي غريب کي ڇو بدنام ڪيائون]

گهڻا گهڻا سال اڳ، ملتان ۾ هڪ اردو ڪتاب ۾ پڙهيم ته جڏهن غوث جي معتقدن عراقيءَ تي غزل سرائيءَ جو الزام مڙهيو ته پاڻ عراقيءَ کي طلب ڪيائون. عراقي غريب ته بيخوديءَ جي حالت ۾ هو. پاڻ ئي پنهنجو غزل غوث جي حضور ۾ پڙهيائين. جڏهن هي شعر پڙهيائين، ته غوث جي اکين مان ڳوڙها وهي آيا:

به عالم هر کجا درد و غمے بود
بهم کردند و عشقش نام کردند

سيد صباح الدين عبدالرحمان "بزم صوفيه" ۾ لکيو آهي ته هي سڄو غزل "تذڪري دولت شاهيءَ" ۾ ڏنل آهي، ۽ "مخزن الغرائب" جي مولف جو بيان آهي ته عراقيءَ اهو غزل پنهنجي مرشد شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي فراق ۽ پنهنجيءَ غريب الوطنيءَ تي چيو هو، جنهن کان پوءِ غوث پاڪ کيس واپس عراق وڃڻ جي اجازت ڏني. ائين به لکيو اٿس ته جڏهن شيخ ع ادالدين غوث کي اچي دانهن ڏني ته رندن جي محفل ۾ عراقيءَ جو غزل، هيئن چنگ ۽ چنگانه تي ڳائي رهيا هئا، تڏهن غوث پاڪ، خلوت ۾، عراقيءَ جي

حجري ڏانهن ويا ۽ فرمايائونس ته

"عراقي، مناجات درخرابات مي کني. بيرون آئي".

عراقي ٻاهر آيو ۽ پنهنجو مٿو غوث پاڪ جي پيرن ۾ رکي، روئڻ لڳو. غوث پاڪ کيس ڀاڪر پاتو، پنهنجن هٿن سان پنهنجو چولو پاتو، خلافت ڏني ۽ سائس پنهنجيءَ نياڻيءَ جو نڪاح ڪيو.

عراقي رڳو بلند پايي شاعر ڪونه هو، وڏو عالم به هو. غوث پاڪ جي وفات کان پوءِ عرب ۽ عجم جي ملڪن ۾ سير سفر ڪندو وڃي قونيه نڪتو. اتي اسلامي دنيا جي هاڪاري مفڪر، محي الدين ابن عربيءَ جي خليفي ۽ سجاده نشين، شيخ صدرالدين جي صحبت ۾ رهيو ۽ "فصوص الحکم" جو اڀياس ڪيائين. پوءِ پاڻ "لمعات" نالي هڪ ڪتاب لکيائين، جيڪو اهل تصوف کي ڏاڍو وڻيو. مولانا جاميءَ ۽ مولانا اصفهانيءَ ان جون شرحون لکيون. سيرالعارفين جي مولف لکيو آهي ته "لمعات، فيض جي ڪکر جو هڪ ڦڙو آهي، جو معرفت جي درياءَ يعني غوث بهاؤالدين زڪريا جي دهن مبارڪ مان عراقيءَ جي زبان تي ڪريو."

عراقيءَ پورا پنجويهه ورهيه غوث پاڪ جي صحبت ۾ گذاريا هئا. سندن نياڻيءَ مان کيس هڪ فرزند ڄائو، جنهن جو نالو ڪبيرالدين رکيائين. جڏهن عرب ۽ عجم جي ملڪن جي سير سفر تي ويو ته اتي سندس وڏي عزت افزائي ٿي ۽ اعليٰ منصب مليا. پر، پاڻ الهه لوڪ ماڻهو هو. انهن کي ليکيائين به ڪونه. دراصل، پاڻ غوث پاڪ جي وفات جو صدمو برداشت ڪري ڪونه سگهيو. مٿن جيڪي دردناڪ مرثيا لکيا اٿس، سي پڙهي، پٿر دل انسان جو هيانءُ به ڦسي پوي ٿو.

سيد صباح الدين عبدالرحمان پنهنجي ڪتاب ”تذڪره اوليائے ڪرام“ ۾، ”سير العارفين“ جي مؤلف جو اهو بيان ته ڏنو آهي ته ”عراقي غوث پاڪ جي همشيره جو پٽ يعني سندن ڀاڻيجو هو.“ ليڪن، ٻين تذڪرن ۾ عراقيءَ کي غوث جي مرشد ”شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو ڀاڻيجو“ لکيو ويو آهي. تذڪري نويسيءَ ۾ اهڙي ڀل چڪ ڪا نئين ڳالهه نه آهي. مثلاً، بابا فريد گنج شڪر کي ڪيترن تذڪري نگارن غوث جو ماسات لکيو آهي. اهو مغالطو، ٻنهي بزرگن جي ڀاڻ ۾ گهٽيءَ سڪ سببان پيدا ٿيو.

توجهه طلب ڳالهه هيءَ آهي ته سيد صباح الدين عبدالرحمان جهڙي هاڪاري ۽ محتاط محقق، ”تذڪره اوليائے ڪرام“ ۾، بابا فريد گنج شڪر جي معاصرن ۽ مصاحبن جي فهرست ۾، غوث پاڪ کي ”سنڌي“ سڏيو آهي: هي نالا ڏنا اٿس:

۱. سلطان المشائخ نظام‌الدين اولياء رحه
۲. شيخ جمال الدين قطب رحه
۳. شيخ دائود پالهي رحه
۴. شيخ برهان الدين محمود رحه
۵. شيخ منتخب الدين چشتي رحه
۶. خواجه علاؤالدين ديال پور رحه
۷. شيخ برهان الدين هانسوي رحه
۸. مولانا علي بهاري
۹. شيخ حميد الدين مڪاني رحه
۱۰. عصباره سيد سناني رحه
۱۱. شيخ علاؤ الدين صابر رحه
۱۲. شيخ نجيب الدين متوڪل رحه

١٣. سيد امام علي رحہ
١۴. سيد محمد بن سيد محمود ڪرماني رحہ
١٥. شيخ زڪريا سنڌي رحہ
١٦. مولانا محمد مولهاني رحہ
١٧. شيخ محمد نيشاپوري رحہ
١٨. شيخ شهاب الدين بلخي رحہ

بابا فريد گنج شڪر:

غوث پاڪ جي معاصرن ۾ سر فهرست بابا فريد گنج شڪر جو نالو اچي ٿو. شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ لکيو آهي تہ:

"ٻئي ڄڻا، ڪيترا سال گڏ رهيا ۽ ڏاڍيءَ محبت سان وقت گذاريائون. هڪ دفعي، ڪن ماڻهن غوث جي پاران بابا فريد کي هڪ اهڙو نياپو ڏنو، جو سندن شان مطابق نہ هو. جڏهن غوث پاڪ کي اها خبر پيئي تڏهن پاڻ بابا فريد کي وضاحت طور خط لکيائون تہ، "اسان ۽ اوهان جي وچ ۾ عشق بازي آهي."

بابا فريد ڪين جواب ۾ لکيو تہ "اسان ۽ اوهان جي وچ ۾ عشق آهي. بازي ڪانهي."

بابا فريد جو اصل نالو مسعود هو. سندس خاندان، شهاب الدين غوريءَ جي زماني ۾ ڪابل کان لاهور آيو. اتان ملتان ويو، پوءِ قصور ۽ آخر ۾ کهني وال آيو، جتي مسعود ڄائو. تن ڏينهن ۾، خواجہ معين الدين چشتيءَ جو وڏو خليفو خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪي ملتان ۾ رهندو هو. مسعود بہ تعليم لاءِ ملتان آيو، جتي ساڻس ملاقات ڪيائين ۽ سندس هٿ تي بيعت ڪيائين. جڏهن خواجہ ڪاڪي دهليءَ هليو ويو تہ مسعود اعليٰ تعليم لاءِ غزنيءَ،

بغداد، سيوستان، بدخشان ۽ بغداد ويو، جتي شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي زيارت ڪيائين ۽ ڪجھ عرصو سندن صحبت ۾ رهيو.

مسعود، جو پوءِ "بابا فريد" جي خطاب سان مشهور ٿيو، پڇاڙيءَ تائين شيخ شهاب الدين سهرورديءَ سان وڏي عقيدت رکندو هو ۽ سندس ڪتاب "عوارف المعارف" جو دورُ ڪندو رهندو هو. غوث پاڪ سان ڏاڍي محبت هئس. بابا فريد جي پنهنجي ملفوظات "راحت القلوب" جي نالي سان مشهور آهي. پاڻ شعر تي بہ وڏو ملڪو رکندو هو. سندس ڪي شعرَ، سک ڌرم جي پاڪ ڪتاب "گرنٿ صاحب" ۾ شامل آهن. ڪن ڪي وري پلاري پتائيءَ سنڌي زبان جو سهڻو ويس ڍڪايو آهي.

بابا فريد گنج شڪر پاڪ پٽڻ ۾ دفن ٿيل آهي، جنهن جو اصلوڪو نالو اجودهن هو. پر، شهنشاهہ هند، اڪبر اعظم بابا فريد جو معتقد هوندو هو، تنهن عقيدت سببان، اهو نالو ڦيرائي "پاڪ پٽڻ" رکيو. پاڪ پٽڻ معنيٰ پاڪ پت يا پاڪ جاءِ. پاڪ پٽڻ هاڻي هندستان ۽ پاڪستان جي تمام وڏي درگاهہ آهي، جتي بيشمار ماڻهو رات ڏينهن زيارت ۽ دعا لاءِ ويندا آهن.

چار يار:

غوث پاڪ جن تبليغ جي خيال کان گهڻو سير سفر ڪندا هئا. اڪيلي سر، ورلي سفر تي نڪرندا هئا. گهڻو ڪري، بابا فريد، قلندر لعل شهباز ۽ سيد جلال سرخ بخاري ساڻن گڏ هوندا هئا، انهيءَ ڪري ماڻهو کين "چار يار" ڪوٺيندا هئا.

"تحفة الڪرام" ۾ لکيل آهي تہ سيوهڻ جي پرسان جبل ۾ چشمو آهي. (ان مان مراد غالباً لڪيءَ وارو چشمو آهي). اتي چمڙيءَ

جي بيمارين وارا مريض اچي ٽڪندا آهن ۽ چشمي جي پاڻيءَ سان غسل ڪندا آهن، ته چڱا ڀلا ٿي ويندا آهن. ويجهڙو هڪ ٽنيپي جاءِ آهي، جنتي غوث پاڪ، قلندر شهباز، بابا فريد ۽ سيد جلال بخاري چلا ڪڍندا هئا.

مولانا نور احمد فريديءَ پنهنجي ڪتاب "بهاؤالدين زڪريا" ۾ لکيو آهي ته "پانئجي ٿو ته سلطان حميد الدين حاڪم جي شامل ٿيڻ کان پوءِ، 'چار يار' ڦري 'پنج پير' ٿيا، جو ته پنجاب جي لوڪ ادب ۾ 'پنج پير' اصطلاح گهڻي قدر رائج آهي." هن اهو خيال به ظاهر ڪيو آهي ته "ممڪن آهي ته سنڌي شاعريءَ ۾ به پنجن پيرن جو ذڪر هجي."

"هنن پنجن پيرن جو اونهاري جو سفر، اڪثر ڪري، ڪشمير ۽ صوبي سرحد ۾ ٿيندو هو. ڪڏهن بلخ ۽ بخارا ڏانهن به نڪري ويندا هئا. چيٽ جي منڊ ۾، سليمان جبل جي پاسي ۽ سانوڻ ۾ سنڌ ايندا هئا. سيوهڻ جي پرسان، لڪيءَ واري چشمي کان سواءِ، ڪراچيءَ جي پاسي منگهي پير وٽ ۽ سکر جي پر پاسي ۾، ڪيترائي تيرٿ، تڪيا ۽ اوتارا اڄ به سندن راهه تڪي رهيا آهن. جڻ ته اداس اکڙين سان چئي رهيا آهن ته

ڪاڪ ڪومائي، ويل وهائي، پينگ ٿيا سڀ پاٽا
آءُ موٽي تون راٽا.

هيءَ انهيءَ زماني جي ڳالهه آهي، جڏهن سڄي عالم اسلام ۾ بادشاهه گرديءَ جو دور هو. وڏي اٿل پٿل هئي.

چنگيز خان جي پوٽي، هلاڪو خان بغداد ٽي ڪاهيو. اسلامي خلافت جو چراغ هڪڙيءَ ئي ڦوڪ سان وسائي ڇڏيائين ۽ پوءِ عام ماڻهن جو اهو ڪوس ڪرايائين، جو تاريخ ۾ ان جو ڪو مثال ئي

ڪونہ ٿو ملي.

چنگيز خان جي ڪاهہ ڪري، جيڪي لکين انسان قتل ٿيا هئا ۽ شهر اجڙي ويرانا ٿي ويا هئا، اتي اجا ساوا سلا نڪتا ئي ڪونہ هئا، تہ متان هلاڪوءَ جا اُردَ اچي پهتا. چوڌاري چيخ و پڪار ۽ ماڻهن جون آهون دانهون هيون. بغداد تہ ظلم جو مرڪز هو!

جڏهن دنيا جي اسلامي مرڪز بغداد جي اها حالت هئي تہ ان جي پسگردائين جي ڪهڙي حالت هوندي؟ چنگيزي بگهڙن انساني خون چکيو هو، سو سندن خونخوار چنبن ۽ ڏندن ڪان نہ خوارزم بچيو، نہ ايران، نہ عراق ۽ نہ هندستان. چوطرف اوندهہ انڌوڪار ۽ چيخ و پڪار جو آواز هو. اهڙي زماني ۾ ڪير هوندو، جو گهر ڪان ٻاهر نڪرڻ جو سوچيندو؟ ليڪن، غوث پاڪ ۽ سندن چار يار، عين انهيءَ وقت، ڪشمير ڪان سلون ۽ دهليءَ ڪان بخارا تائين سفر ڪندا هئا ۽ هر هنڌ ڏکويل انسان ذات جي ڦٽن تي پها رکندا هئا.

تذڪرن ۽ تاريخن ۾ غوث جو ذڪر:

سيرت، سوانح ۽ تذڪري جي ڪتابن ۾ جيترو ذڪر غوث پاڪ جو ملي ٿو، اوترو ٻين مشاهيرن جو مشڪل سان ملي.

هندستان ۾، مشهور ۽ ممتاز صوفين جا جيڪي بہ تذڪرا سندن زماني ۾، يا ڪانئن پوءِ، لکيا ويا، تن ۾ سندن ذڪر سر فهرست آهي. اهي سڀ تذڪرا فارسي زبان ۾ هئا، پر پاڪستان ٺهڻ ڪان پوءِ اردوءَ کي وڏي هٿي آئي. سو، سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارن ۾ هاڻي روزمره ڪيئي ڪتاب اردوءَ ۾ ترجمو ٿي ڇپجي رهيا آهن، جن ۾

گهڻا اهڙا به آهن، جن ۾ غوث پاڪ جو احوال آهي.

اخبارالاخيار:

شيخ عبدالحق محدث دهلوي برصغير جي تذڪري نويسن ۾ تمام وڏو نالو آهي. سن ٩٩٨ هجريءَ ۾ ڄائو ۽ ١٠٥٢ هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. سندس تذڪرو "اخبار الاخيار" ڏاڍو مشهور آهي. منجهس لڳ ڀڳ ٽن سون اوليائن، صوفين ۽ مشاهيرن جو احوال اختصار سان ڏنل آهي. ڪنهن تي ٽي صفحا ته ڪنهن تي چار صفحا. غوث پاڪ متعلق ٽي صفحا آهن. پنهنجي هڪ مُريد کي خط ۾ لکيو اٿن ته:

١. جسم جي سلامتي گهٽ کائڻ ۾ آهي.
٢. روح جي سلامتي گناهن کان بچڻ ۾ آهي.
٣. دين جي سلامتي درود پڙهڻ ۾ آهي.

"فوائد الفواد"

خواجه نظامالدين اولياء جي ملفوظات جو نالو آهي، جنهن جو مولف حسن سجزي هو. لاهور جي اداره ثقافت اسلاميه جي ڊئريڪٽر رشيد جالنڌريءَ مون کي چيو ته هن تذڪري کي صدق دل سان پڙهبو ته هڪ قسم جو ذهني سرور ايندو. مون واقعي ائين محسوس ڪيو. شايد سندس چوڻ جو نفسياتي اثر ٿيو.

خواجه نظامالدين اولياء جي معتقدن ۾ سيني کان مٿانهون مرتبو حسن سجزيءَ جو ڪونه هو، امير خسروءَ جو هو. بلاشبه، خسرو، "مسلم-هندستان" (Muslim-India) جي نهايت قدآور شخصيت

آهي. تازو، فارسيءَ ۾ سندس ڪليات جو ۽ سهڻو ڇاپو پئڪيجز لاهور جي مالڪ، سيد بابر عليءَ ٽن جلدن ۾ شايع ڪيو آهي.(١١)
امير خسروءَ هندي زبان ۾ بہ شعر چيو آهي. چون ٿا تہ موسيقيءَ جو جيترو علم ڪيس هو، اوترو هندستان ۾ ٻئي ڪنهن کي مشڪل سان هجي. پر، سندس دل جو لاڙو تصوف ڏانهن هو. خواجہ نظامالدين اولياءَ جي هٿ تي بيعت ڪيائين ۽ سندس قدمن ۾ ئي روح کي راحت ايندي هئس. خواجہ نظامالدين اولياءَ جي هندستان ۾ حيثيت آسمان ۾ چمڪندڙ سج واري هئي. دهليءَ جا تاجدار هجن يا فقير فقراءَ، سڀ سندن آستاني تي حاضري ڀريندا هئا. امير خسروءَ کي تہ خواجہ سان عشق هو. سندن ملفوظات کي وڏيءَ عقيدت سان قلمبند ڪيو اٿس. پر ان کي اها مقبوليت ڪانہ ملي، جا "فوائد الفواد" کي نصيب ٿي. خود امير خسرو چوندو هو تہ "حسن سجزي منهنجا سمورا ڪتاب پنهنجي نالي ڪري ڇڏي، مون کي رڳو 'فوائدالفواد' ڏئي."

"فوائد الفواد" ۾ حضرت نظامالدين اولياءَ جي زباني، غوث بهاؤالحق ملتانيءَ جا فرمودا ۽ روزمره جي زندگيءَ جا احوال، مختلف نقلن نظيرن ۾ بيان ٿيل آهن. انهن مان ڪي هي آهن:

١. غوث بهاؤالحق ملتانيءَ هڪ ڀيري، هڪ رڪعت ۾، سڄو قرآن پاڪ پڙهيو.

٢. غوث پاڪ جي حويليءَ تي عبادت جو ايڏو تہ زور هوندو هو، جو سندن ٻانهيون، جنڊ پيهندي بہ ذڪر ڪنديون رهنديون هيون.

٣. غوث پاڪ جن سير سياحت گهڻي قدر ڪندا هئا. هزارين ماڻهو سندن هٿ تي مسلمان ٿيا.

٤. غوث پاڪ جو دسترخوان تمام وسيع هوندو هو. طرح

طرح جا طعام رکيل هوندا هئا. ڪين مسافرن ۽ درويشن کي ماني کارائڻ ۾ مزو ايندو هو.

٥. غوث پاڪ "نفس گيرا" رکندا هئا، يعني ڪين حالتن پرکڻ ۽ واقعن جو اڳوات اندازو ڪرڻ ۾ غير معمولي درڪ هوندو هو. ساڳئي وقت سندن زبان ۾ وڏو تاثير هوندو هو.

٦. هڪ دفعي غوث پاڪ گهر مان ٻاهر نڪتا ۽ چيائون ته "انالله وانا اليه راجعون." ڪنهن سبب پڇيو؟ فرمايائون ته "شيخ سعدالدين حمويہ گذاري ويو." ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ سندن قول جي تصديق ٿي وئي.

٧. هڪ فوجي غوث پاڪ جي خدمت ۾ آيو ۽ چيائين ته، "سائين، رات خواب ڏٺو اٿم ته منهنجي نماز قضا ٿي وئي آهي." چيائونس ته، "تنهنجو وقت پورو ٿيڻ تي آهي. وڃي توبهہ تائب ٿي." فوجي اٿي ويو، ته خانقاهہ جو هڪ صوفي آيو ۽ چيائين ته، "سائين مون بہ ساڳيو اهڙو خواب ڏٺو آهي." غوث پاڪ چيو ته "هو شخص ته فوجي هو، شايد جنگ ۾ مارجي وڃي. هن صوفيءَ کي چا چئجي، جو بظاهر ڪيس ڪا بيماري بہ ڪانهي." سنت خبر آئي ته اهو فوجي مارجي ويو ۽ انهيءَ صوفيءَ جي فجر جي نماز قضا ٿي وئي.

٨. هڪ دفعي چنگيزي مغلن جو وڏو لشڪر ملتان تي ڪاهہ ڪري آيو. ناصرالدين قباچه ملتان جوحاڪم هو. ڏاڍو دلگير ٿيو. تن ڏينهن ۾ غوث بهاؤالحق، شيخ جلال الدين تبريزي ۽ خواجہ بختيار ڪاڪي، ٽيئي بزرگ ملتان ۾ هئا. ڪين دعا لاءِ عرض ڪيائين. خواجہ بختيار ڪاڪيءَ ڪيس هڪ تير ڏنو ۽ چيائينس ته، "رات جي اونداهيءَ ۾ دشمن جي لشڪر ڏانهن هڻو."

قباچه ائين ئي ڪيو. صبح ٿيو تہ هڪ سپاهي بہ ڪونہ بچيو هو. مغلن جو سجو لشڪر رات جي اونداهيءَ ۾ شهر جو گهيرو ڇڏي هليو ويو هو.

٩. غوث پاڪ جن ڪنهن کي ڪا شيءِ ڏيندا هئا، تہ سني ڏيندا هئا. جيڪي استاد سندن اولاد کي تعليم ڏيندا هئا، تن کي تہ سون ۽ چاندي بہ ڏيندا هئا.

١٠. غوث پاڪ جن ماڻهن کي پرکڻ ۾ سخت احتياط ڪندا هئا. مشڪل سان ڪنهن ڏانهن راغب ٿيندا هئا. پر، مخلص ماڻهوءَ جو قدر ڪندا هئا. سندن هڪ سعادتمند مريد حسن افغان نالي هو. هڪ دفعي چيائون تہ جيڪڏهن قيامت ڏينهن مون کان پڇا ٿي تہ "زڪريا، تو ڇا آندو آهي؟" تہ مان بارگاهہ الاهيءَ ۾ عرض ڪندس تہ، "مون حسن افغان آندو آهي."

١١. هڪ دفعي خواجہ نظامالدين اولياءِ فرمايو تہ اهو ڪهڙو نہ سٺو زمانو هو، جڏهن هي پنج بزرگ حيات هئا.

(١) ابوالغيث يمني

(٢) سيف الدين باخرزي

(٣) سعيد سعدالدين حمويہ

(٤) بهاؤالحق زڪريا

(٥) فريد الدين گنج شڪر.

١٢. هڪ دفعي غوث جا ڪي مريد تلاءَ تي وضو ڪري رهيا هئا. ڪين ڏسي سپ اتي بينا. پر هڪڙو جٽو وضو ڪندو رهيو. جڏهن واندو ٿيو، تہ غوث سان اچي مليو. پاڻ فرمايائون تہ "سمورن مريدن ۾ هيءُ ئي شخص سچو درويش آهي، جو وضو پورو ڪري، پوءِ اچي مون سان مليو آهي."

"تذڪره بزم صوفياء"

هاڻوڪي دور جو هڪ اهم تذڪرو آهي، جنهن جو مؤلف سيد صباح الدين عبدالرحمان اسان جي زماني ۾ هندستان جو هاڪارو عالم هو. ٻه چار سال اڳ، موٽر جي حادثي ۾ وفات ڪيائين. زندگيءَ جي آخري گهڙيءَ تائين علامه شبلي نعمانيءَ جي قائم ڪيل اداري دارالمصنفين اعظم ڳڙه سان وابسته رهيو.

سائين حسام الدين شاهه راشديءَ جي پاڪستان، هندستان، ايران، افغانستان، روس، اولهه جرمنيءَ، انگلستان ۽ ٻين ملڪن جي عالمن، دانشورن ۽ مستشرقين (Orientalists) سان گهري ڏيٺ ويٺ هوندي هئي. سندس گهر علم ۽ عالمن جو مرڪز هوندو هو. ٻاروهي دعوتون ڪندو رهندو هو. اتي، ڪنهن موقعي تي، سيد صباح الدين عبدالرحمان سان منهنجي ملاقات ڪرايائين، جو ڪجهه ڏينهن لاءِ هندستان کان آيو هو. عمر ۾ مون کان پنجويهه ٽيهه ورهيه وڏو ٿي لڳو، پر سندس نشست برخواست ۾ وڏائيءَ يا "عالمانه نخ نخسنين" (۱۲) جي بوءِ به ڪانه هئي. منو ماٺهو هو. وضع قطع ۾ خالص هندستاني عالم هو ۽ قول فعل ۾ "تن صفا، مَن صفا، قولِ محمد مصطفيٰ" جو پيڪر هو.

۱۹۸۳ع ڌاري جڏهن ٻيهر ڪراچيءَ آيو، ته مون کيس حيدرآباد جي دعوت ڏني. قبول ڪيائين. ناشاد کي بورڊ جي گاڏيءَ ۾ موڪليم، سو ڪراچيءَ مان کيس ڊاڪٽر فرمان فتح پوريءَ سان گڏ منهنجي غريب خاني تي وٺي آيو. بعد ۾، سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپيل ۽ قلمي ڪتاب ڏنائين. ۽ پوءِ پير صاحب مرحوم جي ادبي ۽ تحقيقي خدمتن تي حيدرآباد جي نيشنل سينٽر ۾ ليڪچر ڏنائين، جنهن جو مون بورڊ طرفان بندوبست ڪيو هو. موٽ تي آءٌ کيس ننڍو،

شاهجهاني مسجد ۽ مڪلي گهمائيندو ڪراچيءَ ڇڏي آيس.

سيد صاحب "بزم صوفياء" ۽ "تذڪره اولياء ڪرام" نالي سان ٻہ تذڪرا لکيا آهن، جن ۾ هندستان ۽ پاڪستان جي ناميارن مشاهيرن جو احوال آهي. غوث بهاؤالحق ملتانيءَ جي تذڪري ۾ اهڙي احوال کان درگذر ڪيو اٿس، جيڪو علمي لحاظ کان مستند نہ هجي. خاص ڪري ڪانين ڪرامتن بيان ڪرڻ کان پرهيز ڪئي اٿس. سندس تحرير عالمانہ، باوقار ۽ نهايت سنجيده آهي. "تذڪره اولياء ڪرام" جي تمهيد ۾ لکيو اٿس تہ:

"ممڪن آهي تہ هن تصنيف ۾ پڙهندڙن کي مشايخ ڪرام جون ڪي اهڙيون تصويرون ملن، جي ٻين تذڪرن ۾ نہ هجن. هن ڪتاب ۾ اڪابر صوفين جا حالات ۽ سندن تعليم جو احوال، ملفوظات ۽ مڪتوبات ٻين ڪتابن جي مدد سان پيش ڪيل آهي. عام طرح، اها غلط فهمي آهي تہ چشتي طريقي جي بزرگن جي تعليم ۾ زياده تر رنگيني، مستي ۽ نغمہ و سرور جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. هن ڪتاب جي مطالعي مان اهو خيال ختم ٿي ويندو."

سيد صاحب جي راءِ اکين تي آهي. پر، حقيقت اها آهي تہ چشتي طريقي ۾ سماع جو رواج آهي. سهروردي مسلڪ ۾ انهيءَ کان پاسو ڪندا آهن. سيد صباح الدين عبدالرحمان خود "تذڪره اولياء ڪرام" ۾ غوث پاڪ جو هڪ قصو لکيو آهي تہ هڪ دفعي عبدالله روميءَ نالي هڪ قوال وٽن آيو ۽ عرض ڪيائين تہ شيخ الشيوخ شهاب الدين سهرورديءَ سندس قوالي ٻڌي آهي. اهو ٻڌي غوث پاڪ چيو تہ "جيڪڏهن شيخ الشيوخ ٻڌي آهي تہ زڪريا بہ ٻُڌندو."

سومهڻيءَ جي نماز کان پوءِ قوال کي سڏ ٿيو. رات جو پهريون

پهر گذريو تہ غوث پاڪ جن حجري ۾ آيا. پهريائين قرآن شريف جا ٻہ سيپارا تلاوت ڪيائون. پوءِ قوال کي سڏيائون ۽ حجري جو در بند ڪيائون. قوال قوالي شروع ڪئي، جنهن جو آغاز هن طرح هو:

مستان کہ شراب ناب خوردند
از پهلوے خود کباب خوردند.
(جن مستن خالص شراب پيتو،
تن پنهنجي ئي اندر کي ڪباب ڪري کاڌو.)

سيد صباح الدين لکيو آهي تہ ”غوث بهاؤالحق زڪريا وجد ۾ اچي ويو ۽ ڪمري جو ڏيئو وسائي ڇڏيائين.“

تذڪره سيرالعارفين

هن تذڪري جو مولف حامد بن فضل الله جمالي آهي. پنهنجي دؤر جو نامور شاعر، اديب، سياح ۽ صوفي هو. ڪيس خسرو ثاني بہ ڪوٺيندا آهن. سندس لکيل تذڪرو فارسي نثر ۾ هندستان ۽ پاڪستان جو اولين ليکيو وڃي ٿو. مؤلف هن تذڪري لکڻ ۾ جن ڪتابن تان مدد ورتي آهي، تن ۾ هي شامل آهن:

١. طبقات ناصري
٢. سير الاولياء
٣. خيرالمجالس
٤. فوائد الفواد
٥. ضرب المجالس
٦. مناقب قطبي
٧. خزانہ جلالي

سيرالعارفين جي اردو مترجم محمد ايوب قادريءَ ان مان مطلب ڪڍيو آهي تہ غالباً تيسين هينيان تذڪرا يا تہ اجا لکيا ئي ڪونہ ويا

هئا، يا وري جماليءَ انهن کي پاڻ ئي رد ڪري ڇڏيو:

١. انيس الارواح
٢. دليل العارفين
٣. فوائد السالڪين
۴. اسرار الاولياء
۵. راحت القلوب
٦. افضل الفوائد
٧. مفتاح العاشقين

ايوب قادري مرحوم منهنجو دوست هو، پر، مان پانيان ٿو ته سندس اها راءِ صحيح نه به هجي. ٿي سگهي ٿو ته اهي يا انهن مان ڪي تذڪرا موجود ته هجن، پر جماليءَ کي مطالعي لاءِ نه مليا هجن.

”سيرالعارفين“ ۾ غوث پاڪ سميت ستن سهروردي ۽ ڇهن چشتي مشاهيرن جو احوال آهي. هن تذڪري جي خصوصيت ان جو شاهڪار مقدمو آهي، جو سونهاريءَ سنڌ جي هاڪاري عالم، پير سائين حسامالدين شاهه راشديءَ لکيو آهي. ان باري ۾، مترجم ايوب قادري جا اکر هي آهن:

> ”پيـــر صـــاحـــب پنهنجـــي مـقـــدمي ۾ تذڪره سيرالعارفين جي مولف حامد بن فضل الله جمالي جي سيرت ۽ سوانح تي ڀرپور بحث ڪيو آهي ۽ ڪو ڪند پاسو ڇڏيو ئي ڪونهي.“

سنڌ جا اهي عالم، جن کي پير صاحب کي تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ڪندي ڏسڻ جو موقعو ڪونه مليو، سي هاڻي هن مقدمي جي مطالعي مان ئي ان حقيقت جو مشاهدو ڪري سگهن ٿا، ته هو جڏهن ڪو ڪم هٿ ۾ ڪٽندو هو، ته ان تي ڪيڏي نه محنت ڪندو هو.

پير صاحب پنهنجي مقدمي ۾ لکيو آهي ته :

١. شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي جانشين جماليءَ کي 'عوارف المعارف' جو اهو نسخو ڏنو، جو غوث بهاؤالحق ملتانيءَ مطالعي ڪيو هو.

٢. جماليءَ، بغداد ويندي، سنڌ جي سفر ۾، مخدوم بلال سان ملاقات ڪئي ۽ کيس 'عوارف المعارف' جا ڪي سبق پڙهايائين.

٣. سنڌ ۾ "ريل" نالي بستيءَ ۾ هڪ بزرگ جي خاندان سان ملاقات ڪيائين، جو غوث بهاؤالحق ملتانيءَ جو مُريد هو.

٤. مخدوم بلال جي ابدي آرام گاهه واري بستيءَ ۾ حاجي آرام (آدم ؟) نالي هڪ ٻئي بزرگ سان ملاقات ڪيائين، جو پلاءَ جو ڏاڍو شوقين هوندو هو. سو، الاهي ڍڳيون ۽ ٻڪريون ڌاريون هئائين، جيڪي ڪنهن به ڌنار کان سواءِ جهنگ ۾ پيون چرنديون هيون. ڪو به شخص نه ته ڪڏهن ڪا ٻڪري چورائي ويو ۽ نه ڍڳي ڪاهي ويو. حاجي آرام جماليءَ جي وڏي خدمت چاڪري ڪئي ۽ پلاءُ به رڌي کارايائينس.

٥. جمالي جڏهن سنڌ ۾ آيو ته سنڌ جو هاڪارو سمو حاڪم ڄام نظام الدين خان حڪومت ڪري رهيو هو.

پير صاحب جو مقدمو، ضخامت ۾، ١١٤ صفحا آهي. ان جي پڇاڙيءَ ۾ لکيو اٿس ته:

"شيخ جماليءَ جي باري ۾ پاڪستان ۾ جيڪو به مواد ملي سگهيو آهي، سو پڙهي، سندس حياتيءَ جي باري ۾ هي احوال لکيو اٿم. ٿي سگهي ٿو ته هندستان يا دنيا جي ٻين ڪتبخانن ۾، ٻيا به ڪي معلومات جا ذريعا

ملي وڃن، جن جي مون کي خبر ڪانهي ۽ نہ انهن تائين
پهچ اٿم:

"ڪار دنيا ڪسي تمام نہ ڪرد."

جماليءَ کي غوث پاڪ سان خاص اُنس هو، جيڪو سندس تذڪري ۾، غوث پاڪ جي احوال پڙهڻ سان صاف نظر اچي ٿو.

* * *

هندستان ۾ لکيل صوفين جي تذڪرن کان علاوه، سنڌ جي لوڪ ادب جي بيتن ۾ بہ غوث پاڪ جو ذڪر آهي. اهي بيت سنڌن مدح ۾ چيا ويا آهن. سنڌي نثر جي ڪتابن ۾ بہ غوث پاڪ جا حوالا ملن ٿا. پر، سنڌي زبان ۾ مٿن لکيل مستند ڪتاب اجا تائين نہ مون ڏٺو آهي ۽ نہ وري ٻڌو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪي ننڍا مضمون هجن. محترم سرفراز احمد پٺيءَ جي ڪتاب Religious Movements in Sindh in the Pre-Akbar Times جو هڪ باب غوث پاڪ تي آهي، پر اهو ڪتاب اجا ڇپيو ناهي. هڪ هنڌ لکيو اٿس تہ:

"Muhammad Tahir Nisyani writes in 'Tarikh-e-Tahri' that Shaikh Baha al-Din Zakriyya was originally a Sindhi and was born in 565 A.H at سکور Sakur (Sukkur), then migrated to Multan with his other parents, after the downfall of Habbari dynasty of Sindh."

[يعني محمد طاهر نسيانيءَ "تاريخ طاهريءَ" ۾ لکيو آهي تہ شيخ بهاؤالدين زڪريا اصل ۾ سنڌي هو ۽ سنہ ٥٦٥ هجريءَ ۾ سکور (سکر) ۾ ڄائو هو. پوءِ سنڌ ۾ هباري خاندان جي زوال اچڻ ڪري، پنهنجن والدين سان گڏ ملتان لڏي ويو.]

منهنجي پنهنجي راءِ اها آهي تہ غوث پاڪ جي ولادت بابت

اڪثر علماء جو اهو چوڻ صحيح آهي ته پاڻ ڪوٽ ڪروڙ ۾ ڄاوا هئا ۽ شيخ الاسلام، رڪن عالم ملتانيءَ، مشهور سياح ابن بطوطي سان جنهن سنڌ جو ذڪر ڪيو آهي، ان جون سرحدون ملتان ۽ اُڇ تائين هيون.

غوث جي وفات:

غوث پاڪ جي وفات جي سن بابت اختلاف آهي. ”راحت القلوب“ ۾ ٦٥٦ هجري لکيل آهي، ”سير الاولياء“ ۾ ٦٦٧ هجري، ”سفينة الاوليا“ ۾ ٦٦٦ هجري، ”مراة الاسرار“ ۾ ٥٦٥ هجري ۽ ”اخبار الاخيار“ ۾ ٦٦١ هجري لکيل آهي. سندن عرس ٧ صفر تي ٿئي ٿو، سو اهائي صحيح تاريخ ڄڻبي. چنانچه عالمن جي اڪثريت جو رايو آهي ته پاڻ ٧ صفر ٦٦١ هجري تي وفات ڪئي هئائون.

مشاهيرن جي وفات يا ولادت جي باري ۾ اهڙي قسم جا اختلاف هڪ عام ڳالهه آهن. ڏانهن ٻيون به ڪيتريون ئي روايتون منسوب ڪيون وينديون آهن، جي اڪثر ڪري معتقدن جي ذهني پرواز جو ڪرشمو هونديون آهن. مثال جي طور، شاهه پيتائيءَ ڏانهن هڪ روايت منسوب آهي ته پاڻ هالين ويو ته اتان جي ڪن بزرگن ڪيس کير سان ڀريل پيالو موڪليو، جنهن جو مطلب اهو هو ته ”هي شهر درويشن سان اڳيئي ڀريو پيو آهي.“ پيتائي صاحب پيالي جي مٿان گلاب جو گل رکي موڪليو، ته ”منهنجي حيثيت هن گل واري هوندي.“

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائينءَ سان منهنجي محبت هئي، سو ڪانئن اها ڳالهه پڇيم. جواب ۾ چوائي موڪليائون ته ”اها ساڳي روايت مون به ٻڌي هئي، پر پوءِ خبر پيم ته ٻين به گهڻن بزرگن سان منسوب آهي.“

ان ڳالهہ کي ورهيہ گذري ويا. تازو غوث پاڪ جي زندگيءَ جي مطالعي لاءِ ڪي مکيہ تذڪرا ورتم، تہ ڏٺم تہ ساڳي روايت "اخبار الاخيار" ۾، غوث پاڪ متعلق پڻ لکي پيئي آهي.

شيخ عبدالحق محدث دهلوي فرمائي ٿو تہ:

"ڳالهہ ڪندا آهن تہ جڏهن پاڻ بغداد مان ملتان آيا تہ ملتاني صوفين کين کير سان ڀريل هڪ پيالو موڪليو. مطلب ان جو هي هو تہ شهر ملتان ۾ اسان کان سواءِ ٻئي لاءِ جاءِ ڪانهي. شيخ زڪريا، انهن حاسدن جي اشاري ۽ رمز کان واقف ٿي، کير جي پيالي تي گلاب جو گل رکي، واپس ڪيو، جنهن جو مطلب اهو ٿيو تہ ملتان ۾ اسان جو وجود ائين هوندو، جيئن کير تي گل بيٺو آهي."

غوث پاڪ جي وفات بابت بہ هڪ اهڙي روايت مشهور آهي، جنهن مان ظاهر ظهور خوش اعتقاديءَ جي خوشبو اچي ٿي. "درر نظاميءَ" ۾ سندن وفات بابت هڪ ٻي روايت بيان ٿيل آهي، جا معقول لڳي ٿي.

بهرحال، عام مشهور روايت هيءَ آهي تہ هڪ ڏينهن پاڻ حسب دستور حجري ۾ عبادت ڪري رهيا هئا تہ هڪ شخص خط کڻي آيو. صدرالدين عارف خط کڻي حجري ۾ اندر ويو ۽ غوث جي حضور ۾ پيش ڪري ٻاهر نڪتو، تہ قاصد هئوئي ڪونہ. سو، پاڻ وري موٽي حجري ۾ ويو، تہ غوث پاڪ ڪونہ هو. سندن ساهہ جو پکيئڙو پرواز ڪري چڪو هو. اهو لقاءُ ڏسي، صدرالدين عارف ائين سمجهيو تہ "دوست بدوست رسيد"، يعني "دوست وجي دوست سان مليو."

لنواريءَ جي لعل، خواجہ محمد زمان بہ اهڙي ڪا ماجرا من ۾ رکي، فرمايو هو:

اوڏڻ اوري آءُ، توکي لاکي ڪونيو،
لهي تو متاءُ، سندو متيءَ مامرو.

غوث جي وفات جي سلسلي ۾ هڪ بي روايت بہ مشهور آهي، سا هيءَ تہ جنهن وقت پاڻ وصال ڪيائون تہ پاڪ پٽڻ ۾ بابا فريد گنج شڪر بيهوش ٿي ويو. جڏهن هوش ۾ آيو تہ چيائين تہ "برادرم بهاؤالدين زڪريا کي فنا جي هن بيابان مان بقا جي شهر ڏانهن کڻي ويا." پوءِ مريدن سان گڏ، غائبانہ جنازي نماز پڙهيائين.

غوث جا لکيل ڪتاب:

سيد صباح الدين عبدالرحمان لکيو آهي تہ غوث جي لکيل ڪتابن يا 'ملفوظات' جو ڪو پتو ئي ڪونهي. البت پنهنجن ڪن مريدن ڏانهن جيڪي خط لکيائون، سي موجود آهن. ليڪن، محمد نسيم عباسيءَ پنهنجي تحقيقي مقالي ۾ لکيو آهي تہ "سندن ملفوظات 'خلاصة العارفين' نالي سان قلمي ڪتاب جي صورت ۾ پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ موجود آهي." جيڪڏهن اها ڳالهہ صحيح آهي، تہ پوءِ ان قلمي ڪتاب کي سانڍي رکڻ ۾ تہ ڪو فائدو ڪونهي. ان کي سهڻي نموني ۾ ايڊٽ ڪري، ڪڍهوڪو ڇاپڻ کپندو هو! قلمي نسخو بہ پنهنجيءَ جاءِ تي برقرار رهي ها، ۽ ڇپيل نسخو غوث پاڪ جي معتقدن عالمن ۽ تاريخنويسن جي مطالعي لاءِ موجود هجي ها.

غوث پاڪ کان پوءِ جيڪي مشاهير هند سنڌ ۾ پيدا ٿيا، تن جون ملفوظات تہ ڪڏهوڪو ڇپجي ويون. نہ رڳو ايترو پر پاڪستان ۾ انهن جا اردو ۽ ڏيهي ٻولين ۾ ترجما بہ شايع ٿي ويا آهن. غوث پاڪ کي رحلت ڪئي پريا ست سؤ ورهيہ ٿيا، ايڏي عرصي ۾ اهو ڪتاب ڇو ڪونہ ڇپيو، سا ڳالهہ سمجهہ ۾ ڪانہ ٿي اچي. خدا جي فضل سان غوثيہ جماعت جا عقيدتمند هر سال وڏي تعداد ۾ عرس جي موقعي تي ملتان ۾ گڏ ٿين ٿا. هاڻي تہ غوث پاڪ جي نالي تي ملتان ۾ هڪ

يونيورسٽي بہ قائم ٿي آهي. ان کان اڳ غالباً سندن نالي تي هڪ چيئر قائم ٿيل هئي، جنهن جو ڪم ئي تحقيق ۽ تصنيف هوندو آهي. ازانسواءِ، غوث پاڪ جو خاندان خود بہ علم، قلم ۽ ڪتاب جي اهميت کان بخوبي واقف آهي. پوءِ بہ غوث پاڪ جي ملفوظات گمناميءَ ۾ ڇو پئي هجي؟

غوث پاڪ پاڻ داتا گنج بخش هجويريءَ جو ڪتاب ”ڪشف المحجوب“ نقل ڪيو هو، جو سندن تصنيف تاليف جي شوق جو دليل آهي. اهو ڪتاب لاهور جي مولوي محمد شفيع جي فرزند احمد ربانيءَ جي ڪوشش سان هاڻي ڇپجي چڪو آهي. ان جو هڪ نسخو مون کي غوث پاڪ جي سجاده نشين، مخدوم سجاد حسين قريشي صاحب عنايت ڪيو هو. ان کان اڳ، مولوي محمد شفيع جو فرزند احمد رباني صاحب، جو ريلوائيءَ ۾ وڏو عهديدار هو، حيدرآباد آيو هوءِ مون سان ۽ سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سان سنڌي ادبي بورڊ ۾ ملاقات ڪئي هئائين.

تازو، مون هڪ تذڪري ۾، ڪنهن عالم جو ذڪر پڙهيو تہ هن هڪ عمدو ڪتاب لکيو، پر جڏهن پورو ڪيائين، تڏهن خيال آيس تہ پاڻ کان وڏي ڪنهن عالم کي ڏيکاريان تہ ان ۾ ڪا ڀل چڪ تہ ڪانہ آهي. سو، غوث پاڪ کي عرض ڪيائين، جن سندس لکيل ڪتاب جو مطالعو ڪري، تعريف ڪئي تہ عمدو لکيل آهي. سو، غوث پاڪ جهڙي بلند پايہ عالم لاءِ ائين سوچڻ تہ دنيا جي وڏن وڏن علمي مرڪزن ۾ تعليم ورتائون، اسلامي دنيا جي مشاهيرن سان مليا، ”شيخ الاسلام“ جي منصب تي فائز رهيا، هزارين لکين ماڻهن کي ڪانئن هدايت ۽ رهبري حاصل ٿي، بلند پايہ عالمن سان سندن

صحبتون رهيون، پر پاڻ پوءِ به ڪوبه ڪتاب ڪونه لکيائون، اعتبار جهڙي ڳالهه نه آهي.

غوث جو اولاد:

غوث پاڪ کي ست پٽ هئا. وفات کان پوءِ سندن وڏو پٽ، صدرالدين عارف سجاده نشين ٿيو. بين خوبين سان گڏ، سخاوت لاءِ مشهور ٿيو. "خزينة الاولياء" جي مصنف لکيو آهي ته غوث پاڪ جي هر هڪ فرزند کي لکين سونيون اشرفيون والد جي وفات کان پوءِ، ورثي ۾ مليون، پر صدرالدين سڄو ارڪو ترڪو خدا جي واٽ ۾ خيرات ڪري ڇڏيو.

ڪنهن زماني ۾، صدرالدين عارف ۽ ملتان جي حاڪم، شهزادي محمد جي وچ ۾ اختلاف ٿي پيا. ڳالهه ايتري وڌي ويئي، جو شهزادي محمد ملتان ۾ غوث جي درگاهه تي حملي جو ارادو ڪيو. اها خبر باهه وانگر سڄي شهر ۾ پکڙجي ويئي. ڪي ماڻهو مسجدن ۾ امن امان لاءِ دعائون گهرڻ لڳا، ته ڪي وري ترارون کڻي درگاهه جي حفاظت لاءِ پهتا. مولانا نور احمد فريديءَ لکيو آهي ته

> "محمود خان سنڌيءَ، صدرالدين عارف کي ادب سان عرض ڪيو ته 'سائينجن جي اجازت ملي ته سڀ کان اول سنڌي مجاهد شاهي لشڪر جي مقابلي ۾ نڪرن ۽ سرخرو ٿين.' صدرالدين عارف اها ڳالهه ٻڌي پنهنجن سنڌي مريدن جي مٿن تي پيار سان هٿڙا گهمائيندو، غوث پاڪ جي روضي ۾ دعا لاءِ داخل ٿيو."

قدرت خدا جي، جو مقابلي جي نوبت ئي ڪانه آئي. مغلن جي حملي جي اوچتو خبر آئي، سو، شهزادو لشڪر ڦيرائي، اوڏانهن ويو، ۽ مقابلي ۾ مارجي ويو.

صدرالدين عارف اڪثر ڪري، سنڌ جو سفر ڪندو هو، جن ۾ بين مشاهيرن سان گڏ قلندر لعل شهباز به ساڻس گڏ هوندو هو.

وفات کان پوءِ سندن وڏو فرزند رڪن عالم مسند نشين ٿيو. وڏو عالم هو. چوطرف سندس علم ۽ پرهيزگاريءَ جي هاڪ هئي. سنت، سڄي هندستان جو "شيخ الاسلام" ٿيو.

شيخ السلام شاهه رڪن عالم ملتاني پڻ پنهنجي نامور ڏاڏي ۽ والد بزرگوار وانگر، سنڌ جو سفر ڪثرت سان ڪندو هو. هڪڙو سفر خلجي دورِ حڪومت ۾ ڪيائين، جنهن ۾ به قلندر لعل شهباز سائس گڏ هو.

سنڌ ۾ شيخ ريحاڻ نالي هڪ درويش هوندو هو، جو ڏاڍو مشهور هو. جڏهن شاهه رڪن عالم ملتاني سنڌ ۾ آيو ته سندس هاڪ ٻڌائين يا وري قلندر شهباز ساڻس اهو ذڪر ڪيو. بهرحال، ٻئي ڄڻا گڏجي، شيخ ريحاڻ سان ملڻ ويا، جو هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ۾ رهندو هو. هنن ٻنهي بزرگن کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. ڪجهه دير تائين تنهي پاڻ ۾ روح رهاڻ ڪئي. بعد ۾، اهو ڳوٺ اول رڪن پور ۽ پوءِ رڪن جي نالي سان مشهور ٿيو. اڄا تائين موجود آهي. دادو ضلعي ۾ پياري ڳوٺ ريلوائي اسٽيشن کان پاٽ ويندڙ رستي تي آهي.

سنڌ ۾، ان زماني ۾، ٻيو هڪ بزرگ شيخ بوسن نالي هوندو هو، جو غوث پاڪ جو مريد هو. جڏهن شاهه رڪن عالم ملتاني سنڌ جي سفر تي هو، ته ڪيس ماڻهو موڪليائين. شيخ بوسن ته وفات ڪري ويو هو: سندس به فرزند نصير ۽ امام پيغام ٻڌي، شاهه رڪن عالم ملتانيءَ سان اچي مليا. هو ڪين ملتان ساڻ وني آيو، ۽ شهر جي اتر ۽ اوير ۾ زمينون ۽ باغ ڏنائين. سندن اولاد

محنت ڪئي، زمينون آباد ڪيون. هاڻي اهو سنڌي خاندان "حاجي" سڏبو آهي. وڏو ديندار آهي ۽ اينرو آسودو آهي، جو رڳو ملتان شهر ۾ نه پر سڄي ضلعي ۾ مشهور آهي.

مولانا نوراحمد فريديءَ پنهنجي ڪتاب "شاهه رڪن عالم ملتاني" ۾ بين به ڪيترين سنڌي ذاتين ۽ خاندانن جو ذڪر ڪيو آهي، جي غوثيه درگاهه مان مستفيد ٿيا. انهن ۾ خاص طرح جويا ذات جي ماڻهن جو ذڪر ڪيو اٿس، جي سنڌ ۽ پنجاب ۾ پکڙيل آهن ۽ شاهه رڪن عالم مسلمان ڪيا هئا.

غوث جو سنڌ تي اثر:

غوث پاڪ تقريباً سؤ سالن جي ڄمار ماڻي. طبعي لحاظ کان اها ڀرپور زندگي چئبي ۽ معنوي لحاظ کان اينرو چوڻ ئي ڪافي ٿيندو ته تاريخنويس سندن دور کي "سڀ کان سنو دور" ڪوٺيو آهي.

وقت هر ڳالهه جي وڏي پرک آهي. غوث پاڪ پنهنجيءَ حياتيءَ جو وقت اهڙو ته سجايو گذاريو، جو وفات کان پوءِ، ستن سَوَن سالن جو ڊگهو عرصو به سندن عِلمَ ۽ عَملَ جي سهڻن نقش ونگارن کي نڪي ته تاريخ جي ورقن تان ميساري سگهيو آهي ۽ نه وري ماڻهن جي دلين مان مٽائي سگهيو آهي. سنڌ ۾ "غوث جا دمبا" انهيءَ حقيقت تي شاهد آهن.

شيڪسپيئر ٽن ڳالهين کي ڪامياب زندگيءَ جو ڪليو قرار ڏنو آهي : Love, Honour and Troops of Friends پٽائيءَ جي نگاهه اچا به پرپرو پهتي. حضور پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن جي ڪمال ڪاميابيءَ جو ذڪر ڪندي چيائين ته:

بئي ڏنائين، سرايون سيد کي

(يعني قدرت کين ٻئي جهان عطا ڪيا:

هي جهان به ۽ هو جهان به)

غوث پاڪ حضور پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن جي راهہ جو پانڌيئڙو هو. کين زندگيءَ جون مڙئي نعمتون نصيب ٿيون: خدا جي عبادت، خلق جي خذمت، عزتَ ۽ عظمتَ، دولتَ ۽ سخاوتَ، عوام ۽ خواص ۾ مقبوليتَ، بي پناهہ شهرت، دوستن، معتقدن ۽ مريدن جا ڪَٽڪَ ۽ صالح اولاد. ايڏيءَ وڏيءَ شخصيت جي اٿي وڃڻ سان صفن جون صفون خالي ٿي وينديون آهن. ڪنهن ڪنهن خوشنصيب خاندان ۾، عزت ۽ عظمت جي دستارَ، هڪ نسل کان پوءِ ٻئي نسل کي ملندي آهي. ۽ ورلي ڪو ائين ٿيندو آهي تہ اها سعادتَ ٽئين نسل جي قسمت ۾ بہ لکيل هوندي آهي. پر، غوث پاڪ جي متبرڪ خاندان ۾ نور ۽ هدايتَ جا چراغَ، نسل در نسل، روشن رهيا.

سيد صباح الدين عبدالرحمان لکيو آهي تہ "غوث بهاوالحق ملتاني رئيس الاولياءُ هو. سندس وڏو شان هو." حقيقت اها آهي تہ سجو هندستان، پوري اڌ صدي، غوث پاڪ جي فيض ۽ برڪت سان منور هو، پر جنهن علائقي يا سرزمينَ، ڪانئن گهڻي ۾ گهڻو اثر ورتو، سا سنڌ هئي. غوث پاڪ جي اهل سنڌ سان اينتري تہ قربت هئي، جو ڪن تذڪره نگارن کين "زڪريا سنڌي" ڪوٺيو آهي ۽ سنڌ جي ماڻهن جي ساڻن ايڏي محبت آهي، جو ورهين جا ورهيہ ۽ صدين جون صديون ٿر، بر، بيابان، جهنگ، ٻيلا ۽ درياءَ پار ڪري، سندن در تي هر سال حاضري ڏيندا رهيا آهن. امير خسرو عشق ۽ عقيدت جي انهيءَ ڪيفيت کي ڪهڙن نہ سهڻن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي:

من تو شدم تو من شدي،
من تن شدم تو جان شدي،
تا کس نہ گويد بعد ازين
من ديگرم تو ديگري.

●

غوث پاڪ جي مضمون جا حوالا ۽ اضافا

(1) For a long time then, through centuries Brohies, particularly of 'Jhalwan' continue migrating into Sindh, during the winter season. Thus, Sir Dennys Bray says "visiting Sindh winter after winter, he (Brohi) comes to look upon it, as a land of ease, after his own inhospitable mountains." The whole belt (Jacobabad) running through Larkana, finally emerging into Dadu district, became a "BALOCHI-BROHI Belt." According to the 1941 census, Balochi population constituted 23 percent of the total Muslim population of the province of Sindh.

NASSER BROHI: "STUDIES IN BRAHUI HISTORY." pp-96-98

(۲) ڊاڪٽر سرفراز پنيءَ جي تحقيق موجب، خواجه فريد جا وڏا ٺٽي مان لڏي ويا هئا. ذات جا ڪوريجا هئا ۽ سيد انيس شاهه جيلاني (صادق آباد) جي تحقيق موجب، ٻه ٽي سؤ سال اڳ، سنڌ مان لڏي چاچڙان شريف آيا هئا. خواجه صاحب سنه ۱۹۰۱ع ۾ وفات ڪئي.

(3) "SINDH JO AJRAK" BY NOOR JEHAN BILGRAMI.

(4) "As far as written records are concerned, it would appear that poetry in the Sindhi Language was composed as early as the Soomra period (1032-1350). L.H. Advani argues that prior to Sumra rule no specimen of Sindhi poetry has survived. According to him the Sindhi Literature of the Hindu period and pre-sumra period has perished beyond recall." ------ During the Sumra and Samma periods the use of Sindhi Language was encouraged." DURR-E-SHAHWAR SAYED: "THE POETRY OF SHAH ABDUL LATIF" pp- 3-4.

(۵) 'لب تاريخ سنڌ' جي مصنف ان ڪان مختلف اڪر ڪم آندا آهن.

(6) The Origin of Thatta By Dr. N.A.Baloach.

(7) AHMED NABI KHAN: "MULTAN-HISTORY & ARCHITECTURE."

(۸) "لاهور ملتان جي پسگرداين مان هڪ آهي."

(9) The History of ancient Multan remains shrouded in mystery, until the close of the fifth century. A.D. AHMED NABI KHAN: "History & Architecture of Multan". pp-21.

(10) M. H. PANHWAR: "A CHRONOLOGICAL DICTIONARY OF SINDH."

(١١) سيد بابرعلي ملڪ جي امير خاندانن مان هڪ سان تعلق رکي ٿو. سندس وڏو ڀاءُ سيد امجد علي، ايوب خان جي زماني ۾ وزير خزانہ هو. سياستدان ۽ اهل قلم هو. سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائيءَ ۾ سنو رول ادا ڪيائين. تازو وفات ڪئي اٿس. وچون ڀاءُ سيد واجد علي، اداره ثقافت اسلاميہ جو روح روان ۽ وڏو زندهہ دل انسان آهي. سندس اڪيلو پٽ، سيد شاهد علي، اداري جي اسٽئنڊنگ ڪاميٽيءَ جو چيئرمن ۽ پنهنجي والد وانگر وڏو وضعدار انسان آهن. سيد بابر علي ننڍو ڀاءُ آهي. علم ۽ ادب جو سرپرست آهي. هن خاندان جي توجهہ ڏيڻ ڪري ڪيترا اهم علمي ڪتاب، خاص طرح پنجاب جي صوفي شاعرن جا ڪليات ضايع ٿيڻ کان بچي ويا ۽ ڏاڍي سهڻي نموني ۾ شايع ٿيا. پير سائين حسام الدين شاهہ اداره ثقافت اسلاميہ جي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر هوندو هو ۽ مون سان اداري جي ڪم جي ساراهہ ڪندو هو. هاڻي مون کي بورڊ جو ميمبر ڪيو اٿن تہ چئي سگهان ٿو تہ پير صاحب اداري جي جيڪا ساراهہ ڪندو هو، سا حرف بحرف صحيح آهي. افسوس رڳو اهو آهي تہ سنڌ ۾ هاڻي اهڙو ڪوبہ علم پرور خاندان ڪونہ بچيو آهي.

(١٢) پير علي محمد راشدي صاحب هڪ دفعي ڪنهن سنڌي دانشور جو ذڪر ڪندي مون کي چيو تہ ”هائو، وڏو پڙهيو آهي، پر منجهس 'نخ نخستين' گهٽي آهي.“ ڳالهہ ڪيائين تہ 'نصرالله' نالي هڪڙو عالم هو، سو پنهنجي طالب سان گڏ ڪنهن ڳوٺ ۾ مسافر ٿي ويو. اتي جي ماڻهن کين پاڻ وٽ ٽڪايو ۽ نالو پڇيو. عالم سڳوري جواب ڏنو تہ 'نخ نخستين نصرالله' . سندس طالب اهو ٻڌي وائڙو ٿي ويو. ڳوٺ جي ماڻهن سندن سٺي خدمت چاڪري ڪئي. رات خير سان گذري ويئي. صبح ٿيو تہ ٻيئي جڻا پنڌ پيا. وات تي طالب پنهنجي استاد کان پڇيو تہ 'سائين،

رات اوهان پنهنجو نالو سنئون سڌو ڪونہ ڪنيو ۽ وڏي مخرج سان چيو تہ 'نخ نخستين نصرالله' . تڏهن عالم سگوري چيس تہ 'اي درويش! جي مان ائين نہ ڪريان ها ، تہ جنن تي رعب ڪيئن پوي ها!"

(١) مهن جو دڙو: سنڌ جي قديم تهذيب جي هن يادگار جي نالي جي صحيح خبر ڪانهي. اڳي ان کي 'موهن جو دڙو' لکندا هئا. پر پاڪستان کان پوءِ ان کي هندڪو نالو سمجهي، 'مئن جو دڙو' لکڻ لڳا. هڪ دفعي مون عبدالله چنا صاحب سان اهو ذڪر ڪيو. چنا سنڌ جا قديم رهاڪو آهن. چچ نامي ۾ بہ سندن ذڪر آهي. مرحوم جي سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب ۾ وڏي دلچسپي هئي. چيائين تہ انگريزن جي حڪومت ۾ هڪ دفعي ان پاسي ضلعي عملدار تيس. نالي جي پڇا ڳاڇا ڪيم. تہ جي ماڻهن چيو تہ اسان ان کي 'مهين جو دڙو' ڪوٺيندا آهيون.

ساڳي ڳالهہ مون سان پنهنجي ڳوٺ جي ماڻهن بہ ڪئي. اسان جو ڳوٺ آڳرا ڪنڊياري تعلقي ۾ آهي. درياهُ ان کان چار پنج ميل اتر ۾ وهي ٿو. اونهاري جي مند ۾ تہ ويجهو وهي ٿو. درياءَ جي پرئين پار لاڙڪاڻو ۽ دادو ضلعو آهن، جتي آڳرن جا بہ تي ڳوٺڙا آهن، جن جي رهاڪن سان اسان جي ڳوٺ جي ماڻهن جون مٽيون مائٽيون آهن. سو هونئن تہ پاڻ ۾، سڄو سال پيا ايندا ويندا آهن. ليڪن، مناسب مند ۽ موسم ۾، اسان جي ڳوٺ مان ڪٽڪ جون ڳوٺيون ڪٽي پار ويندا آهن ۽ موت ۾ اتان وري چانور آڻيندا آهن. هڪ دفعي، مون پنهنجي ڳوٺائيءَ کان پڇا ڪئي تہ چيائين تہ "اسان سياري جي مند ۾، درياهُ ٽپي پار ويندا آهيون ۽ 'مهين' تي وڃي لهندا آهيون."

عبدالله چنا صاحب ۽ پنهنجي ڳوٺائيءَ جون اهي ڳالهيون ٻڌي،

مون ٻيڙي فقير کان پڇيو تہ 'اهڙو ڪو بيت آهي، جنهن ۾ 'مهين' لفظ آيو هجي؟' هڪڙو بيت ٻڌايائين جنهن جي پوئين سٽ ياد اٿم:

"سي ئي ماءُ مُحنِ، سي ئي راحت رُوحَ جي"

سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي ۽ فارسي اکر ڳاٽاٽي کان ٻاهر آهن، پر عام ماڻهو اڪثر ڪري، جڏهن انهن کي استعمال ڪندا آهن، تہ سندن اصلوڪو عربي يا فارسي اُچار بدلائي، سنڌي ٻوليءَ جو ويسُ پهرائيندا آهن. هن سٽ ۾ 'مُحن' لفظ 'راحت' لفظ جي ابتڙ آيو آهي، جنهن جي معنيٰ وچي ٻيهندي 'ڏک ڏولائو.' سو، پانئجي ٿو تہ هتي 'مَحن' اهوئي لفظ آهي، جيڪو 'رنج و محن' محاوري ۾، عام طور استعمال ٿيندو آهي.

محترم محمد علي جوهر، مهراڻ رسالي ۾، موهن جي دڙي بابت هڪ خط لکي 'موئن جو دڙو' لفظ جو رد ڏنو آهي. وضاحت اها ڪئي اٿس تہ ميرزا قليچ بيگ جي لغات لطيفيءَ ۾ 'مهڻ' لفظ جي معنيٰ آهي عذاب ڏيڻ ۽ فنا ڪرڻ وغيره. ڪاڪي ڀيرومل وري (محن) 'مهن' لفظ جي معنيٰ ڪندي چيو آهي تہ سنڌيءَ ۾ ماهو معنيٰ خون يا ڪوس. ڪي ماڻهو اقت مري ويندا آهن تہ چئبو آهي تہ 'ماهو' ٿيو. ماهو جو بنياد آهي مش ۽ معنيٰ ڪهڻ يا ناس ٿيڻ. 'مهن جو دڙو' معنيٰ 'مات ٿيل يا فنا ٿيل جو دڙو' . جوهر صاحب اهو پڻ چيو آهي تہ بيت ڀٽائي صاحب جو آهي ۽ اتي بہ، موت ۽ تباهيءَ جي معنيٰ ۾ آيو آهي:

ڪهن تان ڪر لهن، ڪر لهن تان ڪهن
سي ئي ماءُ مهن، سي ئي راحت روح جي.

مٿينءَ تشريح موجب، چئي سگهجي ٿو تہ 'مُهين' يا 'مُهن جو دڙو' معنيٰ تہ ڏک ڏولائي وارو دڙو. جي ائين آهي تہ پوءِ

جوهر صاحب جنهن ڳالهہ جو رد ٿي ڏنو، تنهن جي ٻين اکرن ۾ پاڻ ٿي تصديق ڪري رهيو آهي، ڇو تہ 'مهن جو دڙو' يا 'مئن جو دڙو' ڳالهہ تہ وڃي ساڳي ٿي!

پر، منهنجي خيال موجب، ڳالهہ ساڳي ڪانہ ٿي. جيڪڏهن 'مهين جو دڙو' کي 'مئن جو دڙو' ڪوٺڻ صحيح آهي، تہ پوءِ 'ڪاهوءَ جو دڙو'، 'چانهوءَ جو دڙو' ۽ 'جهڪر جو دڙو' نالا ڇو پيا؟ سيئي 'مئن جا دڙا' آهن، ان ڪري ساڳئي نالي سان سڏجن ها. پر، ڪاهو، چانهو ۽ جهڪر تہ اسم خاص آهن!

مان پانيان ٿو تہ 'موهن' لفظ بہ هت اسم خاص آهي. ان جو اُچارُ 'مهن' آهي يا 'مهين' آهي، يا 'موهن' آهي، سا جدا ڳالهہ آهي. پر، آهي اسم خاص. دليل هي آهي تہ 'مهين جي دڙي' کان هڪ سو ميل ڏکڻ اولهہ ۾ 'آمريءَ جو دڙو' آهي. ٽيهارو ورهيہ اڳي، فرانس ۽ اٽليءَ جي ماهرن جي هڪ ٽولي آئي هئي، جنهن انهيءَ دڙي کي کوٽيو. مون سندس رپورٽ جي ڪاپي، ڪراچيءَ واري نيشنل ميوزيم ۾ پڙهي آهي. اصل تہ فرانسيسي ٻوليءَ ۾ آهي، پر ان جو تت ويهن صفحن ۾، ڪتاب جي آخر ۾، انگريزيءَ ۾ ڏنل آهي. منجهس لکيل آهي تہ "آمريءَ جي تهذيب موهن جي دڙي جي تهذيب کان ڇهن سون کان ان سو ورهيہ زيادهہ قديم آهي." ٻئي ڪنهن هنڌ لکيل آهي تہ "موهن جي دڙي جي تهذيب جا معمارَ آمريءَ مان آيا هئا."

آمريءَ ۽ سن کان اٽڪل ويهارو ميل اولهہ طرف، جبلن ۾ رني ڪوٽ جو قلعو آهي، جو پڻ هڪ قديمي يادگار آهي. ٽيهارو ورهيہ اڳ، سائين جي.ايم. سيد مون کي ٻڌايو هو تہ رني ڪوٽ جو پراڻو نالو موهن ڪوٽ آهي ۽ پاسي واريءَ ديهہ جو نالو موهن مڪان آهي. نہ رڳو اينرو، پر رني ڪوٽ کي پاڻي پهچائڻ جو ذريعو هڪ نئن آهي،

جنهن جو نالو نئن رني ڪوٽ يا نئن رني آهي. ليڪن، اڳوڻن ڪتابن ۾ ان جو نالو نئن موهن بہ لکيل آهي. تازو، بدر ابڙي رني ڪوٽ تي تحقيق ڪري، هڪ ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس تہ موهن ڪوٽ، رني ڪوٽ جي هڪ برج جو نالو آهي ۽ رني ڪوٽ جي هڪ حصي کي موهن ماڙي (وادي) ڪوٺين ٿا. نئن موهن جي نالي جي بہ تصديق ڪئي اٿس.

رني ڪوٽ جي نهڻ جو زمانو اسان جي زماني کان موهن جي دڙي کي ويجهو آهي، تڏهن تہ موهن ڪوٽ، موهن مڪان ۽ نئن موهن نالا پيا. عام سمجهہ جي ڳالهہ آهي تہ اهي نالا ڪڏهن بہ تباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ جي معنيٰ ۾ ڪونہ رکيا هوندائون. البت ائين هوندو تہ مهن يا مهين يا موهن نالو، انهيءَ زماني ۾، ڪنهن نہ ڪنهن سبب ڪري، سنڌ ۾ مقبول ۽ مروج هوندو.

(٢) "لب تاريخ سنڌ" جي مصنف لکيو آهي تہ "انگريزن جي حڪومت ۾ سنڌ جي انين ڪمشنر سر وليم ميري ويدر جي حڪومت ۾ روهڙيءَ ۽ سکر جي بندرن تي، ٻيڙين جي عيوض، جهاز مقرر ڪيا ويا، جن ۾ وڏو آرام ۽ ماڻهن جي جان ۽ مال جي سلامتي آهي." سنڌ ۽ ملتان جي وچ ۾ دريائي سفر جو ذڪر ڪندي وڌيڪ لکيو اٿس تہ "ڪمشنر صاحب ڪراچيءَ کان، ڪن معززن سان گڏجي، راقم الحروف کي ساڻ ڪري، ڪوٽڙيءَ پهتو ۽ اتان جهاز تي سوار ٿي، ڏينهن رات سفر ڪندي، ملتان جي پرسان شيرشاهہ بندر تي لنگر انداز ٿيو ۽ پوءِ ريل گاڏيءَ تي چڙهي ملتان آيو". ائين بہ لکيو اٿس تہ "سن ١٨٧۴ع ۾، ڪوٽڙيءَ کان وني ملتان تائين سنڌونديءَ جي ڪاٻي ڪپ سان ريل گاڏي هلڻ شروع ٿي."

(٣) تحفة الڪرام مان چٽو ظاهر ٿئي ٿو تہ ٺٽي جي آبادي انڪري جلد وڌي، جو منجهس ﭙنيور، ديبل، بکار ۽ ٽرڙيءَ نالن سان چئن جدا جدا شهرن مان ماڻهو لڏي آيا. هيءَ ڳالهہ تمام اهم آهي. ان مان صاف ظاهر آهي تہ ﭙنيور ۽ ديبل جدا جدا شهر هئا.

آثار قديمہ کاتي، ﭙنيور جي دڙي جي کوٽائي ڪئي آهي. ﭙنيور جو سنڌ جي تاريخ ۾ وڏو نالو آهي. پر، آثار قديمہ کاتي جي دلچسپي ديبل ۾ هئي. ديبل تہ صدين جي مفاصلي تي لڪو پيو هو. البت، ﭙنيور جو دڙو ڪراچيءَ کان چاليهارميل پريرو، پڪي رستي جي پاسي سان، اکين اڳيان بيٺو ... سو، متس ئي ڪٽي ڪوڏر وهايائون ۽ اعلان ڪيائون تہ "اهو اٿو ديبل جو دڙو."

"ديبل ڪهڙي هنڌ تي هو؟" -- ان باري ۾ علامہ شبليءَ پنهنجي شاهڪار ڪتاب "الفاروق" ۾ لکيو آهي تہ "ﻧﺸﻴﺒﻲ هنڌ تي هو." ميجر ريورٽيءَ پنهنجي ڪتاب THE MEHRAN OF SIND ۾ جاگرافيائي لحاظ کان ديبل جي باري ۾ ڪارآمد معلومات ڏني آهي ۽ محمد حسين پنهور مون سان ان جي تعريف ڪئي آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ديبل تي حيدرآباد دکن جي "اسلامڪ رويو" جرنل ۾ هڪ اهم مضمون لکيو آهي. پير سائين، حسام الدين شاهہ صاحب بہ "جنگ" اخبار ۾ مضمون لکيو آهي، جنهن ۾ ديبل ۽ ٺٽي جو تقابلي جائزو وٺي ڏيکاريو اٿس تہ سنڌ جي تاريخن ۾ ديبل جو نالو ڪيسنائين اچي ٿو، ڪڏهن کان وٺي ديبل-ٺٽو ٻئي نالا اچن ٿا، ۽ ڪڏهن کان وري ديبل جو نالو گم ٿي وڃي ٿو، فقط ٺٽي جو نالو اڳتي نظر اچي ٿو. هڪ دفعي ٺٽي مان پئي موٽياسين، تہ رستي تي مون کي چيائين تہ "پير پٺي وارو دڙو ديبل هجي تہ عجب ڪونهي."

پير پٺي تي جيڪو پٿر جو ڪتبو لڳل آهي، ان تي "پير پٺو

ديبلي' اکر اڪريل آهن. اتي هڪڙيون ڇرون آهن، جن کي ڏاهر جي هاٿين جي چرن سان منسوب ڪندا آهن. هڪ مسجد بہ آهي، جنهن کي محمد بن قاسم جي مسجد ڪوٺيندا آهن.

سو، ديبل، تيستائين، اختلافي موضوع رهندو، جيستائين ان جو صحيح هنڌ معلوم نہ ٿيو آهي.

تازو، ڪراچي يونيورسٽيءَ مان ڊاڪٽر رياض الاسلام جي اداري طرفان، انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتاب ڇپيو آهي، جنهن ۾ ديبل تي ڪارائتي معلومات ڏنل آهي. ڪتاب جو نالو آهي:

THE DUTCH EAST INDIA COMPANY AND "DEWAL -- SIND."

●

سيدعثمان
مروندي
قلندرلعل شهباز

سونهاريءَ سنڌ جي سرزمين تي، الائي تہ ڪيترن زمانن کان ونئي، الله وارن پنهنجا پاڪ پيرَ گهمايا آهن. پر، انهن مڙني ۾، قلندر لعل شهبازُ بين کان ائين ئي منفرد ۽ ممتاز بيٺو آهي، جيئن نيري آسمان جي ڪروڙن تارن ۾ قطب تارو.

هڪ ڀيري حيدرآباد مان ريل گاڏيءَ رستي ڳوٺ پئي ويس. منهنجو همسفر هڪ ڳوناڻو شخص هو، پر ڏاڍو دلچسپ هو. خبر ناهي تہ ڪيئن قلندر شهبازَ جي ڳالهہ نڪتي. چيائين تہ، "سائين، سنڌ جي سمورن اوليائن سندس روضي تي حاضري ڀري آهي."

مون چيس تہ، "ڀتائيءَ بہ؟"

چيائين تہ، "ڀٽائي صاحبَ قلندر شهبازَ جي روضي تي چاليهہ ڏينهن مَنتي ڀري آهي."

'مَنتي ڀرڻ' جو محاورو سنڌ جي ڳوٺن ۾ اڳي عام جام رائج هوندو هو. شايد اڃا بہ هجي. مون پنهنجين اکين سان ڳوٺن ۾ اهڙا ماڻهو ڏٺا، جيڪي روزانو ڪنهن نہ ڪنهن درگاهہ يا مقدس جاءِ، يا عامُ رهگذر تي مَنتي ڀريندا هئا ۽ ان کي خير جو ڪم سمجهندا هئا. ڀانئيندا هئا تہ ڪو واٽهڙو اجارو هوندو، تہ پاڻيءَ ڍُڪ پي، ڪين دعا ڪندو.

پر، ڪنهن درويش جي درگاهہ تي مَنتي ڀرڻ جي اصطلاحي معنيٰ وڃي ٿيندي انهيءَ بزرگ سان پنهنجيءَ عقيدت جو اظهار ڪرڻ. سو، مون ائين ئي سمجهيو، تہ هن يارَ جو مطلب آهي تہ ڀٽائي صاحب بہ قلندر لعل شهبازَ سان صدقُ رکندو هو. ڪجهہ ڏينهن ٿيا، تہ

محبوب صادق نالي منهنجي هڪ عِلم ـ دوستَ، (جيڪو پنهنجي ذنذي روزگار سان گهڻو ڪري، سعودي عرب ۾ رهندو آهي)، ڪراچيءَ ۾ ڪچهري ڪندي، هڪ بيت ٻڌايو ۽ چيائين ته، "ڀٽائي صاحب اهو بيت تڏهن چيو هو، جڏهن پاڻ قلندر شهبازَ جي درگاهه جي مَٽي پريندو هو."

سنت ثي محمڪه اطلاعات حيدرآباد جي طرفان سال ١٩٦٣ع ۾ "نذر شهباز" نالي سان ڇپايل هڪ ڪتابڙو ڏنم، جنهن ۾ به اهڙي ڪا ڳالهه ڪيل هئي. منجهس هڪڙو مضمون ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب جو لکيل آهي. عنوان اٿس "قلندري آستاني تي." ميمڻ صاحب لکي ٿو ته:

"سنڌ جو عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي لعل جي درگاهه جو پانڌيئڙو هو. سنڌ جو محب وطن بزرگُ، مخدوم بلال به ٻيڙيءَ تي چڙهي، سندن زيارت لاءِ ايندو هو. مخدوم جعفر بوبڪن واري جهڙو عظيم عالم به سيوهڻ سرڪار جي سلام تي ويندو هو."

انهيءَ ئي ڪتابڙي ۾، محبوب علي چنا صاحب پنهنجي مضمونَ "قلندر شهباز سيوهاڻي" ۾ وري ائين لکيو آهي ته:

"مخدوم بلال ۽ مخدوم جعفر جهڙا بزرگ روحاني ڪچهريءَ لاءِ قلندر لعل شهباز جي آستاني تي حاضري ڏيندا هئا. ازانسواءِ ٻيا ڪيئي مشاهيرَ ڪانئن مستفيد ٿيا، جن ۾ سيد حيدر سنائي (سائين جي.ايم. سيد جو تڙ ڏاڏو) به شامل هو."

حافظ محمد احسن چنا پنهنجي مضمون ۾ لکيو آهي ته "شاهه صدر لڪياريءَ سان به لعل جون ملاقاتون ٿينديون هيون.

راڻـــي ڀڳوانـــداس وري ساڳئي ڪتـــابڙي ۾ پنهنجـــي مضمـــون ۾ ”قلندر نامه هنديءَ“ جي حوالي سان لکيو آهي تہ:

”قلنـــدر لعل شهبـــاز کان فيض حاصـــل ڪنـدڙن ۾ پير پني ۽ ساجن سوائيءَ جهڙا وڏا بزرگ شامل آهن. سنڌ جي سيني صوفين حضرت شهباز کي پنهنجو روحاني رهبر تسـليـم ڪيـو آهـي. شـاهہ عبــداللطيــف ڀٽـائيءَ، سچل سرمست، بيدل، بيکس، سيد ثابت علي شاهہ، نجفيءَ ۽ فقير خير محمد هيسباڻيءَ سندن مدح سرائيءَ ۾ شعر چيا آهن.“

مون اهي شعر ڪونہ ڏٺا آهن. پر، سترهن ارڙهن سالن جي عمر جو هئس ۽ نوشهري فيروز جي مدرسي هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هئس، تہ سنڌي درسي ڪتاب ۾ خوش خير محمد جي مدح پڙهي، دل تي اهو تاثر وينو، تہ فقير صاحب ڏاڍو ڪو اهلِ دل انسان هو. ان باري ۾، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب لکيو آهي تہ :

”هڪ دفعي سندس پٽ کي ڪنهن سبب ڪري قيد ڪيائون. ان جا بند ڀڄائڻ لاءِ لعل جي در تي دانهن ڪٺي ويو. سئن هٽي سوال ڪيائين تہ:

تـوکي چـوطرف چـوڌاري، نمي ٿي هنـد سنـڌ سـاري
ڪابـل ڪشـمـيـر قنڌاري، بلخ بيحـد سـمـرقـنـدي
نہ گهـرجي ديـر تو هاٽِي، مدد ڪر شاهہ سيوهاٽِي
اچي ٿي سيگهہ مون ساٽِي، ڪڍي ڇڏ قيد مان بندي.

ميمڻ صاحب لکيو آهي تہ خير محمد فقير جو ٻچڙو سنت قيد مان آزاد ٿيو.

هن واقعي جي تاريخي طور تحقيق تہ شايد اجا تائين ڪنهن بہ

ڪانہ ڪئي آهي. سو، چئي سگهجي ٿو تہ عقيدتمند انسانن افسانہ طرازي ڪئي هجي. پر، اهڙا واقعا الله وارن سان گهڻي قدر منسوب آهن. مون بہ هڪ واقعو جلال الدين روميءَ متعلق پڙهيو آهي. ڪنهن زماني ۾ پاڻ وڏي رعب تاب سان رهندو هو. عبا ۽ قبا ڪانسواءِ ٻاهر ڪونہ نڪرندو هو. مريدن، معتقدن ۽ طالبن جا ڪٽڪَ سندس اڳيان ۽ پويان هلندا هئا. فقيريءَ جي لذت اجا ڪانہ چکي هئائين. هڪ ڏينهن مسندِ ارشاد تان درس ويني ڏنائين. هشام ماڻهن جا هجن. روميءَ جي زبان مان علمَ ۽ عرفانَ جا موتي پيا ڇڻن. اوچتو، شمس تبريزي، قاتل، ليڙونُ ليڙَ ڪپڙن ۾، ڪمري ۾ اندر داخل ٿيو ۽ هڪڙي ڪنڊ وٺي ويٺو. روميءَ پرسان رکيل ڪتابن جي ڍير مان ڪو ڪتاب هٿ ۾ کنيو ۽ ڪنهن علمي ڳالهہ جي تاويل ڪئي. شمسَ ڪانئس ڪو سوال ڪيو، جو اعتراض جوڳو هو. روميءَ ڪتاب جي سَنَدَ تي زور ڏيندي، شمس ڏي نهاري چيو تہ "فقيرَ، علمَ ۽ معرفتَ جي هيءَ ڳالهہ تنهنجي سمجهہ کان مٿي آهي."

شمس اهو ٻڌي، ڪتابن جي ڍير ڏي نهاريو، تہ امالڪ منجهانئن دونهان ۽ باهہ جا اُلا نڪرڻ لڳا. اهو ڏسي، روميءَ دانهن ڪئي تہ، "فقيرَ، تو هي ڇا ڪيو؟"

شمس چيو تہ، "اها ڳالهہ تنهنجي سمجهہ کان مٿي آهي."

ٻي روايت هيءَ آهي تہ روميءَ ڪنهن سر سبز چمن ۾، وهندڙ پاڻيءَ جي ڪسيءَ جي پاسي سان درس ويني ڏنو. ماڻهن جي هجوم ۾ شمس بہ ويٺو هو، تنهن ڇا ڪيو، جو اهو ڪتابُ، جيڪو روميءَ بار بار پئي پڙهيو، کڻي، وهندڙ پاڻيءَ جي ڪسيءَ ۾ اڇلايو.

رومي اهو ڏسي گهٻرائجي ويو، ۽ کيس ڪو مجذوب سمجهي، دانهن ڪيائين تہ "درويش، تو هي ڇا ڪيو؟"

شمس ڪسيءَ ۾ هٿ وجهي، ڪتابُ ڪڍي ، ڪيس موٽائي ڏنو.
ـــ مٿس پاڻيءَ جو ڦڙو بہ ڪونہ هو.

هن ڳالهہ ۾ باهہ ۽ پاڻيءَ جون روايتون گڏ آندل آهن. عام طرح باهہ ۽ پاڻي هڪٻئي جو ضد سمجهيا آهن. پر قدرت پاڻيءَ مان بہ باهہ پيدا ڪندي آهي. بادل ۾ بجليءَ جو چمڪڻ عالم آشڪار آهي. سو، حقيقت شايد اجا بہ ڪنهن ٻيءَ طرح هجي. حقيقت جيئن بہ هجي، تاريخي طرح اها ڳالهہ بهرحال ثابت آهي تہ روميءَ تي جيئن ئي شمس جو پاڇو پيو، تہ ڪانئس عَبا ۽ قَبا، مسندَ، ۽ ارشادُ، معتقدَ ۽ مريدَ سڀ وسري ويا؛ جڻ تہ ڪنهن اکين تان پٽي کولي ڇڏيس. حياتيءَ ۾ پهريون دفعو، پنهنجو پاڻُ ڏٺائين ۽ سڃاتائين. شمس کي پنهنجو مرشد ڪيائين ۽ سندس عشقَ ۽ عقيدتَ ۾، دلاويز شعر چيائين. هڪ ۾ تہ ائين بہ چيائين:

مولوي هرگز نہ شد مولائے روم
تا غلامِ شمس تبريزيِ نہ شد
[مولوي پنهنجو پاڻ مولانا رومي ڪونہ ٿيو
جيسين شمس تبريزيءَ جو غلام نہ ٿيو.]

روميءَ جي مثنوي، اسان جو ڀٽائي صاحب، هرهنڌ قرآن ڪريم سان گڏ رکندو هو۽ ڪيس سڪ سان ساري فرمايو اٿس:

طالب ڪٿر سونهن سر، ايءَ روميءَ جي رهاڻ
پهرين وِڃائڻ پاڻُ، پَسَڻُ پوءِ پريَنءَ کي

شمس تبريزي ۽ جلال الدين رومي اسان جي اکين تي. پر، شاهہ ڀٽائي ۽ مخدوم بلال تہ سنڌ جا آفتاب ۽ ماهتاب هئا. جنهن قلندري آستاني تي جلوه افروز ٿيندا هئا، تنهن فقير جو شانُ ڏاڍو ڪو مٿانهون هو.

* * *

سوليءَ سنڌيءَ ۾ قلندر جي معنيٰ ٿيندي اهو شخص، جو هر ڪنهن کان بي نيازُ هجي، مٿس ڪابہ ميار نہ هجي. جنهن جي توڪل خدا تي هجي.

قلندرانہ طريقي سان زندگي گذارڻ سولي ڳالهہ نہ آهي. يونان جي ڏاهي سقراطَ کان جڏهن زندگي گذارڻ جو ڏسُ پڇيائون، تڏهن چيائين تہ، "غلط ڪم نہ ڪجي: صحيح وات تي وک وجهڻ ڪپي."

ڪنهن شخص پڇيس تہ، "پلا ان ڳالهہ جي خاطري ڪيئن ٿئي، تہ غلط وات تي ڪونہ وجي رهيو آهيان؟"

تڏهن سواليءَ کي چيائين تہ، "پاڻ کان پڇي پڪ ڪر، ڇو تہ تنهنجي اندر ۾ قاضي ويٺو آهي."

سقراط سني ڳالهہ ڪئي. ان ۾ وڏي سياڻپ آهي. پر، اصل ڳالهہ قرآن ڪئي. انسان کي سمجهايائين تہ چئہ تہ:

"مون پنهنجو پاڻ انهيءَ ذات ڏانهن متوجهہ ڪيو
آهي، جنهن زمين ۽ آسمانن کي خلقيو آهي."

قلندر ائين ئي ڪندا آهن. ڪنهن جي ڪاڻ ڪونہ ڪڍندا آهن. پلا، جنهن ماڻهوءَ جو منهن ان ئي پَهرَ الله ڏي هوندو، تنهن کي ڪهڙو خوف، ڪهڙي لالچ؟ ڪهڙو شڪ، ڪهڙو شبهو؟ ڪهڙو نفعو، ڪهڙو نقصان؟ ڪهڙو ڊپ، ڪهڙو ڊاءُ — نہ دوزخ جي دڙڪي جي پرواهہ، نہ بهشت جو دم دلاسو.

سنڌ جي صوفي شاعر دريا خان تڏهن تہ فرمايو آهي:

شاهہ حُسُنَ تنهنجي شوق ۾ لاڳاپا ويا لهي
بهشت دلاسو، دوزخ دڙڪو، ڊوهہ ويا سڀ ڊهي

بصري واري بيبي رابعہ هڪڙي ڏينهن بزار مان پئي ويئي:

هڪ هٿ ۾ باهه سان ڀريل ٿانو ۽ ٻئي ۾ پاڻيءَ سان ڀريل پيالو هئس. ڪنهن شخص پڇيس ته، "بيبي صاحبه باهه ۽ پاڻي ڇو کنيا اٿو؟"

چيائين ته "پاڻيءَ سان دوزخ جي باهه وسائڻ ٿي وڃان ۽ باهه سان بهشت کي ساڙي ڇڏيندس ، ته من پوءِ ماڻهو الله جي عبادت، خوف ۽ لالچ کان سواءِ ڪن."

خوف ۽ لالچ کان آجو ٿيڻ قلندريءَ جي نشاني آهي. سو، بيبي رابعه کي قلندرن ۾ ڳڻيندا آهن. قلندرن جو پير سدائين سنئين‌ءَ واٽ تي هوندو آهي. پناڻيءَ جي ٻوليءَ ۾،

"او فائق ۾ فرمان، اوتز ڪنهن نه اوليا."

سيد عثمان مروندي قلندر هو. سندس وڏو شان هو. حسيني سيدن مان هو. دنيا جهانَ جي سيرء سفر کان پوءِ، سيوهڻ ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. خاڪ پاڪ سنڌ ۾ دفن ٿيو. هاڻي، هند سنڌ ۾، قلندر لعل شهباز جي لقب سان مشهور آهي.

•

- ۲ -

قلندر شهباز جو احوال
ڪتابن ۾

هندستان جي اوليائن ۽ اڪابر صوفين جا جيڪي مکيہ تذڪرا آهن، تن ۾ قلندر لعل شهباز جو احوال يا تہ آهي ئي ڪونہ، ۽ جي آهي تہ تمام اختصار سان. مثال جي ڳالهہ تہ شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ جي تذڪري "اخبار الاخيار" کي عالمن مستند مڃيو آهي، پر منجهس قلندر شهباز تي هڪ سٽ بہ ڪانهي. ٻئي طرف انهيءَ ئي دور جي ڪيترن اوليائن تي ڪجهہ نہ ڪجهہ احوال منجهس موجود آهي.

"سيرالعارفين" جو مولف جمالي سنڌ ۾ آيو آهي ۽ بغداد ويندي، مخدوم بلال سان ملاقات ڪئي اٿس. قلندر لعل شهباز جي دوستن، بابا فريد گنج شڪر، غوث بهاوالحق ملتانيءَ ۽ صدرالدين عارف ۽ ٻين ڪيترن بزرگن جو احوال پنهنجي تذڪري ۾ لکيو اٿس، پرقلندر شهباز جي باري ۾ خاموش آهي.

سيد صباح الدين عبدالرحمان پنهنجي تذڪري "بزم صوفيہ" ۾ غوث بهاؤالحق ملتانيءَ، بابا فريد گنج شڪر، صدرالدين عارف ۽ بوعلي قلندر جو ذڪر ڪري ٿو، پر قلندر شهباز جو نالو ڪونہ ٿو ڪتي.

انهن مڙني کان آڳاٽو تذڪرو فريدالدين عطار جو آهي، جنهن ۾ اسلامي دنيا جي وڏن وڏن اوليائن جو احوال آهي. هو غوث بهاؤالحق ملتانيءَ جو همعصر هو، جنهن سان قلندر شهباز جون

رهاڻيون ٿيون. غوث پاڪ ته سندس هم وطن ڪونه هو، پر قلندر شهباز هو. ان زماني ۾ ايران ۽ افغانستان جڻ ته گڏيل ملڪ هو. بنهي ملڪن جون سرحدون اهي ڪونه هيون، جي هاڻي آهن، پر ان تذڪري ۾ به قلندر شهباز يا سندس متبرڪ خاندان ڏانهن ڪو به اشارو ڪونهي.

صدر ايوب خان جي زماني ۾ ٽپال کاتي سنڌي ادبي بورڊ کي خط لکي موڪليو ته "ٽن ماڻهن جي حياتيءَ جو احوال گهربل آهي: (١) قلندر لعل شهباز (٢) شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ (٣) سچل سرمست، جو ته سرڪار کي سندن يادگار ٽڪليون (Postal Stamps) ڪڍڻ جو ارادو آهي. مون پير سائين حسام الدين شاهه سان صلاح ڪئي. چيائين ته "ڀٽائي صاحب ۽ سچل سرمست بابت گهربل احوال ته موجود آهي، البت قلندر شهباز جي باري ۾ مستند احوال ملڻ مشڪل آهي." اسان، جيئن تيئن ڪري، ٽپال کاتي جي گهُر ته پوري ڪئي. ڪين ٽڪلي ڪڍڻي ڪانه هئي، سا ڪانه ڪڍيائون، پر سنڌ جي مڃيل محققَ ۽ مصنفَ جي حيثيت ۾، پير صاحب جي راءِ اسان کي منجهائي وڌو.

عيسوي ويهينءَ صديءَ جي پوئين اڌ واري عرصي ۾ جيڪي تاريخنويسَ سنڌ جي آسمان تي اڀريا ۽ چمڪيا، تن ۾ پير صاحب جو نالو نهايت نمايان هو. ڪانئس اڳ، ٻيا به ٻه ٽي وڏا بزرگ ٿي گذريا هئا، جي آئنده هر دور ۾ به نهايت عزت ۽ احترام سان ياد ڪيا ويندا، مثلاً شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ، مولوي دين محمد وفائي ۽ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي.

مرزا قليچ بيگ مٽني ۾ گهڻا ڪتاب لکيا. انگريزن کيس شمس العلماءَ جو خطاب ڏنو. اهو نه پڇجي، ته ڪهڙي موضوع تي

ڪتاب لکيائين؟ اهو پڇجي ته ڪهڙي موضوع تي ڪونه لکيائين. پر، "قديم سنڌ ۽ ان جي مشهور ماڻهن" تي جيڪو ڪتاب لکيائين، ان ۾ قلندر شهباز جو ذڪر مختصر آهي. مولوي دين محمد وفائي ۽ جي انهيءَ موضوع تي اونهي نگاهه هئي. "تذڪره مشاهير سنڌ" نالي سان اهم ڪتاب لکيائين، جو هاڻي تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. پڇاڙيءَ تي "شاهه جي ڪلام جو مطالعو" نالي سان هڪ سهڻو ڪتاب لکيائين، پر قلندر شهباز تي ڪتاب ڪونه لکيائين. اهو حق حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ ادا ڪيو. "قلندر نامو" (سنڌي) سندس يادگار ڪتاب آهي.

انهي ٽنهي بزرگن جي پنيان ٻه ٻيا وڏا عالم آيا: علامه آءِ.آءِ. قاضي ۽ شمس العلماءُ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو. هونئن، هئا اهي ٻئي ٻه سيوهڻ ـ سرڪار جي پاڙي جا: هڪ پاٽ جو، ته ٻيو ٺلٽيءَ جو، پر ٻئي پڇاڙيءَ ڏي متوجهه ٿيا. قلندر شهباز متعلق خاموش رهيا. علامه صاحب جي ته دنيا ئي ٻي هئي. ڊاڪٽر صاحب ان موضوع تي قلم کڻي ٿي سگهيو، پر همه وقت پڇاڙيءَ ڏانهن متوجهه رهيو. انهيءَ دؤر جي سنڌ جي مايه ناز عالمن ۽ محققن جي لڙهيءَ ۾ ٻه چار ٻيا موتي ٻه آبدار نڪتا. سندن جوت ۽ جمال قائم ۽ دائم آهي. الله پاڪ کين وڏي حياتي ڏئي. سنڌ جي سونهن آهن: هڪ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ٻيو سائين غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب. قدرت مون کي ٻنهي جي قدمن ۾ ويهي اَدبُ ۽ ساڃهہَ سکڻَ جي سعادت نصيب ڪئي. ٻنهي جڻ وٽ علم جا املهه خزانا آهن. پر ڪڏهن ٻه ڪنهن ڪچهريءَ ۾ مون قلندر شهباز متعلق ڊاڪٽر صاحب کان ڪا ڳالهه ڪانه ٻڌي. سائين قاسمي صاحب ته مون سان پهرن جا پهرَ ۽ ڏينهن جا ڏينهنَ يادگار ڪچهريون ڪيون آهن. ساڻس سيوهڻ

جو ذڪر بہ نڪتو. مخدوم بصرالدين جا ڪيئي دلچسپ قصا ٻڌايائين، پر قلندر شهباز جو ذڪر ڪونہ ڪيائين.

انهيءَ دور جو ٻيو بہ هڪ بزرگ هو، جو نسبتاً پاسيرو هو، انڪري جو سندس دلچسپيءَ جو موضوع رڳو سنڌ جي تاريخ ۽ ادب ڪونہ هو. ٻيا بہ گهڻائي شغل هئس، وڏو تاجر هو. سندس نالو غلام علي الله ڏنو هو. پر جيئن سائين غلام مرتضيٰ شاهہ نالو ڪٽبو، تہ گهڻ ماڻهو ڪيس سڃاڻندا، ليڪن جي ڪيس جي.ايم. سيد ڪونبو، تہ هرڪو سڃاڻندو ، تيئن مرحوم غلام عليءَ کي بہ جي. الانا ڪونبو، تہ ماڻهو فوراً ڪيس سڃاڻي وٺندا. ڪراچيءَ جو نيٺ سنڌي باشندو هو. سندس نشست برخواست ۾ سنڌي ڪلچر جي جهلڪَ نمايان هئي. پهريائين لس ٻيلي واريءَ پل جي پرسان البرڪات نالي گهر ۾ رهندو هو، جو پنهنجيءَ جاءِ تي چڱو خاصو ميوزيم هو. رڳو منجهس اڻلڀ ڪتابَ ۽ قلمي نسخا ڪونہ هئا، پر دنيا جهانَ جا نوادرات هئا، جي الائي تہ ڪٿان ڪٿان ڳولي گڏ ڪيا هئائين. البرڪات تي عالمن ۽ اديبن جون نشستون (SITTINGS) بہ ٿينديون هيون. هڪ دفعي، سنڌي ادبي بورڊ ۾ فون ڪيائين تہ "هن ايندڙ آچر واريءَ نشست ۾ سنڌي ادب مرڪزي موضوع آهي، سو ڪي اديبَ نمائندا ڪري موڪليو." جوڻيجو صاحب مون کي ۽ رشيد آخوند کي موڪليو. مجلس ۾ انگريزي ادب جا ماهر، پروفيسر حسن شهيد سهروردي (جو وزير اعظم حسين شهيد سهرورديءَ جو وڏو ڀاءُ هو)، بيگم شائستہ اڪرام الله ۽ اردوءَ جا ڪي سينئر اديب موجود هئا. بحث جو مرڪزي نڪتو مارئيءَ جو مثالي ڪردار هو، جيئن شاهہ ڀٽائيءَ ان کي علامتي انداز سان پيش ڪيو آهي.

سنت، الانا صاحب جو هڪ اهم ڪتاب مارڪيٽ ۾ آيو، جيڪو

قائداعظم محمد علي جناح جي لائيف تي هو ۽ محترمه فاطمه جناح جي چوڻ تي لکڻ شروع ڪيو هئائين. پوءِ ٻيو ڪتاب قومي سورمن تي آيو، جنهن ۾ هوشو شيديءَ کي به شامل ڪيو هئائين ۽ ان سلسلي ۾ مون سان فون تي ڳالهه ٻولهه ڪندو رهندو هو. الانا صاحب سان منهنجا تعلقات ائين آهستي آهستي گهرا گهاٽا ٿيندا ويا. ١٩٨۴ع ۾، مان اسلام آباد بدلي ٿيس، ته هڪ ڏينهن آفيس ۾ سندس فون آيم ته "صبح جو ستين بجي نيرن مون وٽ اچي ڪر."

مون چيو ته "حيدرآباد ۾ اوهان اچڻ شرط فون تي چيو هو ته "ماني تنهنجي گهر جي رڌل پڪل کائيندس. گاڏي به تون ڏيندين. هتِ اسلام آباد ۾ به منهنجو گهر آهي."

چيائين ته، "هاليڊي ان ۾ ترڪيل آهيان. اها به منهنجي پنهنجي هوٽل آهي."

صبح جو ستين بجي نيرن کائي، اسان ڪچهري شروع ڪئي، ته نوين بجي اٿيا سين. انهيءَ عرصي ۾، ڳالهين ڪندي، مون سائين قلندر شهباز جو ذڪر ڪيو ۽ افسوس جو اظهار ڪيو ته "هيڏيءَ وڏيءَ شخصيت تي اسان وٽ ڪوبه مستند مواد موجود نه هجي، رڳو اها ڄاڻ هجي، ته ملتان ۽ سنڌ ۾ آيو. سال به رهيو ۽ وفات ڪيائين."

مون کي اهو احساس هو، ته الانا صاحب آغا خاني خوجو آهي. ڪي ماڻهو چوندا آهن ته قلندر شهباز اسماعيلي هو، سو شايد کانئس ڪو پيرائتو احوال ملي پوي. الانا صاحب خاموشيءَ سان منهنجي ڳالهه ٻڌندو رهيو. جڏهن ڳالهائي بس ڪيم، ته چيائين ته، "يانيان ٿو ته تو قلندر شهباز تي منهنجو ڪتاب ڪونه پڙهيو آهي."

پوءِ ٻڌايائين ته "قلندر شهباز جڏهن اجا اينرو ننڍڙو هو، جو پيءُ

جي چيچ جهلي پنڌ ڪندو هو، تڏهن ڪان ونئي، سنڌ ۾ ايندو هو. هڪ پيرو نہ، ڪيئي ڀيرا آيو. ايراني نار جي رستي سان ايندو هو. ڪيس ست ڀائر هئا. هڪ ڀيڻ سنڌ ۾ پرڻيل هئس. هڪڙي ڀاڻس سنڌ ۾ وفات ڪئي."

ٻيون بہ اهڙيون ڪي ڳالهيون ڪيائين، جي ٻڌي مان تہ وائڙو ٿي ويس! انهيءَ کان اڳ جو ڪجهہ ڪڇان، پاڻ ئي چيائين تہ، "اڄ تہ وڃان ٿو ڪراچيءَ. ايندڙ مهيني جي چوٿينءَ تاريخ، لاهور جي هلٽن هوٽل ۾ منهنجو ليڪچر رکيل آهي. اتان ٿي، اسلام آباد ايندس ۽ تو لاءِ ڪتاب جي ڪاپي کنيو ايندس."

مان ڪو خوش ٿيس. ڪپڙن ۾ ڪونہ ماپان ! پر، چوندا آهن تہ ٻندي جي من ۾ هڪڙي، تہ صاحب جي من ۾ ٻي. ايندڙ مهيني جي چوٿينءَ تاريخ مون کي ڪتاب تہ ڪونہ پهتو، البت اهو اطلاع مليو تہ الانا صاحب هي جهانُ ڇڏي ويو! سندس رحلت جو ٻڌي، ڏاڍو ڏک ٿيو. تمام ڏاڍو ڏک ٿيو. سنڌ ۾ هاڻي الانا صاحب جهڙا ماڻهو ڳهڻا ڪونہ ٿا ملن. سچ چوندا آهن تہ جڏهن ڪو ماڻهو هي جهانُ ڇڏي ٿو وڃي، تڏهن اها ڪنڊ ئي خالي ٿيو وڃي.

مون الانا صاحب جو قلندر شهباز تي لکيل ڪتاب حاصل ڪرڻ لاءِ وڏا وسَ ڪيا. ڊاڪٽر الانا کي عرض ڪيم، عزيزي نفيس احمد شيخ تي بار رکيم ۽ برادرم آغا نور محمد پٺاڻ کي جناب پيار علي الانا وَٽ موڪليم. پر ڪتاب جو پتو ڪونہ پيو.

هڪ ڏينهن شمس العلماءَ ميرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "قديم سنڌ جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" ۾ يا ڪنهن ٻئي ڪتاب ۾ هڪ هنڌ پڙهيم تہ 'هن شهر جي پرسان قلندر شهباز جو ڀاءُ دفن ٿيل آهي.'

اهي اکر پڙهي، الانا صاحب جي ڳالهہ وري ياد آئي. اهو بہ ياد آيو تہ پاڻ چيو هئائين تہ "ميريٽ هوٽل منهنجي پنهنجي آهي." سو جناب صدرالدين هاشوانيءَ سان وجي مليس. هڪ دفعي بئي جڻا ايوان صدر اسلام آباد ۾ ڊنر تي گڏ هئاسون. مون کي سڃاڻندو هو، سو محبت سان مليو. ساڻس قلندر شهباز جي ڳالهہ ڪيم. چيائين تہ، "ننڍي هوندي، پنهنجن وڏڙن کان قلندر شهباز جا ڪيئي قصا ٻڌا سين. باقي ڪتاب جي مون کي ڪابہ خبر ڪانهي. اوهان پيار علي الانا کان پڇو ۽ ڪراچيءَ ۾ گارڊن جي پرسان ۽ خوجا جماعت خاني جي ڀنيان اسماعيليہ ايسوسيئيشن وارن سان ملو. اتان ٿي اوهان کي قلندر شهباز جي خبر چار ملندي."

مان آغا نور محمد پٺان سان گڏجي اسماعيليہ ايسوسيئيشن جي آفيس ۾ ويس. اتي شيخ محمد اقبال نالي هڪ بزرگ سان ملاقات ٿي، جيڪو ٽيهارو ورهين کان ايسوسيئيشن سان وابستہ آهي. سڄي ڳالهہ توجهہ سان ٻڌائين ۽ آخر ۾ چيائين تہ، "اصل ڳالهہ اها آهي تہ قلندر شهباز اسماعيلي ڪونہ هو."

•

- ٣ -

حيدرآباد ۾ پنجويھہ تيھہ ورهيہ اڳ، فردوس سئنيما جي پاسي ۾ ’شهباز ريسٽارنٽ‘ هوندي هئي. اتي چاءِ بہ ملندي هئي ۽ ماني بہ. مان ڪڏهن ڪڏهن سير سپاٽو ڪندو اتي ويندو هوس. ريسٽارنٽ جو مالڪ پنجاهہ سٺ ورهين جي پيٽي ۾ هو. پاڻ ۾ ڪجهہ گهائل مائل ٿيا سين تہ ڪچهري ڪرڻ لڳاسين. هو يارُ ڳالهہ ڳالهہ ۾ قلندر شهباز جي ڪانہ ڪا ڪرامت بيان ڪندو هو. هڪ دفعي چيائين تہ "قلندر شهباز تي ڪتاب ڇپايو اٿم." اهو ٻڌي ڏاڍي خوشي ٿي. هفتي کن ۾ مون کي ڪتاب جي ڪاپي تحفي طور ڏنائين. سؤ ڏيڍ سو صفحن جو ڪتاب هو، پر منجهس قلندر شهباز جو ڪو بہ مستند احوال ڪونہ هو. سڄو ڪانئن ڪرامتن سان ڀريل هو. مثلاً، هڪ دفعي شينهن تي سوار هو ۽ نانگ ڇهبڪ وانگر هٿ ۾ هئس. سيوهڻ ۾ آيو تہ پاپي راجا سان مقابلو ٿيس. راجا لشڪر وٺي سامهون ٿيس، تہ پنهنجو پاڻي پيڻ جو پيالو جو اونڌو ڪيائين، تہ راجا ۽ سندس سڄو لشڪر ان جي هيٺان ائين بند ٿي ويا، جو سندن ڪوڪٽ ئي ٻڌڻ ۾ ڪونہ آيو.

هندستان جي ولين، اوليائن ۽ اڪابر صوفين جا اڪثر تذڪرا اهڙي قسم جي موادَ سان ڀريا پيا آهن. ٻيو تہ ٺهيو ملتان جي ممتاز عالمَ، مولانا نور احمد فريديءَ، "بهاؤالدين زڪريا" نالي سان جيڪو ڪتاب لکيو آهي، تنهن ۾ قلندر شهباز لاءِ هيئن لکيو اٿس تہ:

"حسيني سيد هو. نالو سيد عثمان هئس، ۽ مرند

جي رعايت سبيان المرندي ڪونائيندو هو. متس هر وقت سوچ ۽ استغراق جي ڪيفيت طاري هوندي هئي. جذبي ۽ مستيءَ جي گهٽائيءَ ڪري، شرعي حڪم پورا ڪونہ ڪندو هو. نماز جي تڪبير چوڻ شرط وار وار مان رت وهندو هوس. ملتان جي قاضي قطب الدين ڪاشانيءَ کي جڏهن ان ڳالهہ جي خبر پئي، تڏهن سندس خلاف فتوا جاري ڪيائين. تن ڏينهن ۾ قلندر شهباز کو ملتان جي ويجهو ڪنهن ڳوٺ ۾ رهيل هو. ڪاوڙ ۾ پنهنجيءَ جماعت کي هڪل ڪيائين ۽ شينهن تي چڙهي ملتان روانو ٿيو.

"غوث بهاؤالحق پنهنجي خانقاهہ ۾ ويٺو هو. سندس چوطرف عالمن جو حلقو هو. اوچتو شور ٿيو تہ سنڌ مان عثمان نالي ڪو بزرگ عجب انداز سان اچي رهيو آهي ۽ چوي ٿو تہ 'قاضي قطب الدين ڪاشاني منهنجي حوالي ڪيو نہ تہ ملتان جي سِرَ سِرَ سان ٽڪرائيندس.'

"غوث پاڪ پنهنجي نوجوان پائٽي شيخ حسن کي موڪليو، تہ کين نرميءَ سان سمجهايو.پر، نہ مڙي، تہ جيئن بہ ٿي سگهي، تيئن ملتان کي بچايو."

"شيخ حسن ڏاند تي سوار ٿي، ملتان مان مقابلي لاءِ نڪتو. شيخ عثمان پري کان ڏسي هڪل ڪيس تہ، "او ڇوڪرا، ڏاند پاسي ڪر، نہ تہ هي شينهن پيٽ ڦاڙي ڇڏيندس."

شيخ حسن جواب ڏنس تہ "اوهان پنهنجي شينهن جو خبر گهرو. ڪٿي ائين نہ ٿئي، جو هي ڏاند ڪيس سڱن تي کڻي، چيري ڦاڙي ڇڏي."

شيخ عثمان اهو ٻڌي، اڳتي وڌيو ۽ شينهن کي ڏاند تي حملي لاءِ ڇڏيائين. جڏهن شينهن ويجهو آيو تہ ڏاند کيس سڱن تي کڻي، هڪڙي وڻ جي ٿڙ تي ائين ڪٽي سٽيو، جو مٿو ڦاٽي پيس ۽ اتي جو اتي ڦٿڪي ڦٿڪي مري ويو.

شيخ عثمان شينهن جي مرڻ ڪري باهہ ٿي ويو. گرز کڻي اڳتي وڌيو. ليڪن، شيخ حسن کيس ۽ سندس سڄيءَ جماعت کي قابو ڪري، آڻي غوث پاڪ اڳيان پيش ڪيو. غوث بهاؤالحق مٿس شفقت سان نظر وڌي ۽ فرمايو تہ، "اي لعل شهباز، اڳتي اچ." پوءِ تہ غوث پاڪ کيس ياڪر وجهي اهڙو زور ڏنو، اهڙو تہ زور ڏنو، جو قلندر شهباز فيض ۾ رڱجي، ريٽو لعل ٿي ويو."

•

-٤-

افسانه طرازي انسان جي فطرت آهي. وڏن ماڻهن سان وڏيون ڳالهيون وابسته ڪرڻ، سندن وڏائيءَ جا من گهڙت داستانَ ناهڻ، ساڻن مافوق الفطرت قوتون وابسته ڪرڻ. مثلاً شينهن کي وَهَٽَ وانگر سندن سواريءَ لاءِ استعمال ڪرڻ جو سوچڻ ۽ نانگ کي وري چهبڪ جيان ڪم آڻڻ. افسانه طرازيءَ جا اهڙا نقش ۽ نگار آهن، جيڪي انساني ذهنُ، هر هنڌ، صدين کان چٽيندو رهيو آهي. اها ماجرا رڳو سنڌ تائين محدود ڪونه آهي.

هڪڙي تذڪري ۾ پڙهيم ته، "ڪي درويشَ سيدنا عبدالقادر جيلانيءَ جي درگاهه تي حاضري ڏيڻ ويا. دروازي جي اڳيان ٻه شخص زمين تي ڪريا پيا هئا ۽ بيهوش هئا. درويشن مان هڪڙي صحيح ڪري ورتو، ته هي ٻئي جڻا 'چهل ابدالن' مان آهن، سو مزار شريف تي دعا گهرڻ مهل اها ماجرا سمجهڻ لاءِ عرض ڪيائين. جواب مليس ته، "اهي ٻئي ابدال، روحاني طاقت جي زور تي، روضي جي مٿان اڏامندا ٿي ويا. انهيءَ بي ادبيءَ جي سزا ملي اٿن."

اها ڳالهه پڙهي مون سوچيو ته روزانو الائي ته ڪيترا هوائي جهاز بغداد جي مٿان اڏامندا رهن ٿا، پر ڪين ته انهيءَ بي ادبيءَ جي ڪا به سزا ڪانه ٿي ملي!

گلف جي جنگ کان پوءِ، هاڻي بغداد جي حالت اها آهي ته يورپي طاقتن عراق جي اقتصادي ناڪيبندي ڪئي آهي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته معصوم ٻارڙا، دوائن ۽ کير جي خوراڪ نه ملڻ ڪري اسپتالن ۾ ڦٿڪي رهيا آهن. اهڙا ڪي لونءَ ڪانداريندڙ نظارا

بي.بي.سيءَ جي پروگرامن ۾ تي. ويءَ تي ڏيکاريندا رهندا آهن، پر پوءِ بہ بغداد جي ڪنهن بہ وليءَ جي روح کي اجا تہ ڪو جهوڳو اچي ئي ڪونہ ٿيو.

مغربي ذهنُ، جيڪو روحاني طاقتَ بدران، عَقُلَ جي زور تي سڄيءَ دنيا تي حڪومت ڪري رهيو آهي، سو مسلمان مشاهيرن جي تذڪرن ۾ الف ليليٰ جا داستان پڙهي، حيرت ۾ پوي ٿو. ڪيس اها ڳالھ اصل سمجھ ۾ نٿي اچي تہ اسان پنهنجن مشاهيرن جي نقشِ قدم تي هلڻ بدران، ڪين پنهنجين ذاتي غرضن ۽ مطلبن حاصل ڪرڻ جو ذريعو ڇو ٿا سمجهون؟ پنهنجن مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ عقل کم ڇو نٿا آڻيون؟

سنہ ١٩٥٣ع ڌاران، ڊاڪٽر ائڊرين ڊيوآرٽ حيدرآباد جي ڦليليءَ واري ڪاليج ۾ اسان جو پرنسيپال هوندو هو. گوا جو باشندو هو، پر سنڌ سان محبت هئس، جو سڄي عمر منجهس گذاريائين. پوئينءَ عمر ۾ بہ ڪتاب لکيائين:

1. EARLY BRITISH CONTACTS WITH SIND
2. SEHWAN AND OTHER SKETCHES

پوئين ڪتاب ۾ لکيو اٿس تہ جيڪڏهن ڪو چورُ ڪنهن شخص جي رڍ يا ٻڪري ڪاهي ويندو آهي، تہ مظلوم شخص قلندر شهباز جي درگاھ تي دانهن ڪٽي ويندو آهي. اهڙيءَ ريت ڪانئس روحاني معاملن ۾ دستگيري ونڻ سان گڏ، پاڳين ۽ چورن جي معاملن نبيرڻ ۾ بہ مدد ورتي ويندي آهي.

ڊاڪٽر ڊيوآرٽ جو اهو مشاهدو مطالع ڪرڻ تي مون کي ياد آيو، تہ هڪ دفعي حيدرآباد مان ڳوٺ پئي ويس. ڀٽ شاھ وتان لنگهيس، تہ روضي تي حاضري ڏيڻ ويس. شاھ سائينءَ جي مزار مبارڪ وٽ دعا گهريم ۽ پر واريءَ مسجد ۾ نفل پڙهيم. موٽڻ مهل،

پت تي، پينسل سان لکيل ڪن سٽن اکرن تي نظر پيم. ويجهو وڃي چتائي ڏٺم، ته هيئن لکيل هو:

"شاهه پتائي، هاٿي، مهرباني ڪري، ديدار
جي پين سان منهنجي شادي جلدي ڪراءِ."

* * *

علي بن عثمان هجويري، جيڪو "داتا گنج بخش" جي شاهاڻي خطاب سان هنڌين ماڳين مشهور آهي، سو، شايد، پهريون پهريون ولي الله آهي، جيڪو مسلمان ملڪن مان هندستان آيو. لاهور ۾ ئي عمر گذاريائين ۽ وفات ڪيائين. بيشمار ماڻهو سندس اعليٰ اخلاق کان متاثر ٿي مسلمان ٿيا. مون ڪيترائي پيرا سندس ابدي آرامگاهه تي حاضري ڏني آهي. ملڪ ۾ ٻيءَ ڪنهن به درگاهه تي ماڻهن جا ايڏا ميڙ مشڪل نظر ايندا. جمعي رات ته ايڏي پيهه، جو مزار تائين پهچڻ ئي مشڪل!

داتا گنج بخش پنهنجيءَ پرهيزگاريءَ ڪري حياتيءَ ۾ ئي ملڪان ملڪ مشهور ٿي ويو هو. هڪڙي پيري، ڪو شخص پري کان پنڌ ڪري وٽس آيو ۽ پورا پنج ورهيه سندس خدمت ڪندو رهيو. پوءِ هڪ ڏينهن ڪانئس موڪل گهريائين.

داتا گنج بخش پڇيس ته، "ابا، سدا وڄ، پرخير ته آهي؟"

چيائين ته، "سائين، مان اوهان جو نالو ٻڌي، ڏاڍو پري کان پنڌ ڪري آيو هئس، ته پهنجل شخص آهيو. ڪانيءَ ڪرامت جا صاحب آهيو، پر پورن پنجن سالن ۾ مون ته اهڙي ڪابه ڳالهه ڪانه ڏٺي. سو، لاچار هاڻي موٽي ٿو وڃان."

داتا گنج بخش اها ڳالهه ٻڌي ڪا گهڙي ته خاموش ٿي ويو، پوءِ پيار سان چيائينس ته، "ابا، انهن پنجن سالن جي عرصي ۾ تو مون

ڪي ڪڏهن بہ ڪوڙ ڳالهائيندي ٻڌو؟"

چيائين تہ، "نہ، سائين"

داتاگنج بخش چيس تہ، "ڀلا، تو مون کي ڪنهن سان ڪابہ چالاڪي ڪندي ڏٺو؟"

چيائين تہ، "نہ، سائين."

داتا گنج بخش چيس تہ، "تو مون ۾ ڪابہ لالچ ڏٺي؟"

چيائين تہ، "نہ، سائين."

داتا گنج بخش چيس تہ، "پنج ورهيہ چڱو ڀڳهو عرصو آهي. تو مون کي جاڳي واٽي ڪڏهن بہ روزو ۽ نمازَ قضا ڪندي ڏٺو؟"

چيائين تہ، "نہ، سائين."

داتا گنج بخش چيس تہ، "ابا، پوءِ ائين سمجهہ تہ مان سادو سودو مسلمان آهيان. مون وٽ ڪابہ ڪاني ڪرامت ڪانهي. وٺي تہ ٽڪُ، وٺي تہ موتي وڃ."

* * *

ماٺهوءَ کي اوليائن ڏانهن کهڙيءَ نيتَ ۽ مُرادَ سان وڃڻ کپي، اها ڳالهہ سمجهڻ لاءِ داتا گنج بخش جو گفتو سونن اکرن ۾ لکڻ لائق آهي. پر بدقسمتيءَ سان اسان جو اوليائن ڏانهن پنڌُ رڳو انهيءَ مطلب لاءِ هوندو آهي تہ، "لوح محفوظ جو لکيو بدلائي بہ اسان کي مڙئي هي ڪم ڪرائي ڏيو." اسان جو سڄو زور سندن ڪانيءَ ڪرامت تي هوندو آهي تہ 'ٻڏل ٻيڙا ترندا اچن.' پر فارسيءَ ۾ چوندا آهن تہ 'پيرَ پاڻ ڪونہ اڏامندا آهن، مريد کين اُڏائيندا آهن' ، يعني ساڻن ڪوڙيون ڪرامتون منسوب ڪندا آهن.

عراقَ جي ڪنهن پير لاءِ ڪتاب ۾ پڙهيم تہ هڪڙي بادشاهہ

* سيد صاحب تازو ٽريفڪ جي هڪ حادثي ۾ هندستان ۾ وفات ڪئي.

سندس دعوت ڪئي. جڏهن محل ۾ آيو، تہ بادشاهہ وڏي ادب سان ڪيس انهيءَ ڪمري ۾ وٺي ويو، جنهن ۾ دعوت جو انتظام ٿيل هو. منجهس هڪ سهڻو غاليچو وڇايو پيو هو، جنهن جي وچ ۾ سونهري تارن سان شينهن جي تصوير نهيل هئي. پر، بہ شينهن ٻيلي ۾ پلا ڪيئن نهن، سو پير کي شينهن جي شڪل ڏسي ڏاڍو غصو لڳو. تصوير کي لت هڻي چيائين تہ، "خدا جي حڪم سان اٿي کڙو ٿيءُ." جڏهن ڪجهہ بہ ڪونہ ٿيو، تہ ٻيهر تصوير کي لت هڻي ڏاڍيءَ ڪاوڙ مان چيائين تہ "منهنجي حڪم سان اٿي کڙو ٿيءُ."

غاليچي تي ڇاپيل شينهن سچي پچي شينهن وانگر گجگوڙ ڪري اٿي کڙو ٿيو ۽ چنبو هڻي بادشاهہ کي ماري وڌائين.

بادشاهہ کي پير جي دعوت جو اهڙو عمدو عيوض ڏيئي، غاليچي وارو شينهن وري تصوير ٿي ويو، يا پچ سان نڪاءَ ڪيندو، محلات مان نڪري، جهنگ ۾ هليو ويو، اهو قصو انهيءَ ڪتاب ۾ لکيل ڪونہ هو.

•

- ٥ -

قلندر لعل شهباز جهڙيءَ مُتَبَرِڪُ شخصيتَ جي زندگيءَ جو پيرائتو احوال قلمبند ڪرڻ تہ ڪنهن ڪان بہ ڪونہ پُڳو. البت، ڏانهن ڪانيون ڪرامتون منسوب ڪرڻ ۾ اڳي بہ ڪونہ گهٽايو هئائون ۽ هاڻي بہ ڪا ڪسر ڪانہ ڇڏي اٿن.

مولانا نور احمد فريديءَ جي ڪتاب ۾، شينهن تي سواريءَ جو داستان مٿي بيان ٿي چڪو آهي. پر، شهباز هوٽل واري جو ڇپايل ڪتاب بہ پڙهڻ وٽان آهي. ڪن ڪتابن ۾ ٻيون ڪي ڪرامتون وڏي شد مد سان بيان ڪيون اٿن. پر، گهڻو زور سيوهڻ ۾ سندن تشريف آوريءَ سان منسوب ڪرامت تي لاتو اٿن، جا مختلف ڪتابن ۽ رسالن ۾، اکرن جي ٿوريءَ گهٽيءَ مٽاسٽا سان، اجهو هيئن لکي پيئي آهي:

"جڏهن سيوهڻ پهتا، تہ سڌو اتي آيا، جتي هينئر سندن درگاهہ آهي. ان زماني ۾ اتي ڪسبياڻيون رهنديون هيون. ان رات جيڪو بہ مرد ڪيسي ۾ چار پئسا وجهي ڪنهن ڪسبياڻيءَ وٽ ويو، سو ٻيڙي ڪم ۾ ڪامياب ڪونہ ٿيو. صبح جو جڏهن مڙني هڪٻئي کي حال احوال ڏنا، تڏهن سمجهي ويا، تہ پڪ ئي پڪ اهو اثر انهيءَ ولي الله جو پيو آهي، جو اڄ سيوهڻ آيو آهي. پوءِ تہ سڀ اچي کين پيرين پيا ۽ توبهہ تائب ٿيا."

* * *

نرالي نوع جي هيءَ ڪرامت پڙهي، مون کي ياد آيو تہ هڪ وڏي پرهيزگار شخصَ ۽ هندستان پاڪستان جي مسلمانَ عالمَ

سيد صباح الدين، عبدالرحمانَ* مون سان ڳالهه ڪئي ته پاڻ جڏهن ارڙهن ورهين جي عمر جو هو، ته اله آباد ۾ پڙهندو هو. اتي هڪ مندر جي هاڪ هئي، جو شهر کان ٻاهرپرو هو. چيائين ته هڪ دفعي دوستن سان گڏجي ڏسڻ ويس. پٿر جو نهيل هو، چوڪنڊيارو هو ۽ ڊگهو ئي ڊگهو، اپو ئي اپو. سڌو مٿي هليو ويو. الاهي ياتري ۽ زيارتي اسان کان اڳي پهچي چڪا هئا ۽ مندر ڏسي رهيا هئا، جنهن جي هڪ پاسي قدرتي نظارا اڪيل هئا، ٻئي پاسي قسم قسم جا پکي هئا، ٽئين پاسي گل، ٻوٽا، وڻ ٽڻ نهيل هئا ۽ چوٿين پاسي، هڪ چمن ۾، خوبصورت عريان زالون ۽ مردَ رازَ ۽ رمزَ سان هڪ ٻئي کي تڪي رهيا هئا. مون مندر جي مهنت کي پاسيرو وٺي پڇيو ته "مندر ته پاڪ جاءِ آهي، عبادتگاهه آهي. هتي هي قبيح منظر ناهڻ ۾ ڪهڙو راز آهي؟" چيائين ته، "جڏهن ياتري مندر ڏسڻ ايندا آهن، تڏهن ان جي هرهڪ پاسي کي چٽائي ڏسندا آهن. اسان جون نگاهون وري سندن نگاهن کي چٽائي ڏسنديون آهن، ته ڪنهن جي دلچسپي ڪهڙي نظاري ۾ آهي؟" جنهن شخص جي جنهن شيءِ ۾ دلچسپي هوندي آهي، اهو ان کي ئي تڪيندو آهي. هر شخص جو پنهنجو پنهنجو ذوق ۽ شوق آهي."

* * *

ابوالڪلام آزاد ڪنهن زماني ۾ احمد نگر جي قلعي ۾ انگريزن جي قيد ۾ هو. اسيري ءَ جي انهيءَ زماني ۾ پنهنجو شاهڪار ڪتاب "غبار خاطر" لکيائين. هڪ هنڌ لکيو اٿس ته :

هڪ ڏينهن ٻن پهرن جو پنهنجي ڪمري ۾ ويٺو هئس، ته بلبل جي صدا ٻڌم:

باز نوائے بلبلان عشق تو یاد می دهد

ڪمري مان ٻاهر نڪري جو ڏسان، تہ گلن جي چمن ۾ بلبل ويٺي آهي. هي علائقو توڙي جو ٿڌو ملڪ ڪونهي، پر مٿاهينءَ تي آهي، سو منجهس پهاڙي بلبل موجود آهي. احمد نگر جي ٻبل، ايراني بلبل وانگر، هزار داستان تہ ڪونہ آهي، پر، رسيلي گلي جي هڪڙي تان ئي ڪا گهٽ نعمت آهي! سو، ٻپهرن جي سبز چيني چاءِ جو آخرين ڍڪ بلبل جي تراني تي پيتم.

ٻئي ڏينهن صبح جو ورانڊي ۾ ويٺا هئاسين، تہ وري بلبل جي صدا ٻڌڻ ۾ آئي. مون پنهنجي ساٿيءَ کي چيو تہ، "بلبل جي صدا ٻُڌ."

تيون ساٿي، جيڪو چمن ۾ پسار ڪري رهيو هو، سو اهي اکر ٻڌي، هلندي هلندي، بيهي رهيو ۽ ڪَنُ ڏئي ٻڌڻ لڳو. پوءِ چوڻ لڳو تہ "قلعي ۾ ڪو چڪڙو اچي رهيو آهي، تنهن جي ڦيٿن جو آواز آهي!"

ابوالڪلام لکيو آهي تہ:

"ٻڌڻ واري جي ذوق تي ويچار ڪريو! ڪيس بلبل جي صدا ۽ چڪڙي جي ڦيٿن جي رين رين ۾ ڪوبہ فرق محسوس ڪونہ ٿو ٿئي!"

* * *

هيءَ ڳالهہ آهي بہ ماڻهوءَ جي ذوق ۽ شوق جي! جنهن ڪور ـ ذوقَ ۽ ڪم ـ فهم شخصَ، قلندر لعل شهباز جهڙيءَ متبرڪ شخصيت جي سيوهڻ شريف ۾ تشريف آوريءَ تي، ڪنهن وڏي واقعي جي ظهور پذير ٿيڻ جو سوچيو، تنهن جي مٿي ۾ "ڪسبياڻين جو ڪاروبار" آيو. ان ۾ حيرت جي ڪا ڳالهہ ڪانهي، ڇو تہ 'فڪر هر ڪس، بقدر همت اوست.' اهڙي قبيح ڳالهہ ساڻن منسوب ڪندي،

انهيءَ نامراد شخص کي ڪوبہ حياءُ ۽ حجاب ڪونہ ٿيو، بلڪ پانيائين تہ اها ڳالهہ ڪري، سندن شانَ ۾ اضافو ٿــو ڪريان!

اهــڙا بَد وضعَ ماڻهو رڳــو انــهــيءَ زمــانــي ۾ ڪونـہ هئا، هاڻـي بـہ جــام آهــن. رات ڏينهن پيا قلندر شهباز تي احسان ڪن. سندن ڪورِ ـ ذوقيءَ ۽ بي حِسيءَ جو ماتم ڪندي، پير علي محمد راشديءَ "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ڪتاب جي ٻئي جلد ۾ لکيو آهي تہ :

"سيوهڻ پراڻو شهر آهي. قلندر لعل شهباز ان جو غيرفاني بادشاهہ آهي. ڪنهن زماني ۾ اتي وڏا وڏا ماڻهو پيدا ٿيندا رهيا. هڪ دنيا پئي اٿلندي هئي. سيوهڻ ڪيترن ئي ڪلچرن جو سنگم هو. انهيءَ سنگم مان سيوهائي ڪلچر اسريو. عرف عام ۾ موالين جو ڪلچر، بي فڪرن جو ڪلچر. سو، هن طرح تہ هنڌ هنڌ ڪافيون يعني ڀنگ جا اوتارا. ڀنگ، چرس، آفيم. ميلي جي موقعي تي ڏيهي پرڏيهي ڪڃرين جا ڳانا.

"ميلي جي موقعي تي قلندر سائينءَ جي شاديءَ جي رسم پوري ڪئي ويندي هئي. ان گهٽتائيءَ پوري ڪرڻ جي جوابداري هندن پاڻ تي کنئي هئي. مينديءَ جا ٿالهہ پري، جلوس ڪري، نڪرندا هئا خيالي طرح گهوٽ (قلندر شهباز) کي ميندي لائڻ لاءِ."

"ڪي نوابي نموني جا زميندارَ ميلي جي موقعي تي مَـلَهَـ ونـي، وڏي شان مان سان اچي پرگهٽ ٿيندا هئا ۽ پنهنجيءَ دولت جي نمائش هن ريت ڪندا هئا تہ رپين جون جهوليون ڀري، انـن تي چـڙهي، بزار مان لنگهندا هئا ۽ منيون ڀري رپيا ماڻهن ۾ اڇلائيندا ويندا هئا، تہ جيئن

نالو نڪري. احسانُ قلندر سائينءَ تي ۽ نمائش پنهنجي!

"ڪن ماڻهن جو شڪ هو تہ (اهڙن نوابي زميندارن ڪي) ڪجرين جي لونجهہ بہ لڳل هوندي هئي، چو تہ ميلي واري موقعي تي، گهڻيون ئي نالي واريون ڪجريون اچي سيوهڻ ۾ ديرو دمائينديون هيون."

لعل جي ميلي جو هيءَ ذڪر پڙهي،جنهن شخصَ قلندر شهباز جي سيوهڻ ۾ تشريف آوريءَ تي "ڪجرين جي ڪاروبار" کي "ٻنجو اچڻ" جي ڳالهہ هُلائي هئي، سو راشدي صاحب جو لکيل اهو احوال پڙهي، خبرناهي تہ هاڻي ڪهڙو نئون قصو هُلائي ها؟

هر انسانُ عزت ۽ محبت جوطالبو آهي. ڪسبياڻيءَ جو ڪم جسم فروشي آهي. وچ بازار ۾ ڪير ويهي پنهنجي عزت وڪڻندو؟ اهوئي جيڪو بکيو ۽ بيوس هوندو. تڏهن تہ سنڌ جي ڏاهن چيو آهي: "بک بڇڙو تولُ، داناءَ ديوانا ڪري."

ڪنهن شهر جو حاڪمُ ڪسبياڻين تي اچي ڪاوڙيو. ڪين ڪوبہ آبروءِ وارو روزگار تہ مهيا ڪري ڪونہ ڏنائين، پر مٿانئن رات ڏينهن پادر جو وسڪارو پيو پوي! ڏاڍيون ڦاٿيون. هڪ ڏينهن پنهنجي ڏُکَ ۽ ڏُکَ جو ماتم ڪرڻ لاءِ جلوس ڪڍيائون. چون ٿا تہ جڏهن حاڪم جي محلات وٽان لنگهيون، تڏهن حافظ شيرازيءَ جو هي شعر سندن چپن تي هو ۽ اکين ۾ ڳوڙها:

در کوئے نیکنامی مارا گذر ندادند
گر تو نمی پسندی تغییر کن قضارا

[نيڪناميءَ جي گهٽيءَ مان اسان جو لنگهڻ پاڻ پسند ڪونہ ڪيائون.

توکي اسان جي روش پسند ناهي، تہ قضا کي بدلاءِ]

* * *

پراڻن تذڪرن ۾ قلندر سائينءَ ڏانهن ہي روايت هيءَ مشهور ڪئي اٿن تہ سدائين سوچَ ۽ استغراق جي عالم ۾ هوندا هئا، سو روزي نماز جو پورو خيال ڪونہ رکندا هئا. البت، ڀنگ جام پيئندا هئا. ان سلسلي ۾، تذڪرة الانساب، رياض الاولياء، تذڪرة الفقراء، برڪت الاولياء، اخبار الاولياء ۽ تاريخ الاولياء جا نالا سند طور ڏين ٿا. ليڪن، "معارج الولايت" واري جا اصل لفظ هي آهن:

وے صاحب ڪمالات ظاهري وباطني و تصرفات صوري و معنوی بود. خوارق و ڪرامات بی اختيار از وی بظهور می آمدند. اصل وے از سندھ است و از سادات عظام حسينی است. نام نامی وے سيد عثمان مريد و خليفہ شيخ الاسلام بهاؤ الدين ذڪريا ملتانی است. چون جذب و مستی بغايت داشت پابند احڪام شرع نبود. لباس سرخ داشتيے و خطاب شهباز از پيشگاہ پير روشن ضمير بوے عطا شد در ميان خلق بسبب طريق ملاميۃ وے بحضرت شهباز قلندر اشتهار يافت -

هائي، هن اقتباس ۾ 'ڀنگ پيئڻ' جي تہ ڳالهہ ڪانهي! پر، تنهن هوندي بہ ڪن ڪتابن ۾ جو ڀنگ جي روايت بيان ڪئي اٿن، تہ ان تي بہ ويچار ڪجي تہ خبر پوي تہ مجهس ڪيتري قدر حقيقت آهي يا اها بہ رڳو افسانہ طرازي آهي!

چوندا آهن تہ ماڻهو سڃاڻبو آهي پنهنجي سنگت ساٿ سان. قلندر شهباز جا هندستان ۾ اچڻ ڪان پوءِ، جن بزرگن سان گهڻي ۾ گهڻا لڳ لاڳاپا ٿيا، تن ۾ غوث بهاؤالحق ملتاني، بابا فريد گنج شڪر

۽ سيد جلال سرخ بخاريءَ جا نالا مشهور آهن.

غوث بهاؤالحق سڄي هندستان جو شيخ الاسلام هو. سندس عبادت ۽ رياضت بابت ڪجهه به چوڻ سج کي ڏيئو ڏيکارڻ آهي. ڏانهنِ ڪوبه غير شرعي ڪم منسوب ڪرڻ حد درجي جي بي ادبي آهي. سندن عبادت جو اهو شان هو، جو هڪ ڀيري هڪ رڪعت ۾ سڄو قرآن پاڪ پڙهيائون. سندن حويليءَ جون ٻانهيون به جنڊ پيهڻ مهل، مٺي آواز سان 'ذڪر' ڪنديون رهنديون هيون.

بابا فريد ايڏو ته وڏو اولياءُ هو، جو سندس وفات کان پوءِ، مغلِ اعظم، اڪبر جهڙو هاڪارو مغل بادشاهه وڏي ادب سان سندس ابدي آرامگاهه تي حاضري ڏيڻ ويندو هو۽ ڏيان ۽ ايڪانت ۾ پهرن جا پهر وينو هوندو هو.

بابا فريد انن پهرن ۾ هڪ ويلو ماني کائيندو هو. هڪ ڀيري سندس مريد ڪرڙَ جي ڏيلهَنِ جو ٻوڙ چاڙهيو. ماني کائڻ وبنا، ته بابا فريد چيو ته، "بوئے اصراف مي آيد." مريد ٻاسيو ته "برابر، ٻوڙ لاءِ لوڻ ڪونه هو. سو، پئسي جو لوڻ دڪاندار کان اوڌر تي وٺي آيس، ته توکي سپاٽي ڏيندس." اهو ٻڌي، بابا فريد، مانيءَ مان هٿ ڪڍي ڇڏيو. رُکو سکو ٽُڪر وات ۾ وجهي، پاٽي پي ڇڏيو ۽ چيائين ته: "بابا حياتيءَ تي ڪهڙو ڀروسو! قرض جو بار، سپاٽي تائين ڪيئن کڻبو."

هاٽي، ڪم عقل کان ڪم عقل ماڻهو به سوچي سگهي ٿو ته ايڏا پرهيزگار ۽ عبادت گذار شخصَ، جن جي عبادت ۽ اخلاق کان متاثر ٿي، لکين ماڻهو ابي ڏاڏي جو دين ڌرم ڇڏي مسلمان ٿيا، تن سڄي ملڪ ۾ جيڪو چوٿون يار ڳولهي ڳولهي وجي هٿ ڪيو، سو نماز روزي کي ته ويجهو ڪونه ويندو هو. البت، رات ڏينهن پينگ

وڏي ذوق شوق سان پيئندو رهندو هو!

* * *

قلندر سائينءَ ڏانهن تين ڪرامت هيءَ منسوب ڪئي اٿن ته پاڻ سيوهڻ ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪري، ڪا ايراضي پسند ڪيائون ته ان جو مالڪ اچي نڪتو ۽ ساڻن تڪرار ڪيائين. پاڻ ڪاوڙ ۾ ڪيس لت وهائي ڪڍيائون، سو ٿڏي تي مري ويو. سندس وارثن جڏهن دانهن ڪوڪ ڪئي، ته فرمايائون ته "بابا، مون ته ڪنو ماريو آهي." -- اجا جو وجي قبر کوٽن، ته واقعي مئل شخص جي جاءِ تي ڪنو پوريو پيو آهي.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ پنهنجي ڪتاب 'سوانح قلندر' ۾، هن روايت تي هيٺيون تبصرو ڪيو آهي. لکيو اٿس ته:

> "اهي ڳالهيون ڪنهن عالم، فاضل ۽ اهل الله ڏانهن منسوب ڪرڻ بلڪل غلط آهي. اهل الله ڪنهن جو استحصال نه ڪندا آهن، پوءِ کڻڙي به مذهب جو هجي. هو ته پرمار ۽ ظلم جا مخالف هوندا آهن. انهن ڳالهين جي روشنيءَ ۾ اها روايت جڙتو سمجهڻ گهرجي، جنهن جو حقيقت سان ڪوبه تعلق ڪونهي. اهل الله جي مانَ مرتبي ۽ ڪردار کي سامهون رکي ائين ٿو سمجهي، ته بزرگ جاءِ جي مالڪ کان رضا خوشيءَ سان موڪل وٺي، ان جاءِ تي پنهنجو آستانو اڏيو هوندو."

ميمڻ صاحب عقل ۽ انصاف جي ڳالهه ڪئي آهي ته الله وارن ڏانهن 'خرافات' منسوب ڪرڻ ۽ انهن کي وري سندن پهرين، ٻي ۽ ٽين ڪرامت ڪوٺڻ، حد درجي جي ڪم فهمي ۽ ڪم ظرفي آهي. هونئن به سوچڻ جي ڳالهه آهي ته ماڻهو ڪنو ڪيئن ٿي ويندو؟

الله سائينءَ تہ ڪيس انسان ڪري خلقيو هو، پر قلندر شهباز کي ڪاوڙ آئي، سو ڪتو ڪري ڇڏيائينس.

جناب تاج صحرائيءَ تہ "ولين جو ادارو" مضمون ۾ لکيو آهي تہ "اهو هنڌ جتي قلندر شهباز آستانو اچي اڏيو، سو اصل ۾ قديم هندڪو عبادتگاهہ هو. اتي دونهيون دکنديون رهنديون هيون، جن کي مسلمان وري 'عليءَ سائين جو مچ' ڪوٺيندا هئا."

جناب انعام محمد بہ پنهنجي انگريزي ڪتاب ۾ ساڳي اهڙي ڳالهہ ڪئي آهي تہ 'جتي قلندر شهباز جو هاڻي روضو آهي، اتي اڳي شوَ جو مندر يعني هندڪو ـ عبادتگاهہ هوندو هو' سائين جي. ايم. سيد بہ اهائي ڳالهہ ڪئي آهي.

اها ڳالهہ دل سان بہ لڳي ٿي، ڇو تہ ٻين هنڌن تي اهڙا مثال موجود آهن. مثلاً: ملتان ۾ غوث بهاؤ الحق جي درگاهہ پرهلاد جي تاريخي مندر سان گڏوگڏ بيٺي آهي.

مندرن سان گڏوگڏ مسجدون ۽ درگاهون، غوث بهاؤالحق ۽ قلندر شهباز جهڙين تاريخ ساز شخصيتن جا حقيقي ڪرشما ۽ ڪرامتون آهن. پر، تذڪري نگارن انهن تي غور ئي ڪونہ ڪيو.

پير علي محمد راشديءَ هڪ هنڌ لکيو آهي تہ "هن دنيا ۾ اڪثريت عقل جي انڌن جي رهي ٿي." تن عقل جي انڌن قلندر شهباز سان انڌيون ۽ اونڌيون ڪرامتون منسوب ڪيون، ۽ پوءِ انهن کي اکيون ٻوٽي ڪتابن ۾ نقل ڪندا ويا. هاڻي جو ڪٿي اهي ڪتاب پڙهہ، تہ صورت حال هيئن بيٺي آهي:

١. ڪچرين جو ڪاروبار پهرينءَ رات لاءِ بلڪل بند.
ليڪن، بعد ۾، ميلي جهڙي متبرڪ موقعي ۾ بہ پَڪا ۽ پَڪَن ۾ پدمٽيون موجود.

٢. پنگ جي ڏنڊن ڪوڏن ۽ گهرڙ گهوٽَ جي اڳي بہ عام اجازت ۽ هائي بہ جاري ۽ ساري.

٣. خدا انسان کي "احسن التقويم" ۾ خلقيو هو، پر قلندر شهباز ڪاوڙ ۾ ڪتو ڪري ڇڏيس.

٤. قلندر لعل سڄي عمر، سَتي جَتي ٿي رهيو، پر اها ڳالهہ هندن کي اصل ڪانہ وڻي. تن سندن وفات کان پوءِ، سگهو ئي سندن شاديءَ جو سعيو ڪيو ۽ راشدي صاحب جي چوڻ موجب، "هائي هرسال مينديءَ جي رسم پوري ڪندا آهن."

ڪتابن ۽ تذڪرن ۾، قلندر شهباز سان منسوب اهي ڪرامتون ۽ قصا پڙهي، ماڻهو سوچيندو تہ حافظ شيرازيءَ حق تي دانهن ڪئي هئي:

ما را بہ رندی، افسانہ کردند
پیرانِ جاهل، شیخان گمراه

•

- ٦ -

ڪراچيءَ جي انگريزي اخبار "ڊان" ۾ WORDS OF WISDOM "ڏاهپ جا اکر" عنوان هيٺ بعضي بعضي سهڻيون ڳالهيون نظر اينديون آهن. هڪ دفعي هي گفتو لکيل هو:

RICH IS THE PERSON WHO HAS A PURPOSE IN LIFE

"امير آهي اهو ماڻهو، جنهن جي زندگي بامقصد آهي."

ٻئي دفعي وري انهيءَ عنوان هيٺ هي گفتو نظر آيو:

"ڪرامتون هائي به ٿيو، پر اسان جي
منتن نظر ڪانه ٿي پوي."

قلندر لعل شهباز جي ڪرشمه ساز شخصيت جي حقيقي ڪارنامي ۽ ڪرامت تي ڪنهن جي به نظر ڪانه پئي، ته شو جو مندرُ، قلندري آستانو ڪيئن ٿي ويو، جو ته اله آباد واريءَ عبادتگاهه جي ياترين وانگر اسان جا تذڪري نگار به ڪتابن ۾ پنهنجيءَ پنهنجيءَ پسند جو منظر چِٽيندا رهيا. درحقيقت، دنيا جي ميلي ۾ هر انسان پنهنجيءَ پنهنجيءَ پسند جو منظر ڳولي ٿو.

هائي، هنن غلط روايتن جي گرد ۽ غبار ۾ قلندر لعل شهبازَ جي متبرڪ قدمن جا صحيح نشان ڳولڻُ، انڪري به ڏکيرو ڪم ٿي پيو آهي، جو وقتُ پنهنجي بي رحم دستور موجب، "وُجُودَ" تي "عَدَمَ" جا پَڙن مٿان پَڙَ چاڙهيندو رهيو آهي. قلندر شهباز ڪي هن جهانَ کان پردو اختيار ڪئي، پريا ست سؤ ورهيه ٿيا. ان وچم، پيتائيءَ جي بوليءَ ۾:

لڳي لڳي واءُ، ويا انگڙا ئي لنجي.

سنڌ ۾ انگريزن جي ايامڪاريءَ ۾، علمي لحاظ کان، هڪ تمام

سهڻو ڪم ٿيو. شاهه سائينءَ جي حياتيءَ، ڪلام ۽ پيغام تي گهري تحقيق (IN-DEPTH STUDY) ٿي. شاهه جو پهريون پهريون رسالو، هڪڙي يورپي عالمَ ئي جرمنيءَ مان ڇپايو. ڪا محنت ڪئي هوندائين! سنڌي زبان جي پهريون پيرو، ديارِ غير ۾، ٽائيپ نهرائي هوندائين، ۽ الائي ته ڪيڏا ڪشالا ڪڍيا هوندائين.

انگريزَ ١٩٤٧ع ۾ هتان هليا ويا. اسان جو ملڪ غلاميءَ مان آزاد ٿيو، ۽ پير علي محمد راشديءَ جي لفظن ۾: "هندُ کي سوراجُ ۽ سنڌُ کي پاڪستان جُڙيو." سنڌي ٻولي، ادب ۽ تعليم جي واڌاري واسطي جدا جدا ادارا ۽ يونيورسٽيون ۽ شاهه سائينءَ جي آفاقي ڪلام کي عام ڪرڻ لاءِ خاص انجمنون ۽ مرڪز جڙيا. ڪئين ڪروڙين رپيا خرچ ٿيا. پر، ڪنهن کان به اينرو ڪونه پُڇو، ته ارنيسٽ ٽرمپ جي سنڌ ۽ اهلِ سنڌ تي احسان جي اعتراف طور، سندس ياد ۾ ڪو باوقار جلسو ئي ڪري! بي حسيءَ ۽ بي مروتيءَ جي حد آهي.

· حميت نام تها جس کا، گئی تيمور کے گهر سے

هڪ انگريز ڪمشنر پنهنجيءَ نياڻيءَ جي تعليم ۽ تربيت لاءِ، شاهه سائينءَ جي حياتيءَ جو احوال لکرايو. ٻئي هڪ انگريز اعليٰ عملدار، جنهن سنڌ ۾ نوڪري ڪندي، سنڌي ٻوليءَ تي سٺو ملڪو حاصل ڪري ورتو هو. شاهه سائينءَ جي حياتيءَ، ڪلام ۽ پيغام تي تحقيق ڪري، SHAH ABDUL LATIF OF BHIT نالي سان هڪ اهڙو ته شاهڪار ڪتاب لکيو، جنهن جهڙو ٻيو تحقيقي ڪتاب اڃا ته سنڌ ڪونه لکي سگهي آهي. ڪتاب ڇا آهي جڻ ته شاهه سائينءَ جي زماني جي "سنڌ جي انسائيڪلوپيڊيا" آهي، ۽ سورلي ان کي اهڙن ته دل پڄائيندڙ اکرن ۾ سنڌ جي عوام ڏانهن منسوب ڪيو آهي، جو پڙهه ته اکيون آليون ٿي ٿيون وڃن. پر، سنڌ جي ڪنهن به عالم يا اديب کي

اها توفيق ڪانہ ٿي، جو پنهنجو ڪتابُ سورلي ڏانهن منسوب ڪري.
”جي وَڏَ جن سونهن، سي وَڏَ سي ئي ڪن.“

سورلي نوڪريءَ مان رٽاير ڪيو، تہ ست سمنڊ پار بہ سنڌ ۽ ڀٽائيءَ کي ڪونہ وساريائين. روڊيشيا ۾ گهرڙو ڪري وهڻ ڪان پوءِ، سڄيءَ دنيا جي اڍائن هزارن ورهين جي چونڊ ”غنائيہ شاعري“ * (LYRICAL POETRY) تي (MUSA PARVAGUNIS) نالي سان ہيو عمدو ڪتاب لکيائين، جنهن ۾ دنيا جي اعليٰ ڪان اعليٰ شاعرن سان ڀيٽ ڪري، ڀٽائيءَ کي پهريون نمبر ڏنائين. سندس اصل انگريزي لفظ هي آهن:

"BUT TO ME IN THIS GATHERING OF EXCERPTS FROM THE WORKS OF THIRTEEN REAL POETS, SPEAKING SIX DIFFERENT LANGUAGES, THE FIRST PLACE GOES TO SHAH ABDUL LATIF OF SINDH"

[پر، منهنجي خيال موجب، (دنيا جي) تيرهن سچن
شاعرن مان، جيڪي ڇهہ مختلف ٻوليون ڳالهائن ٿا،
پهرئين نمبر تي سنڌ جو شاهہ عبداللطيف اچي ٿو.]

قلندر لعل شهباز تي بہ ڪو ارنيسٽ ٽرمپ، ڪو ڊاڪٽر سورلي تحقيق ڪري ها، تہ غلط روايتن جي گرد و غبار ڦهلجڻ بدران، اڄ جيڪر سندن حياتيءَ ۽ پيغام تي HIGH WAY OF INFORMATION ”معلومات جي شاهراهہ“ جڙي پوي ها.

مٿئين ءَ صورت حال تي ۾، مون کي قلندر شهباز تي سلسلي ۾، جيڪي چار ڇڳيرا ڪتاب اهڙا نظر آيا، تن جو مختصرجائزو وٺي، انگ اکرَ پڙهندڙن جي خدمت ۾، ادب سان پيش ڪريان ٿو، تہ جيئن ڪين سنڌ جي هن ولي الله جي متبرڪ خدو خال جو ذهن ۾ ڪو خاڪو تيار ڪرڻ ۾ مدد ملي.

•

---

* غنائيہ شاعري يعني اهو ڪلام جيڪو ڳائي سگهجي. 'مُغني' معنيٰ ڳائڻو. يورپ ۾ اڄڪلهہ اهڙو شعر بہ لکجي ٿو جيڪو ڳائبو ڪونهي. پڙهبو آهي.

- ٧ -

قلندر نامو سنڌي

هيءَ ڪتاب حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ سنہ ١٩٠٤ع ۾ لکيو ۽ شڪارپور جي ڪتب فروش، منشي پوڪرداس ساڳئي سال شايع ڪيو.

حڪيم فتح محمد سيوهڻ جو وينل هو. سندس شمار ويهينءَ صديءَ جي شروعاتي برک سنڌي عالمن ۽ اديبن ۾ ٿئي ٿو. سنڌي زبان ۾ قلندر نامي سنڌيءَ کان سواءِ ٻيا بہ ڪتاب لکيائين، جن ۾ "حيات‌النبي"، "ميراثي سنڌڙي" ۽ "آفتاب ادب" مشهور آهن. چوٿون ڪتاب "ابوالفضل ۽ فيضي" آهي، پر اهو ننڍڙو آهي. ضخامت جي لحاظ کان وڏي ۾ وڏو "حيات النبي" آهي.

سنڌي زبان ۾، هن وقت تائين جيڪي بہ ڪتاب شايع ٿيا آهن، تن ۾ ٻيو ڪوبہ ڪتاب ڪنهن بہ موضوع تي "حيات النبي" کان وڌيڪ ڪونہ ڇپيو آهي. پهريون ڇاپو تہ الائي ڪنهن ۽ ڪٿي ڇپيو هو. پر، پوءِ جا سڀ ڇاپا سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيا. ڪتاب جي ايڏي مقبوليت ان ڳالهہ جو بہ پڪو پختو دليل آهي تہ سنڌ جي ماڻهن کي 'ڪهڙيءَ اعليٰ ۽ ارفع شخصيت جي ڳالهہ' سڀ کان گهڻي وڻي ٿي:

ما هرچہ دانيم، فراموش ڪردئيم
الا حديث يارْ، کہ تکرار مي کنيم

[اسان جيڪي بہ سکيون ٿا، سو سڀ وساري ڇڏيون ٿا
سواءِ يارَ جي ڳالهہ جي، جيڪا وري وري ڪريون ٿا.]

حڪيم صاحب سٺو اديب بہ هو ۽ هوشيار طبيب پڻ. سيوهڻ

مان لڏي ڪراچيءَ اچي وينو هو، جو سيوهڻ پؤٽو پوندو تي ويو ۽ ڪراچي اسرندڙ شهر جي صورت وٺي رهي هئي. اها ڳالهه حڪيم صاحب جي "مستقبل جي سوچ" جي نشاندهي ڪري ٿي. موصوف راڄنيتي مسئلن يعني ان دؤر جي "امورِ سياست" ۾ بہ گهري دلچسپي رکندو هو. مون سان رحيم بخش سومري صاحب ڳالهه ڪئي تہ، "بابا (خانبهادر الله بخش سومرو، چيف منسٽر سنڌ) مون کي موٽر ۾ ساڻ ڪٺي، حڪيم صاحب جي دواخاني تي هلندو هو. مُلڪَ اڃا آزادي ڪانہ ماڻي هئي، سو پوليس وارا وڏن ماڻهن جي موٽرن اڳيان تونارا وڄائيندا ڪونہ ويندا هئا. ننڍي وڏي وزير جي ڪار بہ بين عام خاص ماڻهن جي موٽرن وانگر پنهنجو پاسو ڏئي رستي سان خاموشيءَ سان لنگهي ويندي هئي. حڪيم صاحب اسان کي ڏسي، دواخاني جي اڳيان آرام ڪرسيون وڇائيندو هو ۽ پنهنجي پائنتي کي چاءِ ناهڻ لاءِ چوندو هو. پوءِ اسان چاءِ بہ پيئندا هئاسون ۽ حڪيم صاحب سان سنڌ جي سياست تي ڪچهري بہ ڪندا هئاسين."

حڪيم صاحب جهڙا بزرگَ پنهنجي عزيز اقاربَ، يارَ دوستارَ، پاڙي پنبي، راڄَ، ترَ، شهرَ ۽ وَطَنَ جي معاملن ۾ گهري دلچسپي وٺندا هئا ۽ هر معاملي ۾ پنهنجو فرض ادا ڪندا هئا. سو حڪيم صاحب اِن ڳالهہ کي پنهنجو فرض سمجهيو، تہ قلندر شهباز جي مقدس حياتيءَ تي ڪتاب لکي، ڇو تہ سندس چوڻ آهي تہ "اڄ ۾ قلندر شهباز تي سنڌي زبان ۾ ڪو بہ ڪتاب ڪونہ لکيو ويو هو."

مون حڪيم صاحب جو ڪتاب پڙهيو آهي. شروع ۾ جناب شيخ عبدالواسع "عبد"، حڪيم صاحب جو 'تعارف' لکيو آهي، جنهن ۾ حڪيم صاحب جي علمي خدمتن سان گڏ ان دور جي ادبي ماحول ۽ سرگرمين جو ذڪر بہ آهي. پر، ڪٿي اشاري سان بہ ائين

چيل ڪونہ آهي تہ قلندر شهباز تي سنڌي زبان ۾ ڪي ڪتاب اڳيئي موجود آهن ۽ هاڻي حڪيم صاحب هي نئون ڪتاب لکي، انهن ۾ واڌارو ڪيو آهي. اها حقيقت بہ ان ڳالهہ جي تصديق ڪري ٿي تہ قلندر نامي سنڌيءَ کان اڳ سنڌي زبان ۾ قلندر لعل شهباز تي ڪوبہ معتبر ڪتاب لکيل ڪونہ هو.

حڪيم صاحب پنهنجي 'پيش لفظ' ۾ چيو آهي تہ کيس گهڻا قلمي ڪتاب دستياب ٿيا، جن مان انتخاب ڪري "قلندر نامو" سنڌي ناهيائين. خاص طرح سان ٽن ڪتابن مان مدد ورتائين. ١.تذڪره مشائخ سيوستان، ٢. قلندر نامو فارسي ۽ ٣. اخبار الاخيار. انهن ٽنهي ۾ قلندر نامي فارسيءَ جي گهڻي تعريف ڪئي اٿس ۽ اهو بہ لکيو اٿس تہ ان جو لکندڙ معلوم نہ آهي. ان روايت کي بہ رد ڪيو اٿس تہ مخدوم عبدالواحد سيوستانيءَ جو لکيل آهي، ڇو تہ منجهس ڪجهہ احوال 'تذڪره مشائخ سيوستان' تان ورتل آهي، جنهن ۾ مخدوم صاحب جي حياتيءَ جو احوال، وفات جي تاريخ سميت ڏنل آهي. حڪيم صاحب اهو پڻ چيو آهي تہ "ڪيترا ڪتاب اهڙا بہ هٿ آيا، جيڪي نامحقق هئا. انهن ۾ هڪ تہ گلستان جيڏو ضخيم هو، پر نامحقق هو." يعني غلط روايتن ۽ ڪوڙين ڪرامتن سان ڀريل هو.

حڪيم صاحب قلندر نامو سنڌي سنہ ١٩٠٤ع ۾ لکيو ۽ ساڳئي سال ان کي شڪارپور جي تاجر ڪتب منشي پوڪرداس شايع ڪيو، جيڪو سنڌي ڪتابن جو واپاري بہ هو ۽ ناشر بہ پڻ. مون سنہ ١٩٤٣ع ڌاران، کيس ڏٺو. اجا ٻار هئس، پر ايترو ياد اٿم تہ سندس دڪان وچ بزار ۾ هو ۽ ان تي گولا (پيترومئڪس) پئي ٻريا. سومهانءَ جي مهل هئي، پر سندس دڪان تي چڱي پيهہ هئي.

بابا سائينءَ کي خليفي نبي بخش جو سرائڪيءَ ۾ سسئي

پنھونءَ جو منظوم قصو ونٽو هو، جو منشي پوڪرداس جو لٿو ۾ ڇپيل هو. اسان ڪي چڱي دير ڪتاب لاءِ انتظار ڪرڻو پيو، جو الاهي ماٺو اڳيئي دڪان اڳيان بيٺا هئا. ان زماني ۾ گهڻا تڻا ڪتاب لٿو ۾ ڇپبا هئا.

منشي پوڪرداس هو تہ ڪتابن جو واپاري، پر واپار جي سانگي سان ئي سهي، سنڌي زبان ۽ ان جي ادب جي تہ وڏي خدمت ڪري ويو. هندستان ۾ منشي نولڪشور اردو ادب جي خدمت ڪئي، تہ اڄ اردو عالم پاڪستان ۾ سندس ساراهہ جا قصيدا ڳائيندا رهن ٿا. پر، اسان وٽ جيڪڏهن ڪتابن ۽ رسالن ۾ هاڻي منشي پوڪرداس جو نالو نشان بہ نظر ڪونہ ٿو اچي، تہ ان ۾ حيرت جي ڳالهہ ڪانهي. احسان جو قدر ڪرڻ لاءِ ماڻهوءَ ۾ شناس جو انگ هئڻ ضروري آهي.

•

- ٨ -

سوانح حيات قلندر

سنڌي زبان ۾ قلندر شهباز تي پهريون پهريون معياري ڪتابُ حڪيم صاحب جو آهي، ته پوءِ اهم ڪتاب "سوانح حيات قلندر" جي نالي سان ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جو آهي. پر ٻئي اڻلڀ آهن. عزيزم الطاف آگري حڪيم صاحب جي ڪتاب جي فوٽو ڪاپي برادرم عبدالقادر جوڻيجي کان هٿ ڪري ڏني، قلندر شهباز تي ٻه ڪتاب ٻيا به ڏنائين، پر چيائين ته رڳو ڪرامتن جا انبار هئا. عزيزم ناشاد وري ميمڻ صاحب جو ڪتابُ، برادرم غلام محمد لاکي کان وٺي موڪليو. اينتري ۾، ميمڻ صاحب به ڪتاب جي ڪاپي موڪلي ڏني، ۽ ٻڌايائين ته "گهڻي عرصي کان ناچاق هئس." مڙني مهربانن علم پروري ڪئي. اها سنڌس سخاوت جي نشاني آهي.*

هندستان جي هڪ سنڌي پروفيسر، مسز روما کي سنڌي ٻهاڪن تي ڪتابَ ڪپندا هئا. "چنيءَ چماهيءَ، مون کي خط پٽ لکندي رهندي آهي، سو اميد رکي، گهُر ڪبائين. مون کيس گهربل ڪتابَ موڪليا. ڏاڍي خوش ٿي. پڇا تي ٻڌايائين ته "اسان حيدرآباد جا سنڌ ورڪي آهيون. اتان سائگان لڏي وياسين، جتان وري ڪجهه سالن کان پوءِ فرانس لڏي آياسين. مان پئرس مان فرينچ ۾ بي. ايچ. ڊي. ڪري رهي آهيان. هاڻي هندستان آيا آهيون، ته مائٽن زور رکيو آهي، ته

* ميمڻ صاحب مون کي ڪتاب موڪليو ۽ سڪ ڀريو خط لکيو. مهينيءَ کان پوءِ خبر پيي ته پاڻ وفات ڪري ويو. ڏاڍو ڏک ٿيو. الله سائينءَ کيس جنت مرحايون ڏي.

سنڌي ڀاڪن تي ريسرچ ڪر. سو ان لاءِ ڪتاب ڪپن. پر، هنن جا سنڌي هندو ڀائي سخت ڪنجوس آهن. مجال جو ڪٿي ڪو ڪتاب ڏسڻ لاءِ ڏين!"

سندس شڪايت ٻڌي افسوس ٿيو. هند جا هندو هجن يا سنڌ جا مسلمان، علم ۾ بخل ته حيرت جهڙي ڳالهه آهي!

سنڌي زبان ۾ قلندر شهباز تي ڳ ٻه ٽي مختصر ڪتاب هجن، سا به حيرت جهڙي ڳالهه آهي! سنڌ جي ماڻهن کي ته لعل سائينءَ سان عشق آهي.

سنڌ ۾ ايامن کان وٺي وڏي ۾ وڏا ميلا ٻه لڳن ٿا: هڪ لعل جو ۽ ٻيو پيرائيءَ جو. جي چئجي ته انهن ٻن ميلن ۾ سوين هزارين ماڻهو اچن ٿا ته ڪوبه وڏاءُ ڪونهي. ايڏي تعداد ۾ ماڻهن جو ميلن ۾ اچڻ ٻه ڳالهيون ڏيکاري ٿو: هڪ ته خلق جي لعل ۽ پيرائيءَ سان عقيدت ۽ ٻيو ميلي ۾ وندر وروندر. جيڪڏهن ائين چئجي ته خلق رڳو اولياڻن سان عقيدت ڪري اچي ٿي، ته به صحيح ڪونهي. ٻهراڙين جا ماڻهو ڏاڍا مجبور آهن. ڪين وندر ورونهن آهي ئي ڪونه. هڪڙا ويچارا دال مانيءَ لاءِ رات ڏينهن هڻ هٿان ۾، ته ٻيا وري نڪمٽا خان، جن کي سواءِ پيپ ڀري کائڻ جي ٻيو ڪو ڪم ڪونهي. سو، غريب غربو جو ميلي جو ٻڌي، ته هن لاءِ ته جڻ عيد ٿي! سائين جي. ايم. سيد چوندو هو ته چوٽي آهي ته، "ياران جهرمر لاني، ساڏا روح ٻه نه رهيا." لعل ۽ پيرائيءَ جي ميلن ۾ ته هشام ماڻهن جا مڙن ٿا.

ٻنهي اولياڻن سان خلق جي عقيدت جي ٻي به ثابتي آهي. منهنجو دوست، دريا خان ڪوريجو، اوقاف کاتي جو چيف ايڊمنسٽريٽر هو. سنڌ ۾ جن درگاهن تي خلق سڀ کان گهڻو نذرانو ڏئي ٿي، تن جا نالا پڇيامانس، ته چيائين ته قلندر شهباز ۽

پٺاڻي بادشاهہ جا نالا انهن ۾ سرفهرست آهن.

جيڪڏهن اهو نذرانو سرڪاري ٽئڪس هجي ۽ زوريءَ وصول ٿيندو هجي تہ بي ڳالهہ ٿي، پر غريب ماڻهو جو لکين رپيا هر سال سڪ سان نذرانو رکن ٿا تہ اها سنڌن دلين ۾ اوليائن جي عقيدت جي پڪي پختي ثابتي ڇئبي.

تاهم، حقيقت اها آهي تہ سنڌي زبان ۾ حڪيم صاحب جو ڪتاب سنہ ١٩٠۴ع ۾ ڇپيو تہ ان جو ٻيو ڇاپو مس مس وري وڃي سٺر سالن کان پوءِ نڪتو. سيد قطب علي شاهہ حسيني، سيڪريٽري اوقاف، ان سان گڏ، مرحوم ضياءُ الدين جو انگريزي زبان ۾ ڪتابڙو بہ ڇپايو، پر اهو هاڻي نظر ڪونہ ٿو اچي.

ميمڻ صاحب جو ڪتاب بہ اوقاف کاتي ڇاپيو آهي. ١٩٩٥ع ۾ ڇپيو آهي. تڏهن بہ سولائيءَ سان ڪونہ ٿو ملي. پنو سادو اٿس. جلد ڪچو، پر دلڪش ڇپيل صاف آهي.

* * *

قلندر شهباز جا ميلا ۽

ڪاميٽيءَ جا ڪتابڙا

قلندر شهباز ميلا ڪاميٽي، ساليانن ميلن جي موقعي تي، ننڍا ننڍا ڪتابڙا ڪڍيا آهن، جن ۾ ڪي ڪي مضمون معلوماتي آهن. انهن ڪتابڙن مان چوند مضمون گڏ ڪري، ڪتابي صورت ۾ شايع ڪجن، تہ اهو بہ قلندر شهباز تي معلومات جو چڱو ذريعو ٿيندو.

•

_ ۹ _

شاهباز نامو

ڪوٽڙي ڪبير جي ميان غوث محمد گوهر "شاهباز نامو" نالي "قلندر شهباز سان منسوب" فارسي ڪلام جو سنڌي ترجمو، پنهنجي هڙان وڙان خرچ ڪري، سهڻي نموني ۾ ڇپايو آهي. سنڌ جي زميندار طبقي مان علم ۽ ادب جي سرپرستيءَ جو جذبو هاڻي تقريباً ختم ٿي ويو آهي، پر ميان صاحب، بنيادي طرح، هڪ وڏي تاريخي اهلِ علم خاندانَ جو وارثُ آهي، سو پنهنجي ٻنيءَ ٻاري جي ڪمائي بہ ڪتابن سانڍڻ ۽ ڇپائڻ تي خرچ ڪري ٿو. انهيءَ مقصد سان "الڪبير ايڪيڊمي" نالي هڪ ننڍڙو ادارو بہ قائم ڪيو اٿس، جنهن ۾ ڪتابن (ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل) سان گڏ، سنڌ جي قديم تهذيب ۽ ثقافت جون نادر ۽ ناياب شيون بہ جمع ڪيون اٿس، جي ڏسڻ وٽان آهن.

"شاهباز نامي" لاءِ ڪابہ ثابتي ۽ خاطري ڪانهي، تہ قلندر شهباز جو ڪلام آهي، پر هونئن جو ضايع ٿي وڃي ها، سو هاڻي محفوظ ٿي ويو. ڪلام جي چند چانڊَ عالمَ اڳتي هلي پيا ڪندا.

ميان غوث محمد گوهر جي ڇپايل "شاهباز نامه" ۾، محترم نياز همايونيءَ "ڪلام بلاغت نظام بابت" عنوان هيٺ، هڪ هنڌ لکيو آهي تہ:

"سنڌ جو هاري رهنما جناب حيدر بخش جتوئي ۱۹۵۲ع ڌاري شڪارپور ۾ آيو ۽ مون کي گهرائي چيائين تہ 'توکي سپاٽي خانپور جي پريان رهندڙ

ملا جام ڏانهن هاري ڪاميٽيءَ جي ڪنهن ضروري ڪم سان موڪليو اٿم.

ٻئي ڏينهن، جتوئي صاحب جو خط ڪٿي، مان اهو پور پچائيندو، ملا جام ڏانهن وڃڻ لڳس، ته علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب هڪ ڀيري ڳالهه ڪئي هئي ته 'قلندر شهباز جي ملفوظات' جو فارسيءَ ۾ قلمي نسخو وٽس موجود آهي.

جڏهن ملا جام سان مليس، ته ساڻس اها ڳالهه ڪيم. چوڻ لڳو ته، 'اُنهيءَ شرط تي ڏيندس ته مون کي انهيءَ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏيو.

ميان غوث محمد جي ڪتاب ۾ نياز جي اها ڳالهه پڙهي، خيال آيم، ته هن کان اڳ ته ڪنهن به تذڪري، تاريخ يا ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ 'قلندر شهباز جي ملفوظات' جو ذڪر ڪونهي. سو، سائين غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب سان انهيءَ ڳالهه جي تصديق لاءِ ملڻ ويس. پاڻ گهر ۾ ڪونه هئا، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾، ڪنهن جلسي ۾ ويا هئا. سو، ملاقات ڪانه ٿي سگهي.

ٻئي ڏينهن، 'مهراڻ' جو مدير مسٽر ناشاد مليم. ساڻس اها ڳالهه ڪيم ۽ منٿس بار رکيم ته سائين قاسمي صاحب ۽ برادرم عشقي صاحب سان ملي، مون کي حقيقت حال کان واقف ڪري، جو نياز ائين به لکيو آهي ته "ٻئي هڪڙي يار کي وري قلندر شهباز جي ڪلام جو قلمي نسخو هٿ آيو. جو ريڊئي پاڪستان حيدرآباد ۾ ملازمت ڪندو هو. اهو نسخو هاڻي عشقي صاحب وٽ آهي."

مسٽر ناشاد ادبي ڪانفرنس ۾ اسلام آباد نه آيو. پر، اسان جي ملاقات ڪانه ٿي، جو نه مان سرڪاري ڪم سان ڪوئٽيا ويل هئس،

سو خط لکي هيٺيون احوال موڪليائين:

۱- سائين قاسمي صاحب سان ڳالھ ڪيم. ٻڌي، ٺهڪ ڏنائين ۽ چيائين ته 'توبھ' 'توبھ' ! سائينءَ ٻڌايو ته 'ملا جامي برابر علمي ماڻھو هو ۽ منھنجي ساڻس واقفيت به هئي. پر، مون ڪڏهن به وٽس قلندر شهباز جي ملفوظات ڪانه ڏٺي، ۽ نه وري هن ڪڏهن به مون سان اهڙو ڪو ذڪر ڪيو. مون سان منسوب اها ڳالھ غلط آهي.'

۲- عشقي صاحب سان به مليس. هن چيو ته، "اها ڳالھ صحيح ڪانهي، ته مون وٽ قلندر سائينءَ جي ڪلام جو ڪو قلمي نسخو موجود آهي." هڪ عالم جي حيثيت ۾، پنهنجي راءِ ڏيندي چيائين ته "قلندر لعل شهباز سان منسوب ٻه چار فارسي ڪلامَ به درحقيقت سندن ڪونه آهن."

عشقي صاحب، انهيءَ کان پوءِ، پنهنجي گهران وڃي، هڪ قلمي نسخو کڻي آيو ۽ مون کي ڏيکاري چيائين ته "ريڊئي واري يار کي جيڪو قلمي نسخو هٿ آيو هو، ۽ مون کي ڏنو هئائين، سو ته اجھو هيءُ آهي. پر، اهو ته قلندر شهباز سان غلطيءَ سببان منسوب ڪيو ويو آهي. ڏاڍو ڪچو ڪلام آهي."

مسٽر ناشاد جي ڏنل احوال مان ٻئي ڳالهيون بي بنياد ثابت ٿيون. پاڻنجي ٿو ته اسان جي يارَ، نياز سان به ڪنهن اهي ڳالهيون ڪيون هيون، جي هن وري عام معلومات لاءِ لکي ڇڏيون.

•

- ١٠ -

لعل شهباز قلندر

هن نالي سان، فارسي زبان ۾، چاليهارو صفحن جو هڪ ڪتابڙو، ڊيمي سائيز ۾ ڇپيل آهي، جيڪو اصل ۾ ساڳئي نالي سان انگريزي ڪتابڙي جو ترجمو آهي. انهيءَ جو اردو ترجمو بہ ڇپيو هو. ان جو مصنف سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ فارسي زبان جي شعبي جو اڳوڻو صدر پروفيسر قاضي نبي بخش آهي. ڪتاب جي فارسي ترجمي جي فهرست هن ريت آهي:

١. زمينهٔ تاريخي و اجتماعي ايران در قرن هفتم هجري.
٢. شبه قاره هند و پاڪستان در دورهٔ استيلاي مغول بر ايران
٣. اوضاع مذهبي سند درقرن سيزدهم ميلادي
۴. فرقه دراويش قلندريه
۵. خلاصه ئي از زندگينامه لعل شهباز قلندر
٦. اشعار لعل شهباز قلندر
٧. محتو اي شعر لعل شهباز
٨. يادداشتها و منابع

هي انگريزي ڪتابڙو R.C.D. ڇپيو هو. مون وٽ ورهين جا ورهيہ هو. پوءِ ڪو ڪٿي ويو ۽ موٽائي ڪونہ ڏنائين، سو قاضي صاحب کان فوٽو ڪاپي گهريم. ان وچ ۾، ڪتاب جو فارسي ترجمو ڏٺم، جيڪو موسسهٔ فرهنگي منطقه ئي تهران، مهر ماد ١٣٥٢ ۾ ڇاپيو هو ۽ بها ٢٥ ريال هئس. بعد ۾، قاضي صاحب مون کي انگريزي ترجمي جي

فوتو ڪاپي بہ عنايت ڪئي. پر، هاڻي اصل انگريزي ڪتابڙو، توڙي ان جو فارسي ۽ اردو ترجمو اڻلڀ آهن.

قاضي صاحب جي تحرير هر قسم جي اجائيءَ سجائيءَ لفاظيءَ کان پاڪ صاف آهي. جيڪي ڪجهہ لکيو اٿس، سو، چندي چاڻي لکيو اٿس. سندس تحرير مان هڪ ديانتدار عالمَ جي مطالعي جي خوشبوءِ اچي ٿي.

•

_ ١١ _

HAZRAT LAL SHAHBAZ QALANDAR
OF SEHWAN SHARIF

هي انگريزي ڪتاب انعام محمد لکيو آهي، جو ڪراچيءَ جي "رايل بڪ ڪمپنيءَ" ١٩٧٨ع ۾ ڇاپيو آهي. ڪتابن جو اهو دڪان، ڪراچيءَ ۾ بندر روڊ تي، سول اسپتال جي آمهون سامهون هوندو هو. ويهارو ورهيه اڳ، مان اڪثر اتي ويندو هوس، جو منجهس نوان نوان سٺا ادبي ڪتاب هر وقت موجود هوندا هئا. هاڻي ته سڄيءَ ڪراچيءَ ۾ سٺو ڪتاب ڳولڻ تي مشڪل آهي.

انعام محمد سيوهڻ شريف ۾ درگاهه شريف جي توسيعي ۽ تعميري پروجيڪٽ، توڙي اوقاف کاتي جي مذهبي ڪاميٽيءَ جو ميمبر هو. اولياءَن جو عقيدتمند هو. لعل سائينءَ سان ته وڏي سڪ هئس پر شاهه ڀٽائي، سچل سرمست، داتا گنج بخش، ميان مير لاهوري (جو اصل ۾ سنڌي آهي ۽ سيوهڻ جو آهي)، بابا فريد، معين الدين چشتيءَ ۽ دهليءَ ۾ نظام الدين اولياءَ جي درگاهن جو پانڌيئڙو هو. سندس روح کي انهن آستانن تي قرار ملندو هو.

سندس ٻيو تعارف هي آهي ته پاڻ پاڪستان جي اڳوڻي گورنر جنرل غلام محمد (مرحوم) جو پٽ هو، جنهن جمهوريت جو سلو پاڙان پٽيو، ملڪ جي پهرينءَ دستور ساز اسيمبليءَ کي توڙيو، 'ون يونٽ' ٺاهڻ جي ڪڌي ڪم ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو، سڪندر مرزا جي آپيشاهيءَ لاءِ راهه هموار ڪئي، ايوب خان جي مارشل لا

واسطي بج ڇنيو، ۽ ملڪ تي ٻيون ڪي ئي آفتون آنديون، جن جي عذابن مان ملڪ اڃا آجو ڪونہ ٿيو آهي. پوين ڏينهن ۾ اڌرنگو ٿيس، هلي ڪونہ سگهندو هو، ڳالهائي ڪونہ سگهندو هو، پر همراهہ جي همت اها جو مرڪزي وزيرن کي پنهنجيءَ ڇڇريل زبان ۾ ڇهريون، ڪچيون ۽ ڪوسيون گاريون ڏيندو هو.

چوندا آهن تہ "بادشاهہ کي ويهن ولين جي طاقت هوندي آهي." پر، غلام محمد کي شايد چاليهن جي هئي، تڏهن تہ چڱن ڀلن کي گارين جا دس لايون وينو هو. نيٺ جڏهن کيس مسند اقتدار تان لاٿائون، تہ بجنسي تنگو ٽالي ڪري ڪنيائونس. تڏهوڪيءَ سنڌ سرڪار تہ کيس خوش ڪرڻ لاءِ، ڪوٽڙي براج تي 'غلام محمد براج' نالو رکيو هو. پر، سنڌ جي پبلڪ ڪونہ مڃيو. سو، اهو ڪوٽڙي براج ئي سڏجي ٿو. غلام محمد صاحب جڏهن گورنر جنرل هو، تہ سرڪاري ڪم ڪار، اڌرنگي جي بيماريءَ جي باوجود، ڪيئن هلائيندو هو، اهو احوال معلوم ڪرڻو هجي، تہ قدرت الله شهاب جو ڪتاب "شهاب نامو" پڙهي ڏسجي.

جناب انعام محمد اهڙو ڪوبہ ڪڏو ڪم ڪونہ ڪيو. نيڪ ماڻهو هو. عربيءَ ۾ چوندا آهن تہ پُٽُ پيءُ جو اثر وٺندو آهي. انعام محمد اوليائن سان شايد لنؤ انڪري لاتي، جو غلام محمد (مرحوم) پاڻ بہ پيرن فقيرن جو معتقد هوندو هو. ادبي بورڊ جي آفيس ۾ مولانا غلام محمد گرامي روزانو اچي مون سان ڪچهري ڪندو هو. ائين هڪ دفعي چيائين تہ "ٻڌو اٿم تہ غلام محمد گورنر جنرل ڪالهہ پٽ شاهہ تي حاضري ڏيڻ ويو، سو روضي جي چانئٺ تي ويهي چڱي دير رئندو رهيو." غلام محمد جا قهري ڪارناما اکين

اگيان هئا، سو نه پر چيو مانس تہ، "اها ڳالهہ ڪنهن جاٽي بجهي هلائي آهي." پر، پوءِ ڪنهن پڪي ماڻهوءَ ان ڳالهہ جي تصديق ڪئي تہ رڳو پٽ شاهہ تي نہ پر جنتي بہ ڪنهن ناميياري پير فقير جي درگاهہ هوندي هئي، اتي غلام محمد حاضري ڏئي ايندو هو.

قلندر لعل شهباز تي انعام محمد جو ڪتاب ڊاڪٽر رفيعہ موڪليو. ان جي هڪ ڪاپي برادرم نواز علي شوق پڻ تحفي طور موڪلي هئي، جا ان ڳالهہ جي ثابتي آهي تہ سچو سنڌي هڙئون وڙئون سخي ٿيندو آهي. ڪتاب سهڻو ڇپيل آهي. جهڙو عمدو ڪاغذ اٿس، اهڙوئي عمدو ڳاڙهي رنگ جو جلد بڌل اٿس. ڊيمي سائيز ۾ آهي. جملي صفحا لڳ ڀڳ بہ سؤ اٿس. ڪتاب کوليو، تہ پهريائين هن دلچسپ عبارتَ تي نظر پوندي:

انتسابُ قائمُ ۽ دائم پيار پريءَ
يادگيريءَ سان، جيڪا وابستہ آهي
حضرت مخدوم حافظ حاجي سيد
محمد عثمان مروندي قلندر لعل
شهباز سيوهاڻيءَ (لج پال) ۽
حضرت حافظ حاجي سيد وارث علي
شاهہ حسني حسيني ديوا شريف واري ڏانهن
(پالڻهار)

انهيءَ عبارت وارو ورق اٿلائبو تہ سامهون واري صفحي تي انعام محمد جي پيڪيدار اڇي ۽ ڪاري تصوير نظر ايندي. پٽس جوانيءَ ۾ ڪا تصوير ڪڍائي هوندي، تہ لاشڪ اها بہ ائين ئي لڳندي هوندي. تصوير کان پوءِ اڇي تي ڪتاب ۾ ڏنل مواد جي فهرست، جا هن ريت آهي:

حصو پهريون

١) حضرت لعل شهباز قلندر
٢) سيوهڻ شريف جي تاريخي اهميت
٣) سيوهڻ شريف جي صوفيانہ اهميت
٤) سيوهڻ شريف کي ترقي ڏيارڻ
٥) سيوهڻ شريف جي اهميت آثار قديمہ جي لحاظ کان
٦) خاتمو

حصو ٻيو

١) حضرت ابوذر الغفاري
٢) حضرت اويس قرني
٣) حضرت اما ابو حامد محمد بنؒ محمد الغزالي
٤) حضرت مولانا جلال الدين رومي
٥) حضرت غوث الاعظم سيد عبدالقادر الگيلاني
٦) حضرت رابعہ بصري
٧) حضرت منصور الحلاج
٨) داتا گنج بخش
٩) خواجہ معين الدين چشتي
١٠) حضرت مخدوم شيخ جلال الدين سهروردي، سلهٽ
١١) حضرت بو علي شاهہ شرف الدين قلندر
١٢) حضرت علاؤالدين علي احمد صابر ڪلياري
١٣) حضرت حافظ حاجي وارث علي شاهہ حسني حسيني
١٤) حضرت بابا سيد محمد چشتي صابري ناگپوري
١٥) حضرت شيخ فريد گنج شڪر

موضوع سان متعلق مواد پهرئين حصي ۾ ئي آهي. ٻيو حصو جن بزرگن جي احوال سان پريو پيو آهي، تن مان ڪي قلندر شهباز کان صديون اڳي ٿي گذريا ته ڪي صديون پوءِ. پر، انعام محمد پيرن فقيرن جو عقيدتمند هوندو هو. سو، ٻئي حصي جي ابتدا حضرت ابوذر غفاريءَ سان ڪيائين ته انتها بابا فريد سان. پر، انهيءَ ڪري نه جو بابا فريد قلندر شهباز جو ڪو صحبتي هو. دلچسپ ڳالهه اها آهي ته بابا فريد جي احوال ۾ ماڳهين قلندر شهباز جو نالو به ڪونه ڪنيو اٿس. نه وري انهن سفرن جو ذڪر ڪيو اٿس، جبڪي بابا فريد ۽ قلندر شهباز گڏجي ڪيا هئا.

پر، ڪتاب جي پهرئين حصي ۾ ڪم جو احوال ٿورو ڏنو اٿس. ڪنهن به قسم جي 'خرافات'، جنهن کي اسان وارا ڪي عقل جا اڪابر 'ڪرامات' قرار ڏين ٿا، سندس ڪتاب ۾ درج ٿيل ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي اچي. قلندر لعل شهباز جي باري ۾ مفيد معلومات ڏني اٿس.

انعام محمد جي ڪتاب جي خاص خوبي هيءَ آهي ته قلندر شهباز جي سيوهڻ ڏانهن هجرت ڪري اچڻ لاءِ اهڙو اشارو ڏنو اٿس، جو تاريخي لحاظ کان نهايت اهم آهي.

•

- ١٢ -

PERSIAN POETS OF SINDH

هي ڪتاب ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ پي. ايڇ. ڊيءَ جي ڊگريءَ لاءِ لکيو هو. سندس پورهيو سجايو ٿيو ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ سنه ١٩٤٦ع ۾ کيس ڊگري ڏني. تڏهن سنڌ يونيورسٽي اجا ڪانه نهي هئي. سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب جو پهريون ڇاپو سنه ١٩٥٦ع ۾ شايع ڪيو ۽ ٻيو ڇاپو سنه ١٩٨٧ع ۾. ٻئي ڇاپا هزار هزار ڪاپين جا آهن ۽ ڪتاب جي ضخامت پوڻا چار سؤ صفحا آهي.

ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ ڪتاب ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي ته، "تاريخ ۾ ٻن پرڏيهين جا مثال ملن ٿا، جيڪي سنڌ ۾ آيا ۽ رهيا*. فارسي زبان جي شاعر طور مڃتا حاصل ڪيائون. منجهانئن هڪڙو هو علي بن حامد ڪوفي ۽ ٻيو شيخ عثمان ولد ابراهيم ڪبير مروندي، جو عام طرح 'لعل شهباز' مشهور آهي.

پهريون عربي ڪتاب "منهاج الدين و الملک" جي فارسي ترجمي "چچ نامي" لکڻ ۾ مصروف ٿي ويو. انهيءَ ڪتاب ۾، ملتان ۽ سنڌ جي حاڪم، ناصرالدين قباچه جي تعريف ۾ پنهنجا فارسي شعر ڏنا اٿس، جن جي ٻوليءَ ۽ فن مان پائنجي ٿو ته قابل قدر شاعر هو ۽ غالباً سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جي بنياد وجهندڙن مان هو.

ٻيو بزرگ لعل شهباز هو. ڪن حلقن ۾، 'عشقيه' نالي سان هڪ فارسي شعر جو ڪتاب، جيڪو روحانيت سان لبريز آهي، ڏانهس منسوب ٿي ويو، سو سندس شاعر هجڻ بابت شڪ شبها پيدا

ٿيا. اهو مغالطو ان ڪري ٿيو جو 'عشقيہ' جي مصنفَ (شاعر) جو نالو بہ عثمان هو ۽ ذات انصاري هئي. بحر وزن جي لحاظ کان 'انصاري' ۽ 'مروندي' لفظن ۾ فرق ڪونہ ٿي ٿيو. عثمان انصاري قادري ۽ نقشبندي هو ۽ سترهين ارڙهينءَ صديءَ عيسويءَ جو زمانو ڏنائين. لعل شهباز جو زمانو عيسوي تيرهين صدي هو. 'عشقيہ' جي تصنيف بابت اها بہ تصديق ٿي ويئي تہ منجهس حافظ، جاميءَ ۽ ٻين شاعرن جا شعر موجود آهن، جيڪي لعل شهباز جهڙي سگهوري ۽ ڀلاري درويش کان گهڻو پوءِ ٿي گذريا آهن.

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ قلندر نامي سنڌيءَ ۾ لکيو آهي تہ "مخدوم عبدالواحد بياض والا (جيڪو ارڙهينءَ صديءَ عيسويءَ ۾ ٿي گذريو آهي) پنهنجي ڪتاب 'فتويٰ' ۾ لکيو آهي تہ "شيخ عثمان مروندي ڪڏهن ڪڏهن شعر چوندو هو." ۽ پنهنجي ڪتاب فتويٰ ۾ مثال جي طور سندس بہ غزل ڏنا اٿس، جن جون مصراعون هي آهن:

ز عشق دوست هر ساعت درون نارمی رقصم

* * *

من آں درم کہ در بحر جلال الله بوده ام

ڊاڪٽر سدارنگاڻي مخدوم عبدالواحد جي انهيءَ راءِ تي تبصرو ڪندي چيو آهي تہ، "شيخ عثمان مرونديءَ جهڙا اعليٰ ۽ ارفع روح، جيڪي روحاني عشق ۾ مست هوندا آهن، تن کي يقيناً ساعريءَ جي ذات، قدرت جي سوغات طور ملندي آهي. ان باري ۾ اسان وٽ جلال الدين روميءَ جو قول موجود آهي:

شاعري جزويست از پيغمبري

ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ ائين به لکيو آهي ته، "ان کان سواءِ مخدوم عثمان مرونديءَ کي شاعر ثابت ڪرڻ لاءِ تاريخي شهادت به موجود آهي. هو هندستان جي سلطان غياث الدين بلبن جي وليعهد شهزادي محمد جي عربي شعر جي محفلن ۾ سماع ۾ شريڪ ٿيندو هو."

"سو، هنن حقيقتن جي پيش نظر ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ، علي شير قانع، فقير قادر بخش بيدل، مهتامولچند نارائڻداس (بياض صالح جي مؤلف) ۽ خانبهادر خداداد خان، جن سندس شعر حوالي طور ڏنا آهن، تن جي آثار تي به فتويٰ جي مصنف مخدوم عبدالواحد سان شامل راءِ ٿيڻو پوي ٿو ته قلندر لعل شهباز مروندي شاعر هو."

ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ اها ڳالهه به چِٽن لفظن ۾ چئي آهي ته "حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ لعل شهباز جي مٿي ڄاڻايل غزلن جي باري ۾ لکيو آهي ته اهي عثمان انصاريءَ ۽ شمس تبريزيءَ جا آهن. پر، مون جاچ ڪئي آهي ته اها ڳالهه صحيح ڪانه آهي."

ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ سنڌ جي فارسي ٻوليءَ ۾ شعر چوندڙ شاعرن تي پي. ايچ. ڊي. ڪئي ۽ جنهن زماني ۾ ڪيائين، تنهن ۾ ڊگريون پڳڙن مٿ تي ڪونه وڪامنديون هيون. تڏهن علم جو مان هو.

سدارنگاڻي هڪ طرف هو لعل شهباز کي هندستان ۾ فارسي شعر جو بنياد وجهندڙ ٻن شخصن مان هڪ ڪوني ٿو. ٻئي طرف سندس ڪلام جي بياض کي پراڻو ڪوني، رد ڪري ڇڏي ٿو. آخر ۾ تڪيو اچي انهيءَ ڳالهه تي ڪري ٿو، ته فلاڻا به غزل سندس آهن. حڪيم صاحب ته لکيو آهي ته اهي به سندن ڪونه آهن. سدارنگاڻي دليل ڏئي ٿو ته شيخ عثمان مرونديءَ جهڙا اعليٰ ۽ ارفع روح قدرت

طرفان شاعريءَ جي سوغات سان سنواريل هوندا آهن.

اهو ته ڪو دليل ڪونه ٿيو. شاعري ۽ درويشي پاڻ ۾ لازم ملزم ڪونه آهن.

پنجاب جي عظيم صوفي شاعر، وارث شاهه چيو آهي ته "درويشن جو دنيا سان ڪهڙو پيوند؟"

سريش* هٽي ڪو پٽر جي ڀن ٽڪرن کي پاڻ ۾ جوڙي سگهبو ڇا؟

•

* سريش کي سنڌيءَ ۾ واڌا ٿيئڻ به ڪوٺيندا آهن. اهو مسالو هٽي ڪاٺ جا ٻه ٻگل ٽڪر ڳنڍيندا آهن.

_ ١٣ _

قلندر لعل شهباز جو ذڪر

سائين جي. ايمر. سيد جي تحريرن ۾

سائين جي. ايمر. سيد پنهنجين ڪچهرين ۾ ڪڏهن ڪڏهن قلندر لعل شهباز جو ذڪر ڪندو هو ۽ اها ڳالهه خاص طرح دلچسپيءَ سان بيان ڪندو هو تہ "سنڌ جا هندو ڪيس راجا ڀرٿريءَ جو اوتار سمجهندا هئا."

جڏهن سائينءَ "بزمر صوفيائي سنڌ" ناهي تہ صوفين ۽ درويشن جي درگاهن تي، خاص ڪري، سندن ساليانن ميلن ۾ جلسا ڪندو هو، جنهن ۾ سندن تعليم جو ذڪر ڪندو هو.

قلندر لعل شهباز بابت هيٺيون احوال، "لعل جي ساليانی ميلي" جي موقعي تي، ١٩ شعبان ١٣٨٩هجري مطابق ١، نومبر ١٩٦٩ع واريءَ بزمر صوفيائي سنڌ جي ڏهين سنڌ ثقافتي ڪانفرنس ۾، سندس افتتاحي خطبي مان ورتل آهي. لکيو اٿس تہ:

"انساني زندگيءَ جي ڪاروبار جا مکيہ ٽي شعبا آهن، جن جي فرائض جي ڄاڻ حاصل ڪري، سندن مختلف مسائل جي وچ ۾ تميز ڪرڻ نهايت ضروري آهي:

(١) پهريون مکيہ شعبو مذهب آهي.
(٢) ٻيو مکيہ شعبو سياست آهي.
(٣) ٽيون مکيہ شعبو طريقت يا ڪلچر آهي.

جيڪڏهن غور سان چنائي ڏسبو تہ ماڻهن ۾ محبت ۽ اتفاق،

امن ۽ سلامتي، ڀلائي ۽ بهتري آڻڻ لاءِ جي راهون ۽ رستا، طريقا ۽ تجويزون سوچيون يا رٿيون ويون آهن، تن ۾ مذهب کي مکيه درجو حاصل آهي. دنيا جا عالمگير مذهب، بنيادي طرح ماڻهن کي محبت ۽ امن جو سبق سيکارڻ ۽ سندن فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ آيا هئا، ليڪن اُنهن کي اڪثر ڪري، شخصي ۽ گروهي مقصدن ۽ طبقاتي مفاد لاءِ به ڪتب آندو ويو آهي.

هن وقت دنيا ۾ چار عالمگير مذهب رائج آهن جهڙوڪ:(١) هندو ڌرم (٢) ٻڌ ڌرم (٣) ڪرسچنٽي ۽ (۴) اسلام. ٻين مذهبن کي ڇڏي، جيڪڏهن اسلام جي تاريخ ۽ اُن جي موجوده ترڪيب تي نظر ڪبي ته معلوم ائين ٿيندو ته خود اُن جا پوئلڳ به ڪنهن وحدت خيال ۽ عمل تي متفق ٿي نه سگهيا آهن ۽ ڪيترن فرقن ۾ ورهائجي ويا آهن، سو قديم زماني کان وٺي اوليائن انهن کي متحد ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪيون آهن. ڪن اولياء ڪرام مسلمانن جي مختلف گروهن کي هڪ رسيءَ ۾ پوئڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ته ڪن مورڳو هڪ وک وڌيڪ اڳتي وڌائي، مکيه مذهبن جي وچ ۾ اتحاد پيدا ڪري، عوام جي ڪاروبار زندگيءَ کي سهل بنائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

حضرت قلندر لعل شهباز عليه الرحمت، انهن مان هڪ مکيه بزرگ آهي. جڏهن هن شهر سيوهڻ ۾ آيو، ته اهو شو ڌرم جو مکيه مرڪز هو. مسلمان ڪي نالي ماتر موجود هئا. شهر ڪيترين خرابين جو اڏو هو، ليڪن حضرت قلندر شهباز رحه اتحاد انسانيءَ جي نقطهء نگاه کان اهڙو رويو اختيار ڪيو، جو ٻنهي مذهبن جي پوئلڳن جي دلين تي قابض ٿي ويو. هندو ڪيس راجا ڀرٿريءَ جو اوتار ڪري مڃڻ لڳا ته مسلمان وري دين فطرت يعني اسلام جو پرچارڪ سمجهي پيروي ڪرڻ لڳا. هو نهايت وڏيءَ عمر ۾ هتي آيو هو، گهڻو

وقت حيات نہ رهيو. ليڪن جڏهن وفات ڪيائين تہ هندن هن کي پنهنجي مکيہ مندر ۾ دفن ڪرڻ جي اجازت ڏني، ۽ شو جا جملي پوجاري ڦري سندس ملنگ بنجي پيا. وتس رواداري اهڙي آهي، جو سندس ملنگ، اجا تائين ڪيترين قديم رسمون قائم رکندا اچن ٿا، جي اڪثر شو جي پوجارين وٽ مروج آهن. جهڙوڪ:

(١) نفيل وڄائڻ، جا اُتر هند ۾ شو جي مندرن ۾ ناد يا ناقوس وانگر وڄائي ويندي آهي.

(٢) صبح شام نقاراءِ گهنڊ وڄائڻ، جن جو شو جي مندرن ۾ اجا تائين رواج آهي. ان کي آرتي سڏبو آهي.

(٣) ملنگ ڏاڙهي ڪوڙائي مهر هٿائين ٿا ۽ چرش پيئن ٿا. اهو دستور بہ شو جي پوجارين ۾ اجا تائين هليو اچي ٿو.

(٤) ميلي جي موقعي تي نقارن جي ڌمال جو رقص بہ انهن رسمن مان آهي.

(٥) درگاهہ جي دروازن تي چڙا ٽنگيل آهن، جي شو مندر جي دروازن تي ٽنگيل گهنڊن جي يادگيري تازي ڪرائين ٿا.

اهڙا مثال نہ رڳو حضرت قلندر شهباز رحہ جي تعليم مان ملن ٿا، ليڪن حضرت شاهہ عنايت عليه الرحمة، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي عليه الرحمة ۽ حضرت سچل سرمست عليه الرحمة جي تعليم پڻ اهڙا مثال پيش ڪري ٿي. انهن بزرگن جون درگاهون، هندن توڙي مسلمانن لاء مرجع عام آهن.

•

_ ۱۴ _

قلندر شهباز جو ذڪر

پير سائين حسامالدين شاهه راشديءَ جي تحريرن ۾

پير سائين حسامالدين راشديءَ کي سيوهڻ جي بزرگن تي تحقيقي ڪم ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو. هڪ ڀيري مون کي چيائين ته "سيوهڻ تاريخي لحاظ کان ڏاڍو قديم آهي ۽ مٿس تحقيق جي سخت ضرورت آهي."

ماڻهو سيوهڻ جو سوچيندو، ته سر فهرست قلندر شهباز جي قداور شخصيت اکين اڳيان ايندي. ليڪن پير صاحب کي قلندر شهباز متعلق ڪنهن به تاريخ يا تذڪري مان مستند مواد نه ٿي مليو، سو هڪ تاريخنويس جي حيثيت ۾، کيس ان ڳالهه جو احساس محرومي هو. ٻئي طرف، قلندر شهباز جي برگزيده شخصيت سان، سنڌ جي ماڻهن جو سٺن سون سالن کان 'بي پناهه عشقُ' به ڪانئس مخفي ڪونه هو.

پير صاحب پاڻ به قلندر شهباز جي ولايت ۾ ويساهه رکندو هو. مون سان ڳالهه ڪيائين ته "جڏهن مرحوم پٽي صاحب سان منهنجا تعلقات هميشه سٺا رهيا. جڏهن هو پاڪستان جو صدر ٿيو، ته منهنجي وڏي ڀاءُ (پير علي محمد راشدي صاحب) سان سندس ڪي اختلاف هئا، سو مون کي پنهنجي خاندان جي باري ۾ ڏاڍا انديشا

هئا. ڏاڍو مُنجهي پيس. هڪ ڏينهن، صبح جو سوير، ڪراچيءَ مان موٽر ۾ چڙهيس ۽ سڌو سيوهڻ هليو ويس. قلندر شهباز جي مزار تي حاضر ٿيس ۽ خدا کان دعا گهريم. اجا مزار مبارڪ وٽان هٽيو ئي ڪونہ هئس، تہ هڪ ڳورو، وڏيءَ جسامت وارو شخص، پاڪر پائي اچي مليو. پانيم تہ اسان جي تَرَ جو ڪو چڱو مڙس هوندو. ساڻس خوش مرحبا ڪري، موٽر ۾ ويهي، ڪراچيءَ موٽيس. پر، وات تي سوچيندو آيس تہ اهو شخص ڪير هو، ڪير هو، جنهن ڪي مون ڪونہ سڃاتو؟ اوچتو ذهن ۾ خيال آيو تہ ڳوري، قوي ۽ جسيم شخص سان ملاقات دراصل بزرگ وٽان بشارت آهي، تہ ڪو بہ ڊپ ڊاءُ ڪونهي. انهيءَ احساس اچڻ شرط طبيعت ۾ ڏاڍي فرحت آئي.

ٻن ٽئن ڏينهن کان پوءِ ڪراچيءَ گهر وينو هئس، تہ ٽيليفون وارا آيا ۽ مهينن کان ڪٽجي ويل ٽيليفون لائين جوڙڻ لڳا. پڇا تي چيائون تہ 'اسان کي مٿين عملدارن جو حڪم مليو آهي.' نيٺ هو ٽيليفون ٺاهي هليا ويا."

"رات جو ڪو ڏهين ساڍي ڏهين جو ٽائيم هوندو، جو فون جي گهنٽي وڳي تہ 'راولپنڊيءَ مان ڪال آهي.' گهڙيءَ کان پوءِ وري گهنٽي وڳي ۽ فون جي آپريٽر پڇيو تہ "پير صاحب حسام الدين راشدي موجود آهي؟"

"مون چيو تہ 'مان ڳالهائي رهيو آهيان.' تڏهن چيائين تہ 'صدر پاڪستان، جناب ذوالفقار علي ڀٽو ڳالهائيندو. لائين تي رهو.'

ڪجهہ دير کان پوءِ، ڀٽي صاحب جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. چيائين تہ، "چاچا، هاڻي تہ سڀڪجهہ پنهنجي هٿ وس آهي. ڪو

ڪم ڪار؟ ڪا صلاح سباب؟"

مون سندس شڪريو ادا ڪيو ۽ ڪا ڳالهه ٻولهه ڪئي.

پير صاحب، پنهنجي صاحب سان انهيءَ غير متوقع ۽ پرمهل خوشگوار رابطي جو تعبيرُ، قلندر شهباز جي مزار وٽ گهريل دعا سان ڏني ڪيو.

قلندر شهباز سان انهيءَ عقيدت جي باوجود، هو مٿس ڪوبه ڪتاب لکي ڪونه سگهيو. هڪ سبب شايد اهو هو ته ڪيس سيوهڻ ڏانهن اچڻ وڃڻ جي سهوليت ڪانه هئي. هڪ دفعي ڊاڪٽر شمل کي به سان وني ويو. جڏهن ڪراچيءَ موٽيا، ته ڊاڪٽر شمل مون کي چيو ته، "رباني، موت ٿي مون کي ڪو اچ ستايو! گرميءَ جي مُندا! پاڻيءَ جي ڍڪ ڪاڻ سِڪي سڪي، تڙي ڪندا ٿي ويئي."

اهڙن سببن ڪري، پير صاحب قلندر شهباز ۽ سيوهڻ تي دلجمعيءَ سان تحقيق ڪري ڪونه سگهيو. ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون ڪتاب ۾، 'تذڪره مشايخ سيوستان' جي پيش لفظ ۾، لکيو اٿس:

> 'تذڪره مشايخ سيوستان' جو فارسي خطي نسخو لنڊن ۾ موجود آهي، جنهن جو فوٽو اسٽيٽ منهنجي دوست سائمن ڊگبيءَ مون کي سنه ١٩٧١ع ۾ مهيا ڪيو.*

*سائمن ڊگبي مون ڏٺو. ١٩٧٥ع واري 'سنڌ سيمينار' ۾ آيو هو. قد جو ٻندرو، پيٽ وڏو، ڏاڙهي ايڏي ڊگهي جو دن تائين پٺي پوندي هئس. فرصت جو سمورو وقت، ڪراچي پرل ڪانٽيننٽل هوٽل جي سوئمنگ پول (وهنجڻ جي تلاءَ) ۾ پيو تڙڳندو هو. مون کي به هڪ انگريزي ڪتاب تحفي طور ڏنائين، جنهن جو نالو هو: "مغل حڪومت ۾ گهوڙي ۽ هاٿيءَ جي اهميت"

- قلندر لعل شهباز جي شبيه مبارڪ -

هيءَ تصوير، لاهور جي ميوزيم ۾ رکيل آهي. پير سائين، حسام الدين شاهه راشديءَ، ان جو عڪس "مقالات الشعراء" جي صفحي ۴۳۴ تي ڏنو آهي.

ڪتاب ۾ ٢٤ ورق آهن ۽ هر صفحي ۾ ١٣ سٽون.
ڪتاب جي حاشين تي، شروع ڪان آخر تائين،
’قوت باهہ‘ ۽ ان سلسلي ۾ ’مڙني ضرورتن‘ جا مجرب
نسخا مرقوم آهن.

هن تذڪري (مشايخ سيوستان) ۾ ذڪر ڪيل بزرگن
جي تلاش ۽ تحقيق ۾، آءٌ ڪيترا دفعا سيوهڻ ويو آهيان.
نتيِ وانگر سيوهڻ جي بہ مٽي اتلائي اٿم. پيريل تن سالن
جي جاکوڙ کان پوءِ اڄ آءٌ هن تذڪري کي شايع ڪري رهيو
آهيان.“

پير صاحب جي سيوهڻ بابت سموري تحقيق گويا ’تذڪره
مشايخ سيوستان‘ تائين محدود آهي. مظهر شاهجهانيءَ ۾ بہ سيوهڻ
جو ڪجهہ ذڪر ڪيو اٿس. خاص طرح تعليقات ۾ قلندرلعل شهباز
متعلق سنا حاشيا NOTE ڏنا اٿس، جن ۾ روضي بابت مفيد
معلومات ڏنل آهي، جيڪا اڳ ۾ مير مائل تي هڪ مضمون ۾ بہ
ڏني هئائين.

سيوهڻ جي درويشن جا تذڪرا بيان ڪندي حديقة الاولياء جي مقدمي ۾ هي احوال ڏنو اٿس:

سيوهڻ جي مشايخن جا تذڪرا:

١ـ تذڪره اولياء سيوستان: هن جو نالو تذڪرهٔ حبيبيه ۾ (ميان مير سيوستانيءَ لاهوري جي سلسلي ۾) آيو آهي. راقمالحروف کي هن جي ڪنهن به نسخي جي ڄاڻ نه آهي.

٢ـ حالات بزرگان سيوستان: هن تذڪري جو نسخو به مون کي ڏسڻ ۾ ڪونه آيو آهي.

٣ـ قلندر نامه: مخدوم عبدالواحد نعمان ثاني سيوستاني. تذڪرهٔ حبيبيه ۾ هن جو ذڪر آيو آهي. قلندر لعل شهباز ۽ سندس مريدن جي سوانح تي مشتمل آهي.

٤ـ رساله قلندري: خضر علي سيوستاني. هي نسخو منهنجيءَ نظر ۾ نه آهي.

٥ـ تذڪره مشائخ سيوستان: عبدالغفور سيوستاني. هن جو نسخو پڻ راقم جي علم ۾ نه آهي.

٦ـ تذڪره قلندري: حضرت قلندر لعل شهباز جي سوانح ۽ ڪرامتن تي مشتمل هي ڪتاب، نهايت غير مستند ۽ غير معتبر آهي. راقم وٽ هن جو نسخو آهي. تصوف جي تاريخ لکندڙن لاءِ سرسري مطالعو ضروري آهي.

٧ـ سڪينة الاولياء داراشڪوه تاليف ١٠٥٢هه. ميان مير سيوستاني ۽ سندس مريدن تي هيءُ نهايت معتبر ۽ معاصرانه ڪتاب آهي.

٨ـ مڪتوبات واحدي: جامع ميان فضل الله. هن جو ذڪر تذڪرهٔ حبيبيه ۾ آهي.

٩- رساله حبيبيه مخدوم حبيب الله صديقي پاٽائي. تاليف ١٣٠٠هه کان بعد. هي تذڪرو پاٽ ۽ سيوهڻ جي صديقي مخدومن جي احوال ۾ آهي.

١٠- يمن البرڪت: مهتہ مولچند. تاليف ١٠٧٢هه. هي ڪتاب فارسيءَ ۾ سيوهڻ جي هڪ اهلِ علم ۽ صوفي منش هندوءَ فارسيءَ ۾ تاليف ڪيو آهي. 5 x 9 سائيز جي ٢١٧ صفحن تي آهي. ابتدائي چند ورقن تي مختلف شاعرن جا غزل، رباعيون فرد، قطعا ۽ قصيدا آهن، جن مان ڪي قصيدا قلندر لعل شهباز جي مدح ۾ آهن، جيڪي ڪرپال نالي هندو شاعر جا تصنيف آهن.

هي ڪتاب مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي ٢٢ مارچ ١٩٥٨ع تي سنڌي ادبي بورڊ کي هديہ طور ڏنو هو. ڪتاب ۾ قلندر لعل شهباز جي سوانح آهي، جيڪا غير مستند ۽ ڏند ڪٿائن تي مشتمل آهي. مؤلف پنهنجي خاندان جو شجرو ڏنو آهي. درگاهہ سان هندن جي تعلق تي ڪافي معلومات آهي.

پير صاحب جي بيان ڪيل مٿين تذڪرن مان قلندر شهباز تي ڪجهہ نہ ڪجهہ احوال ملي ويندو. پر، ٿورو گهڻو احوال منفرقه ڪتابن ۾ بہ هوندو. مثلاً، پير صاحب "تذڪرة الانساب" جو ذڪر ڪندي، لکي ٿو:

"هي رسالو منهنجي برادر بزرگ پير علي محمد راشديءَ جي هٿ اکرين (١٢-آڪٽوبر ١٩٣٢ع) نقل ٿيل آهي. سانيڪو صفحن جي هن رسالي ۾ ڪيترن ئي مشايخن ۽ قبيلن جا شجرا ڏنل آهن، مثلاً ١. قلندر لعل شهباز، ٢. غوث بهاؤالحق ملتاني. ٣. مخدوم نوح هالائي.

۴. مخدوم فيروز قريشي ٺٽوي. ۵. ملاڪاتيار جا قاضي، ۶. مير معصوم بکري، ۷. لڪياري سادات، ۸. مٽياري سادات، ۹. لاڪيار، لاڪا، لنجار، چنا، ساند ۽ سما.“

* * *

مٿي ڄاڻايل تذڪرا معلوم هئڻ جي باوجود، پير صاحب جهڙو بلندپايه عالم قلندر لعل شهباز متعلق ڪوبه مستند ڪتاب لکي ڪونه سگهيو، شايد انڪري جو انهن تاريخي دستاويزن جا نالا ته معلوم ڪري سگهيو، پر پاڻ انهن ڪي (جيئن مقدمي ۾ اشارا ڏنا اٿس) اکين سان ڏسي ڪونه سگهيو. هاڻي ته اهو دور به گذري ويو.

پير صاحب جهڙا روشن ضمير انسان هن جهان ۾ هاڻي گهٽا آهن؟ ۽ ڪاٿي آهن؟— جيڪي علم جي مرڪزن ۽ پرينءَ جي پارَ ڏي ويندڙ پيچرن جا ڏسَ ڏيندا هئا.

پير صاحبَ، حديقة الاولياءَ جي مقدمي ۾، پنهنجي هڪ مرحوم رفيقَ جي ياد ۾، عربي زبان جي دلنواز شاعر، لبيدَ جا ڪي دلاويز اشعار ڏنا آهن. پر، اڄ ئي اهي اشعار خود مٿس ڪيترا نه صحيح ۽ صادق آهن:

- اهي وسئون، جتي پَلُ پَهرُ، آجهاپ ڪندا هئاسين، ۽ جتي رهائيون ڪندي راتيون گذاريندا هئاسين، سي سڀ ويران ٿي ويون.
- رجام وارين ٽڪرين جي پِڪَ ۾، اڄ انهن جا نشان به ڪونه بچيا.
- نشانَ انهن ماڳن ۽ محفلن جا، جن مان اسان جو ساٿ ڏٿي سرواڻ هليو ويو.
- مهينا ۽ سال گذري ويا. مٿن بهار جون بوندون بارِ بار پيون ۽ ڪيترائي پيرا، اُتر پارَ جا ڪارا ڪُڪر انهن ويرانن تي وڏڦڙا وسائي ويا.

•

ـ ١٦ ـ

قلندرشهباز جو احوال

ماثرالڪرام ۾

مير غلام علي آزاد بلگراميءَ (هندستان پاڪستان جي) ممتاز عالمن، صوفين ۽ بزرگن جو هڪ تذڪرو لکيو آهي. موصوف، اڄ کان ٻه سو ٽيهتر سال اڳ، سنه ١١٤٣ هجريءَ ۾، سيوهڻ ۾ ڪافي عرصو رهي ويو هو. منجهس قلندر لعل شهباز جو هي احوال ڏنل آهي:

"مخدوم لعل شاهباز قلندر الحسيني
المرندي السيوستاني قدس سره"

"راقم‌الحروف (هي حرف لکندڙ) مولانا محب علي ٺٽويءَ (جو پنهنجي دور جي انهن بزرگن مان آهي، جن جو ذڪر جميل 'شاهجهان نامي' ۽ ٻين تاريخي ڪتابن ۾ آهي) جي تصنيفات ۾، هيءَ عبارت ڏٺي آهي ته:

"حضرت مخدوم لعل شهبازُ، قلندر جو اسم شريف آهي."

انهيءَ کان علاوه، فقيرَ، ڪاري رنگ جي پٿر تي هڪ تختيءَ تي هڪ عبارت هيئن اڪريل ڏٺي هئي ته:

"شيخ عثمان مرندي قطب‌الدين باز سفيد و مرند بفتح
ميم و رائے مهمله و سڪون نون و دال مهمله قريه
است از قراياۓ تبريز"

سندن نسب تيرهن واسطن سان حضرت امام جعفر صادق رضي الله تعاليٰ عنه تائين پهچي ٿو.

تذڪره مشايخ سنڌ جي مولف لکيو آهي ته:

"حضرت مخدوم جي ولادت ۽ پرورش گاه 'مرند' آهي. مرتبہ رجال تائين پهچڻ کان پوءِ، بابا ابراهيم جي خدمت ۾ پهچي، مريد ٿيا، جي پاڻ حضرت شيخ جمال مجرد جا مريد هئا. هڪ سال پنهنجي مرشد جي خدمت ۾ رهيا ۽ ڪمال جي درجي تي پهتا. ڪانئن خرقه خلافت ۽ اجازت حاصل ڪيائون. پاڻ سڄي عمر شادي ڪانہ ڪيائون. آخر هندستان آيا ۽ حضرت فريد گنج شڪر ۽ شيخ الاسلام حضرت بهاؤالدين زڪريا ملتانيءَ سان مليا ۽ حضرت صدرالدين عارف سان صحبتون ڪيائون. سيوهڻ ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪيائون."

مٿيون احوال ڏيڻ کان پوءِ آزاد بلگراميءَ تاريخ فرشتي ۾، قلندر لعل شهباز ۽ صدرالدين عارف جي شهزادي محمد واريءَ عربي شعرن جي مجلس جو احوال بيان ڪيو آهي. ان کان پوءِ لکي ٿو ته:

"ماه ربيع الاول ۾، سنہ ١١٤٣ هجريءَ جي ڏهينءَ تاريخ، سيوستان جي شهر ۾ پهتس، ته مير سيد محمد خان، "بخشي گريءَ ۽ وقائع نگاريءَ" جو ڪم منهنجي حوالي ڪري پاڻ بلگرام هليو ويو. سندس وڃڻ کان سنت پوءِ اهي ٻئي ڪم -- ملازمتون -- مون کان کسيون ويون. سو، ڏاڍو دلگير ٿيس.

هڪ رات خواب ۾ ڏٺم ته شهر جي ڪنهن گهٽيءَ مان لنگهي رهيو آهيان. هڪ شخص تي نظر پيم. کانئس پڇيم ته 'هيءَ گهٽي اڳتي بہ ويندي (يا هت ختم آهي؟)' هن عربيءَ ۾ جواب ڏنو ته 'توکي ڪي ماڻهو ملندا.' اڳيرو ويس، ته ٽي شخص سنڌي لباس ۽ وضع قطع ۾ هڪ هنڌ ويٺا هئا. ٽنهي ۾ هڪ جڻو ٻين جو بزرگ ٿي لڳو. مون ويجهو وڃي کين سلام ڪيو ۽ بزرگ شخص جي اڳيان

ادب سان گوڏا کوڙي، ويهي عرض ڪيم ته "مون کي وري نوڪري ملندي؟" هن، اهو ٻڌي، پنهنجو ڪنڌ هيٺ ڪيو ۽ مراقبي ۾ هليو ويو. هڪ ساعت کان پوءِ چيائين ته، "هائو، توکي نوڪري ملندي.

مون تنهن تي ورجائي کانئس پڇيو ته "پڪ ائين ٿيندو؟"

تڏهن چيائين ته "مان ته ائين ئي چوان ٿو."

هڪ سال کان پوءِ مون کي نوڪري ملي ويئي ۽ بزرگ جي ڳالهه صحيح ثابت ٿي. مون کي ائين لڳو ته مون کي اها بشارت ڏيندڙ بزرگ حضرت مخدوم لعل شهباز قدس سره هو. هڪ ساعت مان مطلب هو ته انهيءَ ڳالهه ۾ هڪ سال لڳندو.

حضرت مخدوم لعل شهباز قدس سره جي وفات جي تاريخ ٢١ـ شعبان ٦٧٣ هجري آهي."

•

- ۱۷ -

قلندر شهباز جو احوال

تاريخ فرشته ۾

هندستان جي نهايت مشهور تاريخ آهي، جنهن جو اردو ترجمو منشي نولڪشور لکنوءَ مان شايع ڪيو. منجهس لاهور، دهليءَ، دکن، مالوا، گجرات، خانديش، بنگال، ملتان، سنڌ، ڪشمير ۽ ملبار جي حڪمرانن جي احوال سان گڏ، مشايخن جو احوال به ڏنل آهي. ڪتاب جو پنجون ڇاپو مارچ ۱۹۳۳ع ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ قلندر لعل شهباز جو احوال، غياث الدين بلبن جي فرزند، شهزادي محمد جي باب ۾ هن طرح آيو آهي:

”جيڪي خوبيون بادشاهزادن کي جُڳائن ٿيون، سي حق سبحانہ تعاليٰ کيس (شهزادي محمد کي) عطا ڪيون هيون. فضيلت، دانش ۽ هنر ۾ سندس مثال ئي ڪونہ هو. سندس مجلس ۾ فاضل شخصَ، شاعرَ ۽ عالمَ هوندا هئا. امير خسرو ۽ خواجہ حسن پنج ورهيہ وٽس ملازم ٿي رهيا. اهڙو تہ مهذب ۽ مؤدب هو، جو مجلس ۾ گوڏو مٿي ڪري بہ ڪونہ ويهندو هو. مجلس ۾ شاهنامي، ديوان خاقاني، انوري، خمسہ مولوي نظامي ۽ امير خسروءَ جا شعر پڙهيا ويندا هئا. ارباب فهم ۽ دانش سندس شعر فهميءَ جو داد ڏيندا هئا. امير خسروءَ جو چوڻ آهي تہ ’مون سخن شناسيءَ ۾، متقدمين توڙي متاخرين جي شعرن ياد رکڻ ۾، شهزادي محمد جهڙو ٻيو گهٽ ڏٺو.‘

- ١٨ -

قلندر شهباز جو ذڪر
'آب ڪوثر' ۾

هن وقت، هرهنڌ، شيخ اڪرام جا ٽي ڪتاب عام جام ملن ٿا: ا. آب ڪوثر، ٢. رود ڪوثر ۽ ٣. موج ڪوثر. ٽئي ڪتاب اداره ثقافت اسلاميہ لاهور جا ڇپايل آهن ۽ اردو زبان ۾ آهن.

شيخ صاحب، پنهنجن ٽن ڪتابن کي 'اسلامي هندستان جي روحاني ۽ مذهبي تاريخ' ڪوٺيو آهي. پر، سندس تصنيف ۽ تاليف جي نوعيت ۾ تبليغي رنگ جي جهلڪ وڌيڪ آهي، تحقيقي گهٽ آهي. قلندر لعل شهباز بابت، هِتان، هُتان، جيڪو بہ مواد مليو اٿس، سو ڪنهن بہ ڪنهن چندچاڻ ڪانسواءِ، 'سنڌ ۾ اشاعت اسلام' عنوان هيٺ، مانڙي ڪري، ڇاپيندو ويو آهي. 'آب ڪوثر'، جي صفحي **٢٩٣** (ڏهين ڇاپي) تي "مخدوم **لعل** شهباز" عنوان هيٺ، سر آغاز، هيئن لکيو اٿس تہ:

> "غوث بهاؤالحق جو مشهور مريدُ، جنهن جو هندستان جي تذڪرن ۾ عام ذڪر ملي ٿو، ۽ جنهن جي مزار سنڌ جي سڀ کان وڏي زيارت گاد آهي، مخدوم **لعل** شهباز قلندر آهي."

---

(١) انهيءَ فقري جا عدد ٦٤٨ آهن. نہ ٦٤٤ (مترجم: حافظ اوحدي)

قلندر شهباز ۽ غوث بهاؤالحق جي پيريءَ مريدي يا خليفي هجڻ جي روايت ٻين ٻه ڪن ڪتابن ۾ موجوذ آهي. پر، مرحوم ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ قلندر شهباز تي، پنهنجي ڪتاب ۾، ان کي رد ڪري ڇڏيو آهي.

> ميمڻ صاحب لکيو آهي ته قلندر شهباز غوث جي مريدي اختيار ڪري ها ته پاڻ ٻه مرشد جي مسلڪ اختيار ڪري ها. اهڙيءَ صورت ۾، شهزادي محمد جي قرب ۽ اصرار تي ملتان ۾ ٽڪي پوي ها. پر، هن ائين ڪونه ڪيو. ڪانئن لاتعلق رهيو۽ پنهنجي قلندري طريقي تي سختيءَ سان ڪاربند رهيو. البت غوث پاڪ جي متبرڪ خاندان سان سندس لڳ لاڳاپا هميشه قرب ۽ محبت وارا رهن.

شيخ اڪرام، قلندر شهباز بابت جيڪي ٻيون ڳالهيون ڪيون آهن، سي ساڳيون ٻين ڪتابن ۾ لکيون پيون آهن. هڪ هنڌ فٽ نوٽ ۾ سو رچرڊ برٽن جو اهو حوالو آندو اٿس ته "قلندر شهباز وڏو عالم، لسانيات ۽ گرامر (صرف و نحو) جو ماهر هو."

شيخ اڪرام لکي ٿو ته، "برٽن جي زماني ۾ (١٨٥٢ع)، صرف و نحو جا جيڪي ڪتاب (سنڌ ۾) رائج هئا، مثلاً ميزان، صرف ۽ صرف صغير، سي قلندر لعل شهباز سان منسوب هئا."

شيخ اڪرام جي ڪتاب جي ٻي دلچسپ ڳالهه اها آهي ته قلندر شهباز سان منسوب شعر شاعريءَ جي باري ۾، 'مڪمل خاموشي' اختيار ڪئي اٿس. نڪي ته ان ڳالهه کي قبول ڪيو اٿس، ته هي يا هو ڪلامُ، قلندر شهباز جو آهي ۽ نه وري ان

ڳالهہ کي رد ڏنو اٿس تہ قلندر شهباز جو کوبہ ڪلام ڪونهي. ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ جي پيت ۾ وڏيڪ علمي ديانتداري ڏيکاري اٿس.

سدارنگاڻيءَ پنهنجي ڪتاب ۾ انهن ٻن غزلن تي تڪيو ڪيو هو. پر، حافظ اوحدي مرحوم جي تنقيد جي روشنيءَ ۾ هاڻي تہ اها ڳالهہ چٽي ٿي وئي آهي تہ اهي ٻئي غزل قلندر لعل شهباز ڏانهن منسوب ڪرڻ سندن شان ۾ بي ادبي ٿيندي.*

•

---

* حوالي لاءِ ڏسو صفحي ٢٣٢ تي مرحوم حافظ اوحديءَ جو فٽ نوٽ:

- ١٩ -

قلندر شهباز جو احوال

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي تصنيف ۾:

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ، پنهنجي ڪتاب "مدح نامه سنڌ" * (فارسي) ۾ قلندر شهباز بابت لکيو آهي ته سنڌ ۾ الله تعاليٰ جو ولي، ملڪ جو شهباز اشهب، جبروت جو واقف، ملڪوت جو شهشاهه، ناسوت ۽ لاهوت جو رهبر، شيخ، سيد، عثمان لعل شهباز قلندر رحمة الله عليه آهي. هو ولين ۾ يگانو موتي آهي: پهرين ڳالهه ته هو قلندر آهي. ٻيو ته سيد آهي. تيون ته بعضي بزرگن ان کي قطب سڏيو آهي. چوٿون ته حضرت غوث بهاؤالدين ملتاني عيله الرحمة جو گهاٽو يار ۽ رفيق آهي ۽ پنجون ته عالم آهي. سندس لکيل ڪتاب مشهور ۽ ظاهر آهن. سيني ۾ وحدت الاهيءَ جا موتي پويل ۽ معنائن جا اسرار آهن. پاڻ صبر جي باري ۾ غزل چيو اٿن، جنهن جا ٻه بند هي آهن:

گر خدا را دوست داری خاموشی باید گزید
با هزاران سوزوزاری خاموشی باید گزید
جيڪڏهن الله تعالي سان دوستي ٿو رکين ته صبر ڪرڻ گهرجي.
هزارن سورن ۽ سختين جي باوجود صبر ڪرڻ گهرجي.
در طلب کاری وصلش بنده عثمان همے
مے کند شب وروز زاری، خاموشی باید گزید
خدا جي وصل جي طلب ۾ ٻانهو "عثمان" رات ڏينهن
زاري ڪري ٿو. جو هر حال ۾ صبر ڪرڻ گهرجي.

•

* مدح نامه سنڌ، محمد هاشم ٺٽوي، ناشر رئيس علي نواز انڙ، صفحو ٦٥. مدرسه جامع محمديه، شاهپور جهانيا، ضلعو نوشهروفيروز.

-٢٠-

HAZRAT SHAHANSHAH LAL SHAHBAZ QALANDAR
BY SAYED DINAL SHAH

قلندر لعل شهباز تي، انگريزي زبان ۾، جن صاحبن ڪتاب يا ڪتابڙا لکيا آهن، تن ۾ جناب انعام محمد، پروفيسر قاضي نبي بخش ۽ جناب ضياءالدين جو ذڪرِ خيرُ مٿي آيو آهي. پويان ٻئي صاحب سنڌي آهن ۽ ٽيون سنڌي اهل قلم، جنهن قلندر شهباز تي انگريزيءَ ۾ ڪتاب لکيو، سو آهي سائين ڏنل شاهه. سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن ۾ گهڻن سندس نالو ڪونه ٻڌو هوندو. سڄي عمر منهنجو به انهن ئي حلقن ۾ مرڪزن سان واسطو رهيو، پر سندس نالو ڪڏهن ڪونه ٻڌم، توڙي جو پاڻ منهنجو ڳوٺائي به هو. ڊيري جو وينل هو، جو منهنجي ڳوٺ 'آڳرا' کان ويهارو ميلن جي مفاصلي تي ٿيندو. پاڻ جي ته سڄي عمر عدالت ڪاتي جي ميز ڪرسيءَ تي گذاريائين. قلندر شهباز سان عقيدت هئس، سو مٿس چڱو وڏو ڪتاب لکيائين. مون سان ان جو ذڪر برادرم نور محمد پناڻ ڪيو، پر وٽس ڪاپي ڪانه هئي. اها ڊاڪٽر رفيعه سنڌ يونيورسٽيءَ جي سينٽرل لئبرريءَ مان پڙهڻ لاءِ وني ڏني.

سائينءَ جي ڪتاب پڙهڻ جو ڏاڍو شوق هئم، پر جيئن جيئن ورق ورائيندو ويس، تيئن ٿڌو ٿيندو ويس. برادرم نور محمد پناڻ سان اها ياقور ڪيم. چيائين ته 'شعر وارو باب پڙهي ڏسو، جو سائين انهيءَ جو گهڻو ذڪر ڪندو هو.' ان تي به نظر وڌم، پر سائينءَ جون ڳالهيون سمجهه ۾ ڪونه آيون. بهرحال، هت رڳو انهيءَ ئي باب جو

ڪٿي ڪجهه ذڪر ڪجي.

قلندر شهباز سان عقيدت رکندڙ احبابن ۽ مڙني اهل قلم اصحابن کان اها ڳالهه ڳجهي ڪانه آهي، ته ڏانهنِ منسوب شعر جي باري ۾ شروع کان اختلاف آهي، ته ڪل ڪيترو آهي، ۽ سندن آهي به يا ڪن ٻين شاعرن جو آهي؟ سنڌي عالمن ۾، سڀ کان اول اهو آواز اٿاريندڙ بزرگُ، غالباً حڪيم فتح محمد سيوهاڻي هو، جنهن سڀ کان پهريائين قلندر شهباز تي سنڌيءَ ۾ سهڻو ڪتاب لکيو هو. لعل سائينءَ سان ڪا سڪ هئس! سندس پروانو هو. پر، انهيءَ ٿي عشق ۽ عقيدت جي تقاضا اها سمجهيائين، ته ڪابه غلط ۽ مشڪوڪ ڳالهه سائن منسوب نه ٿئي، سو انهيءَ غلط فهميءَ کي دور ڪيائين ته 'عشقيه' نالي هڪ شعر جو ڪتاب، جو سلوڪ ۽ تصوف ۾ مشهور آهي، سو سندن ناهيل آهي. حڪيم صاحب چٽن لفظن ۾ لکيو آهي ته:

"مشهور آهي ته 'عشقيه' نالي هڪ ڪتاب حضرت عثمان مرونديءَ جو ناهيل آهي، پر، اها بلڪل غلط فهمي آهي. 'عشقيه' ڪتاب، جو مشهور آهي ۽ سلوڪ و تصوف جي باب ۾ نهايت لذيذ بي حساب آهي، سو عاشق، ڪامل، عارف، عامل شيخ عثمان انصاري قادري نقشبنديءَ جو نهيل آهي، جو ڏسڻ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو."

انهيءَ وضاحت کان پوءِ، حڪيم صاحب ان ڳالهه جو سبب ڄاڻايو آهي ته 'ڇا جي ڪري اها غلط فهمي پيدا ٿي؟' لکيو اٿس ته:

"شيخ عثمان انصاري عليه الرحمة قادري طريقي جو هو ۽ شاگرد شيخ جلال خليفه غوث الثقلين (پيران پير رحه)

جو هو ۽ نسبت نقشبندي طريقي جي حضرت خواجہ باقي بالله قدس سره کان ورتي هئائين. خود 'عشقيہ' جي ديباچي مان، جو هن حقير وٽ موجود آهي، معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ غلطيءَ جو سبب رڳو هي آهي تہ حضرت شهباز بلند پرواز جو نالو بہ عثمان آهي ۽ 'عشقيہ' جي ناهيندڙ جو نالو بہ عثمان آهي.'

محترم محبوب علي چنا، جنهن حڪيم صاحب جي ڪتاب جي ٻئي ڇاپي تي نظرداري ڪئي، تنهن ان سلسلي ۾، پنهنجي 'فٽ نوٽ' ۾ وري هڪ ٻي ڳالهہ جي نشاندهي ڪئي آهي. لکيو اٿس تہ 'هي غزل:

ز عشق دوست هر ساعت، درونِ نارمی رقصم

ٻين ڪن ڪتابن ۾ بہ آيل آهي. معلوم هجي تہ اهڙي قسم جو غزل ٿوريءَ تبديليءَ سان حضرت خواجہ اجميري رحہ جي مرشد حضرت خواجہ عثمان هارونيءَ ڏي بہ منسوب آهي.'

حافظ خير محمد اوحديءَ تہ انهن غزلن تي بحر وزن جي خيال کان بہ نڪتہ چيني ڪئي آهي.

حڪيم فتح محمد بہ انهن غزلن بابت اهائي ڳالهہ ڪئي آهي تہ قلندر شهباز جا ڪونهن.

هن صورتحال ۾، سائين ڏنل شاهہ کي اول تہ بنيادي اختلاف ڏانهن توجهہ ڏيڻ کپندو هو. ڪي وزندار دليل ڏيئي ثابت ڪرڻ کپندو هو تہ 'جيڪو شعر مان ڪتاب ۾ ڏيئي رهيو آهيان، سو قلندر لعل شهباز جو مستند ڪلام آهي.'

پر، سائينءَ ان ڳالهہ کي توجهہ لائق ئي ڪونہ سمجهيو. مانڙي

ڪري، پنهنجي ڪتاب ۾، پورو هڪ بابُ، جو صفحي ٨٦ کان شروع ٿئي ٿو ۽ ١٢٦ تي ختم ٿئي ٿو، ’مشڪوڪ شعر‘ لاءِ مخصوص ڪيائين ۽ ان ۾ منقبت، مثنوي ۽ غزل ڏڙاڏڙ داخل ڪندو ويو. پوءِ، ڪسر نفسيءَ جو اظهار ڪندي فرمايائين تہ:

مون احترام جي ڪري، شهنشاهہ جو ڪلام پيش ڪندي، ’ادبي نقاد‘ تيڻ کان پاڻ بچايو آهي.

’ادبي نقاد‘ مان سائينءَ جو مطلب رڳو قلندر شهباز ڏانهن منسوب ’مشڪوڪ ڪلام‘ جون خوبيون بيان ڪرڻ آهي. لکيو اٿس تہ:

”ان ڳالهہ جو ضرور ئي ڪونهي، تہ سندن ڪلام جون خوبيون، مثلاً شاعرانہ خيال، اسلوب، شعر جي رواني، شاعرانہ تخيل جي پرواز، زبان جو لاڙو، انداز بيان، اظهار خيال جي سادگي، يا خيال ۽ زبان جو حسن، ۽ شعر ۾ سمايل خيال، سڀ کان گهٽ (سندن شعر ۾) آسمانن ۽ عرش ڏانهن پرواز، آسماني ۽ بهشتي منظر ۽ الاهي فلسفو ۽ الاهي عشق وغيره ڳڻائجن.“

سائين ڏنل شاهہ انهن خوبين جو ذڪرِ خير چو ضروري ڪونہ سمجهيو، تنهن جو سبب بہ بيان ڪيو اٿس. لکيو اٿس تہ:

”هي ڪو سعديءَ ۽ روميءَ جو اخلاقي يا صوفيانو مسئلو نہ آهي، نہ وري ڪو جنگ جي ميدان جو منظر آهي، جو فردوسيءَ بيان ڪيو هجي، جنهن سان ’دنياوي فلسفو‘ لاڳو ٿي سگهي ۽ هي شعر ادبي تنقيد جي نارازيءَ ۾ توري سگهجي.“

سائينءَ جي راءِ گويا اها آهي تہ قلندر لعل شهباز سان منسوب ڪلام ۾ جيڪڏهن صوفيانہ ۽ اخلاقي مسئلن جو ذڪر اذڪار هجي ها، يا وري انهيءَ ۾ جنگ جا ڪي منظر هجن ها، جيڪي فردوسيءَ جي دنياداريءَ جي ڏيڻ واري فلسفي (MUNDANE PHILOSOPHY) سان تعلق رکن ٿا تہ پوءِ اهو 'ادبي تنقيد' جي تارازيءَ ۾ توري سگهجي ها، پر هت تہ ڳالهہ ئي ٻي آهي! لکي ٿو تہ:

"عربي محاورو تہ 'ڪلام الملوڪ-ملوڪ الڪلام'

اسان جي سورمي (HERO) جي شعر سان لاڳو ٿئي ٿو."

اها تہ ٿي ڪلام جي وصف، پر ان ڳالهہ جي ڪمزي ثابتي آهي، تہ اهو ڪلام، 'جيڪو فارسي ڪلام جو چٽ آهي ۽ سعديءَ، روميءَ ۽ فردوسيءَ جي ڪلام کان گهٽو گهٽو مٿي بيٺو آهي، سو سچ پچ قلندر لعل شهباز جو ڪلام آهي؟ ان باري ۾ سائينءَ جو ارشاد هي آهي:

"هو (اسان جو سورمو) غزل تي زياده زور ڏئي ٿو،

جيڪو اسان ڪافي، لمبيءَ تحقيق کانپوءِ ڪٺو ڪيو."

اهو غزلن جو ذخيرو، سائينءَ ڪٿان ڪٺو ڪيو، ۽ ڪهڙا قلمي ۽ ڇپيل نسخا ويهي پيٽيائين؟ ان باري ۾ سائين بلڪل خاموش آهي. ڪنهن بہ وضاحت جو ضرور ڪونہ سمجهيو اٿس. البت، ٻئي هنڌ مهرباني ڪري ايترو ارشاد فرمايو اٿس تہ:

'فقر' جي باري ۾، سلطان العارفين (يعني لعل سائين) فلسفي ۽ خيال ۽ عمل جي جيڪا چٽائي ڪئي آهي، سا اسان پنهنجن پڙهندڙن کي، خاطريءَ واريءَ تحقيق، پيٽا ۽ تصديق کانپوءِ پيش ڪئي آهي.

سائين ڏنل شاهہ سچي عمر عدالت جي ڪرسيءَ تي گذاري. عدالت جي فتويٰ آئي، ڳالهہ ختم ٿي. وڏيڪ بحث جي اجازت ڪانهي. سو، مان تہ ادب سان رڳو ايترو عرض ڪندس، تہ 'سائينءَ جي راءِ، سو، سائينءَ جي راءِ آهي.' هونئن بہ هر شخص کي پنهنجي راءِ جو حق آهي. سائين ڏنل شاهہ کي بہ آهي.

پر، ڪي ڳالهيون، تلهي عقل وارن ماڻهن کي پوءِ بہ اصل سمجهہ ۾ ڪونہ اينديون. مثلاً هو چوندا تہ جيڪڏهن قلندر لعل شهباز جو 'مستند ڪلام' قلمي يا ڇپيل صورت ۾ ڪاٿي بہ موجود هو، ۽ سائين ڏنل شاهہ کي پيتا ۽ تحقيق لاءِ دستياب ٿيو، تہ پوءِ پريا ست سؤ سال ڪاٿي لڪو پيو هو؟ مشرق ۽ مغرب جي مڃيل عالمن کان مخفي ڪيئن رهيو؟ جيڪڏهن سنڌ گذريل ست سؤ سالن کان قلندر لعل شهباز جي آستاني تي رقص ڪندي رهي آهي، تہ پوءِ سنڌ جي عالمن کان سندن ڪلام جمع ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪيئن ٿي؟ مير علي شير قانع پنهنجي تاريخ 'تحفة الڪرام' ۾ لعل سائينءَ جو تذڪرو ڪيو آهي. پر، 'مقالات الشعراء' نالي شاعرن جو جيڪو تذڪرو لکيو اٿس، تنهن ۾ قلندر شهباز جي ڪلام جي ثنا ڪرڻ ۾ خاموش ڇو آهي؟ 'تڪمله مقالات الشعراء' ۾ بہ ساڳي صورت حال ڇو آهي؟ پير سائين حسام الدين شاهہ راشدي ڪشمير جي فارسي شاعرن جا تہ پورا پنج ضخيم جلد ايڊٽ ڪري وجهي پار پيو، پر، 'مقالات الشعراء' ايڊٽ ڪرڻ کان پوءِ بہ قلندر شهباز سان منسوب ڪلام جي باري ۾ خاموش رهيو. ايڏن وڏن سنڌي عالمن جي خاموشي 'بي معنيٰ' آهي يا 'با معنيٰ' ؟

* * *

سائين ڏنل شاهه وڏو ڪم ڪيو. روميءَ، حافظ، سعديءَ ۽ فردوسيءَ جو رعب ختم ڪري ڇڏيائين. چڱو ڪيائين، لٽو لڙ. 'چشم ما روشن، دل ما شاد.' هونئن، نه ته مون جهڙا ته ڪيئي اڻ گهڙيل ڪاٺ، ائين سمجهندا هئا، ته ايراني ادبي حلقن ۾ جيڪا مقبوليت حافظ کي ملي، سا ٻئي ڪنهن کي به ڪانه ملي. کيس 'لسان الغيب' (اڻ ڄاتل جو ترجمان) ڪوٺيندا آهن ۽ ويهين صديءَ ۾ به سندس ڪلام مان فال ڪڍندا آهن.

ساڳيءَ طرح ائين به سمجهندا آهن ته سعديءَ جي مشرق توڙي مغرب تي ڌاڪ ويٺل آهي. سندس ڪتاب گلستان ته گهڻو مشهور آهي، پر ٻئي ڪتاب بوستان جا به يورپ ۾ ڪافي ترجما ٿيا آهن. مثلاً ١. وينا ۾ ڪي. ايڇ. گراف جو ترجمو، ٢. لنڊن ۾ اي. راجرس جو ترجمو، ٣. فرانسيسي زبان ۾ بار بيرڊي منيارڊ جو ترجمو، ۴. جرمن زبان ۾ رد ڪرٽ جو ترجمو، ۵. انگريزيءَ ۾ هڪ. ايڇ. ولبر فورس جو ترجمو، ٻيو جي. ايس ڊيويءَ جو ترجمو ۽ ٽيون رابنسن جو ترجمو.

حافظ ۽ سعديءَ جي ايڏيءَ عظمت ۽ شهرت ڪانپوءِ به ايراني عوام ۽ خواص وٽ 'قومي شاعر جو درجو' فردوسيءَ لاءِ مخصوص آهي، جنهن جي سوچ کي سائين ڏنل شاهه غور ۽ فڪر ڪانپوءِ (MUNDANE PHILOSOPHY) ڪوٺيو آهي. پر، ايران ۾ شاهنامي کي فارسي زبان جو شاهڪار سمجهن ٿا ته پلي سمجهن. ائين ته خود فردوسيءَ به فرمايو آهي ته:

بسی رنج بردم دریں سال سی
عجم زنده کردم بدیں پارسی

مولانا جلال الدين روميءَ جو نالو نہ گھٹا ماڻهو وضوءَ کان سواءِ وٺن ٿي ڪونہ، تہ بي ادبي ٿي پوندي. روميءَ پاڻ چيو آهي تہ:

'مثنوي، مولوي، معنوي، هست قرآن در زبان پهلوي.'

ٻيو تہ ٺهيو پر شاهہ ڀٽائيءَ سندس ٿي مثنوي هميشہ ساڻ رکندو هو.

پر، هت رڳو روميءَ، حافظ، سعديءَ، فردوسيءَ ۽ قرة العين طاهره جي شعر شاعريءَ جي ڳالهہ ڪانهي. فارسي زبان جي شاعرن جي فهرست تمام طويل آهي ۽ انهيءَ ۾ بہ ڪيترائي ٻيا نالا تمام اهم آهن، مثلاً، رودڪي، دقيقي، خيام، نظامي گنجوي، سنائي، انوري، عطار، رومي، عراقي، امير خسرو، جامي، فيضي، عرفي، نظيري، خاقاني ۽ صائب وغيره.

ايراني هندستان مان بہ ٻہ فارسي شاعر مڃن ٿا: اڳوڻن مان امير خسرو ۽ هاڻوڪن مان اقبال. هونئن تہ غالب بہ فارسيءَ ۾ شعر چيو آهي ۽ دعويٰ ڪئي اٿس تہ 'منهنجي فن جو ڪمال آهي ئي فارسي زبان ۾.' پر ايراني کيس اهميت ڪانہ ٿا ڏين. البت امير خسروءَ جا معتقد آهن. خود سعديءَ بہ سندس تعريف ڪئي آهي. اها روايت درست ڪانہ آهي تہ سعدي هندستان آيو هو. دراصل، پاڻ ٻڌو ٿي چڪو هو ۽ پويان ڏينهن هڪ خانقاهہ ۾ گذاريائين. اهو نڪتو اهم آهي.

هندستان جي مغل شهنشاهن جي ٻولي فارسي هئي. سڀني شعر جو قدر ڪندا هئا. بابر بادشاهہ سٺو شاعر هو، پر فارسي ادب گهڻي ۾ گهڻي ترقي اڪبر اعظم جي دور ۾ ڪئي. سندس والد همايون، نوڙي فرزند سليم، جنهن بادشاهہ ٿيڻ کان پوءِ جهانگير جو لقب اختيار ڪيو، ٻئي چڱا فارسيءَ ۾ شعر چوندا هئا. جهانگير هڪ هنڌ

لکيو آهي تہ 'منهنجي طبع موزون آهي. ڪڏهن ارادي سان، تہ ڪڏهن ارادي کان سواءِ شعر چئي ويندو آهيان.' ملڪه نورجهان، جنهن جي سونهن، ۽ سمجهہ، جهانگير جي دل ۽ دماغ سان گڏ، سڄيءَ مغل سلطنت کي مٺ ۾ قابو ڪري ڇڏيو هو، سٺي شعر جو اعليٰ ذوق رکندي هئي. في البديه شعر چوندي هئي. سندس ڪيئي قصا مشهور آهن. چون ٿا تہ هڪ دفعي جهانگير هرڻ جي شڪار تي ويو. ڪو هرڻ سامهون آيو تہ جهانگير مٿس تير ڪشيو. نورجهان جي چپن تي بي اختيار خسروءَ جو شعر آيو:

همہ آهوان صحرا سر خود نهاد بر کف
بہ اميد آن کہ روزی بہ شکار خواهی آمد

(صحرا جا سمورا هرڻ پنهنجو مٿو پنهنجن هٿن ۾ جهلي بيٺا آهن.
انهيءَ اميد سان تہ تون هڪ ڏينهن ڪين شڪار ڪرڻ ايندين.)

جهانگير شعر ٻڌو تہ نورجهان ڏانهن نهاريائين. سندس نظرن جي تيرن، خود کيس گهايل ڪري ڇڏيو. ڪمان هٿن مان ڪري پيس.

اورنگزيب عالمگير جي ڌيءُ، زيب النساء وڏي پايي جي فارسي شاعره هئي. "مخفي" تخلص ڪندي هئي. هندستان پاڪستان ٺهڻ کان اڳ، منشي نولڪشور سندس 'ديوان مخفي' ڇاپيو هو. هڪ دفعي ڪا نوڪرياڻي سندس حڪم تي آئينو کڻي ٿي آئي، تہ اماڻڪ ڪري پيس ۽ پرزا پرزا ٿي ويو. ويچاري ڏڄي ويئي ۽ بي اختيار منهن مان نڪتس:

از قضا آئينہ چيني شکست

زيب النساء في البديه ٻي مصرع چئي:

خوب شد، اسباب خود بيني شکست

* * *

هند کي ڇڏيو، خود سنڌ ڪنهن زماني ۾ ايران جي سلطنت ’هفت اقليم‘ جو هڪ حصو هئي. اها ظهور اسلام کان اڳي جي ڳالھ آهي. ايڏي ڊگهي عرصي جي لڳ لاڳاپي ۾ فارسي زبان ۽ سنڌي زبان جا هڪٻئي تي ڪي اثر ضرور پيا هوندا ۽ سنڌ ۾ فارسي شعر لاءِ فضا هموار ٿي هوندي. سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپايل ڪتاب "مقالات الشعرا" ۽ "تڪمله مقالات الشعرا" انهيءَ حقيقت تي شاهد آهن.

متئين پس منظر ۾ هرڪو ماڻهو اها ڳالھ آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو تہ فارسي شعر شاعريءَ جو سرمايو تمام وسيع آهي ۽ فارسي شعر چوڻ جي روايت نهايت ڪهن آهي. مشرق ۽ مغرب جي عالمن، عظيم فارسي شاعرن جا تذڪرا وڏي سعيي ۽ ڪوشش سان شايع ڪيا آهن. هاڻي تہ ڪو اهڙو ڪو عظيم ڪلاسيڪي شاعر رهيو ئي ڪونهي، جنهن جو ڪلام ڇپيل نہ هجي. فارسي شعر جڻ تہ هڪ وڏو سهڻو باغ آهي، جو ڪوهن ۾ هليو ويو. منجهس سوين هزارين سهڻا ۽ سرها گل ٻوٽا ٽڙيا بيٺا آهن. پر، عجب جي ڳالھ آهي تہ ڪنهن بہ مستند تذڪري ۾، ڪٿي بہ، ڪنهن ڪنڊ پاسي سان، قلندر لعل شهباز جو اسم مبارڪ، شاعر جي حيثيت ۾، نظر ڪونہ ٿو اچي. سو، وڏن وڏن سنڌي عالمن جي ذاتهنِ منسوب ٿيل شعر جي باري ۾ مڪمل خاموشيءَ جو سبب بہ سمجھ ۾ اچي ٿو. پر سائين ڏنل شاھ کي اها ڳالھ الائي ڇو سمجھ ۾ ڪانہ آئي.

* * *

سائين ڏنل شاھ شعر واري باب ۾ ٻيون بہ ڪي دلچسپ ڳالهيون ڪيون آهن. مثلاً فرمايو اٿس تہ: "فارسي درويشن جي زبان آهي ۽ عربي پيغمبرن جي." هي نئون نقطو سائينءَ وري الائي ڪٿان

هٿ ڪيو؟ ڪڇڻ پڇڻ جي جاءِ ڪانهي، اينرو عرض ڪرڻ ڪافي آهي ته حضرت ابراهيم ، حضرت موسيٰ، حضرت عيسيٰ سڀ پيغمبر هئا ، پر عربي انهن مان ڪنهن جي به زبان ڪانه هئي.

فارسي زبان جيڪڏهن درويشن لاءِ مخصوص آهي ته سائينءَ جي مرضي اسان اڻ گهڙيا ڪاٺ ڇا ڪنداسين. پر ، مسئلو اهو آهي ته سنڌ جا اهي درويش ڪيئن ڪندا ، جيڪي فارسيءَ کان اڻ واقف هئا. ڀٽائي صاحب ته ماڳهن اهو ارشاد فرمايو آهي ته:

جي فارسي سکيو، گولو توءِ غلام
اجهو تان "آب" گهري، بکيو تان "طعام"
اي عامن سندو عام ، خاصن منجهان نه ٿيو.

بلاشبه ، سائينءَ انگريزيءَ جهڙيءَ ڌاريءَ زبان ۾ ۲۵۷ صفحن جو ضخيم ڪتاب لکڻ ۾ ڏاڍي محنت ڪئي هوندي. ورهين جا ورهيه نور نچويو هوندائين. ڪتاب لکڻ ڏکيو ڪم آهي. پر ، ڇپائڻ اڃا به ڏکيو. سائين ڏنل شاهه ٻئي ڪم ڪيا. ڪيس آفرين هجي. پر، سائين جيڪڏهن ايڏي محنت قلندر لعل شهباز جي زندگيءَ جا ڪي مستند احوال ۽ آثار گڏ ڪرڻ تي ڪري ها ۽ انهن کي سنڌيءَ يا انگريزيءَ ۾ ڇپائي ها ، ته وڏو ڪم ٿي پوي ها.

جيستائين لعل سائينءَ سان منسوب شعر جو تعلق آهي، ته سوچڻ جي ڳالهه اها آهي ته سندن اعليٰ ۽ ارفع، بلند ۽ برگزيده شخصيت جي هند سنڌ ۾ هاڪَ، فارسي شاعر جي حيثيت ۾ آهي، يا ولي الله جي حيثيت ۾؟ -- جواب پڌرو پيو آهي. قرآن ڪريمَ، پنهنجن پاڪ لفظن ۾ ، الله پاڪ جي اوليائن کي ٿي بشارت ڏني آهي. -- اهائي اصل ڳالهه آهي ۽ ان تي ئي اسان جو ايمان آهي.

•

- ٢١ -

قلندر شهباز جو احوال سنڌ جي تاريخن ۾

لب تاريخ سنڌ

هن تاريخ جو مؤلف خدا داد خان هو، جو سکر جو رهاڪو هو. کيس سنڌ جي تاريخ جو شوق هوندو هو.

انگريزن جي حڪومت ۾، مسٽر جيمس ڪمشنر جي چوڻ تي 'لب تاريخ سنڌ' لکيائين، جنهن جو مکيہ سبب اهو هو تہ، سندس پنهنجن لفظن ۾، "اڳوڻين تاريخن ۾ پوئين زماني جا ڪي ضروري حالات، جن جو انگريز سرڪار جي نقطہ نگاه کان قلمبند ٿيڻ ضروري هو، ملڻ مشڪل هئا."

'لب تاريخ سنڌ' جو سنڌي ترجمو حافظ خير محمد اوحديءَ ڪيو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان جي تصحيح ڪئي. ڪتاب ۾ قلندر لعل شهباز جو احوال سرفهرست ذيل آهي، جو هيءُ آهي:

قلندر لعل شهباز جي اصلي رهائش مروند (ميمند) ۾ هئي، جو افغانستان ۾ 'هرات' جي پسگردائيءَ ۾ آهي. قلندر شهباز ٥٨٣هہ مطابق ١١٨٧ع ۾ ڄائو. جڏهن وڏو ٿيو تہ هندوستان جي سياحت لاءِ روانو ٿيو. پهريائين منصور جي خدمت ۾ سندس صحبت اختيار ڪيائين، جو پنهنجي وقت جو عارف ڪامل هو. علم حاصل ڪرڻ بعد سندس هٿ تي بيعت ڪيائين ۽ ڪانئس موڪلائي، بهاؤالدين زڪريا ملتاني، فريدالدين شڪر گنج ۽ جلال جهانيان اُچ واري سان گڏجي، هند ۽ سنڌ جي اڪثر حصن جي سياحت ڪيائين. اهي

چار ئي بزرگ هندستان جا "چار يار" مشهور هئا.

حضرت قلندر شهباز جي ڪيترن ئي شعرن منجهان ٻن مشهور ۽ مقبول غزلن جا ٻه شعر هت پيش ڪجن ٿا.*

(١)

ز عشق دوست هر ساعت درون نار مي رقصم
گهے بر خاک مي غلطم، گهے بر خار مي رقصم

(٢)

من آن دُرم کہ در بحر جلال الله بوده ام
بہ کوه طور با موسیٰ کليم الله بوده ام

(١)

دوست جي عشق هر وقت ۾ باه جي اندر رقص ڪندو (نچندو) ٿو رهان.
ڪڏهن مٽيءَ ۾ بيهوش پيو آهيان ته ڪڏهن ڪَنڊن تي رقص پيو ڪريان.

(٢)

مان اهڙو گوهر آهيان، جو الله جي عظمت ۽ جلال جي سمنڊ ۾ رهي چڪو آهيان.
حضرت موسيٰ ڪليم الله سان طورسينا تي به گڏ رهيو آهيان.

---

* هن سڄي غزل جي قافين ۽ رديفن مان ائين ٿو ڀانئجي، ته منجهس ٽن مختلف غزلن جا ابيات شامل آهن، جي هڪ ئي بحر ۾ ۽ هڪ ئي وزن تي چيل آهن. چوٿين، پنجين ۽ ستين جا قافيا ۽ رديف مطلع جي قافين ۽ رديف سان ملن ٿا. گويا اهي ٽئي بيت هڪ الڳ غزل جا بيت آهن. نمبر ٻئي ۽ نمبر ٽئين بيتن ۾ رديف ڪونه آهي. صرف قافيا اٿن، ۽ ٻنهي جا قافيا هڪ جهڙا هجڻ سبب، ٻئي بيت هڪ الڳ غزل جا بيت معلوم ٿا ٿين. مقطع جو قافيو بالڪل الڳ آهي، اهو ڪنهن ٽئين غزل جو آخري بيت معلوم ٿو ٿئي. (مترجم حافظ اوحدي).

قلندر شهباز گهڻو عرصو سياحت ۾ گذارڻ بعد، سيوهڻ کي اچي رونق بخشي. ڪنهن شاعر سندس تشريف آوريءَ جي تاريخ "نمود آفتاب دين" (دين جو سج ظاهر ٿيو) مان ڪڍي آهي، جنهن مان ابجد جي حساب موجب هجري سن ٦٤٤ ٿو نڪري، جو عيسوي سن ١٢٤٦ جي مطابق آهي [١].

قلندر شهباز شادي ڪانه ڪئي هئي. سيوهڻ ۾ فقط ڇهه سال رهيو، ۽ پوءِ ٦٥٠هه مطابق ١٢٥٢ع ۾ رحمت ايزديءَ جي آغوش ۾ وڃي آرامي ٿيو. ڪنهن شاعر سندس وصال جو سال "برحمت" جي لفظ مان ڪڍيو آهي، جنهن جا عدد ٦٥٠ آهن [٢].

قلندر جو روضو پهريائين هندوستان جي بادشاهه سلطان محمد تغلق جي سؤٽ سلطان فيروز شاه جي زماني ۾ تعمير ڪيو ويو هو، جو ان جي وفات کان پوءِ ٧٥٢هه مطابق ١٣٥١ع ۾ هندستان جي تاج ۽ تخت جو وارث ٿيو. سلطان فيروز تغلق انهيءَ وقت ٺٽي ۾ هو ۽ هندوستان رواني ٿيڻ کان اڳ ۾ قلندر شهباز جي مزار تي حاضري ڏيئي روضي جي تعمير جو ڪم ملڪ رڪن الدين عرف اختيارالدين کي سونپيو ويو، جو اُن وقت سيوستان (سيوهڻ) ۽ ٺٽي ۾ سندس نائب هو. هن ٧-رجب ٧٥٧هه تي، روضي جو ڪم مڪمل ڪرايو، جو هڪ قطعه مان ظاهر آهي جنهن جو سنڌي ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

(١) سلطان فيروز شاه دين پرور بادشاهه جي حڪومت جي زماني ۾، جنهن جي بارگاه جي مٽيءَ کي، دنيا جا بادشاه پنهنجو تاج ڪري پائن ٿا.

---

(١) انهيءَ فقري جا عدد ٦٤٨ آهن، نه ٦٤٤ (مترجم: حافظ اوحدي)

(٢) "نمود آفتاب دين" ۽ "برحمت" جي عددن مان ظاهر آهي ته قلندر سيوهڻ ۾ فقط ٻه سال رهيو (مترجم: حافظ اوحدي).

(٢) جڏهن کان وني اهو بادشاه، شهنشاهيءَ جي تخت تي جلوه افروز ٿيو آهي، سڄي دنيا سندس بادشاهيءَ جي نور سان منور ٿي وئي آهي.
(٣) حضرت عثمان ميمنديءَ جو روضو تعمير ٿي ويو آهي، جو ولي الله هو ۽ بحر ۽ بر جو سفيد باز هو.
(٤) ڪهڙي نہ سهڻي درگاہ آهي، جنهن جو گنبذ بهشت جهڙن محرابن سان سينگاريل آهي. نون ئي آسمانن جو رنگ، سندس بالاخاني جي رنگ جي اڳيان ڦڪو آهي.
(٥) جيتوڻيڪ حضرت قلندر جي زماني ۾ ٻيا اولياءَ بہ گهڻا ئي هئا، پر قلندر سيني ڪان وڏي درجي وارو هو.
(٦) هيءُ روضو مبارڪ رجب مهيني جي سنتين تاريخ تعمير ٿيو. هجري سال ٥٧٥ هو.
(٧) هيءُ روضو معزز حاڪم ملڪ اختيارالدين تعمير ڪرايو، جو منصف مزاج ، سخي، بهادر ۽ رتبي ۾ سڪندر ثاني هو.
(٨) جڏهن کان سيوهڻ شهر آباد ٿيو آهي، تڏهن کان اهڙو حاڪم نہ ٿيو آهي، جو مهربان، بخشش ڏيندڙ، پرهيزگار ۽ خوش اعتقاد ديندار آهي.
(٩) اميد آهي تہ ڪيس انهيءَ جي عيوض الله تعاليٰ جي فضل سان بهشت ۾ هزارين محلات ملندا.*

ان کان پوءِ ٺٽي جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان پنهنجي حڪومت جي زماني ۾ (٩٩٣هہ کان ١٠٠٠هہ مطابق ١٥٨٥ع کان ١٥٩١ع تائين) روضي کي نئين سر اڳي کان وڌو ڪري، موزون ۽

* جيتوڻيڪ ڪن بيتن ۾ سقم نظر اچن ٿا، پر جيئن تہ روضي مبارڪ تي لکيل آهن، انهيءَ ڪري ڪُجهہ پُڇڻ جي مجال نہ آهي -- مترجم حافظ اوحدي.

خوبصورت نموني نهرايو. سندس وفات کان پوءِ، سندس فرزند مرزا غازي بيگ ترخان پنهنجي حڪومت جي ڏينهن ۾ (۱۰۰۹هه کان ۱۰۲۱هه مطابق ۱٦۰۰ع کان ۱٦۱۲ع تائين) سندس مرمت ڪرائي، مگر اها اڃا پوري نہ ٿي هئي تہ وري هندوستان جي بادشاهہ دين پناه شاهجهان ان کي نهرايو، جو سچ پچ اسم بامسميٰ هو (يعني جهڙو سندس نالو هو، پاڻ بہ اهڙو ئي هو). ڇو تہ راقم‌الحروف (خداداد خان) هندستان جي سياحت وقت، پنهنجين اکين سان سندس ڪرايل خير جا ڪم جهڙوڪ مسجدون، تلاءَ ۽ پليون وغيره ڏٺيون آهن. دهليءَ جي جامع مسجد ۽ ٺٽي جي جامع مسجد بہ انهيءَ ئي بادشاه جهان پناه جي خواهش سان تعمير ٿيون. سيوهڻ ۾ نواب دينددار خان بخاريءَ کي ۱۰۳٦هه مطابق ۱٦۲۱ع ۾ خاص طور تي قلندر شهباز جي روضي جي تعمير لاءِ مقرر ڪيائين، ۽ هڪ جريب زمين خانقاه مبارڪ ۽ ان جي صحن لاءِ ڏنائين ۽ پنهنجي خرچ تي ڪا شيءَ جي اعليٰ درجي جي سرن سان نهرايائين. ان جي تعمير، زيبائش ۽ آرائش جي تاريخ هڪ قطعہ مان نڪري ٿي، جنهن جو سنڌي ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

(۱) بادشاه شهاب الدين شاه جي زماني ۾، جنهن جي سخا جي ڪري دنيا آباد ۽ خوشحال آهي.

(۲) قلندر جي حضور ۾ دينددار خان جو نذرانو قبول پيو، جو سندس بخت چڱو هو.

(۳) مان انهيءَ مقدس صحن جي ڪهڙي تعريف ڪريان، ڪاريگر سِرن جي بجاءِ ستارا سجايا آهن.

(۴) جيڪڏهن تون ان جو سال معلوم ڪرڻ ٿو گهرين، تہ مقطع (آخري بيت) تي نظر ڪر، جنهن مان تعمير جو سال نڪري ٿو.

(٥) هڪڙو سال آهي "فرش مسند شاه" ١٠٤٠هجري ۽ ٻيو "فرش جنت آباد" ١٠٤١ هجري.

دروازي جي ٻاهران مسجد شريف، چبوترا ۽ حجرا شاهجهان جي پاران نواب ديندار خان جا نهرايل آهن. مسجد جي تعمير جو سال هيٺئين قطعہ مان نڪري ٿو:

(١) شهنشاه شاهجهان جي دور حڪومت ۾، جنهن جي سخا جي ڪري دنيا بهشت جو باغ بڻجي پئي آهي.

(٢) ديندار خان قلندر شهباز جهڙي عاليشان خاندان جي درگاه وٽ مسجد تعمير ڪرائي.

(٣) عقل ان جي تعمير جو (هڪ) سال "چوبيت العتيق" (١٠٣٢ هجري) ٻڌايو- ۽ ٻيو سال "مسجد ز شيخ بهوه" (١٠٤٣ هجري) لکيائين.

١٨-١٩ ۽ ٢٠ تاريخ شعبان جي مهيني ۾ قلندر جي درگاه تي ميلو لڳندو آهي. هندوستان، افغانستان، بلوچستان ۽ سنڌ مان هر طبقي جا ماڻهو مسلمان، هندو، اعليٰ، ادنيٰ، پوڙها، جوان، عورتون ۽ مرد اچي گڏ ٿيندا آهن.

* * *

تحفة الڪرام:

سنڌ جي تاريخن ۾ وڏو مان ۽ مرتبو اٿس. ان جو مصنف مير علي شير قانع سنڌ جو وڏو اهل قلم هو. هڪ روايت موجب، نثر ۽ نظم (فارسي) ۾ سوين ڪتاب لکيائين، جن مان ڪي ضايع ٿي ويا، پر ڪي بچيا، جن مان ڪي سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيا آهن.

تحفة الڪرام ۾ بہ تاريخ معصوميءَ وانگر قلندر لعل شهباز جو ڪجهہ احوال آهي، جنهن ۾ ڪم جي فقط ڳالهہ هيءَ آهي:

"شيخ عثمان مروندي عرف مخدوم لعل شهباز بن سيد ڪبيرالدين محمد بن سيد صدرالدين، امام جعفر صادق عليہ السلام حضرت اسماعيل جي اولاد مان آهن."

مير علي شير قانع اها غيرمستند روايت بہ بيان ڪري ڇڏي آهي تہ قلندر لعل شهباز، بو علي قلندر جي مشوري تي، هند مان سنڌ ۾ آيوس هو.

* * *

تاريخ معصومي:

مير معصوم سکر جو رهاڪو هو، ۽ اڪبر بادشاهہ جو درباري امير هو. گهڻين ئي خوبين وارو شخص هو. عام ماڻهن جي ديدار لاءِ سکر ۾ سندس نهرايل منارو اجا صحيح ثالم بيٺو آهي.

سنڌ جي عالمن ۽ محققن لاءِ وري سندس لکيل 'تاريخ معصومي'، 'علم جي مناري' واري حيثيت رکي ٿي. منجهس قلندر لعل شهباز جو ذڪر تہ آهي، پر تمام مختصر. اهو بہ سنڌ ۽ ملتان جي حاڪم شهزادي محمد جي احوال ۾ آيو آهي. تاريخ فرشتي تان ورتل آهي.

مير معصوم، پاڻ مورخ، عالم ۽ شاعر هو، تڏهن بہ قلندر لعل شهباز کي 'سنڌ جو بزرگ' ڪوني ٿو، سو، شايد انڪري جو قلندر شهباز جي زماني ۾ سنڌ ۽ ملتان هڪ ئي صوبو هو.

* * *

چچ نامو:

سنڌ جي تاريخ جا ٽي مکيہ ذريعا آهن:

١- چچ نامو، ٢-مير معصوم جي تاريخ سنڌ، ٣- تاريخ تحفة الڪرام. انهن ٽنهي ۾ 'چچ نامي' کي اولين حيثيت حاصل آهي. بلڪ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو رايو آهي تہ 'چچ نامو' هندستان پاڪستان ۾ تاريخي سلسلي جو آڳاٽو ڪتاب آهي.

هي ڪتاب اصل ۾ عربيءَ ۾ لکيل هو، جنهن کي علي ڪوفيءَ فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. پنهنجي 'پيش لفظ' ۾ لکي ٿو تہ: "هيءَ تاريخ انهيءَ وقت لکي ويئي، جڏهن سلطان محمد بن سام جي بادشاهيءَ جي تخت کي، ناصرالدين قباچه پنهنجي جلوس سان سينگاريو هو."

قباچه جي حڪومت جو زمانو سنہ ٦٠٢ هجريءَ کان سنہ ٦٢٥ هجريءَ تائين هو ۽ سندس حڪومت جو علائقو ملتان کان عربي سمنڊ تائين هو، جو 'سنڌ صوبو' سڏبو هو ۽ انهيءَ جي گاديءَ جو هنڌ ملتان هو. قباچه، چچ نامي جي مترجم علي ڪوفيءَ جو محسن هو، جو پنهنجو وطن ڇڏي، وٽس اچ شريف ۾ اچي رهيو هو.

علي ڪوفيءَ جو سڄو نالو علي پٽ حامد پٽ ابي بڪر ڪوفي هو. چچ نامي جي پيش لفظ ۾ پاڻ لکيو اٿس تہ:

> هن تاريخ جو لکندڙ (يعني علي ڪوفي پاڻ) جڏهن پنهنجي عمر جو هڪ عرصو آرام ۽ نعمت ۾ گذاري چڪو ... تڏهن 'حادثن جي مصيبتن ۽ زماني جي اوچتين آفتن' سبب، پنهنجي اصلوڪي وطن کان جدا ٿيو ۽ 'ڪي ڏينهن' اچي، اچ شريف ۾ آرام ڪيائين.

سوال آهي تہ علي ڪوفيءَ جي وطن ۾ اهي "اوچنيون آفتون" ڪهڙيون اچي ڪڙڪيون، جو ڪيس پنهنجو اباڻو وطن ڇڏڻو پيو؟

چچ نامي جي تصنيف بابت سندس چوڻ آهي تہ:

" محمد بن قاسم جي هٿان، هن ملڪ (هند سنڌ) ۾ اسلام ظاهر ٿيو. سمنڊ کان وٺي ڪشمير ۽ قنوج تائين، مسجدون ۽ منبر ٺهيا، ۽ اروڙ جي تختگاهہ ۾ رهندڙ راجا ڏاهر پٽ چچ پٽ سيلائج قتل ٿيو. هي سارو ملڪ، پسگرداين سميت، محمد بن قاسم جي حوالي ٿيو."

"مون چاهيو تہ اهو بيان ۽ هن ملڪ جي خلق جي ڪيفيت وغيره معلوم ٿئي، سو اهڙي تاريخ تيار ڪجي. (انهيءَ مقصد سان معلوماتي ڪتابن جي تلاش ۾) اچ شريف کان اروڙ ۽ بکر جي شهرن ڏانهن رخ رکيم."

علي ڪوفيءَ جو پنڌ سجايو ٿيو. اروڙ ۽ بکر مان ڪيس 'چچ نامي' جو عربي نسخو هٿ آيو، جنهن کي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيائين. ائين ڪرڻ ۾ ڪيس ڪيترو وقت لڳو ۽ فارسي ترجمو ڪهڙي سال ۾ تيار ڪيائين، انهيءَ جي ڪا خبر ڪانهي. اهو ترجمو مڪمل ڪرڻ کان پوءِ پاڻ ڪيترو عرصو زندهہ رهيو، تنهن جي بہ ڪا خبر ڪانهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اينرو معلوم ڪري سگهيو آهي تہ 'چچ نامي' کان سواءِ ٻيا بہ ڪتاب بہ لکيائين، جي هي آهن:

١. ڪتاب الانساب، ٢. تنقيح الانساد في تشريح الامصارو البلاد.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تحقيق موجب، علي ڪوفي جي ولادت جو سنہ ٥٥٥ هجري آهي ۽ حڪيم فتح محمدسيوهاڻيءَ جي تحقيق

موجب، قلندر لعل شهباز جي ولادت جو سن، ۵۳۸ هجري آهي. انهيءَ حساب سان هو علي ڪوفيءَ کان سترهن سال وڏو هو. مروند جو رهاڪو هو. علي ڪوفي وري ڪوفي جو رهاڪو هو. ٻئي شهر ٻن پاڙيسري مسلمان ملڪن ۾ هئا. پر، "مغلن جي فتني" ڪري رهڻ لائق نہ رهيا. ماڻهو لڏڻ لڳا، تہ هيءُ ٻئي بزرگ سنڌ ڏي لڏي هليا آيا.

انهيءَ جو مطلب وجي اهو نڪتو تہ علي ڪوفيءَ جن "اوچتين آفتن" اچڻ ڪري پنهنجو وطن ڇڏي، اُچ شريف ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي هئي، سي هيون مغلن جون ڪاهون!

●

- ٢٢ -

قلندر لعل شهباز جو ڄم:

قلندر لعل شهباز کي هن جهان مان گذرئي، ڀريا ست سؤ سال ٿيا. پر، پاڻ ڪهڙيءَ سڀوريءَ ساعت، ماه ۽ سالَ ۾ تولد ٿيا، ان باري ۾تاريخنويسن ۽ تذڪري نگارن ۾ اختلاف آهي. صحيح سن ۽ سال معلوم ڪونهي. پر، اها ڪا نئين ڳالهه ڪانهي.

اڳوڻي زماني ۾ گهڻيون ڳالهيون ٻڌ سڌ تي لکي ڇڏيندا هئا، جيڪي تحقيق ۽ تصديق ڪان پوءِ صحيح ثابت ڪونه ٿينديون هيون. اهوئي سبب آهي جو وڏن وڏن مشاهيرن جي ولادت ۽ وفات جا سن ۽ سال، هڪڙن ڪتابن ۾ هڪڙا ته ٻين ۾ ٻيا لکيا پيا آهن.

حضور پيغمبر ﷺ جن لاءِ عام روايت آهي ته سندن حيات طيبه جي هر ڳالهه لکيل ۽ محفوظ ٿيل آهي. هندستان ۾، علامه شبلي نعمانيءَ * وڏي محنت ۽ تحقيق ڪان پوءِ سندن سيرت طيبه لکي آهي، جنهن کي علمي حلقن ۾ وڏي قدر جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. علامه شبليءَ پاڻ سڳورن جي ولادت جي تاريخ بابت لکيو آهي ته مصر جي مشهور هيئتدان، محمود پاشا هڪ رسالو لکيو آهي، جنهن ۾ دليل ڏيئي ثابت ڪيو اٿس ته پاڻ سڳورن جي ولادت جي تاريخ

* علامه شبلي نعمانيءَ کان پوءِ، سڄيءَ دنيا ۾ جنهن محققَ، سيرت رسول پاڪ تي اونهي تحقيق ڪئي آهي، سو ڊاڪٽر حميد الله آهي. اصل ۾ حيدرآباد دکن جو آهي، پر گذريل چاليهن سالن کان پيرس ۾ رهي ٿو.

سنڌ ۾ سيرت جي موضوع تي مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ به وڏي تحقيق ڪئي آهي. سندس هڪ عربي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي، جنهن جو اردو ترجمو " عهد نبوت کي ماه و سال" نالي سان لاهور جي ڪنهن جوڙي ٽرسٽ ڇپيو آهي. مرن گهڻا سال اڳ لاهور ۾ ڏٺو هو. ڪاپي خريد ڪيم، پر ڪو دوست کڻي ويو. ناشر سان ملاقات جي ڪوشش ڪيم، پر ڪا نه ٿي سگهي.

٩- ربيع الاول مطابق ٢٠- اپريل ٥٧١ع آهي. پر، ان کان پوءِ، شبليءَ وضاحت لاءِ فٽ نوٽ ڏنو آهي ته "حضور ﷺ جن جي تاريخ ولادت بابت 'اختلاف' آهي. ليڪن، اينترو 'اتفاق' آهي ته ربيع الاول جو مهينو هو، سومر جو ڏينهن هو* ۽ تاريخ انهيءَ کان ٻارهينءَ تائين هئي، يعني نائين هئي، يا ٻي ڪا."

هاڻي پاڪستان ۾، عام طرح، ٻارهين ربيع الاول، پاڻ سڳورن جي ولادت جي تاريخ مڃي وڃي ٿي. انهيءَ ئي تاريخ تي ملڪ ۾ جلسا جلوس ٿيندا آهن. اخبارون سيرت - ايڊيشن شايع ڪنديون آهن. اسلام آباد ۾ حڪومت سيرت - ڪانفرنس به ڪندي آهي.

آدمشماريءَ جي هڪ اندازي موجب، دنيا ۾ پنجين پتي ماڻهو مسلمان آهن، يعني پنجن ماڻهن ۾ هڪ ڄڻو مسلمان آهي. گذريل چوڏهن سو ورهين جي عرصي اندر لکين، ڪروڙين انسان هن جهان ۾ آيا هوندا، تن ۾ مسلمان ملڪن اندر الائي ته ڪيترن عالمن ۽ محققن حضور ﷺ جن جي ولادت جي صحيح تاريخ ڳولڻ لاءِ ڪوششون ڪيون هونديون!

جيڪڏهن انهن سمورين ڪوشش کان پوءِ به شبلي نعمانيءَ جهڙي محقق کي اهو فٽ نوٽ ڏيڻو پيو، ته سندن ولادت جي تاريخ ۾ البت "اختلاف" آهي ته پوءِ تذڪري نگارن ۽ تاريخ نويسن ۾، جيڪڏهن قلندر لعل شهباز جي ولادت جي تاريخ تي "اختلاف" هجي، ته ان ۾ حيرت جي ڳالهه ڪانهي.

* سنڌ ۾ انهيءَ نسبت سان "سائو سومر" جو ڏڻ ملهائيندا آهن. ڳوٺن ۾، ڪٿي ڪٿي ڪير ورهائيندا آهن. ٻين مسلمان ملڪن ۾ به سومر جي ڏينهن جي تعظيم ڪندا آهن. تاشقند جي ڀاسي هڪ سهڻو شهر آهي، نالو اٿس دوشنبه، جنهن جي معني آهي سومر.

تاريخ طبريءَ ۾ لکيل آهي ته پاڻ سڳورا سومر ڏينهن تولد ٿيا. نبوت به کين سومر ڏينهن عطا ٿي هئي. سومر ڏينهن هن جهان کان پردو اختيار ڪيو هئائون.

قلندر لعل شهباز جي تاريخ ولادت جي باري ۾ ڪي اهم رايا هي آهن:

١- حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ سندن ولادت جو سن ٥٣٨ هجري ڏنو آهي.

٢- لب تاريخ سنڌ جي مصنف، خداداد خان، سندن ولادت جو سن ٥٨٣هه (مطابق ١١٨٧ع) ڏنو آهي.

٣- پير سائين حسام الدين شاهه راشديءَ مظهرشاهجهانيءَ جي تعليقات ۾ لکيو آهي تہ قلندر شهباز جي ولادت جي تاريخ فقط ٽن ڪتابن ۾ ملي ٿي، جن مان، لاڙڪاڻي جي گزيٽيئر ۾ ٥٣٨ هجري ڄاڻايل آهي.

۴- ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب پنهنجي ڪتاب 'سوانح قلندر' ۾ لکيو آهي تہ 'بستان العارفين' جي مؤلف سندن ولادت جو سن ٥٦٥ هجري ڏنو آهي.

٥- جناب انعام محمد پنهنجي ڪتاب ۾ سندن ولادت جو سن ٥٧٣ هجري (مطابق ١١٧٧ عيسوي) ڏنو آهي.

٦- مرحوم محبوب علي چنا قلندر نامي سنڌيءَ جي ٻئي ڇاپي ۾ پنهنجي فٽ نوٽ ۾ لکيو آهي تہ:

> منهنجي تحقيق موجب قلندر شهباز جي وفات جو سن ٦٧٣ هجري آهي، ڇو تہ ٦٥٠ هجريءَ ۾ بلبن اجا سلطانيءَ جون واڳون ڪونہ ورتيون هيون. هو صاحب ٦٦٢ هجريءَ/١٢٦٥ع ۾ سلطان بڻيو. ان حساب سان قلندر لعل شهباز جي سن ولادت ۾ بہ ڦيرو ايندو، جيڪڏهن سندن عمر ١١٢ سال ليکبي. (ورنہ عمر جي مدت بہ

تحقيق طلب آهي).

* * *

هي احوال پڙهي، مون کي ائين خيال ۾ آيو ته انگريزن جي حڪومت ۾، سنڌ جي ڳوٺن ۾، سنڌي پرائمري اسڪولن ۾ ڄم ۽ موت جي داخلا جا رجسٽر رکيا ويندا هئا. قلندر لعل شهباز جن جنهن زماني ۾ پيدا ٿيا، ان زماني جو اهڙو ڪو ڄم ۽ موت جو رجسٽرُ ته مليو ئي ڪونهي، جنهن کي ڏسي سندن ولادت جي صحيح تاريخ، سن ۽ سال معلوم ڪجي.

ازانسواءِ، اڳوڻي زماني ۾، ڪاتبن جون چڪون به مشهور هونديون هيون. لکڻ پڙهڻ ۾ انسان کان سموريءَ نيڪ نيتيءَ جي باوجود ڪا نه ڪا غلطي ٿي ويندي آهي. ۵۳۸هه ۽ ۵۸۳هه جا انگ اکر به اڳتي پوئتي ٿي ويا هجن، ته عجب ڪونهي. پر، خاطريءَ سان رڳو اينرو چئي سگهجي ٿو ته پاڻ هجري سن ۵۳۸ ۽ ۵۸۳ جي وچ ۾، ڪنهن سڳوري سال تولد ٿيا هئا.

●

- ٢٣ -

قلندر شهباز جي
ڄمڻ جو هنڌ:

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ قلندر نامي سنڌيءَ ۾ لکيو آهي تہ ”سندن ڄم ۽ نيپاج جي جاءِ مروند آهي، جو آذربائيجان ۽ تبريز ڏانهن اقليم پنجينءَ ۾ آهي. مروند شريف ۾ سندن والد ماجد سيد ڪبيرالدين جو مقبرو خلقَ جي لاءِ زيارت گاهہ بہ آهي.“

حڪيم صاحب پنهنجيءَ راءِ جي تصديق لاءِ ’حديقة الاولياء‘ ۾ ڏنل هڪڙي قصيدي جو حوالو ڏنو آهي، جنهن جي پڇاڙيءَ جو بيت هي آهي:

دمبدم رحمت خداوندي
باد برجان شاهہ مروندي.

هن بيت مان سندن ڄم جو هنڌ ”مروند“ نڪري ٿو. ”مرند“ ڪونہ ٿو نڪري.

* * *

خداداد خان پنهنجي ڪتاب لُبِ تاريخ سنڌ ۾ لکيو آهي تہ ”حضرت عثمان مروندي (ميمندي) جي اصلي رهائش مروند (ميمند) ۾ هئي، جو افغانستان جي مشهور شهر ’هرات‘ جي پسگردائيءَ ۾ آهي.“ گويا، خداداد خان مروند ۽ ميمند کي ساڳيو شهر سمجهي ٿو.

... ...

مرحوم محبوب علي چنا سيوهاڻي پنهنجي مضمون، ’قلندر شهباز سيوهاڻي‘ ۾ هيئن لکيو آهي تہ:

”سندن آباءُ و اجداد جو وطن مالوف مروند هو،

جنهن کي لب تاريخ سنڌ جي مولف، افغانستان جي
هرات پرڳڻي جي قريب ڄاڻايو آهي. مگر،
’ماثرالڪرام‘ جو مصنف لکي ٿو ته ’تذڪره مشايخ سنڌ‘
۾ لکيل آهي ته قلندر شهباز جو وطن مرند آهي.
’الوحيد‘ جي ’سنڌ آزاد نمبر‘ ۾ به چيل آهي ته
”لعل شهباز آذربائيجان (آرمينيا) پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ
مرند ۾ تولد ٿيو.“

انهن ٻنهي حوالن ڏيڻ کان پوءِ چنا صاحب پنهنجي راءِ ڏيندي
چيو آهي ته، ”حضرت لعل شهباز مرندي آهي، ۽ نه مروندي، جيئن
عام مشهور آهي.“

جيڪڏهن چنا صاحب جي خيال موجب، قلندر شهباز مرندي
آهي ته پوءِ خلق خدا کيس مروندي ڇو ٿي ڪوٺي؟ انهيءَ ڳالهه جو
چنا صاحب وٽ ڪوبه جواب ڪونهي!

اڳتي هلي لکي ٿو ته:

”مون کي ٻن انگريزي ڪتابن ’ايران، ماضي ۽ حال‘
از: ڊونالڊ. اين. ولبر ۽ ’افغانستان‘ از: فريزر ٽٽلر
جي مطالعي مان معلوم ٿيو ته جتي روس ۽ افغانستان
جون سرحدون اچي ملن ٿيون، ان کان به اتر ۾، خشڪ
جابلو ملڪ ۽ بيابان جي وچ ۾ هڪ وڻندڙ خيابان ’مرو‘
(MERVE) نالي سان آهي، جو عربن جي ڏينهن ۾، خراسان
جي اڳوڻيءَ گاديءَ جو هنڌ هو. مَروَ (MERVE) علمَ،
عرفانَ ۽ آسودگيءَ جو مرڪز هو. سلجوقين جي ڏينهن

۾ منجهس يونيورسٽي هئي. ڪيترن ئي سياسي حڪمرانن جي اک ۾ هو."

انهن انگريزي ڪتابن پڙهڻ کان پوءِ چنا صاحب کي شڪ پيو ٿو ته پاڻ شايد مَرو جا وينل هئا، سو لکي ٿو ته:

"هاڻي جيڪڏهن افغانستان جو شهر 'مرو' ونون ٿا، ته اهو مرو آهي ۽ نه مروند. سو، آذربائيجان پرڳڻي جي شهر مرند کي لعل شهباز جو اباڻو شهر سمجهبو."

... ...

قلندر شهباز ميلا ڪميٽيءَ طرفان ست سو ايڪتيهين عرس مبارڪ جي موقعي تي شايع ڪيل سووينيئر 'سنڌزي جو شهباز قلندر' ۾ ڏنل هڪ انگريزي مضمونَ ۾، (جنهن جي لکندڙ جو نالو ڄاڻايل ڪونهي) قلندر لعل شهباز جي وطن جي باري ۾ هيئن لکيل آهي ته:

"سيد عثمان (٥٧٣هه - مطابق ١١٧٧ع) ۾، مرند ۾ ڄائو، جو آذربائيجان جو مشهور شهر هو. ياقوت حمويءَ جي زماني ۾ (وفات ٦٢٧هه - مطابق ١٢٢٩ع) تبريز کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو.

"حدود العالم" (تاليف ٣٧٢ هه - ٩٨٢ع) جي مصنف لکيو آهي ته "مرند ننڍي بستي هئي، پر سڪي ستابي ۽ آباد هئي: اُنَ مان نهيل مال جي پيداوار لاءِ مشهور هئي."

حمدالله مستوفي پنهنجي ڪتاب "نزهت القلوب" (تاليف ٧٤٠هه مطابق ١٣٤٠ع) ۾، مرند کي 'هڪ وڏو شهر' ڪوٺي ٿو، "جنهن جون پنبيون (يعني 'شهر پناه') گولائيءَ ۾، اٺ هزار وکون

هيون.“ ۾ لکي ٿو ته، ”هائي شهر جو اڌ وچي بچيو آهي.“

...   .

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي (مرحوم) پنهنجي ڪتاب ’سوانح قلندر‘ ۾ لکيو آهي ته ”سندن وطن بابت مختلف روايتون آهن.“ پوءِ، پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو ته ”مرو“ ”ميمنه“ ”ميمند“ يا ”ميوند“ مان ڪوبه اهڙو نالو مناسب نظر ڪونه ٿو اچي، جنهن مان مرونڊي نهيو هجي. ان کان سواءِ، اهي شهر آذربائيجان ۾ نه آهن. اڪثر تذڪري نگار متفق آهن ته سندن وطن آذربائيجان ۾ هو، جنهن صرف ’مرند‘ شهر جو نالو ملي ٿو. سو، جنهن سگهجي ٿو ته صحيح نالو مرند آهي، پر ”ي“ پڇاڙي وڌائڻ وقت ”و“ به وڌايو ويو آهي.

ي ۽ و جي واڌاري لاءِ ميمڻ صاحب ڪوبه دليل ڪونه ڏنو آهي.

*   *   *

مٿين رايـن پـڙهڻ مـان مـعـلـوم ٿـئي ٿو ته عالمَ ۽ مُحققَ قلندر لعل شهباز جي سن پيدائش وانگر سندن جاءِ پيدائش جي باري ۾ به متفق ڪونه آهن. بهرحال، انهيءَ باري ۾ هي ڳالهيون اهم آهن:

(۱) حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ”مرند“ ۽ ”مروند“ ۾ ڪوبه فرق ڪونه ٿو ڪري.

(۲) لب تاريخ جو مصنف، خداداد خان ڪين هرات جي پاسي، مروند جو وينل ڪوني ٿو، جيڪو، سندس چوڻ موجب، افغانستان جي حد ۾ آهي. پر، حقيقت اها آهي ته افغانستان ۾ مروند نالي ڪوبه شهر ڪونهي. سو، هو افغانستان جي ميوند شهر کي مروند ڪوني ٿو ۽ لکي ٿو ته: ”سندس اصلي رهائش مروند، يعني

ميوند (ميمند) ۾ هئي، جيڪو هرات جي پسگردائيءَ ۾ آهي.“

* * *

مون کي هي رايا پڙهڻ کانپوءِ ائين سمجهه ۾ آيو ته قلندر شهباز جو آبائي شهر ”مَروَ“ هو. مَروَ مان مَروَندي لفظ نهيو، سو بلڪل ٺيڪ آهي؛ ’اُتر‘ مان ’اُترادي‘ لفظ نهندو. ’اُتري‘ ڪونه نهندو. مرو مان مروندي لفظ نهندو. مرند مان مروندي ڪونه نهندو.

ٻيو ته ”مرند“ ايران ۾ آهي، پر، ڪڏهن به، ڪوبه ايراني سندن درگاهه تي حاضري ڏيڻ ڪونه ٿو اچي. پٺاڻن جي سندس درگاهه سان وڏي عقيدت آهي. سدائين وڏي تعداد ۾ موجود آهن. سندن تعلق افغانستان سان آهي. ملڪن جون سرحدون پيون مٽجن. ”وگهيه ڪوٽ“ اڳي سنڌ ۾ هو، هاڻي هند ۾ آهي. اڳوڻي زماني ۾، مَروَ جو شهر اتر افغانستان سان لاڳاپيل هوندو هو، ته ان ۾ عجب ڪونهي.

”طبقات ناصري“ جي مصنف، منهاج سراج جو اصل وطن جوزجان هو، جنهن جون حدون اولهه ۾ هرات، مَروَ (MERVE) ۽ مرغاب (مرغ آب) سان ملنديون هيون. اولهه طرف ”مَروَ رود“ جو به رستو هوندو هو، جيڪو ڏاڍو آباد هوندو هو. مَروَ جون ڪي نديون جوزجان مان لنگهنديون هيون.

انهن ڳالهين جي باوجود، مون مرند کي رد ڪرڻ غلط ڳالهه سمجهيو. سو، اسلام آباد ۾ ايراني سفارتخاني وارن سان رابطو قائم ڪيم.

اتي پنهنجو پراڻو يار تسبيحي وينو هو، تنهن چيو ته ”آغا، اڄ ئي ايران ٽيليڪس موڪليون ٿا، ته مرند مان خاطري ڪري ٻڌائن، ته اتي حڪيم فتح محمدجي چوڻ موجب، قلندر شهباز جي والد بزرگوار جي خانقاه آهي يا نه؟“

مهيني ماسي کان پوءِ جڏهن ڪيس يادگيري ڏياريم، تڏهن چيائين تہ "آغا تيليڪس جي جواب جو انتظار آهي."

ٻہ چار مهينا ٻيا بہ ائين گذري ويا، تہ سمجهيم تہ "اها تيليڪس اُن تي چڙهي ايران ويئي آهي، سا مولائِنِ موٽندي بہ اُن تي. سال ٻہ تہ سفر ۾ لڳي ويندس." سو، آسرو لاهي ڇڏيم.

تسبيحيءَ هڪ خوشخبري ٻڌائي هئي، تہ راولپنڊيءَ ۾ جيڪو خانہ فرهنگ آهي، تنهن جو ڊئريڪٽر مرند جو وينل آهي. سو، علامہ اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جي استاد ۽ محقق، ڊاڪٽر شبليءَ تي بار رکيم تہ "مروندي صاحب کان پڇ."

هن انهيءَ ئي ڏينهن مرندي صاحب سان ڳالهايو ۽ مون کي اطلاع ڏنو تہ "ايران ۾ چاليهارو کن ننڍا وڏا شهر اهڙا آهن، جن ۾ ابراهيم نالي بزرگن جون خانقاهون آهن. انهن مان ڪي آل رسول ﷺ آهن، جن کي 'امام زاده' ڪوٺيندا آهن."

پر، مرندي صاحب ائين بہ چيو تہ، "ڳالهہ ڏاڍي منجهائيندڙ آهي، جو تہ اها تصديق ڪيئن ڪجي، تہ مرند ۾ ابراهيم نالي جنهن بزرگ جي خانقاهہ آهي، قلندر شهباز جو والد هو يا ڪو ٻيو شخص هو؟"

* * *

هڪ دفعي پير سائين حسام الدين شاهہ ايران ويو. جڏهن موٽيو تہ چيائين تہ هن پيري ان پاسي وڃڻ ٿيو، جنهن طرف چوندا آهن، تہ اتي مرند نالي شهر آهي. مون ڏاڍي پڇا ڪئي. پر، چيائون تہ مرند نالي هتي ڪابہ وسندي ڪانهي. مون قلندر شهباز جو ذڪر ڪيو. پر، ڪنهن بہ ايراني عالم کي ڪابہ خبر ڪانہ هئي.

جڏهن تسبيحيءَ سان پير صاحب جي ڳالهه ڪيم تڏهن چيائين ته "مرند نالي شهر ته موجود آهي. مان پاڻ يورپ کان موٽندي اتي رات رهيو آهيان." پر، قلندر شهباز جي سلسلي ۾ خود ڪيس به ڪا معلومات ڪانه هئي، توڙي جو پاڻ ورهين جا ورهيه پاڪستان ۾ رهيو آهي ۽ سنڌ گهميو آهي.

سو، مون ڳالهه تي غور ڪرڻ ڪانپوءِ اهوئي نتيجو ڪڍيو، ته ايرانين جي قلندر شهباز ۾ دلچسپي انڪري ڪانهي، جو هن جو ايران سان ڪو واسطو ئي ڪونهي.

*　　　*　　　*

ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ اسان کي اهو، ڏسڻ گهرجي ته تاريخي لحاظ کان مرو (MERVE) جي ڪهڙي اهميت هئي؟ مَروَ تي اهي ڪهڙيون اوچتيون آفتون اچي ڪڙڪيون،، جن جي ڪري، قلندر شهباز کي پنهنجو وطن ڇڏي، هندستان جي دور دراز سفر تي اچڻو پيو! سيوهڻ ۾ سڪونت اختيار ڪيائين ته واپس وطن وڃڻ جو وري نالو ئي ڪونه ورتائين؟ ڇو؟

تذڪره نگار عام تاثر اهو ڏيندا آهن ته پنهنجي وطن مان سير سياحت لاءِ نڪتو هو. جي ائين آهي ته پوءِ سير سياحت بعد واپس وطن ڇو نه ويو؟ ابن بطوط جهڙو سياح به موٽي وطن ويو. جي پيريءَ ۾ پرديس ۾ وفات ڪري ويو، ته پوءِ اها وصيعت ڇو نه ڪيائين ته منهنجي وفات بعد مون کي پنهنجي وطن، يا ڪربلا معليٰ، يا ديار پاڪ ۾ دفن ڪجو.

- ٢٤ -

قلندر شهباز جي سنڌ ۾ آمد:

قلندر لعل شهباز جي سنڌ ۾ اچڻ بابت ڪتابن ۾ ڪوبہ خاص سبب جاڻايل ڪونهي. سنڌ جي تاريخ نويسن ۽ تذڪري نگارن سڀ ڪان اهم ڳالهہ ڏانهن سڀ ڪان گهٽ توجهہ ڏنو آهي.

ڪنهن بہ واقعي ڪي سمجهڻ لاءِ ان جو "پس منظر" (CONTEXT) سمجهڻ ضروري آهي تہ "هي واقعو ڇو ٿيو؟"

جناب انعام محمد اهو اڪيلو مصنف آهي. جنهن ان ڳالهہ ڏي پورو پورو توجهہ ڏنو آهي ۽ عالمي شهرت جي ڪتاب LITERARY HISTORY OF PERSIA مان قلندر شهباز جي سنڌ ۾ آمد بابت هي اهم تاريخي حوالا ڏنا آهن. سندس اڪر سون جي فريم ۾ مڙهائڻ لائق آهن. لکي ٿو تہ:

(١) تيرهين صديءَ عيسويءَ جي شروع ۾، علاؤالدين محمد شاهہ خوارزم جي تخت تي ويٺو. سندس سلطنت ايڏي وڏي هئي، جيڏي سلجوقين جي پنهنجي انتهائي اوڄ واري زماني ۾ هئي. هڪ طرف اڙل جبلن ڪان وٺي ايراني نار تائين پکڙيل هئي، تہ ٻئي طرف، سنڌو نديءَ ڪان فرات نديءَ تائين.

(٢) خوارزم جي اها سلطنت پنهنجي پيش رو غزنوي سلطنت، سلجوق سلطنت ۽ غوري سلطنت ڪان بہ وڌيڪ مستحڪم هئي، ۽

سؤ کن سال اجا بہ قائم رهي ها، پر اهو واقعو، جنهن کيس، بلڪ ڪائنئس وڏين اهميت وارين طاقتن کي تهس نهس ڪري ڇڏيو، سا هڪ آفت هئي. جا اوچتو ڪڙڪڻ ڪان اڳي، شايد، اڻ ڏٺل ۽ اڻ ٻڌل هئي. دنيا جو چهرو مسخ ڪري ڇڏيائين، اهڙين قوتن کي اپاريائين، جيڪي اڄ ڏينهن تائين اثرانداز آهن. انسان ذات تي جهڙو عذاب آندائين، تهڙو، دنيا جي تاريخ ۾، اسان جي زماني تائين محفوظ ٿيل رڪارڊ ۾ تہ ڪنهن بہ واقعي ڪونہ آندو آهي: انهيءَ مان مطلب آهي (MONGOL INVASION) مغلن جي چڙهائي.

* * *

٣- هلاڪو، مغل شهنشاهہ، ٦٥٦ هہ مطابق ١٢٥٨ع ۾، بغداد تي حملو ڪيو، اسلامي خلافت کي ختم ڪري ڇڏيو ۽ اسماعيلي فدائين جي 'الموت' وارن قلعن جي مرڪز کي مسمار ڪري ڇڏيو. 'شيخ الجبال' (GRAND MASTER) رڪن الدين خورشاهہ ۽ سندس پوئلڳن لاءِ سواءِ ان جي ٻيو ڪوبہ رستو ڪونہ بچيو، تہ هو ٻين ملڪن ۾ وڃي پناهہ وٺن ۽ پنهنجون مذهبي سرگرميون جاري رکن. انهن مان هڪڙو ڄڻو، جيڪو نسب جي لحاظ کان تہ اسماعيلي هو، پر عقيدي جي لحاظ کان ڪونہ هو، سيد عثمان مروندي هو.* هن پنهنجو آبائي شهر ڇڏيو، اوڀر طرف رخ ڪيو، ۽ آخرڪار، سنڌ جي تاريخي شهر، سيوهڻ ۾ سڪونت اختيار ڪيائين.

انعام محمد جي ڏنل مٿين حوالن مان صاف ظاهر آهي تہ قلندر لعل شهباز جي 'سنڌ ۾ آمد' جو اصل سبب هو سندس وطن تي

---

* هن اسان کي اها ڳالهہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ اسماعيليہ ايسوسيئيشن ڪراچيءَ جي شيخ اقبال صاحب پڻ مون کي چيو هو تہ 'اصل ڳالهہ اها آهي تہ قلندر شهباز اسماعيلي ڪونہ هو.'

'مغلن جي چڙهائي' .

قاضي نبي بخش صاحب بہ پنهنجيءَ تصنيف ۾ اهڙو اشارو ڏنو آهي، ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب چچ نامي جي فارسي مترجم، علي ڪوفيءَ جي وطن ڇڏڻ ۽ اچ شريف ۾ لڏي اچڻ جو سبب پڻ 'مغلن جو فتنو' ڄاڻايو آهي.

مغلن جي چڙهائيءَ (MONGOL INVASION) کي صحيح نموني ۾ سمجهڻ ۽ ڳالهہ جي تهہ تائين پهچڻ لاءِ، اسان کي تاريخ جا ورق پوئتي ورائڻا پوندا. جن ۾ ڏاڍو ڏکوئيندڙ داستان آهن.

تازه خواهي داشتن گر داغهائے سينہ را
گاهے گاهے باز خوان اين قصہء پارينہ را

●

- ٢٥ -

چنگيز خان جو اسرڻ ۽ مغلن جي چڙهائي:

مغلَ، اصل ۾، گوبيءَ جي رڻ پٽ جا رولاڪَ ماڻهو هئا. فارسيءَ ۽ اردوءَ ۾ اهڙن ماڻهن کي خانہ بدوش ۽ انگريزيءَ ۾ NOMADS ڪوٺيندا آهن. نسلي لحاظ کان منجهن ترڪن ۽ ايرانين جو گڏيل رت هو. ڪين خاڪ تان ڪٿي اوُج جي آسمان تي پهچائڻ وارو شخص چنگيز خان هو. ست سؤ سال اڳ سموريءَ انسانذات کي اهڙو تہ ڪنبائي ڇڏيائين، جو صدين تائين ايندڙ نسلن جي ذهن مان سندس خوف ڪونہ ويو. *

چنگيز خان جو اصلي نالو تيموجن هو، جنهن جي معنيٰ آهي "بهترين رُڪُ"، پر چيني زبان ۾ کيس "تيّ مؤجن" ڪوٺيندا هئا، جنهن جي معنيٰ ٿيندي "ڌرتيءَ جو سڀ کان اعليٰ انسان."

چنگيز خان جو پيءُ، يَسوڪائي پنهنجيءَ بهادريءَ ڪري مشهور هو ۽ مغلن جي هڪ قبيلي جوسردار هو، جنهن کي 'ڪاڪا' ڪوٺيندا هئا. مغلن جي ٻوليءَ ۾ اهو لفظ تعظيم ۽ تڪريم جي معنيٰ ۾استعمال ٿيندو هو. (سنڌيءَ ۾ بہ ڪاڪا لفظ جيساڳي معنيٰ آهي.)

خانہ بدوش ماڻهن جو هڪ هنڌ ماڳ مڪان ڪونہ هوندو آهي. خانہ بدوش معنيٰ تہ رلهي ڪلهي تي. اڄ هِتي نہ سڀاڻي هُتي. ڪاڪا

* حوالي لاءِ ڏسو: GENGHIS KHAN: THE EMPEROR OF ALL MEN By HAROLD LAMB. PAGE 23, SECOND EDITION, 1928. (THORNTON BUTTER WORTH LTD, 15 BEDFORD STREET, LONDON)

مغلَ بہ، گوبيءَ جي رڻ پٽ جي ٻين خانہ بدوش قبيلن وانگر، سدائين لڏ پلاڻ ۾ هوندا هئا. گاهہ ۽ چاري جي سانگي سان هڪڙي هنڌان لڏو پٽي ٻئي هنڌ هليا ويندا هئا. ڪٿي بہ ڪچا پڪا گهر اڏي ڪونہ وهندا هئا. بيل گاڏين وانگر ڦيٿن تي بيٺل گول گهرن ۾ رهندا هئا، جيڪي تنبن جي طرز تي ٺهيل هوندا هئا. انهن کي ڏاندن بدران گهوڙا (۽ ريندبيئر) ڇڪيندا هئا.

اهڙن گهرن کي 'يُرت' ڪوٺيندا هئا. منجهن بخارا جا ٺهيل غاليچا ۽ گهريلو قيمتي سامان، مثلاً، زالاٽا ريشمي وڳا ۽ چانديءَ جا ڳهہ ڳٺا رکيل هوندا هئا. اهي ڪنهن شاطر عرب تاجر کان 'جنس جي بدلي ۾ جنس' جي واپاري اصول تي ورتل هوندا هئا، يا وري ڪنهن تجارتي قافلي مان چوريءَ يا ڦرلٽ وسيلي ڦٻايل هوندا هئا. پر، انهن کان بہ اهم هوندا هئا هٿيار، مثلاً، ڀالا، ٻرڇيون، نيزا، زرهون ۽ تيرن جون ٻنيون. جيڪي يُرت جي پاسن کان پيون لڙڪنديون هيون.

يُرت جي وچ ۾، پٿر مان ٺهيل چُلهہ هوندي هئي. چوڪرين جي ٻلي اهو ڪم هوندو هو، تہ چلهہ کي وسامڻ نہ ڏين. يُرت جي ڇت ۾ ڳِڙڪ هوندو هو، جنهن مان چلهہ جو دونهون هر وقت نڪرندو رهندو هو.

تيموجن جو پيءُ بہ ٻين قبائلي سردارن وانگر هڪ سينگاريل يُرت ۾، پنهنجين زالن ۽ ٻارن سان رهندو هو. تيموجن سندس وڏو پٽ هو. جڏهن رات ٿيندي هئي تہ وڏيءَ عمر وارا ڳائڻا ۽ وڄائڻا ميراثي، يڪتارا کڻي، هڪڙي يُرت مان ٻئي يُرت ۾ ويندا هئا ۽ اڳوڻن سردارن جي بهادريءَ جا داستان ۽ قصا ڪٿندا هئا. ٻاهر رڻ پٽ ۾ برف وسندي رهندي هئي، پر، اندر يُرت ۾، چيٽن جي ٻاهہ دکندي رهندي هئي،

جنهن جي سوجهري ۾ تَوَ تي، ننڍڙو تيموجن اهي داستان ڏاڍي شوق سان ٻڌندو هو. اتان ئي کيس خبر پئي تہ پاڻَ، خاڪي اکين وارن ماڻهن جي نسل مان آهي ۽ سندس تَـڙَ- ڏاڏي، ڪابول خانَ، هڪ ڀيري چين جي بادشاهہ کي ڏاڙهيءَ کان جهلي ڇڪيو هو، جنهن ڪري کيس زهر ڏيئي ماريو هئائون.

هڪڙي ٻيڙي ڏاهي ماڻهوءَ تيموجن کي راز جي ڳالهہ ٻڌائي. چيائينس تہ، "چين جو ملڪ ۽ ماڻهو هڪ سو حصن ۾ ورهائجن، تہ اسان ان جي هڪ حصي جيترا بہ ڪونہ آهيون. پر، رڳو انهيءَ ڪري، منهن ڏيئي سگهيا آهيون، جو خانہ بدوش آهيون ۽ وڙهڻ ڄاڻون ٿا. جڏهن مقابلي جو ست نٿا ساريون، تہ لڪي ٿا وڃون. پلا، جي گهرَ ۽ ڳوٺَ ۾ شهرَ ٻَڌي ِ وهون، ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو اهو طور طريقو بدلايون، تہ بہ سکيا ستابا ڪونہ ٿينداسون. ٻيو تہ مڙهيون ۽ مندرَ ماڻهوءَ کي نماڻائي ۽ ٻاجهہ سيکارن ٿا. ماڻهن تي چڙهت اهو ئو ڪري، جيڪو ويڙهاڪ آهي.

* * *

گوبيءَ جي رڻ پٽ ۾ انساني حياتيءَ جي ڪا اهميت ڪانہ هئي. ڪو مئو تہ چا، بچيو تہ چا. رڻ پٽ جي اترئين علائقي ۾ جاول ٻارَ سختيون سهڻ سگهندا ڪونہ هئا: انهن ۾ جمندا هئا ۽ انهن ۾ ئي وڏا ٿيندا هئا. ڪچڙيءَ عمر ۾ ماءُ جي ٿڃ ڇڏي، گهوڙين جي کير ٻيڻ تي اجا هرندا مَس هئا، تہ کين پنهنجن پيرن تي بيهڻو پوندو هو.

يُرٽ ۾، ٻاهہ جي پر پاسي واري جاءِ ويڙهاڪ ماڻهن ۽ مهمانن لاءِ مقرر هوندي هئي، زالون ٿورو پريرو، ڪابي پاسي سان وهنديون هيون. ٻارن کي پنهنجي لاءِ ڪنڊ پاسي سان جاءِ ڳولڻي پوندي هئي.

ماني کائڻ مهل به ائين ٿيندو هو. چيٽ جي مند ۾، جڏهن ڳئون ۽ گهوڙيون کير جام ڏينديون هيون، تڏهن سيڪجهه نيڪ ٺاڪ هوندو هو. رڍون ڇَرِي ڇَرِي، سٽيپون ۽ ٿلهيون ٿي پونديون هيون. شڪار جي به ڪمي ڪانه هوندي هئي. سو، شڪاري ڏٻري ڍورَ بدران هرڻُ ۽ بعضي رڇ ماري ايندا هئا. سيڪجهه ڪُني ۾ رجهندو هو. سڀ کان اول ڏاڍا مڙس، پنهنجيءَ پسند موجب، ڪُني مان بوڙ ڪڍندا هئا، ٻئي نمبر تي ٻڍڙن مردن ۽ عورتن کي وارو ملندو هو. ٻارن لاءِ رڳو اوبر بچندي هئي، جنهن ۾ به ڪين هڪٻئي سان ڇتاپيتي ڪرڻي پوندي هئي. ڪتن لاءِ ڪو سڪتو هڏو بچيو نه بچيي جهڙو.

* * *

'سورَ ۽ سختيُون' تيموجن جي ٻهرين ٻهرين ميراث هئي. خانه بدوش قبيلن جا هڪٻئي سان جهيڙا جهڳڙا ڪندا ئي ڪونه هئا. تيموجن جي ماءُ ڪاڪا قبيلي جي ڪانه هئي ڌاري هئي. پر، ڏاڍي سهڻي هئي. تيموجن جو پيءُ، يسوڪائي، سندس پرڻي رات، پرائي قبيلي مان کيس زوريءَ کڻي آيو هو. ڪاڪا قبيلي وارن کي سُجهندو هو، ته اڳلا به پلئه ڪرڻ کان اصل ڪونه مڙندا. ٿيو به ائين. تيموجن جو پيءُ ڪنهن هنڌ مهمان ٿي ويو. اتي ڌوهه ڪري، زهر ڏيئي ماري ڇڏيائونس. تيموجن کي خبر پئي ته گهوڙي تي سوار ٿي فوراً اتي پهتو. پر، مئل پيءُ جي لاش تي وڃي بيٺو. ڇڳيءَ دير تائين رڙندو رهيو. موٽي آيو، ته ٻهريون ٻهريون مسئلو جيڪو اڳيان آيس، سو اهو هو ته سندس قبيلي وارا بڌتر ۾ هئا، ته هاڻي ڪيئن ڪريون؟ وڏو پاڻي وهي ويو. هن بار جي اڳواڻيءَ هيٺ رهڻ مان آخر ڇا ورندو؟ نيٺ، اڌرڪ سندس ساٿ ڇڏي ويا ۽ باقي جيڪي بچيا، سي به لاچار

انڪري جو تيموجن جي ماءُ کين ليلايو، تہ 'همت ڪريو، حوصلو نہ ڇڏيو. پنهنجي سردار جي گهرَ کي ائين اڪيلو ڇڏي نہ وڃو.'

اهو مسئلو اجا اتي ائين ئي هو، تہ ٻئي قبيلي، موقعي جو فائدو ورتو، مٿن ڪاهہ ڪئي. ڪاڪا قبيلي جي قبضي ۾ جيڪي چراگاهہ هئا، تن تي انهيءَ قبيلي وارن جي اک هئي. وٺ وٺان ٿي وئي. ڪاڪا قبيلي وارن مان ڪي مارجي ويا، تہ ڪي ڀڄي ويا. تيموجن جي ماءُ، پنهنجن ٻن ٽن ٻارن سان ڪنهن جُهر ۾ وڃي لڪي. تيموجن پاڻ پر وارين پهاڙين ۾ لڪي ويو، پر ٽن ڏينهن جي بک چِٽو ڪيس، تہ نيٺ ميدان ۾ لهي آيو. دشمن اڳيئي سندس تاڙ ۾ وينو هو. پڪڙي، اول سندس هٿ ٻڌائون ۽ پوءِ ڇيلهہ ۾ رسو وڌائون. ان ڪانپوءِ "ڪانگ" (Kang) ڪٺي آيا، جو ڪاٺ جو هڪ چڪرو هوندو هو. ان کي ڇيري ٻہ اڌ ڪندا هئا ۽ وچ تي اينرو ڳڙک ڪندا هئا، جو منجهس ماڻهوءَ جي منڍي ڦاسي. پوءِ ٻئي اڌ ملائي، پيچ ڪَسيندا هئا، تہ جئن ڪاٺ جو جندُ ماڻهوءَ جي ڳچيءَ ۾ پئجي ويو.

تيموجن کي ائين قابو ڪري، سندس قبيلي جا يُرُتَ، گهوڙا ۽ گهوڙيون ڪاهي، پنهنجي قبيلي ۾ موٽي آيا. هڪڙي يُرُتَ ۾ تيموجن کي بند ڪري، مٿس پهريدار ويهاريائون. پاڻ فتح جو جشن ملهائڻ لڳا. ڪاڏا پيتا راڳ روپ شروع ٿيا. آڌيءَ اسر جو هرڪو وڃي ستو: ڪو فتح جي خوشيءَ ۾ مسرور، تہ ڪو شراب جي نشي ۾ مخمور. اڪيلو تيموجن ٻبوس اپين پيرين بيٺو رهيو. ڳچيءَ ۾ ڪانگ پيو هئس، سو پٽ تي ليٽي بہ نٿي سگهيو. هٿ تہ هئئين قابو ٻڌل هئس. ائين وڏي رات گذري وئي. پهريدار اوجاڳو ڪري ٿڪو، سو ڪنهن مهل سندس اک بہ لڳي وئي. تيموجن سهي ڪيو، تہ مهل اها آهي، نہ تہ

جان وئي! آهستي آهستي اڳتي وڌي، ننڍاڪڙي پهريدار کي پنهنجيءَ ڳچيءَ ۾ پيل ڪانگ اهڙي تہ زور سان اوچتو نڪاءَ ڪرايائين، جو هو اُمالڪ وجي پٽ تي ڪريو ۽ ڏندڻجي ويو. اهو لقاءُ ڏسي، پاڻ ونئي پڳو. اوچتو ڪڙڪو جو ٿيو، تہ الاهي ماڻهو جاڳي پيا. اچا جو ڏسن تہ تيموجن آهي ئي ڪونہ! پهريدار بيهوش پيو آهي. سي هڪدم گهوڙن تي سوار ٿيا ۽ تيموجن جي پويان پيا، جيڪو پجندو پجندو وجي پاڻيءَ جي وهندڙ نالي تي پهتو. گهوڙيسوار بہ پنيانئس ٽاپڙ ٽاپڙ ڪندا تي آيا. تيموجن کين ڏسي پاڻيءَ ۾ گهڙيو ۽ اينرو اندر هليو ويو، جو باقي رڳو سندس منڍي وجي مٿي بچي. پوءِ ڪنڌيءَ تي بينل بوڙن ۽ جهنگ ۾ لڪي ببهي رهيو. اينري ۾ گهوڙيسوار بہ اچي پهتا. ڪي هيڏي تہ ڪي هوڏي، ڪي پاڻيءَ ۾، تہ ڪي جهنگ ۾ ۽ ڪي وري بوڙن ۾ کيس ڳولڻ لڳا. پر، ناڪام ٿيا ۽ پوئتي موٽڻ کان سواءِ ببو ڪو چارو ڪونہ ڏٺائون. هڪڙو جتو انان اچي لنگهيو، جتي تيموجن پاڻيءَ وارن بوڙن ۾ لڪو بينو هو. کيس ڏسي ورنائين. پر، روح ۾ ڪو رحم پيس، سو ڪچيائين ڪونہ، ماٺڙي ڪري اڳتي هليو ويو.

جڏهن سڀ موٽي ويا، تہ تيموجن ٻاهر نڪتو. ڪانگ کيس ڏاڍو ڪڪ ڪري وڌو. سوچي، سوچي، نيٺ وري دشمن جي ڪئمپ جو رستو ورنائين. رات جو پويون پهر هو، تہ اتي پهتو ۽ انهيءَ تي شخص جي پُرُتَ ۾ اندر هليو ويو، جنهن کيس پاڻيءَ ۾ ڏٺو هو. اوچتي ڪڙڪي تي، هو ننڊ مان جاڳي پيو. ٽمندڙ پاڻيءَ ۾، تيموجن کي پنهنجين اکين اڳيان ائين بيٺل ڏسي، گهبرائجي ويو. اول تہ ڏاڍو ڊجي ويو، پر، پوءِ اٿيو ۽ اوزار ڪڻي، تيموجن جي ڳچيءَ مان ڪانگ ڪڍيائين، سندس ٻڌل هٿ ڇوڙيائين ۽ کيس گهوڙين جو کير ۽ ٻاجهريءَ جو پٽُ کائڻ لاءِ

ڏنائين. ان کان پوءِ سر باڻ ڪيائينس تہ "هاڻي پڄي وڃ. ڪنهن ڏسي ورتو، تہ اڄ کان پوءِ منهنجي پُٽَ مان نڪرندڙ دونهون هميشہ لاءِ وسامي ويندو."

* * *

تيموجن جڏهن دشمن جي قيد مان آزاد ٿي نڪتو، تہ سندس عمر تيرهن ورهيہ هئي. گوبيءَ جي رڻ پٽ ۾ هن لاءِ حياتي آسان ڪانہ هئي. سڀ کان اول ڪيس ماءُ، ڀيڻ ۽ ڀائرن کي ڳولڻو پيو. پوءِ دشمن کان ڪين ۽ پاڻ کي بچائڻو پيو. انهن جي وچ ۾ پاڻ ائين ئي هو جيئن ڪا جهرڪي ٻڪين بازن جي وچ ۾. ايندڙ چار سال هن وڏيءَ همت ۽ حرفت سان گذاريا. سترهن ورهين جو ٿيو، تہ پنهنجن ڀيرن تي ٻيهڻ جهڙو ٿيو. شادي ڪري آيو. آهستي آهستي اها ڳالهہ چؤطرف مشهور ٿيندي ويئي تہ تيموجن ۽ سندس ڀائر زور وٺي رهيا آهن. ماڻهو هوريان هوريان وري سندس جهنڊي هيٺان جمع ٿيڻ لڳا. نيٺ چڱو ڪٽڪ ٿي ويو. پر، ايتري ۾ سندس دشمنن فيصلہ ڪن جنگ جي تياري ڪري ورتي. هڪ سردارُ ڀلا ٻئي سردار کي ڪيئن سهندو؟ تيموجن ۽ سندس ڀائرن بہ ٻج ڏڪ ڪري ٽيهہ هزار ماڻهو گڏ ڪري ورتا. پر، سندس دشمنن جو لشڪر هڪ لک هو. خوفناڪ لڙائي لڳي. سڄو ڏينهن ماڻهو وڙهندا ۽ مرندا رهيا. لاشن جا ڍير لڳي ويا. هرڪو زخمن سان چڪنا چورُ هو. تيموجن تہ سڄو ئي رتو رت ٿي ويو. سج لٿو، تہ جنگ جي ميدان جو نظارو بہ بدلجي ويو. تيموجن سوڀارو ٿيو. دشمن جا باقي بچيل سپاهي ڀڄڻ لڳا ۽ سندن سپہ سالارن مان ستر ڄڻا گرفتار ٿيا، جن کي تيموجن جي حڪم تي ٽنگو ٽالي ڪري، ڪٽي ٽڇڪندڙ تيلَ جي وڏن ڪڙاهن ۾ اڇلايائون. ٽڇڪي ٽڇڪي،

جيئري ئي ڪباب ٿي ويا.

تيموجن جو خواب اهو ئي هو، جو ننڍپڻ ۾ يڪتاري تي لوڪ داستان ٻڌندي لڌو هئائين، ته وڏو ٿي، سمورن خانه بدوش قبيلن کي ماري مڃائيندس ۽ گوبيءَ جي رڻ پٽ تي حڪومت ڪندس. پر، سندس قسمت اڳيئي ڪي ٻيون واٽون گهڙي ڇڏيون هيون.

•

- ٢٦ -

مغلن جي چين تي چڙهائي

چين هر زماني ۾ دنيا جي وڏي طاقت رهي آهي. ست سو سال اڳ به هو ۽ اڄ به آهي. چين جو شمار دنيا جي انهن متمدن ملڪن ۾ ٿئي ٿو، جنهي سنڌ وانگر، هزارين ورهيه اڳ انساني تهذيب جا اولين گوُنج ڦٽا هئا.

دنيا جا شاهہ ۽ شهنشاهہ چيني ريشمي ڪپڙو ۽ ڪاڏي پيتي جا چيني ٿانوَ ۽ چيني دوائون هڪبئي کي تحفي طور ڏيندا هئا. انهن جي تجارتَ مشرق ۽ مغرب جي ڏورانهن ڏيهن ۾ ٿيندي هئي. انهن ئي تجارتي قافلن 'شاهراهِ ريشم' (SILK ROUTE) کي جنم ڏنو.

چين جو بادشاهه خاقان سڏبو هو يعني خانن جو خانُ. سندس فوجن ۽ لشڪرن جي سکيا ۽ اڳواڻي، وڏا وڏا جرنيل ۽ فيلڊ مارشل ڪندا هئا. ورلي ڪنهن ملڪ يا قوم کي چين تي حملي ڪرڻ جي جرئت ٿيندي هئي. البت، اينترو هو تہ چين جي اُتر اولهہ واريءَ سرحد تي، مغل ۽ ٻيا وحشي، خانہ بدوش قبيلا، موقعو ۽ مهل ڏسي، چين جي شهرن ۾ ڦرلٽ ڪري ڀڄي ويندا هئا. سو، چين جي بادشاهن انهن حملن کي روڪڻ لاءِ هڪ عظيم ديوار تعمير ڪرائي، جيڪا پندرهن سو ميل ڊگهي هئي. زمين کان پنجويهہ فوٽ اوچي هئي ۽ موڪري ايتري هئي، جو ڇهہ گهوڙيسوار، متس هڪ ئي قطار ۾، ڪلهوڪلهي ۾ ملائي، پهري لاءِ هلندا هئا.

انهيءَ حفاظتي اپاءَ ونڻ کان سواءِ ائين به ٿيندو هو، ته جڏهن ڪو طاقتور بادشاهه چين جي تخت تي وهندو هو، ته ديوار جي پرئين پاسي، گوبيءَ جي رڻ پٽ ۾ جيڪي خانه بدوش قبيلا هوندا هئا، تن جي سردارن کان ڏن وٺندو هو. پر، جڏهن بادشاهه ڪمزور هوندو هو، ته انهن وحشي قبيلن کي خوش رکڻ لاءِ سندن سردارن کي چاندي، ريشمُ، رنگين چمڙي جون کلون، زمرد جا گلدانَ ۽ اناج جون بوريون تحفي طور موڪليندو هو.

جڏهن چنگيز خان گوبيءَ جي خانه بدوش قبيلن: تاتارَ، وِيگرَ، مرڪيتَ، ڪريتَ، نائيمَنِ ۽ مغلن کي مغلوب ڪري، سندن 'خان' بڻيو، ته چين جي بادشاهه کيس باغي قبيلن جو سربراهه تسليم ڪيو.

جڏهن چين جو پيرسن بادشاهه مري ويو، ته سندس نوجوان پٽ تخت تي ويٺو. قد جو ڊگهو هو ۽ ڏاڙهي ڏاڍي شاندار هئي. تصويرن ناهڻ ۽ شڪار ڪرڻ ۾ خاص دلچسپي هئس. سندس سپاهي، پنهنجن ماتحت سردارن وانگر، مغلن جي خانَ کان به ڏن وصول ڪرڻ لاءِ شاهي فرمان کڻي آيا.

چنگيز خان چين جو شاهي فرمانُ، دستور موجب، گوڏن ڀر جهڪي وٺڻ بدران بيٺي ئي ورتو. چين جي طرف نياز نوڙت سان ڪنڌ جهڪائڻ بدران ٿُڪَ اڇلايائين. پوءِ شاهي سپاهين کان پڇيائين ته "چين جو نئون بادشاهه ڪير آهي؟" جڏهن هنن نئين بادشاهه جو نالو ڪنيو ته چيائين ته "اهڙي نڪمي ماڻهوءَ جي مان پرواهه ڇو ڪريان؟" ائين چئي گهوڙي تي لانگ ورائي هليو ويو.

رات جو خانه بدوش قبيلن جي سردارن سان صلاح ڪيائين ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو شاهي سپاهين کي پاڻ وٽ سڏائي کين جواب

ڏنائين تہ "اسان جو علائقو، گوبيءَ جو رڻ پٽ هاڻي اهڙو تہ منظم آهي، جو اسان چين اچي سگهون ٿا. پر، چين جي بادشاهہ جو مُلڪ ايڏو منظم آهي، جو اسان جي آجيان ڪري سگهي؟ اسان اهڙي لشڪر سان اينداسين، جيڪو سمنڊ وانگر گجندو ايندو. اسان کي ان ڳالهہ جي پرواهہ ڪانهي تہ توهان اسان کي مهمان ٿا سمجهو، يا دشمن سمجهي، لڙائي ٿا ڪريو. جي چين جو بادشاهہ اسان سان دوستي ڪندو، تہ اسان کيس پنهنجي هڪ ماتحت وانگر حڪومت ڪرڻ ڏينداسين، پر جيڪڏهن جنگ ڪندو، تہ اها تيستين جاري رهندي، جيستين اسان بنهي مان هڪ ختم ٿئي."

چنگيز خان جو جواب سڌو سنئون اعلانِ جنگ هو. هوڏانهن چين بہ اجگر وانگر وات ڦاڙيو وينو هو. پر، چنگيز خان جي اڳواڻيءَ هيٺ مغل شهسوارن جا گهوڙا، ڌرتيءَ جي سيني تي پنهنجن سنبن جا ڌونڪا هڻندا، ڏانهنس هڻڪارون ڪندا هليا. -- 'مغلن جي چڙهائي' چين جو مُقدر ٿي چڪي هئي.

دنيا جا تاريخنويس اڄ ڏينهن تائين اهو رازُ سمجهي نہ سگهيا آهن، تہ گوبيءَ جو هڪ رولو ۽ اڻ پڙهيل شخصُ، چين جهڙي طاقتور ملڪ جي عظيم جرنيلن ۽ فوجي ماهرن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪيئن ڪامياب ٿيو! پر، خود چنگيز خان جو هڪ قول انهيءَ راز کي سمجهڻ ۾ مدد ڏئي ٿو. چيائين تہ "ڪنهن بہ ديوار جي مضبوطي انهيءَ ڳالهہ تي منحصر آهي، تہ ان جا محافظ ڪيتريءَ همت سان ان جو بچاءُ ڪري سگهن ٿا."

چنگيز خان چين فتح ڪيو، ۽ مٿس پنهنجو نائب مقرر ڪري، پاڻ وري گوبيءَ جي رڻ پٽ ڏانهن موٽيو. چين جي باغن بستانن،

شاندار شهرن ۽ سونهري تاج تخت وارن محلاتن لاءِ کيس ڪا بہ رغبت ڪانہ هئي. گوبيءَ جي رڻ پٽ ۾ پنهنجو تختگاهہ قائم ڪرڻ لاءِ 'قراقرم' نالي هڪ شهر بڌائين، جيڪو هڪ پوٺي ۾ اڏيل هو. چوڌاري واريءَ جا واچوڙا تند ۽ تيز هوا هوندي هئي. آسپاس ڪوبہ وڻ ٽڻ يا ٽڪري بہ ڪانہ هئي. جايون ڪچيءَ مٽيءَ مان ٺهيل هيون يا وري ڪکن جون لانڍيون هيون. انهن جي چوڌاري ڪاري رنگ جا پُرت هئا. قراقرم ۾ گهٽيون تہ هيون ئي ڪونہ. منجهس پٿر جي ٺهيل هڪ مسجد هئي ۽ ٻہ ڏرم وارن جو مندر بہ هو، جو ڪاٺ جو ٺهيل هو ۽ عيسائين جي هڪ ديول بہ هئي. هر ڪنهن کي عبادت جي آزادي هئي. چنگيز خان ۽ سندس قبائلي مغلَ هڪ خدا کي مڃيندا هئا ۽ آسماني طاقت کي تنگري ڪوٺيندا هئا.

چنگيز خان کي هاٿي گاهہ ۽ چاري لاءِ رڻ پٽ ۾ رلڻ جي ضرورت ڪانہ هئي. وٽس ڪيئي گدام پريل هئا، جن ۾ چانورن ۽ باجهريءَ جي ڪمي ڪانہ هئي. گهوڙين جو کير بہ جام هو ۽ گهوڙن لاءِ سڪل گاهہ بہ هر وقت موجود هو.

چنگيز خان سان ملڻ لاءِ ٻاهرين ملڪن مان جيڪي سفير ايندا هئا، تن کي سپاهي سرحدن تي ئي روڪيندا هئا. پوءِ پنهنجي پهري هيٺ قراقرم وٺي ايندا هئا. شهر ۾ پير پائڻ کان اڳ کين هٿيارن جي تلاشي ڏيڻي پوندي هئي. جڏهن خانُ 'هائو' ڪندو هو، تڏهن سفيرن کي وٽس پيش ڪندا هئا. اهڙن موقعن تي خان هڪ وڏي تنبوءَ ۾، هيٺاهينءَ بينچَ تي وهندو هو. ڪا ٻي پاسي کان سندس پٽ -راڻي، بُورتائي، ڪانئس ٿورڙو هيٺ وهندي هئي. چنگيز خان سائنس جوانيءَ ۾، وڏي شوق سان، پر پنهنجي پيءُ جي اجازت سان، شادي ڪئي

هئي. چئني طرفن کان تنبوءَ جي پاسن سان رکيل بينچن تي قبائلي سردارَ پنهنجي پنهنجي منصب موجب وهندا هئا. تنبوءَ جي وچ ۾، ڪانڊيرن ۽ چيٽن جي هلڪي باهہ ٻرندي رهندي هئي. تنبوءَ جو ڏکڻ طرف ڪليل هوندو هو، جتي سفيرن جي آجيان لاءِ پڪل گوشتُ، گهوڙينَ جو کير ۽ ميوو رکيل هوندو هو. سفير پاڻ سان سوغاتون آڻيندا هئا. جڏهن خان جي اڳيان پيش ٿيندا هئا، تہ جهڪي تعظيم جو سجدو ڏيندا هئا. قبائلي سردار پاڻ ۾ آهستي ڳالهہ ٻولهہ ڪندا رهندا هئا، پر جڏهن خان ڳالهائيندو هو، تہ چپ ٿي ويندا هئا. خان ٿورڙو ڳالهائيندو هو ۽ ڪم جي ڳالهہ ڪندو هو. سندس گفتو فرمانُ ۽ قانونُ هوندو هو. ان کان پوءِ ڪنهن کي بہ ڳالهائڻ جي نہ اجازت هوندي هئي ۽ نہ جرئت.

چنگيز خان چين کي فتح ڪرڻ کان اڳ ڏکڻ ۾ تبيت جي 'هَيا' حڪمرانن تي چڙهائي ڪري، کين بہ مطيع ۽ مغلوب ڪري آيو هو. هنن ساڻس دوستانو لڳ لاڳاپو پڪو ڪرڻ لاءِ کيس پنهنجي هڪ شهزادي پرڻائي ڏني هئي. چين مان بہ هڪ شهزادي پرڻجي آيو هو. سهڻين زالن سان دل هئس. هڪ دفعي ڪنهن چيس تہ "اوهان جي فتح ڪيل ملڪن ۾، هڪڙي زال ڏاڍي سهڻي آهي، پر اها خبر ڪانهي تہ ڪاٿي آهي؟" چنگيز خان چيس تہ "مون لاءِ ايتري معلومات ڪافي آهي. مان کيس ڳولي لهندس." انهن زالن مان بہ کيس اولاد هو. پر ان کي شاهي نسل جو درجو ڪونہ هو. رڳو خاڪي اکين واريءَ راڻيءَ بورتائيءَ جا چار پٽ سندس شهزادا هئا: وڏي جو نالو توشي هو، ان کان پوءِ چغتائي هو، ان کان پوءِ اوڪتائي هو، ۽ چوٿين ۽ سڀ کان ننڍي جو نالو تولي هو.

هندستان ۾ مغل بادشاهت جو بنياد وجهندڙ بابر بادشاهه چغتائيءَ جي اولاد مان هو.

* * *

قراقرم جي هڪ طرف چين جي سلطنت هئي، ته ٻئي طرف خوارزم شاهه جي مسلم سلطنت، جنهن جو بادشاهه علاؤالدين محمد شاهه وڏو جنگجو ۽ دلير شخص هو. پري پري سندس ڌهڪاءُ هو. خان کي ساڻس هٿ اٽڪائڻ جو شوق ڪونه هو. سو، ساڻس واپاري ناتا رکڻ ٿي گهريائين. پيغام ڏياري موڪليائينس ته:

"مان مبارڪُون ۽ سلامَ موڪليان ٿو. مون کي تنهنجيءَ طاقت ۽ وڏيءَ سلطنت جي خبر آهي. توکي پنهنجو پيارو پٽ سمجهان ٿو. توکي خبر هوندي ته مون چين ۽ ڪيترين ترڪ قومون مغلوب ڪيون آهن. منهنجو ملڪ بهادرن جي ڇانوڻي آهي ۽ چانديءَ جي کاڻ آهي. مون کي ٻين ملڪن جي ضرورت ڪانهي. مان سمجهان ٿو ته اسان ٻنهي جي دلچسپي ان ڳالهه ۾ آهي ته اسان جي رعيت هڪ ٻئي سان واپار ڪري."

مغلن جي اسرندڙ طاقت جي لحاظ کان اهو ٺڏو نياپو هو. چين جي بادشاهه ڏانهن ته چنگيز خان سڌو سنئون بي عزتيءَ وارو جواب موڪليو هو. پر، خوارزم شاهه جي مسلمان بادشاهَ کي تجارت جي آڇ ڪيائين ۽ چانديءَ جون سِرون، سفيد اٺ جي وارن مان ٺهيل چوغا ۽ زمرد مان ٺهيل قيمتي ساز سامانُ تحفي طور موڪليائينس. پر، علاؤالدين محمد شاهه کي طاقت جو ڏاڍو ڪو گهمنڊ هو. خوش ٿيڻ بدران، ٻُڇان لڳس ۽ چڙ مان چيائين ته "اهو چنگيز خان وري ڪير

آهي؟ چين فتح ڪيو اٿس ڇا؟ سندس لشڪر منهنجي لشڪر جيترو آهي؟"

قاصدن جيئن تيئن ڪري، ڳالهه کي ناهيو ۽ ٻنهي بادشاهتن جي وچ ۾ واپاري لڳ لاڳاپا قائم ٿيا.

بغداد ۾ اسلامي خليفو خود خوارزم جي بادشاهه علاؤالدين محمد شاهه کان ڊنل هو، جو هو سندس پرواهه ئي ڪانه ڪندو هو. مسلمان ملڪن ۾ ڏاڍا مُڙسَ جڏهن هڪٻئي جا تاج ۽ تخت اونڌا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندا هئا، تڏهن خليفو سرسي ڪندڙ شخصَ کي پنهنجو فرمان ۽ مبارڪباد موڪلي، حڪمران تسليم ڪندو هو. حق ۽ ناحق جو ڪلمو چوڻ جي منجهس همت ڪانه هئي. جڏهن خوارزم جي بادشاهه علاؤالدين محمد شاهه زور ورتو ته خليفي وري به ائين ڪيو. پر، علاؤالدين محمد شاهه کي خليفي جي فرمان جي ضرورت ئي ڪانه هئي. اٽلو ڪيس اکيون ڏيکارڻ لڳو. سو، خليفي چنگيز خان ڏانهن خفيه نموني ۾ ايلچي موڪليو ته 'هن بلا مان منهنجي جان ڇڏايو.' پر، چنگيز خان ڪيس گوش ڪونه ڏنو. انهيءَ جو هڪ سبب اهو هو ته پاڻ علاؤالدين محمدشاهه سان واپاري عهدنامو ڪري چڪو هو.

خان جو اصول هو ته، "ماڻهوءَ کي هرحال ۾ پنهنجو سخن پاڙڻ گهرجي." سندس حڪومت ۾ وڏي ۾ وڏا ڏوهه وعدي خلافي ۽ ڪوڙ ڳالهائڻ هئا. سپهه سالارن توڙي سپاهين کي معلوم هو ته ڪوڙ ڳالهائڻ جي سزا موت آهي، سو جڏهن کانئن ڪا خطا ٿيندي هئي، ته پنهنجو پاڻ اچي خان کي ٻڌائيندا هئا. پوءِ بعضي ڪين معافي ملندي هئي ۽ بعضي موت جي سزا. پر، هو انهيءَ کي عزت جو موت سمجهندا هئا ۽ خوشيءَ سان قبول ڪندا هئا.

خان جو ايڏو ته ڏَرُ هو، جو سندس بادشاهيءَ جي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين ڪابه ڪنواري ۽ جوان زالَ، پنهنجو سامان هٿ ۾ ٻڌي، وڏي آرام سان اڪيلي سفر ڪندي هئي. ڪنهن جي مجال هئي، جو ڏانهنس اک کڻي ڏسي! خانُ آندا ڪڍي ڇڏيس! خان پنهنجن سردارن ۽ سپاهين تي خاص طرح مهربان هوندو هو. ڏاڍو سخي هوندو هو.ڪين انعام اڪرام ڏيندو هو. ٻين بادشاهن وانگر پنهنجا مٽ مائٽ ڪونه مارائيندو هو. مذهبي معاملن ۾ ته ماڻهن کي مڪمل آزادي ڏيندو هو.

پر، خان جا اهي سونهري اصول رڳو پنهنجيءَ رعيت ۽ دوستن لاءِ هئا. دشمنن سان ڪوڙ ڪرڻ، ڪين دوکو ڏيڻ، ڦرڻ ۽ مارڻ هن لاءِ فخر جي ڳالهه هئي. هڪ دفعي، خان پنهنجي ڪنهن مغل سپاهيءَ کان پڇيو ته، "دنيا ۾ سڀ کان سٺي ڳالهه ڪهڙي آهي؟"

سپاهيءَ جواب ڏنو ته، "کليل ميدان هجي، ڏينهن صاف، چٽو ۽ روشن هجي، تيز رفتار تازي گهوڙو هجي ۽ شڪار لاءِ ٻانهن جي ڪرائيءَ تي بازُ ويٺل هجي."

چنگيز خان چيس ته، "دشمن کي چيٿاڙڻ، کيس پنهنجي پيرن ۾ ليٽڙندي ڏسڻ، سندس گهوڙا کسڻ، مال متاع ڦُرڻ ۽ سندس زالن کي پارَ ڪيندي ٻڌڻ ۾ وڏيڪ مزو آهي."

* * *

مغلن جو هڪ واپاري قافلو خوارزم شاهه جي بادشاهيءَ ۾ تجارتي مال کڻي ويو. اطرار نالي هڪ سرحدي شهر جي گورنر قافلي جي ڦرلٽ ڪئي ۽ ڪن مغل واپارين کي مارائي ڇڏيو. چنگيز خان، پنهنجا ايلچي انصاف لاءِ علاؤالدين محمد شاهه ڏي موڪليا. پر هن

ڪوبہ تدارڪ ڪونہ ڪيو. بلڪ، ڪن ايلچين جون تہ ڏاڙهيون باھ سان ساڙائي ڇڏيون. چنگيز خان کي اها خبر پئي تہ باھ ٿي ويو. علاؤالدين محمد شاھ کي چوائي موڪليائين تہ، "هاڻي جيڪي ٿيندو، سو ٿيندو. رڳو خدا ڄاڻي ٿو، تہ ڇا ٿيندو."

پير تي ڏونڪو لڳو. مغل-شهسوارن کي خوارزم شاھ جي اسلامي سلطنت تي چڙهائيءَ جو حڪم مليو. گوبيءَ جي رڻ پٽ مان قبائلي سردارَ، پنهنجن پنهنجن لشڪرن سان قراقرم روانا ٿيا. سفر ۾ جيڪڏهن ڪنهن سپاهيءَ کي اڃ لڳندي هئي تہ پاڻيءَ پيئڻ لاءِ بہ ترسندو ڪونہ هو. گهوڙي جي ران ۾ خنجر هڻي، ان جي رت جي لپ پي، لشڪر سان گڏ سفر جاري رکندو هو.

خانَ جي هڪل گوبيءَ جي رڻ پٽ ۾ زلزلو آڻي ڇڏيو. پر، خوارزم شاھ جي اسلامي سلطنت تي تہ هو خدا جي قهر وانگر ڪڙڪيو.

•

- ٢٧ -

خوارزم شاھ جي اسلامي سلطنت تي مغلن جي چڙھائي

جيڪڏھن، ماڻھو، پکيءَ وانگر، قراقرم کان خوارزم ڏانھن، سڌو ئي سڌو، ھوا ۾ اڏامندو وڃي ھا، تہ بہ ڪيس ٻن ھزارن ميلن جو مفاصلو طئي ڪرڻو پوي ھا. پر، خشڪيءَ رستي تہ اھو سفر ھيڪاري ڏکو ھو، ڇو تہ انھيءَ زماني ۾ ھاڻوڪي زماني وانگر سڌا روڊ رستا تہ ھئا ئي ڪونہ. رستن جو رڳو نالو ھوندو ھو. دراصل، اُنن ۽ گھوڙن جي لاءِ پيچرا ھوندا ھئا، جن ۾ بہ الاھي ور وڪڙ ھوندا ھئا. واپاري قافلن کي ئي ھڪ ملڪ کان ٻئي ملڪ تائين پھچڻ ۾ ڪيترائي جبل، بيابان ۽ درياءَ پار ڪرڻا پوندا ھئا.

چنگيز خان کي انھيءَ ئي رستي سان ٻن لکن سپاھين جو لشڪر قراقرم کان خوارزم شاھ آڻڻو ھو. اھا ڳالھہ موجوده دور ۾، فوجي گاڏين ۽ پڪن روڊن جي ھوندي بہ، ناممڪن ناھي، تہ ڏاڍي ڏکي ضرور آھي. سندس لشڪر ۾ گھوڙيسوار ھئا، ڏڳي (ياڪ) گاڏيون ھيون ۽ يرتَ ھئا، جي آھستي آھستي اڳتي رڙھندا ھئا.

سفر سنہ ١٢١٩ع ۾ شروع ٿيو. ايڏو تہ ڏکيو ھو، جو خود خان کي خاطري ڪانہ ھئي تہ جيئرو موٽي ايندس. ھڪ ھنڌ پاڻيءَ جي وڏي تلاءَ جي ڪناري سان سرسبز وڻن جا گھاٽا جھَلا ھئا. وڻندڙ نظارو ڏسي، پنھنجن اڳين وارن تي ھٿ گھمائي چيائين تہ، "ٻيڙي ماڻھوءَ جي قبر لاءِ سھڻو ھنڌ آھي." ان وقت سندس عمر پنجونجاھہ ورھين جي

پيتي ۾ هئي.

لشڪر اجا ڪو گهڻو مفاصلو طئي ڪونہ ڪيو، تہ جبلن تي سياري جي پهرين برف نظر آئي. مهل ۽ موسم کان اڳ برفباريءَ جي منظر کي نجومين چڱو سوڻ ڪونہ سمجهيو. پر، چيني وزيرَ ان جو ٻيو تعبير ڪيو. چيائين تہ ”اڻ مندائتيءَ برفباريءَ جو مطلب اهو آهي تہ برفاني ملڪن جو خانُ (چنگيز خانُ) سَجَرَ پاڻيءَ سان وهندڙ دريائن جي ملڪ جي خانَ (علاؤالدين محمد شاهہَ) تي غالب ايندو.“

برف تي سفر ڪرڻ ۾ گهوڙن کي ڏاڍي ڏکيائي پئي ٿي. هڪ تہ برفباريءَ جي ڪري گهوڙن لاءِ ڪاٺي بہ گاهہُ نظر ئي ڪونہ ٿي آيو. گاهہ ۽ چاري جي تنگيءَ ڪري گهوڙن جي رڳن مان رت سمڻ لڳو. ٻيو تہ برف تي هلڻ ڪري سندن سُنبَ سُورُ ڪرڻ لڳا، سو انهن کي ياڪ - ڍڳي جي کلن سان ويڙهيو پيو.

سپاهين جو پنهنجو حال اهو هو تہ سيءَ کان بچڻ لاءِ رڍ جي کَلَ جي پوشاڪ پائيندا هئا. رات ٿيندي هئي، تہ کليل ميدان ۾، وسندڙ برف ۾ سمهي پوندا هئا. جيڪي سيءَ جي سٽَ سهي نہ سگهندا هئا، سي يُرت ۾ وڃي پناهہ وٺندا هئا. اتي پنهنجا تيرَ گهٽيندا رهندا هئا ۽ ڳائڻ ۽ ميراثين کان پنهنجن وڏڙن جي بهادريءَ جا داستان ٻڌندا رهندا هئا. ٻاهر برف وسندي رهندي هئي، پر يُرت ۾ ڪانڊيرن ۽ ڇيڻن جي باهہ دکندي رهندي هئي، جنهن جي تَوَ ۽ هلڪي سوجهري تي يڪتاري جي موسيقي مٿن جادو ڪري ڇڏيندي هئي.

ائين مند مٿان مند مٽبي رهي. پر، ڊگهو سفر ڪٽي ئي ڪونہ. هڪ ڏينهن جبلن جي لڪن مان لنگهندي، اوچتو چنگيز خان جي سپاهين کي خوارزم شاهہ جي اسلامي سلطنت جي سرحد نظر آئي.

وڏا وڏا ميدان هئا، جن مان درياءَ وهي رهيا هئا؛ گهاٽن ٻيلن جي وڻن جي چوٽين تي، چيٽ جا ڪَچڙا گوُنچ ڦٽا هئا.

*   *   *

خوارزم شاهه جي اسلامي سلطنت جو سلطانُ، علاؤالدين محمد شاهه وڏيءَ بيتابيءَ سان دشمن جو انتظار ڪري رهيو هو. چئن لکن سپاهين جو شاهي لشڪر گڏ ڪيو هئائين، جو جابلو لَڪن ۽ لنگهن مان مغلن جي ميداني علائقي ۾ هيٺ لهڻ جو منتظر هو. جيئن ئي مغلن جو پهريون جٿو هيٺ لٿو، ته شاهي لشڪر سان جهڙپ ٿيس ۽ شڪست کاڌائين. پر، هڪ هزار ميل ڊگهيءَ سرحد تان، ڏٻرن گهوڙن تي سوارُ، مغل تير اندازَ، جڏهن جاتي ڪاتي جبلن تان هيٺ لهڻ لڳا، ته صورت حال نئون روپ ورتو. علاؤالدين محمد شاهه ڊڄي ويو ۽ لشڪر جي ڪمانَ پنهنجي سپهه سالار جي حوالي ڪري، پاڻ بخارا جي بچاءَ جو بندوبست ڪرڻ هليو ويو.

چنگيز خان پنهنجي لشڪر جا ٽي حصا ڪيا هئا: ٻه حصا سندس پٽن جي اڳواڻي هيٺ شاهي لشڪر تي حملا ڪري رهيا هئا. پاڻ ٽئين حصي سان، جبلن جي پويان لڪِي، اولهه طرف پري هليو ويو. اوچتو ڪنهن جابلو لڪ مان هيٺ لٿو ۽ ميداني علائقي مان واچ ميهن ڪندو سڌو بخارا تي حملي آور ٿيو، ته علاؤالدين محمد شاهه کي بي خبريءَ ۾ پڪڙي ونان. رستي تي جيڪي ڳوٺ ۽ شهر آيا، تن کي ڪجهه ڪونه ڇڏيائين. البت سندس لشڪر اترار جي سرحدي شهر تي حملو ڪيو. وڏي مقابلي کان پوءِ فتح حاصل ڪئي ۽ شهر جي گورنر کي پڪڙي ورتو، جنهن مغلن جي واپاري قافلي کي ڦريو هو. مغل سپاهين اول ته شهر کي لٽيو ۽ ڦريو. پوءِ گورنر ڏانهن رخ ڪيو.

چنگيز خان جي حڪم موجب، چاندي رجائي، ڦڙو ڦڙو ڪري، گورنر جي اکين ۽ ڪنن ۾ وجهندا ويا، تان جو هن ڪڪڙ وانگر ڦٿڪي ڦٿڪي ساهه ڏنو.

علاؤالدين محمد شاهہ سمرقند جي بچاءَ لاءِ فوج بيهاري، پاڻ وري ڏکڻ طرف کسڪي ويو. هن بخارا ۾ به ائين ڪيو هو. پر، لشڪر بيهاري، پاڻ سمرقند جي واٽ ورتي هئائين، تہ سندس لشڪر بہ پنيان بخارا کي ڇڏي هليو ويو هو. سو، جڏهن چنگيز خان بخارا پهتو، تہ شهر خالي هو. قاضي، مفتي ۽ سمورا معزز ماڻهو ادب سان ڪيس پيش پيا، تہ من جان بخشي ڪري! هو گهوڙي تان لٿو ئي ڪونہ. سڌو شهر ۾ گهڙيو ۽ جامع مسجد کي شاهي محل سمجهي منجهس گهوڙي سوڌو اندر هليو ويو ۽ انتي گهوڙي تان لهي، ٽڪ پيڄڻ لاءِ شراب پيڻ لڳو. سندس سپاهين بہ اوسي پاسي وارين جاين ۾ وجي شراب جون صراحيون کوليون ۽ فرمائش ڪيائون تہ 'رقاصائون آڻيو، تہ اسان جي اڳيان ناچ ڪن.' جڏهن بدمست ٿيا، تہ اول رقاصائن سان دست درازي ڪيائون، پوءِ اوڙي پاڙي وارن گهرن ۾ گهڙي پيا. جڏهن انهن گهرن ۾ زالن جا مرد سندن سامهون ٿيا، تہ ڪين قتل ڪري ڇڏيائون، ۽ سندن گهرن کي باهيون ڏنائون. ائين ڏسندي ڏسندي سڄي شهر ۾ روح راڙو پئجي ويو.

چنگيز خان بخارا ۾ ڪو ڪلاڪ بہ مس ترسيو. پوءِ علاؤالدين محمد شاهہ جي پويان وري سمرقند روانو ٿيو. پر، انهيءَ عرصي ۾ بخارا جو سهاڳ اجاڙي ڇڏيائين. پردهہ نشين امير زاديون اگهاڙيون وينيون هيون. پنهنجيءَ قسمت تي روئي رهيون هيون. گهرن ۽ گهٽين ۾ سندن مردن جا لاش ۽ رتَ جا ڍُبا هئا. علم عرفانَ اسلامي تهذيبَ ۽ تمدنَ جي مرڪزَ، بخارا جو آسمانُ، دونهين جي ڪارن ڪڪرن سان

ڏڪجي ويو هو.

بخارا جي هڪ باشندي، چنگيز خان ڏانهن حيرت مان نهاري آگر سان اشارو ڪري چيو تہ: ”هي شخص ڪير آهي؟“

پاڙيسريءَ سندس وات تي هٿ رکي کيس خاموش رهڻ لاءِ چيو ۽ پوءِ آهستي سندس ڪن ۾ سرٻات ڪيو: ”خدا جو قهر آهي، جو اسان جي بڇڙن افعالن ڪري نازل ٿيو آهي.“

* * *

چنگيز خان سمرقند پهتو، تہ ننڍڪي شهر کي سندس سَٽَ سهڻ جي طاقت ڪانہ هئي. شهر جا مفتِي، مسجدن جا پيش امامَ ۽ معتبر مائهوُ، شاهي لشڪر جي ٽيهہ هزارن سپاهين سميت اچي کيس پيش پيا. چنگيز خان سندس وڏي تعظيم ڪئي. شاهي لشڪر جي سپاهين کي تہ پنهنجي لشڪر جي فوجي پوشاڪ بہ پارايائين. تن راتين کان پوءِ پنهنجي لشڪر کي ڪو اشارو ڏنائين، جنهن، رات جي پيٽ ۾، انهن ٽيهن ئي هزار شاهي سپاهين کي ٻڪرن وانگر ڪهي ڇڏيو. ان کان پوءِ، پنهنجي سپاهين کي حڪم ڏنائين تہ:

”علاؤالدين محمد شاهہ دنيا ۾ جاتي بہ وجي، اتي سندس پويان وجو. کيس ڳولي لهو. جيئرو يا مئل منهنجي اڳيان پيش ڪريو. جيڪي شهر اوهان لاءِ پنهنجا دروازا کولي ڇڏن، تن کي ڇڏي ڏيو. جيڪي سامهون ٿين، تن کي تهس نهس ڪري ڇڏيو.

مان پاپان ٿو تہ اهو حڪم پورو ڪرڻ اوهان لاءِ ڏکيو نہ آهي.“

بارهن بادشاهين ۾ هڪ مغرور سلطان کي ڳولي لهڻ آسان ڪم

ڪونہ هو. پر، چنگيز خان جو حڪم هو. مغل سپاهي علاؤالدين محمد شاهہ جي پنيان گهوڙا ڊوڙائيندا ويا. شڪاري ڪتن وانگر نوس نوس ڪندا، هڪ شهر کان ٻئي شهر تائين پهتا. هو بلخ ويو، تہ هي بہ بلخ پهتا، هو نيشاپور ويو، تہ هي بہ نيشاپور پهتا، هو همدان ويو، تہ هي بہ همدان پهتا. شاهہ ڏاڍو دلگير ٿيو. چيائين تہ، "دنيا ۾ اهڙو ڪوبہ هنڌ ڪونهي، جتي مون کي مغلن جي قهر کان پناهہ ملي."

ڪنهن صلاح ڏنس تہ، "ڪئسپين سمنڊ ۾ هڪ ٻيٽ آهي، جنهن ۾ مهاڻن جو ڪو ڳوٺڙو آهي. اتي وڃي، هڪ گمنام ماڻهوءَ وانگر زندگي گذاريو."

شاهہ اوڏانهن ڀڳو، پر مغل گهوڙيسوار اتي بہ پهچي ويا. شاهہ ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي ڀڳو، تہ مغلن مٿس تير ڇوڙيا. ڪي تہ گهوڙن سوڌو پنيانئس پاڻيءَ ۾ ڪاهي پيا. شاهہ جو انجام ڏاڍو دردناڪ ٿيو. هڪ مسڪين، بي يارومددگار ماڻهوءَ وانگر، ڦاٽل ليڙون ليڙ لباس ۾، بک ۽ ڏک ۾ مري ويو.

مغل سپاهين سندس زالون ۽ خزانو ڳولي وڃي هٿ ڪيو ۽ حفاظت سان چنگيز خان ڏانهن موڪليو، جنهن حڪم جاري ڪيو تہ، "منهنجو لشڪر جڏهن ڪنهن شهر مان ڪوچ ڪري، تہ علاؤالدين محمد شاهہ جون راڻيون ۽ شهزاديون، اسان جي اڳيان اگهاڙي مٿي، ماتم ڪنديون هلن."

*　*　*

سنڌي زبان جي پهاڪن ۾ وڏي سياڻپ آهي. هڪڙو پهاڪو آهي تہ "نڌڻڪا گهوڙا، غيباڻا هسوار."

علاؤالدين محمد شاهہ جي موت کان پوءِ، چنگيز خان جو ڪو

مد مقابل نہ رهيو ڪونہ. خوارزم شاهہ جي اسلامي سلطنت جا سڀ شهر ننڍڙا ٿي پيا ۽ هڪ هڪ ٿي مغل لشڪر جي اڳيان ڪرندا ويا. مثلاً: اطرار، جند، بخارا، نيشاپور، سمرقند، طوس، نخشب، ترمذ، بلخ، مرو، هرات، باميان، غزنہ، ري، قم، مراغا، اربيل، ڪاشان، همدان.

جيڪي شهر ٿورو گهڻو مغلن جي سامهون ٿيا، تن جو انجام ڏاڍو دردناڪ ٿيو. سڀ ڪان دلسوز داستان نيشاپور جو آهي، جتي چنگيز خان جو ناني قتل ٿيو هو. پر، پاڻ ڪي هت فقط مَروَ (MERVE) جي تباهيءَ جو ذڪر تفصيل سان ڏيڻو آهي، جو تہ پنهنجي خيال موجب، قلندر لعل شهباز جي نسبت انهيءَ ئي شهر سان آهي.

•

- ٢٨ -

مغلن جي مَروَ تي چڙهائي

مَروَ (MERVE) ريگستان ۾ هيرن جواهرن جهڙو شهر هو. مرغاب (مرغ آب) جي ڪناري تي ٻيٺل هو. سهڻن وڻن ٽڻن سان سينگاريل هو. بادشاهن لاءِ آرامگاهه هو ۽ عالمن لاءِ علم ۽ عرفان جو مرڪز هو. منجهس وڏا شاندار ڪتبخانا هئا، جن ۾ هزارين لکين بيش بها قلمي ڪتاب سانديل هئا. شهر جي حفاظت لاءِ چوڌاري وڏي عالم پناهه ڏنل هئي.

چنگيز خان پنهنجي ننڍي پٽ تُليءَ کي خراسان جا شهر فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو. هو مَروَ پهتو، ته اول پير پاسي سان شهر جي حفاظت لاءِ ٻيٺل شاهي سپاهين کي ڀڄائي ڪڍيائين، پر ميدان ۾ جيڪو چوپايو مال چري رهيو هو، تنهن کي ڪجهه به ڪونه چيائين. هونئن نه ته مغل سڀ جانور به کڻي ڇڏيندا هئا.

تُلي عالم پناهَ وٽ اچي پهتو ۽ ان جي چوڌاري چڪر ڏيڻ لڳو. پوءِ ان کي ڀڃڻ لاءِ حملا شروع ڪيائين ۽ اها ڪارروائي ٻاويهه ڏينهن جاري رکيائين. انهيءَ گوڙ گهمسان ۾، هڪ ڏينهن، قلعي مان صبح جو سوير، هڪ پيش امام ٻاهر نڪتو ۽ مغلن جي ڇانوڻيءَ ڏانهن ويو. مغل سپاهين کيس امن امان سان تليءَ وٽ پيش ڪيو. اهو پيش امام، مَروَ (MERVE) جي گورنر (جو هڪ ميرڪُ هو) جو امن جو پيغام ۽ زربفت جو وڳو کڻي تليءَ وٽ آيو هو. تلي ته نڱيءَ جو

بادشاهه هو، تنهن کيس وڏو مانُ ڏنو ۽ ميرڪ لاءِ دعوت ڏنائينس. موت ۾ هڪ چوغو به ڏنائينس. پيش امامَ، ميرڪ سان اهو احوال اچي ڪيو. ميرڪ تليءَ جي دعوت قبول ڪئي. قلعي مان نڪري، تليءَ جي تنبوءَ ۾ پهتو، ته هن چيس ته، "اڳو پوءِ پنهنجن سردارن کي به سڏيو، ته اهي به دعوت ۾ اچي شريڪ ٿين." ميرڪ ڪين ماڻهو موڪليو، جي ويس وڳا پائي، ٺهي سنبري تليءَ جي تنبوءَ ۾ آيا ۽ پنهنجي پنهنجي درجي موجب، جاءِ ورتي ويٺا. تليءَ چين ته "مَروَ ۾ جيڪي شاهوڪار آهن، تن مان چونڊ چهن سون ڄڻن جي لسٽ ٺاهي ڏيو." هنن ائين به ڪيو. تڏهن تليءَ پنهنجن ماڻهن کي کو اشارو ڏنو، جن حيرانُ ۽ پريشانُ ميرڪَ جي اکين اڳيان، سندس سمورن سردارن کي گهٽا ڏئي، اتي جو اتي، ماري ڇڏيو. پوءِ شاهوڪار ماڻهن جي لسٽ کڻي، قلعي جي دروازي تي ويا. محافظن ميرڪَ جا اکر سڃاتا. ڇهه سؤ شاهوڪار شَخصَ قلعي جي دروازي مان هڪ هڪ ٿي ٻاهر نڪتا، ته مغل سپاهين ڪين گرفتار ڪيو ۽ پاڻ گهوڙن تي سوار ٿي قلعي ۾ ڪاهي پيا. اعلان ڪيائون ته مَروَ جا سڀ ماڻهو پنهنجن گهر وارن سميت ٻاهر نڪري اچن.

ماڻهن کي شهر خالي ڪرڻ ۾ چار ڏينهن لڳي ويا. تلي اهو سمورو وقت پنهنجي سونهري تخت تان سڄو لقاءُ ڏسندو رهيو. جڏهن شهر خالي ٿي ويو، ته سڀ کان اول فوجي سپاهين کي گرفتار ڪري تُليءَ جي اڳيان آندائون. جنهن جي اشاري تي سڀني جون منڍيون ڌڙ کان ڌار ڪيائون. ان کان پوءِ ٻيوس خلق جو وارو آيو. سمورن مردن کي پٺ تي اونڌو ليٽائي، سندن هَٿَ پٺيان ٻڌائون، ۽ پوءِ تليءَ جي اشاري

تي ڪين ڪهي ڇڏيائون. جوان زالون سپاهين ورهائي ڪنيون. ٻارن کي غلام بنايائون.

ان ڪان پوءِ ڇهه سؤ شاهوڪارن کي چيچلائي چيچلائي، سچيون ڪرائي، سندن سمورو سونُ، رُپو هٿ ڪري، ڪين ماري ڇڏيائون. آخر ۾، تُلي شهر جون جايون ڊهرائي ڊيرَ ڪري، اڳتي روانو ٿيو.

مَروَ ۾ ڪي ٿورڙا ماڻهو، لڳ ڀڳ پنج هزار، بچي ويا، جي تهخانن ۾ ڪنڌرن ۾ لڪي ويا هئا. پر، ٻن ٽن ڏينهن ڪان پوءِ، مغل سپاهين جو هڪ جٿو پوئتي موٽيو، ۽ انهن کي ڳولي، هڪ هڪ ڪري، ڪهي ويو. اهڙيءَ ريت مَروَ مان ماڻهوءَ جو نالو نشان مٽجي ويو.

مَروَ جي تباهيءَ بابت هيرولڊ لئمب جا اصل انگريزي اکر هي آهن:

"The vacant dwellings were ransacked by the Mongols, the walls raised to the ground, and Tuli drew off. The only survivors of the city apparently were five thousand Mohammedans, who had concealed themselves in cellars and these did not live long. Some troops of the horde returned to the city, hunted them down and left the place empty of human life."

GENGHES KHAN
EMPEROR OF ALL MEN
BY
HAROLD LAMB
LONDON, 1928.
P.P. 165

* * *

"طبقات ناصري" جي مصنف منهاج سراجَ، مَروَ، نيشاپور ۽ هرات جي تباهيءَ جو احوال تمام اختصار سان لکيو آهي. تاهم ڪتاب جي جلد ٻئي جي حاشيي ۾، مَروَ جي زوال بابت هيئن لکيو اٿس:

"تُولِي مَروَ ڏانهن وڌيو ۽ جيڪي شهر ۽ علائقا سندس لشڪر جي سامهون نہ ٽِڪيا هئا، تن کي امدادي لشڪر موڪلڻ لاءِ چيائين. هنن کيس ستر هزار سپاهي موڪلي ڏنا.

مَروَ ۾ مجيرالملڪ مقابلي جي تياري ڪئي. پر وٽس لشڪر ٿورڙو هو. لاچار، ٻہ لک سرخ دينار، ٽيهہ هزار خرار اناجَ ۽ هڪ لک گهوڙن ڏيڻ جا شرط مڃي، تُليءَ سان ناهہ ڪيائين.

پر، جڏهن آخرين فيصلي لاءِ تُليءَ وٽ ويو، تہ هن وري نوان شرط وڌس. نيٺ کيس عذاب ڏئي، هڪ هڪ ڪري سمورا عضوا ڪپي، کيس ماري ڇڏيائون. ان کان پوءِ مَروَ ۾ ستر هزار ماڻهو ڪُٺائون."

* * *

ايڊورڊ برائون پنهنجي شهره آفاق ڪتاب -- "پارس جي هڪ ادبي تاريخ" ۾ 'ابن اثير' جي حوالي سان لکيو آهي تہ:

"مَروَ ۾ مغلن ست لک ماڻهو ماريا."

اڳتي هلي ائين بہ لکيو اٿس تہ:

" 'تاريخ جهان ڪشا' مَروَ جي مقتولن جو تعداد تيرهن لک ٻڌايو آهي."

* * *

"ادب نامہ ايران" جي مصنف مرزا مقبول بيگ بدخشانيءَ مَروَ بابت لکيو آهي تہ، "تليءَ مَرو کي فتح ڪيو، جو سنجر سلجوقيءَ جو تختگاه هو ۽ وڏي تمدن وارو شهر هو.

ياقوت حمويءَ پنهنجي ڪتاب "هفت اقليم" ۾ مَرو جي عظيم الشان لئبررين، عالمن ۽ فاضلن جو ذڪر ڪيو آهي. پوءِ لکيو آهي تہ مَروَ جون سهڻيون عمارتون هاڻي ڊهي ڪنڊهر ٿي ويون آهن. چوڏاري سانت ۽ سناٽو آهي. رڳو هوا جا سوسات آهن. مَروَ ۾ جيڪو قتل عام ٿيو آهي، تنهن کي انسانذات قيامت تائين وساري ڪونہ سگهندي."

* * *

چنگيز خان چين ۾ ايڏو ظلم ڪونہ ڪيو هو. پر، خوارزم جي اسلامي سلطنت ۾ هو جنگ کي انتهائي نقطي تي وٺي ويو، يعني مڪمل تباهي. ماڻهن جو ڪوس بي سبب. چون ٿا تہ هنَ، انهيءَ جنگ ۾، اسي لک انسان مارايا. سندس سپاهي ڍڪين زالن جا پيٽ ترارسان چيري، اڻ ڄاول ٻار بہ ٻاهر ڪڍي ڪهندا هئا. ماڻهو تہ ڇا، ڪو ڪتو ٻلو بہ جيئرو ڪونہ ڇڏيندا هئا.

شهر جي آسپاس بيٺل ساوا فصل بہ ساڙي ڇڏيندا هئا. جيڪي ماڻهو ڪوس کان بچي ويندا هئا، سي هوش حواس وڃائي وهندا هئا. ڪنڊهرن ۾ لڪا پيا هوندا هئا، تان جو رات ٿيندي هئي ۽ بگهڙن جا وَلَرَ مئل ماڻهن کي چيرڻ ڦاڙڻ لاءِ جهنگ مان اجزيل شهر ۾ ايندا هئا. بعضي خود مغل سپاهي موت کائيندا هئا ۽ اهڙن لڪل ماڻهن کي ڪنڊهرن مان ڳولي، ڪهي ويندا هئا. بعضي تہ شهر جا ڪنڊهر ئي ختم

ڪرڻ لاءِ پر پاسي سان ڪنهن نهر يا واهه جو وهڪرو ڦيرائي ڇڏيندا هئا. پاڻي جو شهر جي مٿان وهندو هو، ته ڪنڌهرن جو نالو نشان به متجي ويندو هو.

چنگيز خان خود پنهنجن سپاهين کي اهڙن مصيبت زده شهرن کان پري رهڻ جو حڪم ڏنو هو، ڇو ته 'مٿن خدا جو قهر ڪڙڪيو هو.'

* * *

خوارزم شاهه جي حاڪمَ علاؤالدين محمد شاهه جو پٽ مغل لشڪر سان وڙهندو رهيو. جڏهن مقابلو ڪري نه سگهيو، ته ملڪ ڇڏي، هندستان هليو ويو ۽ دهليءَ جي سلطان شمس الدين التمش کان مدد گهريائين. التمش کي چنگيز خان سان سينو ساهڻ جي نه همت ڪانه هئي، پر جلال الدين شاهه کي پناهه ڏنائين. چنگيز خان اهو ٻڌو ته باهه تي ويو ۽ ڏندَ ڪرٽي، هندستان تي حملي جوارادو ڪيائين. اتي به ڪا قيامت ڪڙڪائي ها، پر، گوبيءَ جي رڻ پٽ مان ڪنهن اهم واقعي جو اوچتو اطلاع مليس. سو، ان کي منهن ڏيڻ لاءِ، هندستان تي حملي جو ارادو لاهي، طوفانَ، وڏڦڙي مينهنَ ۽ ڪنوڻِ وانگر، گجندو، وسندو، تجلا ڏيندو، قراقرم روانو ٿيو.

•

From the Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society. Vol. LVI

GENGHIS KHAN

Reproduced from a painting in the possession of Kung-sang-no-érh-pu.

Prince of Ká-la-ch'in, a descedant of Genghis Khan.

چنگيز خان

هيءَ تاريخي تصوير سندس خاندان جي هڪ شهزادي وٽ رکيل پينٽنگ جو عڪس آهي

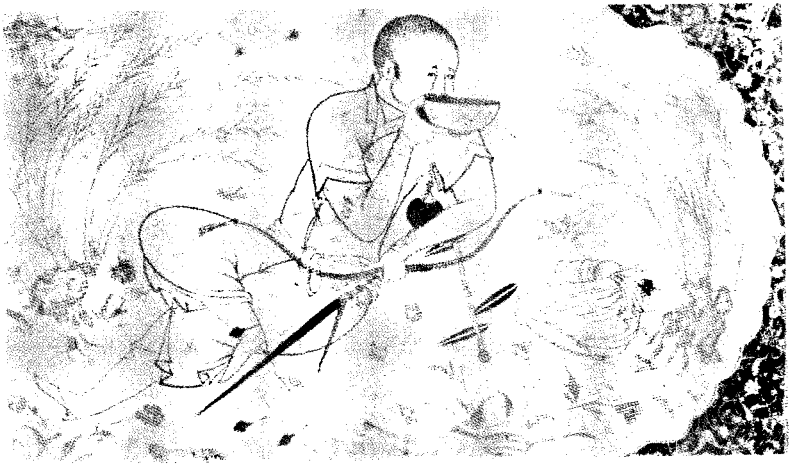

HÚLÁGÚ

Add. 18803 (Brit. Mus.) f. 19

هلاڪو

هيءَ ناياب تصوير برٽش ميوزيم ۾ رکيل آهي

- ٢٩ -

چنگيز خان ڪان پوءِ

مغلن جون مسلمان ملڪن تي چڙهايون

چنگيز خان جي واپسيءَ ڪان پوءِ بہ مسلمان ملڪن تي مغلن جون چڙهايون جاري رهيون. سندس پٽن ۽ پوٽن، هڪ طرف، عراق، گيلان، رستم داري، دربند ۽ آذربائيجان جا سمورا علائقا پائمال ڪيا، تہ ٻئي طرف ڪابل، غزنيءَ ۽ زابلستان کي مغلوب ڪيو. سندن لشڪر ڪئي ڀيرا لاهور، ملتان ۽ اُچَ (سنڌ) تائين بہ پهتو.

رڳو مسلمان ملڪ نہ، پر مغلَ جاڏي تاڏي ڪاهي پيا. اتر ۾ ماسڪو تائين وڃي ڪڙڪيا. ايڊورڊ براؤن لکيو آهي تہ اوڀر ۾ جپان تائين ۽ اولهہ ۾ جرمنيءَ تائين، سندن دهشت ۽ ڏڏڪو (TERROR) هو. ڪنهن جي مجال هئي، جو سندن اڳيان دم هڻي سگهي!

عيسائين جي مذهبي پيشوا، پوپ تہ فتوا ڏئي ڇڏي تہ "مغلَ اهي ئي ياجوج ۽ ماجوج آهن، جن جو عيسائين جي پاڪ ڪتابَ انجيل ۾ ذڪر آهي."

چنگيز خان ڪان پوءِ مغل فتوحات جي ٻي وڏي لَهرَ هلاڪوءَ آندي، جنهن اسلامي دنيا جي مرڪز بغداد تي ڪاهہ ڪئي ۽ ايڏو تہ ظلم ڪيائين جو هاڻي بہ سنڌ ۾ ڪنهن سان تمام وڏو ظلم ٿيندو آهي تہ چوندا آهن تہ "بغداد ٿي ويو!"

پر، هلاڪوءَ جي ئي ايامڪاريءَ ۾ ٻيو بہ هڪ اهم واقعو ٿيو، جنهن بہ اسلامي تاريخ تي دور رس اثر وڌا. اهو هو "فدائين" جي

تحريڪ جي تباهي. هلاڪوءَ فدائين جي مرڪز يعني 'الموت' جي قلعن تي حملو ڪري، انهن کي لنڙي چيپاتي، پورو پورو ڪري ڇڏيو.

فدائين جي تحريڪ حسن بن صباح اپاري هئي، جنهن جو تعلق اسماعيلين سان هو. پر، انهيءَ ۾ اسان جي دلچسپي فقط قلندر لعل شهباز جي نسبت سببان آهي، ڇو ته ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته قلندر شهباز اسماعيلي هو. ڪن جو چوڻ آهي ته اسماعيلي ڪونه هو. بقول انعام محمد، ايڊورڊ برائون "پارس جي هڪ ادبي تاريخ" ۾ لکيو آهي ته "نسب جي لحاظ کان اسماعيلي هو، پر، عقيدي جي لحاظ کان ڪونه هو.

"انعام محمد ائين به لکيو آهي ته قلندر لعل شهباز، "الموت" جي قلعن تي هلاڪوءَ جي حملن ڪري سنڌ ۾ آيو ۽ سيوهڻ ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. سو، ڳالهه کي تاريخي پس منظر ۾ ڏسڻ ۽ سمجهڻ ضروري آهي.

•

- ٣٠ -

اسماعيلي

دنيا ۾ مسلمانن جو تعداد هاڻي هڪ ارب کان مٿي آهي.* منجهن مکيه فرقا ٻه آهن: هڪڙا سني ٻيا شيعا. اسماعيلي شيعن مان آهن. پر، عام شيعا، جن کي "امامي" ڪوٺيندا آهن، تن کان بلڪل جدا آهن.

امامي شيعن جو عام عقيدو آهي ته حضرت علي مرتضيٰ رضہ پهريون پهريون امام آهي. ڪانئن پوءِ، سندن متبرڪ خاندان مان ٻارهن امام سڳورا ٻيا به ٿيا، يعني جملي ٻارهن ٿيا. ٻارهون امام غائب يعني امام مهدي آهي، جيڪو خدا جي حڪم سان پنهنجي مقرر وقت تي ظاهر ٿيندو. انهن ٻارهن امامن کي مڃيندڙ اثنا عشري سڏبا آهن.

ڇهين امام حضرت جعفر صادق پنهنجي وڏي پٽ حضرت اسماعيل کي امام قرار ڏنو هو. پر، هن پنهنجي والد جي حياتيءَ ۾ ئي وفات ڪئي. جڏهن خود حضرت امام جعفر صادق وفات ڪئي ته هڪڙن سندس ننڍي پٽ امام موسيٰ ڪاظم کي پنهنجو امام مڃيوءِ ٻيا وري سندس وڏي پٽ حضرت اسماعيل کي ئي پنهنجو امام مڃيندا رهيا ۽ چوڻ لڳا ته امامت ته هڪ مقدس امانت آهي، جيڪا خدا جي طرفان ملي ٿي. اها ڪنهن به طرح ختم ڪانه ٿي ٿئي. اهي پاڻ کي اسماعيلي ڪوٺائڻ لڳا.

* THE OXFORD ENCYCLOPEDIA OF THE MODERN ISLAMIC WORLD: VOL: 2, OXFORD UNIVERSITY PRESS, NEW YORK.

شروع شروع ۾، اسماعيلي فرقي ۽ اثنا عشري فرقي ۾ ڪي ٿورڙا فرق هئا. اسماعيلي ستن امامن کي ۽ اثنا عشري ٻارهن امامن کي مڃيندا هئا. اثنا عشري امام مهديءَ کي غائب امام مڃيندا هئا ۽ اسماعيلين جو حاضر امام ۾ يقين هو. انهن ٻين ڪن ڳالهين ۾ به سندن ٿورا گهڻا اختلاف هئا. پر، اڳتي هلي، جڏهن اسماعيلي فرقي جي اڳواڻي، عبدالله بن ميمون القداح جي هٿن ۾ آئي، ته ٻنهي ڌرين جا ويڇا وڌي ويا.*

عبدالله بن ميمون القداح جو زمانو سنه ٢٦٠هجري (مطابق ٨٧٣-٨٧٤ عيسوي) آهي. پاڻ اصل ايراني هو ۽ اهواز شهر جو رهاڪو هو. سندس پيءُ ميمون انتها پسند شيعو هو ۽ ميمونيه نالي هڪ جدا جماعت جو بنياد به وڌو هئائين.

عبدالله بن ميمون القداح کي ذهانت ۽ قيادت جون صلاحيتون گويا پنهنجي پيءُ کان ورثي ۾ مليون. سياست ۾ سندس گهري دلچسپي هئي. سو، پنهنجي آبائي شهر اهواز مان لڏي، مختلف هنڌن تي ويو. پر، آخرڪار شام ملڪ ۾ زمين خريد ڪري، پنهنجو مرڪز قائم ڪيائين، جتان پنهنجن نظرين جي پرچار لاءِ هيڏي هوڏي داعي (دعوت ڏيندڙ) موڪلڻ لڳو. سندس مقصد بغداد جي عباسي خلافت جي مخالفت هو، جيڪا شيعن جي خلاف هئي. جيڪي شخص سندس پوئلڳ ٿيا، تن ۾ سڀني کان مشهور حمدان بن علي عناش ٿيو، جنهن کي ننڍي قَدَ بُتَ جي ڪري "قرمط" ڪوٺيندا هئا ۽ سندس پوئلڳن کي قرامطه يا قرمطي. انهن جو اثر سنڌ تائين به پهتو ۽ ڪجهه عرصو

* "ادب نامه ايران" از: مرزا مقبول بيگ بدخشاني.

مٿس حڪومت ڪيائون.

عبدالله بن ميمون القداح سنہ ٢٦١هجريءَ ۾ وفات ڪري ويو. ڪانئس پوءِ، اسماعيلي نظرين جي تبليغ جو ڪم، سندس پٽن جاري رکيو. پر، مڙني جي محنت جو ڦَلُ سندس پوٽي کي نصيب ٿيو، جنهن جو نالو هو سعيد بن الحسين بن عبدالله بن ميمون القداح.* عام طرح کيس سعيد ڪوٺيندا هئا.

•

* ايڊورڊ برائون: پارس جي هڪ ادبي تاريخ.

- ۳۱ -

اسماعيلي فاطمي حڪومت

سعيد ٻڌو تہ اتر آفريڪا جون بَربَر قومون اسماعيلي عقيدن کي مڃن ٿيون. رڳو امام جي اچڻ جون منتظر آهن. هو وٽن ويو. جن ماڻهن سندس بيعت ڪئي ۽ پوئلڳ ٿيا، تن جي مدد سان اتر آفريڪا جو چڱو علائقو فتح ڪيائين. اتان جي حڪمران خاندان کي ختم ڪري، فاطمي حڪومت قائم ڪيائين. هجري سنہ ۳۵٦ تائين، مصر ملڪ تي بہ فاطمي حڪومت قائم ٿي وئي ۽ ستت ان جو جهنڊو شام ملڪ جي مٿان بہ جهولڻ لڳو. فاطمي حڪومت جي زور وٺڻ سان، اسماعيلين جي سياسي اهميت وڌي وئي ۽ بغداد جي عباسي خليفن کي بہ اکيون ڏيکارڻ لڳا.

عباسي خليفا وري چوڻ لڳا تہ هي فاطمي ڪيئن ٿيا؟ هي حضرت علي سائينءَ ۽ بيبي فاطمة الزهرا جو اولاد تہ ڪونہ آهن! هي تہ عبدالله بن ميمون القداح جو اولاد آهن، جيڪو اصلاً نسلاً ايراني هو. سندس دل عربن ۽ اسلام لاء نفرت سان پريل هئي، چو تہ حضرت عمر رضہ جي زماني ۾ عربن جي اسلامي لشڪرَ ايران تي حملو ڪري، ان جي اڳوڻيءَ هفت اقليم شُهرتَ ۽ عَظمَتَ کي ڌوڙ ڪري ڇڏيو هو. سو، عبدالله بن ميمون القداحُ ايران کي اڳوڻي اوج تي رسائڻ لاء رات ڏينهن انهيءَ ويچار ۾ هوندو هو، تہ اهڙي ڪا سِتَ ستيان، جو مسلمان فاتح پاڻ ۾ ئي اٽڪي پون ۽ اسلامي سلطنت ٽڪرا ٽڪرا

ٿي وجي. ڪيس انهيءَ ڳالهه جي ڪاميابي شيعا سُني اختلاف وڌائڻ ۾ نظر آئي.

ڪن مغربي مصنفن جو خيال آهي ته ايران ۾ اهڙن خيالن رکڻ وارن وطن پرست ماڻهن جو چڱو وڏو تعداد موجود هو. هو اهڙن ماڻهن ۾ مشهور شاعر، فردوسيءَ جو نالو به کڻن ٿا، جنهن پنهنجن شعرن ۾ مسلمان عربن کي "ڏاچين جو کير پيئندڙ ۽ ڳوهون کائيندڙ" ڪوٺيو آهي.

پر، اسماعيلي فرقي جي پوئلڳن، عباسي خليفن جي پروپيگنڊا ڏي گوش ڪونه ڏنو. فاطمي حڪومت آزاد خيال هئي. عام خلق جي ڀلائيءَ جو خيال رکندي هئي. علم جي حاصلات لاءِ انهيءَ جي پاليسي تمام ڏاڍي موافق هئي. دنيا جي سڀ کان قديم يونيورسٽيءَ "الاظهر" جو بنياد فاطمي خليفن ئي وڌو هو. مصر ۾، اسماعيلي نظرين جي عام تعليم ڏني ويندي هئي. پر، هميشه اهو اصول اڳيان رکيو ويندو هو، ته ماڻهن کي زور زبردستيءَ سان ڪابه ڳالهه قبول نه ڪرائجي، ڪين رضا رغبت سان پاڻ ڏي ڇڪجي.

فاطمي حڪومت ٻين مذهبن وارن مثلاً عيسائين جي عبادتگاهن جو به احترام ڪندي هئي. چوٿين فاطمي خليفي، سرڪاري خزاني مان عيسائين جي هڪ زبون ٿيل ديول جي مرمت جو حڪم ڏنو. اڳي خودعيسائين کي به ان جي مرمت جي اجازت ڪانه هئي. انتها پسند مسلمانن ان جي سخت مخالفت ڪئي. هڪڙو ڄڻو ته ديول جي بنيادن ۾ ليٽي پيو. خليفي حڪم ڏنو ته سندس سيني تي پٿر رکي، اوساري

ڪريو، تہ جيئري ئي پورجي وڃي. پر، عيسائين جي چوڻ تي سندس جان بخشي ڪيائين.

مغربي مصنفن جو خيال آهي تہ اهڙيءَ مذهبي رواداريءَ ۽ فراخ دليءَ واري پاليسي اختيار ڪرڻ ڪري، فاطمي حڪومت، روز بروز، زور ونندي ويئي ۽ ان جو اثر ۴۸۳ھ کان ٦۵۵هجريءَ تائين ري، طبرستان، خراسان، قهستان، عراق ۽ شام تائين پکڙجي ويو. هڪ وقت اهڙو بہ آيو، جو مڪي ۽ مديني جا مقدس شهر پڻ فاطمين جي اثر هيٺ اچي ويا. خود بغداد جي عباسي خليفي، فاطمي خليفي کي تسليم ڪيو.

سنڌ سان اسماعيلين جا لاڳاپا فاطمي حڪومت نهڻ کان اڳ توڙي پوءِ، تاريخي لحاظ کان، ڏاڍا اهم آهن. پهريون پهريون اسماعيلي داعي، فاطمي حڪومت نهڻ کان اڳي، سنہ ۸۸۳ عيسويءَ ۾ سنڌ ۾ آيو. بعد ۾ فاطمي خليفي لشڪر موڪليو، جنهن اچ شريف ۽ ملتان کي اچي فتح ڪيو، جيڪو سلطنت سنڌ جو اتريون حصو هو. پوءِ تہ مسجدن ۾ ئي فاطمي خليفي جوخطبو پڙهيو ويندو هو.

گويا، اسماعيلي طاقت هاڻي نيل نديءَ کان سنڌو نديءَ تائين، ڇوليون هڻي رهي هئي! اها ڪا معمولي ڳالهہ ڪانہ هئي. پر، اصل ڳالهہ مشيت ايزدي آهي. تيو ائين تہ طاقتور فاطمي خلافت کي صليبي جنگين جي مسلمان سپہ سالار، صلاح الدين ايوبيءَ ختم ڪري ڇڏيو ۽ ايران جي اسماعيلي طاقت کي وري هلاڪوءَ چٽ ڪري ڇڏيو.

انهيءَ ۾ حيرت جي ڳالھ ڪانهي. انساني تاريخ جو وهڪرو ڪڏهن بہ سنئون سڌو ڪونہ رهيو آهي. ڪڏهن هيٺڏي تہ ڪڏهن هوڏي، ڪڏهن اڳتي تہ ڪڏهن پوئتي. ان جو اڀياس نهايت دلچسپ ۽ سبق آموز آهي. پر، هن ڪتاب ۾ فاطمي خلافت اسان جو موضوع نہ آهي. اسان جي دلچسپي، قلندر لعل شهباز جي ڪري، اسماعيلي تحريڪ جي فقط انهيءَ دور تائين محدود آهي، جنهن کي ختم ڪرڻ لاءِ هلاڪوءَ الموت تي حملو ڪيو.

•

- ۳۲ -

آغا خاني اسماعيلي

هت، اها ڳالهہ چٽيءَ طرح سمجهي ڇڏڻ گهرجي تہ اسماعيلي تحريڪَ جيڪا انهيءَ زماني ۾، عظيم سياسي طاقت جي حيثيت ۾ اڀري هئي، تنهن جا باقي بچيل حصا، ايڊورڊ برائون جي لفظن ۾، "مشرقَ ۾ اجا تائين شامَ، ايرانَ، اوڀر آفريڪا، وچ ايشيا ۽ ذڪرِ ايشيا (يعني هندستان ۽ پاڪستان) ۾ پکڙيا پيا آهن. آغا خانُ، رڪن الدين خورشاهہ جي نسل مان آهي، جنهن جو چوڻ هو تہ پاڻ نذار جي نسل مان آهي، جيڪو فاطمي خليفي مستنصر بالله جو پٽ هو. فاطمي خليفن جي دعوي هئي تہ هو حضور صلعم جن جي سؤٽ، حضرت علي رضہ جي خاندان مان ستين امام حضرت اسماعيل رضہ جي اولاد مان آهن. هزهائينيس آغا خان، اسماعيلين جي انهيءَ شاخ جو مڪرم ۽ معظم سربراهُ، روحاني رهنما ۽ امام آهي."

ايڊورڊ برائون جا اصل انگريزي لفظ هي آهن:

"Even at the present day the remnants of this once powerful body are widely, though sparsely, scattered through the East, in Syria, Persia, East Africa, Central Asia and India, where the Agha Khan -- a lineal descedant of Ruknud - Din Khurshah, the last Grand Master of Alamut, who himself claimed descent through Nizar, the son of al-Mustansir, the Fatimid Caliph, from Ismail, the Seventh Imam, and great-great-great-grandson of the Prophet's cousin and son-in-law, 'Ali b. Abi Talib -- is still honoured as the titular head of this branch of the Ismailis."

آغا خاني اسماعيلين پنهنجي روحاني رهنما ۽ امام، هزهائينس آغا خان جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪيترائي اهم ڪارناما ڪري ڏيکاريا آهن. سندن جماعت منظم آهي، پرامن آهي ۽ معاشي ۽ معاشرتي ڀلائيءَ جي ڪمن ۾ سرگرم آهي. انگريزن جي حڪومت وقت، سر سلطان محمد آغا خان، هندستاني مسلمانن جو نامور مسلم ليگي اڳواڻ هو ۽ پاڪستان ناهڻ ۾ وڏو ڀرو ورتائين. موجوده آغا خان جي اياماڪاريءَ ۾، پاڪستان ۽ سنڌ ۾ عام خلق جي ڀلائيءَ لاءِ جيڪي اهم ڪم ٿيا آهن، تن ۾ هڪ مثال ڪراچيءَ ۾ آغا خان اسپتال آهي، جنهن ۾ ميڊيڪل يونيورسٽي به نهي آهي.

•

- ٣٣ -

حسن بن صباح ۽ اسماعيلي فداين جي تحريڪ

ايران ۾ اسماعيلي سرگرمين جو جائزو وٺڻ لاءِ جيڪي به نگاهون کڄنديون، سي سموريون آخرڪار وڃي حَسن بن صَباح جي پراسرار شخصيتَ تي مرڪوز ٿينديون. سندس شخصيت جي اردگرد جيڪي افسانا سونيں ۽ روپين، تارن ۽ تندن سان رقم طراز ڪيا ويا آهن، تن ان کي هڪ طلسمي روپ ڏيئي ڇڏيو آهي. انهن مڙني ۾ گهڻو مشهور هيءُ افسانو آهي:

حَسنُ بن صباحُ، فارسي زبان جو مشهور شاعر عمر خيامُ ۽ خراسان جو نامورُ وزيرُ، نظام الملڪُ طوسِي، ٽنهي ڄڻن ۾، مدرسي ۾ گڏ پڙهندا هئا. اتي پاڻ ۾ قول قرار ڪيائون ته اسان ٽنهي مان جيڪو ڪنهن اعليٰ پَدَ تي پهچندو، سو باقي ٻن ٻين جي سار سنڀال لهندو.

بَختَ نظام الملڪ طوسيءَ جي ياوري ڪئي، ۽ هو خراسان جو وزير ٿيو. سو، سندس ٻئي دوست وٽس ويا ۽ ننڍپڻ جو واعدو ياد ڏياريائونس. نظام الملڪ، حسن بن صباح کي پاڻ وٽ دربار ۾ اعليٰ عهدو ڏنو، پر هن سنت ڪا سازش سٽي، سو کيس تڙي ڪڍيائين.

عمر خيام گوشهء تنهائي طلب ڪيو. سو، نظام الملڪ کيس هڪ عمدو باغ عطا ڪيو ۽ علمَ رياضيءَ ۽ نجوم جي اڀياس لاءِ تجربيگاهه پڻ ٺهرائي ڏنائين.

هي افسانو سڀ کان اول رشيدالدين جي "جامع التواريخ " ۾ ملي ٿو، جيڪو بلاشبہ ان دؤر جو هڪ معتبر ڪتاب آهي. ان کي گهڻن ئي معروف مصنفن نقل ڪيو آهي، جن ۾ عمر خيام جو شهره آفاق انگريز مترجمُ، ايڊورڊ فزجرالڊ بہ شامل آهي، جنهن اهو "ڪلڪتا رويو جرنل" تان ورتو آهي.

ايڊورڊ برائون جو خيال آهي تہ اهو افسانو ڪنهن شخص رڳو زيبِ داستان خاطر ناهيو آهي. نظام الملڪ طوسي ۴۰۸ هجريءَ ۾ ڄائو هو. عمر خيام ۽ حسن بن صباح سنہ ۵۱۷ هجريءَ ۾ وفات ڪئي. گويا، هو ڪائنن ويهہ ورهيہ وڏيءَ ڄمار وارو شخص هو. اهڙيءَ صورت ۾ ٽنهي ڄڻن جو ساڳئي مدرسي ۾ گڏ پڙهڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ لڳي ٿي. اسماعيلي روايتون بہ انهيءَ گمان جي تائيد ڪن ٿيون.

حسن بن صباح جي هڪ سوانح عمري "الموت" جي قلمي ڪتابن مان هلاڪوءَ جي حملن دوران هٿ آئي هئي، جنهن جو نالو هو "سرگذشت سيدنا" . انهيءَ ۾ لکيل هو تہ سندس سڄو نالوحسن بن علي بن محمد بن جعفر بن الحسن بن صباح هو. پٽس ڪوفي مان لڏي قم آيو. اتي حسن ڄائو. ستن سالن کان سترهن سالن جي عمر تائين، ڪيس علم حاصل ڪرڻ لاءِ، ڪتابن پڙهڻ جو ڏاڍو خفت هو. شروع ۾ پاڻ بہ پيءُ وانگر اثنا عشري خيالن جو هو. پر، پوءِ فاطمي خليفن جي داعين جي اثر هيٺ آيو، جن ۾ ابن عتاش ڏاڍو اهم هو. تاريخ ساز ذهن جو مالڪ هو. آذربائيجان کان اصفهان تائين سڄو علائقو* سندس ذمي هو. هن ئي حسن بن صباح کي مصر موڪليو. اتان جي

* داعيءَ جي ذمي اهڙي "علائقي" کي اسماعيلي اصطلاح ۾ "بَحَرُ" ڪوٺيندا هئا.
-- ايڊورڊ برائون: پارس جي هڪ ادبي تاريخ.

مکيہ اسماعيلي داعيءَ بنو دائود سندس وڏي پذيرائي ڪئي. خود خليفي مستنصر بالله بہ سندس عزت افزائي ڪئي. ڪائنس خفيہ نموني ۾ پڇا ڪرايائين تہ 'اوهان جي وفات کان پوءِ اوهان جي ٻن پٽن، نذار (وڏي) ۽ مستعليءَ (ننڍي) مان، بيعت ڪنهن جي نالي تي ونجي؟' جواب مليس تہ 'نذار جي نالي' . ان وچ ۾ مصر ۾ سندس سياسي مخالف پيدا ٿي چڪا هئا، سو واپس وطن وريو ۽ يزد، ڪرمان، طبرستان ۽ ٻين علائقن ۾ نذار جي تبليغ ڪرڻ لڳو. ري ڪونہ ويو، جو نظام الملڪ سندس گرفتاريءَ جا حڪم جاري ڪيا هئا.

نظام الملڪ تہ بهرحال ڪيس ڪجھ بہ ڪري ڪونہ سگهيو. پر، مشيت ايزدي ائين هئي تہ هو پاڻ پنهنجيءَ سموريءَ طاقت ۽ عوامي مقبوليت جي باوجود، جيئن ئي اقتدار تان هٽيو، تہ هڪ اسماعيلي فداعيءَ کيس خنجر هڻي ماري ڇڏيو. اڪثر تاريخ نويس انهيءَ خيال جا آهن، تہ انهيءَ قتل ۾ حسن بن صباح جو هٿ هو. ڪن جو خيال آهي تہ اهو قتل سلطان مالڪ شاھ جي ملڪه، ترخان خاتونءَ ڪرايو هو. اسماعيلي روايتن ۾ بہ انهيءَ رايي جي تائيد ملي ٿي.

ايراني دانشور، جن جي اڪثريت شيعا فرقي سان تعلق رکي ٿي، تاريخي لحاظ کان، نظام الملڪ جي قتل کي افسوسناڪ واقعو قرار ڏين ٿا. پهلوي يونيورسٽيءَ جي پري چهر ڪسريٰ انهيءَ دور جي حالتن تي تبصرو ڪندي چيو آهي تہ:

" نظام الملڪ جي سياسي بصيرت سلجوق خاندان جي دور حڪومت ۾ ايران ۾ امن امان آندو. سندس قتل کان پوءِ ظلم ۽ تباهيءَ جو دؤر آيو."

مذهبي حالتن تي تبصرو ڪندي لکيو اٿس ت:

"ايران جي مشرقي حصي ۾ سني ۽ مغربي حصي ۾ شيعا ڀڪڙيل هئا. منجهن گهڻائي اختلاف هئا. هڪٻئي خلاف ڪتاب لکندا هئا. ڪن ۾ سني شيعن تي الزام هڻندا هئا ت توهان اسماعيلي عقيدن کي مڃو ٿا. ڪن ۾ وري شيعا ساڳيو ئي الزام سنين تي هڻندا هئا. شيعن ۾ چار مکيہ فرقا هئا: (١) زيدي (٢) نصيري (٣) امامي يعني اثنا عشري ۽ (۴) اسماعيلي. جيئني ۾ امامي زور هئا. پر، مصر ۾ فاطمي خلافت نهي ت اسماعيلين جي سياسي اهميت وڌي ويئي ۽ ماڻهو ڪانئن ڊڃڻ لڳا.

پري چمر ڪسري لکيو آهي ت:

"الموت مر حسن بن صباح سهڻو مثال قائم ڪيو. نهايت پرهيزگاريءَ جي زندگي گذارڻ لڳو. سمورو وقت لکڻ ۾ يا وري پنهنجن پوئلڳن جي تربيت ۾ گذارڻ لڳو. سخت مزاج ماڻهو هو. هڪڙي پٽ کي انهيءَ ڪري مارائي ڇڏيائين، جو هن شراب پيتو هوءِ ٻئي کي انڪري مارائي ڇڏيائين، جو ان تي قتل جو الزام هو (جو پوءِ غلط ثابت ٿيو). سندس اهڙيءَ روش ڪري، سندس پوئلڳ ب سخت مزاج ٿيا ۽ الموت جي آسپاس ڪيترن ئي قلعن تي قبضو ڪيائون. انهن قلعن مان جيڪي خوني حملا شروع ڪيائون، تن ۾ چوندا ماڻهن کي ماريو ويندو هو، جو سنن خيال هو ت سني فرقي جي سلجوقي سلطانن خلاف ملڪ

۾ گوڙ گهمسان پيدا ٿيندو. جيڪي جوانَ انهن خوفناڪ مهمن تي ويندا هئا، تن کي "فدائي" ڪوٺيندا هئا.

"سلطان سنجر، حسن بن صباح ۽ فدائين جي حملن کي ختم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. پر، سندس تخت جي اڳيان، فرش ۾، هڪ رات خنجر کتو پيو هو. سنت، ڪيس حسن بن صباح جو پيغام پهتو ته "جيڪو شخص سخت فرش کي خنجر جي نوڪ سان تونزي سگهي ٿو، سو ساڳئي خنجر جي نوڪ سان سلطان جو نرم سينو به چيري سگهي ٿو."

He who could pierce the hard ground. with a dagger. could also pierce the soft bosom of sultan.

The Rubaiyat of Omar Khayyam:
Translated and with an introduction by Paricher Kasra:
Scholars Facsimiles of reprints.
Delmar. New York. U.S.A.

اهو پيغام ٻڌي، سلطان سنجر ڊجي ويو ۽ الموت تي حملي جو ارادو لاهي ڇڏيائين."

پري چمر ڪسري جو خيال آهي ته انهن خوني حملن ڪري، فدائين تي، يورپ ۾ ASSASSIN نالو پيو. ايڊورڊ برائون جو به ساڳيو خيال آهي ته فدائين جي تحريڪ تي اهو نالو سياسي قتلن جي ڪري پيو. هن، ڪن تاريخنويسن جي انهيءَ رايي تي به تفصيل سان بحث ڪيو آهي ته فدائين جي تحريڪ تي اهو نالو حشيش (ڀنگ) جي گهڻي ۽ عام استعمال ڪري پيو ۽ پوءِ ان کي رد ڪرڻ لاءِ دليل ڏنو اٿس ته "ڀنگ جي استعمال ڪري ماڻهو سست، ڪاهل ۽ ذهني طرح ضعيف ٿي ويندو آهي. اهڙن شخصن تي ملڪ جي وڏن ماڻهن کي قتل ڪرڻ

جي ذميواري ڪيئن وڌي ويندي، چو ته اهي ته محلن ۽ قلعن ۾ هميشه پهري هيٺ هوندا؟"

هت هڪڙي ٻي ڳالهه به توجهه طلب آهي. پري چمر ڪسريٰ حسن بن صباح کي پرهيزگار ۽ سخت مزاج وارو ماڻهو ڪوٺيو آهي. ايڊورڊ براڻون به پنهنجي ڪتاب ۾ هڪ هنڌ ڪيس مذهبي لحاظ کان شدت پسند بيان ڪيو آهي. پوءِ ڀلا، جيڪو ماڻهو پنهنجي پٽ کي شراب پيئڻ جي تهمت ڪري مارائي ٿي سگهيو، سو پنهنجن پوئلڳن لاءِ نشي جو استعمال جائز ڪيئن قرار ڏيندو؟ جيڪو ماڻهو پنهنجي ٻئي پٽ کي قتل جي الزام ڪري مارائي ٿي سگهيو، سو، پنهنجن پوئلڳن کي ٻين قتلن لاءِ ڪيئن آماده ڪندو؟

ايڊورڊ براڻون ته اسماعيلي فدائين ڏانهن منسوب "ارضي بهشت" جي روايتن بابت، مارڪو پولو جي يادگيرين مان، هي اقتباس به پنهنجي ڪتاب ۾ ڏنو آهي:

"شيخ الجبال، جبلن جي وچ ۾ ماٿريءَ کي پاسن کان بند ڪرائي باغ بنايو هو. اهڙو سهڻو ايڏو وڏو، جو ڇا چئجي! ان ۾ ماڙيون ۽ محلَ جوڙايا هئائين، جيڪي سدائين چمڪندا رهندا هئا، ۽ تصويرن ۽ رنگن روپن سان آراسته هئا. باغ ۾ طرح طرح جا ميوا هئا. نهرون هيون، جيڪي شرابَ، ماکيءَ ۽ شفاف پاڻيءَ سان وهنديون رهنديون هيون. دنيا جون حسين ترين عورتون، جيڪي مختلف ساز وڄائڻ، وڻندڙ نغما ڳائڻ ۽ مسحور ڪندڙ رقص ۾ ماهر هونديون هيون، سي انهن محلن ۽ ماڙين ۾ رهنديون هيون.

ويهن ٽيهن ورهين جي جوانن کي حشيش پياري، انهيءَ ارضي بهشت ۾ آندو ويندو هو، جتي هو ڪجهه ڏينهن فرحت ڪندا هئا. پوءِ وري ساڳيءَ ريت، نشي جي حالت ۾ کين ٻاهر موڪليو ويندو هو. ائين ان ڏهه دفعا کين ارضي باغِ بهشت ۾ موڪليو ويندو هو. آخر اهڙن جوانن کي شيخ الجبال جي اڳيان پيش ڪيو ويندو هو، جو کين حڪم ڏيندو هو ته فلاڻي شهزادي ۽ فلاڻي امير کي قتل ڪري اچو ... اهڙن جوانن کي "فدائي" ڪوٺيندا هئا ... کين ذهن نشين ڪرايو ويندو هو ته جي اوهان اهو ڪم ڪري آيا ته هن بهشت ۾ اچي عيش ڪندا ۽ جي شهيد ٿي ويا ته ملائڪ اوهان کي آڻيندا."

ارضي بهشت جي روايت ۾، افسانو ۽ حقيقت هجي يا نه هجي، بهرحال، "فدائين جي تحريڪ" ۽ "سياسي قتل" ايڏو ته ڏهڪاءُ پيدا ڪيو، جو مسلمان ملڪن جا امير امراءِ ۽ سلطان ته درڪنار، يورپ جي ڏورانهن ڏيهن جا عيسائي بادشاهه به "شيخ الجبال" کان ڪنبڻ لڳا.

ابوالڪلام آزاد "غبار خاطر" (ساهتيه ايڪيڊمي ايڊيشن، دهلي، صفحو ١٣٩) ۾ لکيو آهي ته:

"شيخ الجبال جي لقب سان پهريائين حسن بن صباح ملقب ٿيو. پوءِ سندس هر جانشين کي انهيءَ لقب سان سڏيندا هئا. 'فرقه باطنيه' جو هي نظام تاريخِ عالم جي عجيب واقعن مان آهي. هي نظام ڪنهن

۾ وڏيءَ فوج کان سواءِ ڏيڍ سو ورهيہ قائم رهيو ۽ اولهہ ايشيا جي مڙني طاقتن کي انهيءَ جي اڳيان جهڪڻو پيو. حسن بن صباح اهو اقتدار فوج ۽ مملڪت جي ذريعي هٿ ڪونہ ڪيو هو، بلڪ سندس جانفروش 'فدائين' جا بي پناهہ حملا هئا، جن ڪيس هڪ ناقابل تسخير قوت بنائي ڇڏيو هو. وقت جو ڪو بادشاهہ، ڪو وزير، ڪو امير، ڪو اهڙو وڏو ماڻهو ڪونہ هو، جنهن وٽ سندس پراسرار خنجر پهچي نہ سگهي. انهيءَ خنجر جي پهچڻ جو مطلب اهو هو تہ جيڪڏهن شيخ الجبال جي فرمائش پوري نہ ڪئي وئي، تہ توکي قتل ڪيو ويندو.

شيخ الجبال جا 'فدائي' سمورن شهرن ۾ پکڙيل هوندا هئا ۽ چوندا ماڻهن جي پويان آسيب وانگر، محفوظ کان محفوظ جاين تي پهچي ويندا هئا.

•

- ۳۴ -

مغلن جي اسماعيلين جي مرڪز تي چڙهائي

هن تاريخي پس منظر ۾، هاڻي اها ڳالهه سمجهڻ ڏکي ڪانه آهي ته مغلن، "الموت" جي اسماعيلي مرڪز تي چڙهائي ڇو ڪئي؟

فدائين جي تحريڪ ۽ سياسي قتلن جڏهن ايڏو ڏهڪاءُ پيدا ڪيو، جو مسلمان سلطانَ ۽ عيسائي بادشاهَ به "شيخ الجبال" جي نالي کان ڪنبڻ لڳا، تڏهن مغلَ انهيءَ ماجرا ڏانهن متوجهه ٿيا.

'طبقات ناصري' جي مصنف، جيڪو قلندر شهباز ۽ بابا فريد جو همعصر هو، لکيو آهي ته چنگيز جي وفات کانپوءِ، سندس پوٽي، منڪوءَ جي دؤر ۾، (جيڪو تليءَ جو پٽ هو، جنهن مَروَ ۽ خراسان جي بين شهرن جو ڪم لاٿو هو)، قزوينَ جو محققُ، عالمُ ۽ سچو امامُ، قاضي شمس الدين هڪ دفعو وري خراسان کان قراقرم جو ڏکيو سفر ڪري، منڪوءَ وٽ اسماعيلين جي خلاف دانهن ڪٽي ويو ۽ چيائينس ته:

> "هن کان وڌيڪ ڪهڙي اونده ٿيندي، جو اوهان جي حڪومت ۾، اسان بيوس آهيون. اسماعيلين جي جماعتَ چند قلعا قبضي ڪيا آهن. سندن دين عيسائين، مسلمانن ۽ مغلن جي دين جي خلاف آهي*. هو مال ملڪيت جي زور تي توهان کي لالچ ۽ دوکو ڏيئي رهيا آهن ۽ انهيءَ انتظار ۾ آهن، ته توهان جي حڪومت ۾

* طبقات ناصري، جلد ٻيو صفحو ۲۲۹. مصنف منهاج سراج، مرتب: عبدالحيي حبيبي، مترجم: غلام رسول مهر، نظرثاني: پير حسام الدين راشدي.

ٿورڙو وڳوڙ پوي، تہ قلعن ۽ پهاڙن مان نڪري اچن ۽ رهيل کهيل مسلمانن کي بہ ختم ڪن، جو ماڳهن مسلمانيءَ جو نالو بہ نہ رهي.”

طبقات ناصريءَ جي مصنف لکيو آهي تہ اهو بذي منڪوءَ کي غصو آيو ۽ ’قلعہ الموت‘ ، ۽ قهستان ۾ اسماعيلين جي قبضي هيٺ ٻين سمورن قلعن جي تباهيءَ جو فيصلو ڪيائين. حڪم ڏنائين تہ ايران ۽ عجم ۾ مغلن جا جيڪي بہ لشڪر آهن، سي اسماعيلين تي حملو ڪن. چنانچہ، ڏهن سالن جي عرصي اندر اسماعيلين جا سڀ قلعا فتح ٿي ويا.

* * *

طبقات ناصريءَ جي هن روايت ۾ ڪجهہ تہ صداقت آهي ۽ ڪجهہ قياس آرائي. ڪي ڳالهيون اصل سمجهہ ۾ نٿيون اچن. مغلن کي مذهبي معاملن ۾ دخل ڏيڻ جو شوق ڪونہ هو. پر، قاضي شمس الدين جي تقرير جو سڄو زور مذهبي معاملن تي آهي. خاص ڳالهہ اها ٿو ڪري تہ ”اوهان اجا بہ ڪجهہ نہ ڪيو، تہ مسلماني ختم ٿي ويندي!“

منڪوءَ جو مسلمانيءَ سان ڪهڙو واسطو؟ سندس ڏاڏي چنگيزخان ٿي تہ خوارزم شاهہ جي اسلامي سلطنت کي ختم ڪيو هو! پر، جيڪڏهن منڪوءَ کي پنهنجي مسلمان رعايا ايڏي عزيز هئي، تہ پوءِ سندس لشڪرَ اسماعيلين جي مرڪز کي چٽ ڪرڻ کان پوءِ بغداد جي عباسي خلافت کي ڇو ختم ڪيو؟ انهي ڪهڙا اسماعيلي ويٺا هئا؟

ڳالهه پڌري پئي آهي. اسماعيلين جي مرڪز "الموت" ۽ عباسي خلافت جي مرڪزَ بغداد تي، مغلن جي چڙهائيءَ جو مقصد فقط سياسي غلبو هو. هو انهيءَ سڄي علائقي تي پنهنجيءَ حڪومت پڪي پختي ڪري رهيا هئا. چنگيز خان چين ۽ خوارزم شاهه جي فتح ڪانپوءِ، گوبيءَ جي سڄي رڻ پٽ بدران سڄيءَ دنيا کي فتح ڪرڻ جوخواب ڏٺو هو. چنگيز لفظ جي معنيٰ ئي آهي: "سمورن انسانن جو شهنشاهه". هن خراسان ۾ عام ماڻهن جو ڪوس به انڪري ڪرايو هو، ته ڪوبه شخص محمد علاؤالدين شاهه جي خاندان جي حمايت ڪري نه سگهي. عام ڪوس ڪرڻ مان سندس مقصد رڳو ڏهڪاءُ پيدا ڪرڻ هو، جنهن ۾ هو ڪامياب ٿيو. چنگيز خان جي وفات کان پوءِ، سندس اولاد، سندس خواب جي تڪميل لاءِ نوان نوان ملڪ فتح ڪرڻ جو ڪم جاري رکيو. انهيءَ پس منظر ۾، مغلن بغداد جي خلافت به ختم ڪئي ۽ اسماعيلين جي طاقت کي به ڪاپاري ڌڪ هنيو.

•

- ٣٥ -

هلاڪوءَ جو حملو
۽ فدائين جي تباهي

منڪوُ، جنهن کي مغربي مصنف "منگو" ڪوٺن ٿا، مغلن جي شهنشاهه جي حيثيت ۾، ١٢٥١ع ۾ تخت تي ويٺو. پهرئين ئي سال، پنهنجيءَ پارليامينٽ (مشاورتي مجلس)* جو اجلاس ڪوٺايائين، جنهن ۾ ٻن فوجي مهمن جو فيصلو ٿيو: هڪڙي چين ڏانهن ۽ ٻي پارس ڏانهن. پهرينءَ جو سپهه سالار قبلائي خانُ چونڊيائون ۽ ٻيءَ جو هلاڪو خان. ٻئي منڪوءَ جا ڀائر هئا.

هلاڪو سال کن تياري ڪري قراقرم مان پارس روانو ٿيو. سندس لشڪر ۾، هڪ هزار چيني انجنيرَ ۽ توبچي هئا. وڏي آرام سان اڳتي وڌيو ۽ ١٢٥٤ع جو اونهارو ترڪستان ۾ گذاري، سرءُ جي مند ۾ اچي سمرقند پهتو. اتي چاليهه ڏينهن ٻيا به آرام ڪيائين. ڪيش ۾ ارغون به اچي ساڻس مليو، جنهن کي منڪُوءَ پارس جو گورنر جنرل مقرر ڪيو هو. ساڻس چيف سيڪريٽري ۽ ان جو ننڍو ڀاءُ، جَواني به گڏ هو. هو پوءِ، سمورو وقت، هلاڪوءَ جو سيڪريٽري ٿي رهيو. اسماعيلين جي مرڪزي قلعي "الموت" جي تباهيءَ وقت به موجود هو ۽ هلاڪوءَ جي اجازت سان انهيءَ جي دنيا ڀر مشهور لئبرريءَ جي سڙڻ کان اڳ ڪي قيمتي قلمي ڪتاب ڪڍي ورتائين. انهن ۾ ڏنل

---

* مغلن جي ٻوليءَ ۾ اهڙيءَ پارليامينٽ کي قريلتي (QURILTAY) ڪوٺيندا هئا. ايڊورڊ برائون: پارس جي هڪ ادبي تاريخ.

معلومات جي آڌار تي "تاريخ جهان ڪشا" لکيائين، جا انهيءَ دور جو اهم دستاويز آهي.

هلاڪوءَ سڀ کان اول قهستان ۾، اسماعيلين جي ٻن قلعن تي حملو ڪيو: هڪ تُون (TU'N) ۽ ٻيو قافُ (KHWA'F). حملو ڇا ڪيائين، ڄڻ ته قيامت آڻي ڇڏيائين! ڏهن سالن کان مٿي عمر جا ڇوڪرا، جوانَ ۽ مردَ سڀ ڪهائي ڇڏيائين. ان کان پوءِ سندس چالبازيون شروع ٿيون: پيش پوڻ لاءِ حڪم ۽ امن امان جا واعدا، ٻيءَ صورت ۾ تجلا ڏيندڙ تلوارن جا دڙڪا!

"الموت" جو تڏهوڪو "شيخ الجبال" رڪن الدين خورشاهه ٻن باهين جي وچ ۾ اچي ڦاٿو: هڪ طرف مغلن سان مقابلو، جو ڏاڍو ڏکيو هو! ٻئي طرف پيش پوڻ سان اها هلڪي اميدَ، ته مَنَ جان بخشي ڪن! انهيءَ صورت حال ۾، ٻنهي طرفن جي ڳالهه ٻولهه ۽ سوديبازي شروع ٿي. پر، هر ڀيري، رڪن الدين خورشاهه کي ٿي ڪجهه نه ڪجهه وڃائڻو پيو. مغلَ رڳو واعدن مٿان واعدا ڪندا آيا. رڪن الدين خورشاهه پنهنجا ڪي قلعا انهيءَ واعدي سان ڪين پيش ڪيا ته انهن جي رهاڪن کي مڪمل امنُ امانَ ملندي. پنهنجي ڳالهه پڪي ڪرڻ لاءِ شهنشاهه نالي پنهنجو ننڍو ڀاءُ ۽ ٻي سؤ اسماعيلي معزز ماڻهو، ضمانت طور، هلاڪوءَ وٽ موڪليائين، ته انهن قلعن ۾ رهندڙ ماڻهو ڪوبه دنگو فساد نه ڪندا. پر، هلاڪوءَ اول شهنشاهه کي ڪهي ڇڏيو. پوءِ ٻي سو اسماعيلي معزز به مارائي ڇڏيائين. ٻيو ته ٺهيو، پيڻگهن ۾ سنل ٻارڙن کي به ڪونه ڇڏيائين! ڪن جوانن بهادريءَ سان مقابلو ڪيو، پر هلاڪوءَ جي لکيل واعدي جي باوجود مارجي ويا. ۱۹ نومبر تي، فدائين جي تحريڪ جي روحِ روان، "شيخ الجبال" رڪن الدين

خورشاهہ پنهنجو پاڻُ هلاڪوءَ جي حوالي ڪيو. ايڊورڊ براٺون جي لفظن ۾، "هلاڪوءَ اسلامي دنيا ۾ ناقابل تسخير شهرتَ رکندڙ قلعي "الموت" کي اول تہ ڦريو، لٽيو، پوءِ باهہ ڏئي ساڙائي ڇڏيو."

ايڊورڊ براٺون جي بيان ڪيل روايتن موجب، مغلن ستت اسماعيلين جا ٻيا ڪيئي قلعا بہ فتح ڪري ورتا. "شيخ الجبال" رڪن الدين خورشاهہ سان ڀھريائين سهٺو سلوڪ ڪيائون. ڪيس، سندس مرضيءَ موجب، هڪ خوبصورت مغل خاتون پرڻائي ڏنائون، ۽ هزار عمدا گهوڙا ۽ اٺ ونڊر ورونهن لاءِ نذراني طور ڏنائون. سنہ ۱۲۵۷ع ۾ ڪيس پنهنجي تختگاهہَ قراقرم ڏانهن موڪليائون. رستي تي، ڪيس مجبور ڪري، قهستان ۾ باقي بچيل "اسماعيلي قلعيدارن" ڏانهن پيغام موڪليائون تہ، "پيش پئو. امن امان جي خاطري ملي آهي." پر، جيئن ئي قلعي وارا ٻاهر نڪتا، تہ سڀ ڪسي ويا. رڳو قهستان واري قلعي ۾ ئي ٻارهن هزار ڄڻا تہ تيغ تي ويا.

بخارا ۾ رڪن الدين خورشاهہ سان ڇڱو سلوڪ ڪونہ ڪيائون. قراقرم پهچڻ شرط منڪوءَ جي حڪم ملڻ تي، ڪيس ماري ڇڏيائون. ائين تاريخِ عالم جو هڪ اهم ورق وري ويو.

*

- ۳٦ -

اسلامي خلافت جو خاتمو

"فدائين جي تحريڪ" جي تباهيءَ تي اول تہ اسماعيلين جي مخالفن ڏاڍا شادمانا ڪيا. پر، هلاڪوءَ جڏهن "الموت" مان واندو ٿي، "بغداد" ڏانهن اکيون ڪنيون ۽ اسلامي دنيا جي عباسي خليفي معتصم بالله کي پيش پوڻ جو حڪم ڏنو، تہ ڌرتي ڏڏي ويئي!

هلاڪوءَ بغداد تي حملو ڪيو، اسلامي دنيا جي خليفي کي گرفتار ڪري، چمڙي جي ٿيلهي ۾ بند ڪرائي، ٺڏا هڻائي، مارائي ڇڏيو. ان کان پوءِ پنهنجي لشڪر کي، شهر جي عام ماڻهن کي ڪهڻ جو حڪم ڏنو. بغداد جي پڪَ ۾ دجلو درياءُ وهندو هو، پر جڏهن خَلقَ جو عام ڪوسُ شروع ٿيو، تہ اهڙا ڪيئي دجلا درياءَ انساني رَتَ سان وهڻ لڳا. انسانذات اهو دردناڪ واقعو قيامت تائين وساري ڪونہ سگهندي. فارسي زبان جي هاڪاري شاعر، شيخ سعديءَ انهيءَ الميي تي ڏاڍو دلسوز مرثيو چيو آهي، جنهن جا ڪي شعر هي آهن:

آسمان را حق بود گر خون ببارد بر زمين
بر زوالِ ملک معتصم اميرالمومنين
اے محمد! گر قيامت مے بر آري بر ز خاک
سر بر آور وين قيامت درميانِ خلق بين

[آسمان کي حق آهي تہ زمين تي رت جو مينهن وسائي
معتصم اميرالمومنين جي ملڪ جي زوال تي
اي محمد ﷺ! جي قيامت جي ڏينهن متيءَ مان اٿندين
تہ اٿ ۽ خلق خدا تي هيءَ قيامت ڏس]

فارسي زبان جو هاڪارو شاعر، شيخ مصلح الدينُ سعديِ، ملتان جو مخدوم، غوثُ بهاؤالحق زڪرياءِ اسان جو مخدوم ۽ ممدوحُ، سيد عثمان مروندي تيئي ڄڻا همعصر هئا.

●

- ٣٧ -

قلندر شهباز جو وطنُ،
مغلن جي حملي کان اڳ ۽ پوءِ

ڪنهن زماني ۾، يونانَ مُلڪَ ۾، ڏاڍا ڏاها انسان پيدا ٿيا. انهن ۾ هڪڙو افلاطون هو، جو ايڏو ڪو وڏو ڏاهو هو، جو هن زماني جا ڏاها انسانَ بہ سندس نالو ادب ۽ احترام سان ڪٺندا آهن.

افلاطون جو هڪ قول آهي تہ، ”جڏهن آسپاس طوفان جا آثار هجن، وڻن ۾ هوا جو شورُ ۽ آسمان ۾ ڪڪرن جي گجگوڙ هجي، تڏهن ڏاهي ماڻهوءَ جو ڪم آهي تہ گهر جا در دروازا دريون بند ڪري، اندر محفوظ ٿي وهي.“

پر، افلاطون اسان کي اهو ڪونہ ٻڌايو آهي تہ جي طوفان اهڙو تيز هجي، جو بند ٿيل درن، دروازن ۽ درين جا انجيس اکوڙي وجهي ۽ انهن جا طاق اُجلائي وجي پري ڦٽي ڪري، تہ پوءِ ڏاهو ماڻهو ڇا ڪري؟

خراسانَ، پارسَ، غزنہَ، عراقَ، عجمَ ۽ عربَ جي ملڪن ۾، مغلن جي حملي کان پوءِ، اهائي صورتحال پيدا ٿي. ڌرتيءَ تي هرهنڌ انساني رت جا دُبا ۽ تلاءَ هئا، ۽ آسمانُ، انهن شهرن ۽ ڳوٺن جي دونهين سان ڍڪجي ويو هو. جيڪي مغلن جي ڏنل باهين ۾ سڙي خاڪ ٿيڻ کان اڳُ، وسندڙ آباديون هيون: منجهن سرسبز پوکون ۽ باغَ بُستانَ هئا، جن ۾ گلابَ ۽ رابيلَ جا گُلَ هئا ۽ انهن کان بہ سرها ۽ سهڻا انسانَ رهندا هئا.

جڏهن اسان ننڍڙا ٻار هوندا هئاسين، تڏهن ڳوٺ ۾ هڪ راند ڪندا هئاسين. هڪڙو ٻار ڳوٺ جي آسپاس پوکن کي پاڻي پهچائيندڙ نارن ۽ کوهن جا نالا ياد ڪري، هڪڙو نالو دل ۾ واريندو هو ۽ ٻوءِ ٻين کان پڇندو هو تہ، "منهنجا همراهہ! کوهن ۾ کوهہ؟"

جيڪو ٻارُ، سندس سوالُ، سيني کان اڳ پَڇندو هو، تنهن جا مزا ٿي ويندا هئا.

مغلن جي حملي کان اڳ واري خراسانَ کي تاريخ نويسن "باغ بهشت" سان ڀيٽيو آهي ۽ خراسان جي شهرن ۾ مَروَ (MERVE) کي وري "هيرن ۽ جواهرن جهڙو شهر" ڪوٺيو آهي، جيڪو سهڻن باغن ۽ بستانن سان سينگاريل هو.

مَروَ جي سبزه زارن، سمن زارن ۽ لالہ زارن ۾ الائي تہ ڪيترا گل هئا! پر، "گلن ۾ گلُ" هڪڙو ئي هو. سندس نالو سَيدُ عثمان مروندي هو. وڏو ٿيو تہ سندس سرهاڻ چوڌاري پکڙجي ويئي. قلندر لعل شهبازَ جي لقبَ سان مشهور ٿيو. تيرهينءَ پيڙهيءَ ۾، سندس نَسَبُ، سڌو سنئون، حضرت امام جعفر صادق سان ملي ٿو، جنهن جو نسبُ وريءَ ڇهينءَ پيڙهيءَ ۾، سڌو سنئون، حضرت علي مرتضيٰ رضہ ۽ بيبي فاطمۃالزهريٰ تائين پهچي ٿو.

حسب نسب جي هن شجري ۾ هاڻي مٿي فقط هڪ منزل آهي: ٻنهي جهانن جا سردارَ، آقاي نامدارَ، پيغمبرِ آخر زمان، حضرت محمد مصطفيٰ، رسول الله، صلي الله عليہ وآلہ وسلم.

* * *

"خزينة الاصفيا" ۾ لکيل آهي تہ "حضرت ابو حنيفي جي امام جعفر صادق رحمة الله عليه سان ذاتي محبت هئي ۽ ڪانئن علمي استفادو ڪيائين."

"بحرالانوار" جي مصنف، ملا محمد باقر مجلسيءَ لکيو آهي تہ هڪ دفعي امام ابوحنيفو ڪنهن فقهي ۽ حديث جي مسئلي متعلق ساڻن ملڻ آيو. حضرت امام جعفر صادق لٺ تي ٽيڪ ڏئي، گهران ٻاهر نڪتو.

ابو حنيفي چيو تہ، "سائين، اوهان جي عمر تہ اڃا ايڏي ڪانهي، جو لٺ هٿ ۾ کڻو؟"

پاڻ فرمايائون تہ، "اوهان صحيح آهيو. پر، هيءَ عصا مبارڪ نانا سائين (حضور پيغمبر صلعم) جن جي آهي، سو تبرڪ طور کڻندو آهيان."

اهو ٻڌي، ابو حنيفي کين چيو تہ، "سائين، ڏيو تہ چمي تہ ڏيانس."

حضرت امام جعفر صادق رحمة الله عليه پنهنجيءَ ٻانهن تان چولو مٿي ڪيو ۽ فرمايو تہ، "ابوحنيفا! هيءَ عصا تہ ڪاٺ جو ٽڪرو آهي. توکي چمي ڏيڻي آهي تہ هن جسم کي ڏي، جو رسول‌الله ﷺ جن جي جسم مان جڙيو آهي."

سيد عثمان مرونديءَ جو جسمُ وري حضرت امام جعفر صادق جي جسمَ مان جڙيو هو. -- سندس شان ڏاڍو وڏو هو.

•

- ٣٨ -

قلندر شهباز جي
حسب نسب جو شجرو

قلندر شهباز جي حسب نسب جو شجرو، خزينةالاولياءَ ۾، "اخبارالاولياءَ" جي حوالي سان هيٺن ڏنل آهي:

لعل شهباز بن سيد حسن ڪبيرالدين بن سيد شمس الدين بن سيد صلاح الدين بن سيد شاهه بن سيد خالد بن سيد محب بن سيد مشتاق بن سيد نورالدين بن سيد اسماعيل بن سيد امام جعفر صادق بن امام محمد بن امام زين‌العابدين علي بن سيدالڪونين امام حسين رضي الله تعاليٰ عنه *

لب‌تاريخ سنڌ ۾ به سندن شجرو ڏنل آهي، جيڪو هن ريت آهي: "حضرت عثمان مروندي (ميمندي) عرف 'لال شهباز قلندر' ولد سيد ڪبير، ولد سيد شمس الدين، ولد سيد نور شاهه، ولد سيد محمود شاهه، ولد سيد احمد شاهه، ولد سيد هادي، ولد سيد مهدي، ولد سيد منتخب، ولد سيد غالب، ولدسيد منصور، ولد سيد اسماعيل، ولدحضرت امام جعفر صادق رضي الله تعاليٰ عنه.

پر، خزينة الاولياء جي لکڻ موجب، طريقت جي لحاظ کان پڻ سندن سلسلو امام جعفر صادق تائين پهچي ٿو: قلندر لعل شهباز مريد حضرت شيخ جمال مجرد، اهو مريد سيد ابراهيم مجرد، اهو

* خزينة الاصفيا: غلام سرور لاهوري، مڪتبه نبوية لاهور، سنہ ١٩٩۴ع صفحو ٧٩-

مريد شيخ عاقل شهيد، اهو مريد مسڪين شهيد، اهو مريد مرتضيٰ سبحاني، اهو مريد حضرت امام جعفر صادق رضي الله تعاليٰ عنه .

ڪن ڪتابن ۾ ڪين سيد ابراهيم مجرد جو مريد لکيو ويو آهي، ۽ ان بزرگ کي سيد جمال مجرد جو مريد لکيو ويو آهي.

خزينة الاولياء جي مصنف کين سهروردي اوليائن ۾ به شمار ڪيو آهي. انڪري ڪن ڪتابن ۾ اها به روايت آهي ته پاڻ غوث بهاؤالحق ملتانيءَ جا مريد ۽ خليفا هئا. پر اها روايت عالمن غير مصدقه قرار ڏني آهي.

•

- ٣٩ -

سنڌ ڏانهن هجرت

خراسان ۾ مغلن جيڪي قهر ڪيا، تن کان پوءِ، ڪوبہ شريف انسانُ امنَ سان تہ اتي رهي ڪونہ ٿي سگهيو. هجرت ڪانسواءِ ٻيو رستو ئي ڪونہ بچيو. مڪي شريف ۾ جڏهن ڪافرن حضور اڪرم صلعم جن لاءِ ڪا راهہ نہ ڇڏي، تڏهن پاڻ سڳورن بہ رب جي رضا سان مديني پاڪ ڏانهن هجرت ڪئي هئي.

غوث بهاؤالحق ملتانيءَ جي ڏاڏي سائينءَ بہ مغلن جي حملي کان پوءِ خراسان مان ملتان هجرت ڪئي هئي.* قلندر لعل شهباز کي بہ مغلن جي حملن کان پوءِ پنهنجي وطن مان هجرت ڪرڻي پئي: ملتان ۾ آيا ۽ سيوهڻ ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪيائون. ان زماني ۾ سنڌ ۽ ملتان هڪ ئي ملڪ هو. سنڌ جي حوالي سان سندن سچائپ ايڏي تہ پڪي ۽ پختي ٿي وئي، جو خزينة الاولياءَ جي مصنف لکيو آهي تہ "پاڻ اصل سنڌ جا رهاڪو هئا."

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ سوانح قلندر ۾ لکيو آهي تہ "مغلن سندن علائقي ۾ تباهي مچائي ... سو، ائين ٿو معلوم ٿئي تہ حضرت شهباز اسلامي دنيا جي سير ۽ سياحت تي نڪتو."

منهنجي دوستَ، (مرحوم ۽ مغفور) ميمڻ صاحب کي خبر ناهي تہ اها ڳالهہ خيال ۾ ڇو ڪونہ آئي، تہ 'گهر کي باهہ ۾ سڙندو ڏسي، سير سياحت تي ڪيئن وڃبو؟'

* VOYAGE THROUGH HISTORY by M.H. ZUBERI p. 310.

مرحوم ومغفور ميمڻ صاحب 'سياحت' جو ذڪر غالباً انڪري ڪيو آهي، جو ڪن ڪتابن ۾ اهڙيون روايتون موجود آهن. هونءَ به قرون وسطيٰ ۾، قلندرانه ۽ صوفيانه مسلڪ وارن درويشن لاءِ 'سير ۽ سياحت' نهايت ضروري سمجهي ويندي هئي. خود قرآن ڪريم ۾ به سير ۽ سياحت ڪرڻ لاءِ هدايت ڏنل آهي.

هت وضاحت لاءِ فقط ايترو عرض ڪرڻ مناسب ٿيندو ته اهڙيون غلط روايتون رڳو قلندر لعل شهباز بابت ڪونه گهڙيون ويون آهن. بابا فريد لاءِ وري ائين مشهور ڪيو ويو ته هو بغداد، بخارا، سيوستان، بدخشان، ڪرمان، غزني، ڪشمير، مالوا ۽ اجمير گهمڻ ويو هو، ۽ خواجه شهاب الدين شهاب سهرورديءَ، خواجه اجل شيرازيءَ، شيخ سيف‌الدين باخرزي ۽ شيخ اوحدالدين ڪرمانيءَ سان ملاقاتون ڪيون هئائين. حالانڪ قديم ۽ بنيادي ڪتابن، مثلاً: 'فواد الفواد'، 'خير المجالس' ۽ 'سير الاولياءَ' ۾ اهڙو ڪوبه ذڪر ڪونهي. سو، پڪ ٿي ته اهي روايتون بعد ۾ گهڙيون ويون آهن. محقق انهن غلط روايتن جي چنڊڇاڻ ڪري، هن نتيجي تي پهتا آهن ته:

"بابا فريد جي سير ۽ سياحت جو جيڪو زمانو بيان ڪيو وڃي ٿو، سو انتهائي پر آشوب دور هو. مغلن جي ڪاهن، رونقدار اسلامي شهرن کي نيست و نابود ڪري ڇڏيو هو. اسلامي تهذيب ۽ تمدن جا مرڪز صفحه هستيءَ تان مٽجي ويا هئا. جن جاين تي اڳي محلات ۽ ڪتبخانا ڪَرَ کنيو بيٺا هئا، اتي هاڻي مٽيءَ ۽ ملبي جا ڍير هئا. جڏهن ابن بطوطه بخارا ثمرقند ۽ بلخ ويو، ته ان

> وقت بہ انهن شهرن جو چگو حصو کندهر ٿي چڪو هو. سو، سمجهي سگهجي ٿو تہ اهڙين حالتن ۾ صوفين، سياحن ۽ تاجرن جي انهن ملڪن ۾ وڃڻ جو ڪو سوال ئي ڪونہ هو. ٻئي طرف، خود انهن ئي ملڪن مان، مهاجرن جا قافلا، امن ۽ پناهہ جي تلاش ۾، مسلسل هندستان اچي رهيا هئا.*

بابا فريد جو والد، قاضي شعيبُ، پڻ مغلن جي خوف ڪري غزنيءَ ۽ ڪابل مان هندستان هجرت ڪري آيو هو، جو تہ پٺس ڪي چنگيز خان قتل ڪرايو هو. بابا فريد، قاضي شعيب جو ٻيو نمبر پٽ هوءِ قلندر لعل شهباز جو ساٿي ۽ دوست هو.

●

* احوال و آثار، فريدالدين مسعود گنج شڪر، مصنف: خليق احمد نظامي، مترجم: قاضي محمد حفيظ الله، مدير: محمد ارشد قريشي، المعارف، گنج بخش روڊ، لاهور، ١٩٨٣ع

- ٤٠ -

قلندر شهباز ۽ اسماعيلي

قلندر شهباز لاءِ ائين چوڻ ته هو اسماعيلي هو يا نه هو، ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي، ڇو ته ان لاءِ دستاويزي ثابتي نه ڪا به ڪانهي.

حضرت امام جعفر رضي الله تعاليٰ عنه جي اولاد مان هئڻ ڪري، نسب جي لحاظ ڪان حضرت اسماعيل سان سندن قرابت ته پڌري پٽي آهي.

پر، اسماعيلي عقيدي يعني "تعليم" جي جيڪا تشريح، حسن بن صباح ڪئي هئي ۽ جنهن جا بنيادي اُصولَ، پري چهر ڪسريٰ ۽ ان کان به وڌيڪ ايڊورڊ براؤن پنهنجن ڪتابن ۾ بيان ڪيا آهن، تن مان ته ڪا به ڳالهه، قلندر لعل شهباز جي زندگيءَ جي هن وقت تائين معلوم ٿيل واقعن ۾ نظر ئي ڪانه ٿي اچي.

سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ واريءَ سندن زندگيءَ جون ڪي ڪي جهلڪون ڪتابن ۾ موجود آهن. پر، انهن ۾ به اسماعيلي عقيدن جي ڪا ڳالهه نظر ڪانه ٿي اچي. سنڌ ۾ آيا ته ملتان ويا. جيڪو ڪنهن زماني ۾ اسماعيلين جو مرڪز هو. اسماعيلين جون ڪيتريون ئي "تاريخ ساز شخصيتون" اتي ابدي آرام ۾ آهن. پر، سندن قرب ۽ محبت جو رستو، نشست برخواست، سفرَ، دعوتون، ضيافتون، ٻيو ته ٺهيو خود دين جي تبليغَ، سڀ سهروردي طريقي جي بزرگن سان وابسته هيون. جن جو اسماعيلي عقيدن ۽ بزرگن سان ڪو واسطو ئي ڪونه هو.

سنڌ ۾ بہ ان وقت جي گهڻن ئي برگزيده شخصيتن سان سندن محبتون هيون. جن جو ذڪر هن مضمون جي منڍ ۾ آيو آهي. پر، انهن مان بہ ڪو اسماعيلي عقيدن وارو ڪونہ هو.

سڀ کان اهم ڳالهہ اها آهي تہ "ابطال الاسماعيليہ" (THE GREAT ISMAILI HEROES) نالي هڪ ڪتابُ، سنہ ۱۹۷۳ع ۾، ڪراچيءَ مان شايع ٿيو آهي، جنهن جي منڍ ۾ آغا خان جو دعائيہ خط بہ ڏنل آهي. ان ۾ منصور اليمَان (ٽين صدي هجري) کان وٺي، پير سبز علي (وفات سنہ ۱۹۳۸ عيسوي) تائين، ٽيهن اهم اسماعيلي مشاهيرن جو احوال ڏنل آهي. پر، قلندر شهباز جو منجهس ڪاٿي بہ ذڪر ڪونهي.

سو، ڪراچيءَ ۾ اسماعيليہ ايسوسيئيشن جي جنرل سيڪريٽريءَ، شيخ محمد اقبال صاحب جي انهيءَ ڳالهہ ۾ وڏو وزن آهي تہ "اصل ڳالهہ اها آهي تہ قلندر لعل شهباز اسماعيلي ڪونہ هو."

•

- ٤١ -

قلندرن جو عقيدو

عقيدو اهو اسم اعظم آهي جيڪو ماڻهوءَ جي زندگيءَ جو رخُ طئي ڪري ٿو. جيڪو ماڻهو جنهن مذهبي عقيدي جو هوندو، سو اهوئي رستو اختيار ڪندو. عقيدي جو وڏو واسطو مذهب سان آهي.

غريب غربي کي خيرات ڏيڻ عام خير جو ڪم آهي. ساڳيءَ ريت، جانورن تي رحم ڪرڻ بہ خير جو ڪم آهي. سنڌ ۾ هندو، رستن تي جانورن لاءِ، پاڻي پيئڻ جا حوض ٺهرائيندا هئا ۽ سمجهندا هئا تہ اهو ثواب جو ڪم آهي. گويا، انهن خير جي ڪمن جو هندوانہ يا اسلامي عقيدن سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. هندو توڙي مسلمان، سڀ انهن کي سٺا ڪم سمجهن ٿا.

وري عقيدو هڪ ڳالهہ آهي ۽ عمل ٻي ڳالهہ آهي. عقيدي جي لحاظ کان مان پاڻ مسلمان آهيان. اسلامي جي تعليم ۾ اهو سکيو آهيان تہ پنج وقت نماز دين جو پهريون رکن آهي، ۽ اها جماعت سان مسجد ۾ پڙهڻ گهرجي. پر، مان پنج وقت نماز تہ ڪونہ پڙهندو آهيان. هڪ بہ وقت مس پڙهندو آهيان ۽ اها بہ گهر ۾. البت، جمعي جي نماز مسجد ۾ پڙهندو آهيان. ان جو مطلب اهو ٿيو تہ مان عقيدي جي باوجود عمل ۾ ڪمزور آهيان.

ڪي هندو مذهب وارا بہ ائين عمل ۾ ڪمزور آهن تہ ڪي ٻئي ڌرم وارا بہ ائين آهن. ڪي پوريءَ طرح پنهنجن مذهبي عقيدن تي پائبند آهن تہ ڪي بلڪل ڪمزور آهن.

مغربي ملڪن جا اڪثر عيسائي تہ ڪو نالي ماتر پنهنجن مذهبي عقيدن تي قائم آهن. مذهبي نالا بہ رڳو ان ڪري رکن ٿا، جو جنهن ماءُ پيءُ جي گهر ۾ ڄاوا، تن جا عيسائي عقيدا ۽ نالا هئا. هوئن نہ تہ جيڪر پنهنجا نالا بہ مٽائي، اپولو ۽ اسپوتنڪ رکن.

ڪي ڳالهيون وري اهڙيون آهن، جن کي هر معاشري ۾ خراب سمجهيو وڃي ٿو. مثلاً چوري ڪرڻ ڪاٿي بہ چڱي ڳالهہ ڪانہ ٿي سمجهي وڃي. ڪوڙ ڳالهائڻ بہ هر هنڌ خراب ڳالهہ سمجهي وڃي ٿي. ان جو بہ ڪنهن بہ مذهب سان واسطو ڪونهي.

اهڙيءَ عام بداخلاقيءَ جو ٻيو مثال هي آهي تہ ماڻهوءَ جي دل ۾ هڪڙي ڳالهہ هوندي آهي، ۽ ڪندو ٻي آهي. سوچ ۽ عمل جي انهيءَ طريقي کي "ڊپلومسي" ڪوٺيندا آهن، جنهن جو سوليءَ سنڌيءَ ۾ مطلب آهي منافقي.

قلندري عقيدي موجب، منافق لعنتي آهي. سو، قلندر جو پهريون پهريون ڪم آهي منافقت جي پاڙ پٽڻ. قلندر جڻ تہ منافق جي مٿي تي ترار آهي، جو تہ قرآن منافق جي سخت مذمت ڪئي آهي. منافق ماڻهو رات ڏينهن ماڻهن کي ٺڳيندو رهندو آهي. ڪين ڏٺو ڏيئي، پنهنجن قريبي دوستن کي رازداريءَ ۾ چوندو آهي تہ، "ويچارو مون ۾ اميد رکي آيو هو. سو، دم دلاسو ڏئي، مڙئي خوش ڪري موڪليومانس."
منافق ماڻهو سوين روپ اختيار ڪندا آهن. ڪڏهن عام خلق جا خدمتگار بنبا آهن، تہ ڪڏهن ملڪ ۽ قوم جا محب! ڪڏهن وري

حال ۽ قال جا صاحب! پر، هو ڪھڙا بہ روپ اختيار ڪن، سراسر ننگ، دوکيباز ۽ بداخلاق آهن. ڪين سڃاڻڻ تمام سولو آهي، جو چوندا هڪ ڳالھہ آهن ۽ ڪندا ٻي آهن.

اسان جو معاشرو بيمار آهي. منجھس اهڙن ڪريل ۽ ڪوڙن ماڻھن جي ڪمي ڪانهي. جيئن ڪتن ٻلن جي ڪمي ڪانهي.

پر، بيمار معاشري ۾ بہ ڪڏهن ڪڏهن ڪو اهڙو اعليٰ انسان پيدا ٿيندو آهي، جيڪو سدائين سچ چوندو آهي. اهڙي دلير ماڻھوءَ کي "قلندر" ڪوٺيندا آهن. قلندر ڪنهن جي بہ ڪاڻ ڪونہ ڪيندو آهي. حافظ جي لفظن ۾:

ما رند و خراباتي و ديوانہ و مستيم،
پوشيده چہ گوئيم، همانيم کہ هستيم.

"برهان قاطع" فارسي زبان جي مجيل مستند لغت آهي، انهيءَ ۾ "قلندر" لفظ جي معنيٰ ۽ تشريح هيٺن ڏنل آهي:

قلندر – بروزن سمندر، عبارت از ذاتي است کہ از نقوش و اشکال عادتي و آمال بي سعادتي مجرد و باصفا گشتہ باشد و بمرتبہ روح ترقي کرده و از قيود تکلفات رسمي و تعريفات اسمي خلاص يافتہ و دامن وجود خود را از همہ بريد مو طالب جمال و جلال حق شده و بدان حضرت رسيده و اگر ذره اي بکونين و اهل آن ميلي داشتہ باشد از اهل غرور است نہ قلندر.

قَلندَرُ: بر وزن سَمنَدرُ، يعني قلندر سمندر جي وزن تي آهي. قلندر جو اُچار سمندر وانگر ڪبو.

قلندر مان مراد اهڙو شخص آهي، جيڪو رسم ۽ رواج جي هر شڪل ۽ صورت کان پري هجي، ۽ ان کان پاڪ هجي. روحاني ترقي ڪري، رسم ۽ رواج جي پابندين ۽ ظاهري رک رکاءَ کان ڇوٽڪارو حاصل ڪري چڪو هجي، سيني سان لڳ لاڳاپا توڙي فقط ذاتِ حَقَ (خداوند تعاليٰ) جي جمال ۽ جلال ڏانهن متوجهه ٿيو هجي،۽ انهيءَ ذات پاڪ تائين رسائي حاصل ڪري چڪو هجي. جيڪڏهن اهڙو شخص ٻنهي جهانن مان ڪنهن به شيءِ جي ذري برابر به آرزو رکي ٿو، ته اهو اهل غرور آهي -- قلندر ڪونهي.

"برهانِ قاطع" ۾، قلندر لفظ جي هيءَ معنيٰ، تعريف، توصيف ۽ تشريح پڙهڻ سان، ذهن ۾ قرآن ڪريم جي انهيءَ ئي آيت جو پڙلاءُ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو، جا هن مضمون ۾ اڳي به آئي آهي:

"مون سيني کان هٽي، پنهنجو رُخُ، انهيءَ ئي (ذات پاڪ) جي رُخَ ڏانهن ڪيو آهي، جنهن آسمانن ۽ زمين کي خلقيو آهي."

اها آيت قلندري مسلڪ آهي. قلندر شهباز زندگيءَ ڀر، انهيءَ ئي مسلڪ تي قائم رهيو. ظاهري طرح ماڻهو کيس "ملامتي" ڪوٺن، يا ٻيو ڪجهه، تنهن سان ڪوبه فرق ڪونه ٿو پوي.

"برهانِ قاطع" ملامتيءَ جي هي معنيٰ لکي آهي: ملامتي انهيءَ شخص کي چئبو آهي، جيڪو پنهنجيءَ عبادت کي ٻين کان

لڪائي، پر، ڏوهه ۽ گناهه نہ لڪائي، ۽ پنهنجن ثواب ۽ خير جي ڪمن جي بہ تشهير نہ ڪري. هاڻي، انهيءَ معنيٰ ۾، 'ملامتي' ۽ 'قلندر' ۾ ڪو فرق ڪونهي.

'ملامتي' ماڻهن کان عبادت انڪري لڪائيندو آهي، تہ هو کيس بزرگ شخص سمجهي، سندس تعظيم ۽ تڪريم ۾ سندس اڳيان نيازُ ۽ نوڙت نہ ڪن، تہ متان پاڻ غرور ۾ پئجي وڃي. هو ڏوهه ۽ گناهه انڪري ڪونہ لڪائيندو آهي، تہ اها تہ سراسر منافقي ٿيندي، يعني ظاهر ۾ پرهيزگاري ۽ پس پردهه خرابي! اها تہ قلندريءَ جي نفي ٿيندي.

قلندري مسلڪ ۾ سڀ ڳالهہ رب جي راضپي لاءِ آهي.

* * *

"قلندر" ۽ "ملامتي" لفظن جي مٿئين مفهوم جي روشنيءَ ۾ اسان کي لعل شهباز جي زندگيءَ تي نظر وجهڻ گهرجي.

١- چوندا آهن تہ عام طرح، معاشري ۾ ٽي ڳالهيون فتني ۽ فساد جو ڪارڻ آهن: زال، زر ۽ زمين. هونئن تہ هرهنڌ فتني ۽ فساد جا ڪارڻ ٻيا بہ ڪيترائي نظر ايندا، پر مڪيہ مٿين ٽن مان ڪو هوندو.

قلندر لعل شهباز سڄي عمر شادي ڪانہ ڪئي. ساڻس ڪو معاشقو بہ منسوب ڪونهي. انسان کي گهر جي تمنا ٿئي ٿي، اولاد، ٻار ۽ ٻچي جي آرزو ٿئي ٿي. سهڻيءَ صورت ڏانهن رغبت ٿئي ٿي. پر، هن وقت تائين سندس زندگيءَ جا جيڪي بہ ٿورا گهڻا واقعا معلوم ٿيا آهن، تن مان ثابت ٿئي ٿو تہ زندگيءَ جي انهيءَ اهم ۽ بنيادي خواهش کان پاڻ پلي ڇڏيو هئائين.

ملتان ۾ اچڻ کان پوءِ، جن بزرگن سان سندس گهڻو لڳ لاڳاپو ٿيو، تن ۾ بابا فريد بہ شامل آهي. وڏو اولياءُ هو، الاهي

شاديون ڪيائين. پر، قلندر شهباز هڪ به ڪانه ڪئي. سڄي عمر جتي ستي رهيو. اهو معجزو ڪيئن ڪيائين، سو معلوم ڪونهي. پر، ڪري ڏيکاريائين.

٢- قلندر شهباز جي من کي زمين ۽ زر جي ڪشش به ميرو ڪري ڪانه سگهي. دنيا ۾ جهيڙو ۽ جهڳڙو آهي ئي مال ملڪيت تي. شهزادي محمد بن غياث الدين بلبن کيس ملتان ۾ خانقاهه نهرائي ڏيڻ جي آڇ ڪئي، پر قبول ڪانه ڪيائين. ظاهر آهي ته شهزادو، ان زماني جي دستور موجب، ڪي ڳوٺ، باغ بستان ۽ زرخيز زمينون به خانقاهه جي خرچ پکي لاءِ وقف ڪري ها. پر، قلندر شهباز کي انهن لاءِ ڪا رغبت ئي ڪانه هئي.

غوث بهاؤالحق ملتاني ڪيڏو نه وڏو اولياءُ هو. سنت موجب تجارت ڪندو هو ۽ ڪامياب تاجر هو. ڏاڍو سخي هو. الائي ته ڪيڏي مخلوق سندس خانقاهه تي پلبي هئي. وفات کان پوءِ به وڏي ملڪيت ڇڏيائين. پر، قلندرشهباز ڪابه ملڪيت ڪانه ڇڏي.

٣- ٻيا درويش بادشاهن جا نَذُرَ نياز ۽ نذرانا قبول ڪندا هئا. پر، قلندر شهباز انهن ڏي اک کڻي به ڪونه نهاريو. اينتري روايت سو ڪتابن ۾ ملي ٿي ته سيوهڻ ۾ هڪ هندو هوندو هو، جو انين پهر کيس مٺي ماني پچائي، نذراني طور پيش ڪندو هو. ڀلا ڀاڳ اسان جي انهيءَ هندوءَ يار جا. سائنس ريس ڪير ڪري! قلندر شهباز جهڙي فقير روشن ضمير، وقت جي مسلمان بادشاهن ۽ سلطانن جا باغ بستان ۽ سيمَ ۽ زَرِ جا نذرانا ته قبول ڪونه ڪيا. پر، هندو يار جي هٿن جو پڪل لولو "بسم الله" ڪري کاڌو.

سنڌ کي انسانيت جو اهو اعليٰ درسُ قلندر لعل شهباز ڏنو!

قلندرنامي (سنڌي) ۾ حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ لکيو آهي

تہ انهيءَ هندو دوست جو نالو مهتو منجر هو. سندس آکهہ اجاتائين سيوهڻ ۾ آهي. ميراثي سڏبا آهن.

۴-چوٿي آهي تہ SPIRIT IS STRONG BUT FLESH IS WEAK جنهن ماڻهوءَ کي گهر بار ۽ مال ملڪيت جو سهارو ڪونهي، تنهن کي تنهائي، بي سرو ساماني ۽ اُڃ بُکَ نيٺ ٿڪائي وجهن ٿيون. اڪيلو ماڻهو اڳي پوءِ منجهي موڳو ٿي پوي ٿو. جسماني صحت ئي سندس ساٿ ڇڏي ڏئي ٿي. پر، قلندر شهباز جي زندگيءَ ۾ اهڙي ڳالهہ بہ نظر ڪانہ ٿي اچي.

گپَ چڪَ جي هن جهان ۾، سؤ سالن جي ڀرپور زندگي ڪنول جي گُلَ وانگر گذاريائين. انساني حياتيءَ جو اذيتناڪ پهلو اکين سان ڏٺائين، يعني سندس وطن ۾ مغلن جا هاجا ۽ راڳا. پر، پوءِ بہ سندس من ملول ڪونہ ٿيو ۽ روح هر آلائش کان پاڪ رهيو. هميشہ زندگيءَ جي روشن رُخَ تي نظر رکيائين.

ملتان ۾ آيو تہ گلاب ۽ رابيل جهڙن سرهن انسانن سان سنگت رکيائين: غوث بهاؤالحق ملتاني، بابا فريد ۽ اُچَ جو سيدجلال بخاري. ساڻن گڏجي سير سفر ۽ نيڪ ڪمن جي تبليغ ڪندو هو. سندن محبت انهيءَ منزل تي پهتي، جو تاريخ جي ورقن ۾ هاڻي کين "چار يار" لکيو وڃي ٿو.

سيوهڻ ۾ آيو تہ سنڌ جي اهل دل انسانن ۽ اوليائن سان صحبت ڪرڻ ويندو هو. جڏهن انهن مان ڪو رحلت ڪندو هو، تہ پيرسنيءَ جي باوجود، سندس پوين کي فاتحہ ڏيڻ ويندو هو. گويا، موتيءَ فوتيءَ ساڻن پير ڪٽندو هو.

قلندر شهباز جي زندگيءَ جا هي واقعا سندس عقيدي ۽ عمل جا آئينہ دار آهن. انهيءَ حقيقت تي شاهد آهن تہ پاڻ اسم بامسمیٰ قلندر هو. جيئن تہ ذاتي نام نمود ۽ تشهيرَ قلندري مسلڪ جي منافي هئي،

تنهنڪري سندس زندگيءَ جا اڪثر واقعا ماڻهن جي اکين کان اوجهل ٿي ويا. ساڳئي سبب ڪري، سندن ملفوظات قلمبند ڪرڻ جو بہ ڪو امڪان ڪونہ رهيو هوندو. جيتوڻيڪ، ڏانهن منسوب ڪن "جڙتو ملفوظات" جي امڪان کي رد ڪري نٿو سگهجي.

حفيظ الله پنهنجي ڪتاب "احوال و آثار شيخ فريد الدين مسعود گنج شڪر" ۾ لکيو آهي تہ "بابا فريد جي سير ۽ سياحت جو ذڪر رڳو ڪوڙ آهي. اها روايت انهيءَ بزرگ ڏانهن منسوب 'جعلي ملفوظات ' مان ڦهلي آهي."

* * *

اسان جي تذڪري نگارن، جعلي ملفوظات ۽ ڪوڙيون ڪرامتون ايڏيون تہ گهڙيون آهن، جو هاڻي انهن سان ڪتاب ۽ ڪباٽ پريا پيا آهن. متعصب مستشرق (ORIENTALISTS) انهن کي استعمال ڪري، مسلمان اڪابرن، قلندرن ۽ صوفين جي بي حرمتي ڪندا رهندا آهن. هڪ غلط روايت جيڪا قلندر شهباز ڏانهن منسوب ڪيائون، سا هيءَ تہ سيوهڻ جي بزرگن کيس کير جو ٿانءُ پري موڪليو هو تہ "اسان هيئن هت اڳيئي پريا پيا آهيون. اوهان جي لاءِ جاءِ ڪانهي." قلندر شهباز سرهو گل کڻي کير تي رکيو، تہ "مان اوهان ۾ هن ريت هوندس."

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ اها روايت قلندر نامي سنڌيءَ ۾ رد ڪري لکيو آهي تہ اهڙي غلط روايت غوث بهاؤالحق ملتانيءَ لاءِ بہ ڪتابن ۽ تذڪرن ۾ لکي پئي آهي. پر، مون تاريخ جا ڪتاب ۽ تذڪرا پڙهندي، ساڳي روايت ٻين ڪيترن بزرگن ڏانهن بہ منسوب ڏٺي آهي. مثال لاءِ ڏسو: VOYAGE THROUGH HISTORY: BY M. H. ZUBERI, PAGE 311.

-۴۲-

قلندري مسلڪ تي
متعصب ذهن وارن جي تنقيد

سائمن ڊگبيءَ نالي هڪ انگريز، عمر پر، انگلستان جي ڪتبخانن ۽ عجائب گهرن سان وابسته رهيو. مغل هندستان سندس مطالعي جو خاص موضوع هو. سنڌ سيمينار جي موقعي تي مون کي هڪ پنهنجو ڪتاب تحفي طور ڏنو هئائين، عنوان هئس: "مغل هندستان ۾ گهوڙي ۽ هاٿيءَ جي اهميت."

"قلندري مسلڪ" تي هڪ ڪتابڙو لکيو اٿس، جنهن ۾ ڪن هالو چالو تذڪرن، ملفوظاتن ۽ ڪوڙين ڪانين ڪرامتن سان پريل ڪتابن جو فائدو وني، قلندرن تي طنز ۽ تنقيد ڪئي اٿس. سندس اصل انگريزي ڪتابڙو ته مون کي ملي ڪونه سگهيو. پر، نفيس احمد ناشاد، سنڌي ترجمي جي ڪاپي اسلام آباد موڪلي ڏني. جنهن جي شروعات هن جملي سان ٿئي ٿي:

> "هن مقالي مان اسان جو مقصد آهي ته قلندرن ۽ انهن جهڙن مسلمانن جي بين پينو گروهن جي ڪارگذارين يا ڪرتوتن جو اهو احوال معلوم ڪريون، جنهن جي دهلي سلطنت جي فارسي ادب ۾ تصوير چٽي ويئي آهي."

ڊگبيءَ، مسلمان قلندرن کي "پينو گروهه" ڪوني، ڪين مغربي دنيا جي "هپين" سان پيٽيو آهي. هپي اڪثر ڪري، ننڍا نيٽا نوجوان

يورپي ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا آهن. جيڪي ٻيءَ عالمي جنگ ۾ جيڪو قتل ۽ غارت گري ٿي، تنهن جي رد عمل جي پيداوار آهن. سڄيءَ دنيا ۾ ڏڪا ٿابا کائيندا وتندا آهن. ڪين نہ عزت ملندي آهي ۽ نہ ئي ان جا طالب هوندا آهن. نشيدار شيون وڏي شوق سان واپرائيندا آهن ۽ هر قسم جي جنسي ڪم ڪرائڻ لاءِ هر وقت تيار هوندا آهن. دنيا جا ڏکاريل انساني جيوڙا آهن. پر، سائمن ڊگبيءَ جي نظرن ۾ مسلمان قلندرن کان مڙئي چڱڙا آهن، ڇو تہ سندس خيال موجب، قلندر "جهيڙيڪار" هوندا آهن، پر يوروپي هپي "پرامن" هوندا آهن.

سائمن ڊگبي، مسلمانَ قلندرن جو قصو عيسوي ٻارهينءَ صديءَ ۾ خراسان کان ڪٽي ٿو ۽ لکي ٿو تہ خراسان تي "مغلن جي چڙهائيءَ" کان پوءِ اهي (قلندر) "اسلامي دنيا جي مختلف ملڪن ۾ پکڙجي ويا."

ڊگبي، سموريءَ تاريخي معلومات هوندي بہ مغلن جي حملي ۽ فتوحات جو سبب بيان ڪرڻ لاءِ، دهليءَ جي خواجہ نظام الدين اولياء جي حوالي سان، جاٽي ٻجهي، هي نقل ٻڌائي ٿو:

> "نظام الدين پنهنجيءَ ملفوظات ۾، قطب الدين حيدر کي جلالي شان وارو درويش ڪوٺيو آهي. ڪيس ابدال بہ چوندو هو، جنهن کي هن دنيا جي هلائڻ لاءِ عجيب ۽ غريب اختيار هئا. پر، ان جي متان ٻيو هڪ جلالي ابدالي درويش غالب اچي ويو، جنهن پنهنجيءَ ڳجهيءَ طاقت سان مغلن کي هندستان ۾ آندو."

ڊگبي اڳتي هلي لکي ٿو تہ:

> "زاوا جي حيدر جو قول آهي تہ شيخ نظام الدين اولياء پنهنجيءَ پاڪ زبان سان هيئن چيو تہ 'هو ترڪي زبان جو

صاحب حال بزرگ هو. جڏهن چنگيز خان هندستان تي حملو ڪيو، تہ هڪ ڏينهن ان بزرگ، پنهنجي ساٿين ڏانهن منهن ڦيري چيو تہ مغلن کان پڇي پاسو ڪيو. اهي فاتح ٿيندا.'

انهن پڇيو تہ، 'ڇو' ؟

حيدر کين چيو تہ 'مون درويش سان ڳجهي ڪشتي ڪيڏي، تہ ان درويش مون کي ڪٽي پٽ تي هنيو ۽ دسي وڌو. حقيقت اها آهي تہ اهي فاتح ۽ سوڀارا ٿيندا. تنهنڪري پڇي جان بچايو.'

"پوءِ هو غار ۾ لهي ويو ۽ گم ٿي ويو." *

سائمن ڊگبيءَ مسلمان قلندرن بابت اهڙي قسم جو واهيات مواد جتان ڪٿان جمع ڪيو آهي. سندس تحقيقي مقالي جو شروع کان آخر تائين اهوئي رنگ ڍنگ آهي. پر، قلندر شهباز جي باري ۾ ڪٿان بہ گند ڪچروڪونہ مليو اٿس. سو، لاچار رڳو هيترو لکيو اٿس:

۱- شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني قلندرن کان نفرت ڪندو هو. ٻئي طرف اسان کي اهو بہ معلوم آهي تہ هن شيخ عثمان مروندي شهباز قلندر سيوهاڻيءَ کي خليفو بنائڻ لاءِ رضامندي ڏيکاري هئي. (سنڌي ترجمي جو صفحو ۳۳).

۲- سيوهڻ ۾ قلندري خانقاھ جو پايو وجهندڙ عثمان مروندي، جنهن کي لعل شهباز ڪري سڏيندا آهن. پهريائين ملتان آيو، جنهن کي شهزادي محمد ولد بلبن ۽

---

* "قلندر ۽ ان سان لاڳاپيل مسلڪ" از سائمن ڊگبي، مترجم: نواز علي شوق.

شيخ بهاؤالدين جي فرزند، هڪ سماع جي محفل ۾ آندو. (صفحو ٣٥).

٣- شيخ بهاؤالدين ملتانيءَ ۽ سندس پٽ صدرالدين جي سيوهڻ جي شيخ عثمان مرونديءَ لعل شهباز قلندرسان دوستي هوندي هئي، جنهن جي برنيءَ به تصديق ڪئي آهي ۽ سنڌ جي تذڪرن ۾ به ان کي بيان ڪيو ويو آهي. (صفحو ٤٦).

٤- تيرهينءَ صديءَ عيسويءَ جي ٻن قلندرن جون قبرون سندن نشانيءَ طور قائم رهيون آهن، جن مان هڪ آهي پاڻي پت جو بوعلي قلندر ۽ ٻيو آهي سنڌ ۾ سيوهڻ وارو عثمان مروندي. (صفحو ٧٥).

٥- انڊ هندستان ۾، قلندرن جون به مشهور درگاهون قائم ٿيون، جن مان هڪ لعل شهباز قلندر جي سيوهڻ ۾ ۽ ٻي بوعلي قلندر جي پاڻي پت ۾. قلندر شهباز مرونديءَ پنهنجي جيئري ئي اهميت ماڻي ورتي هئي، جنهن ڏانهن مشهور مورخ برنيءَ به اشارو ڏنو آهي ۽ هن مقالي ۾ به ان کي ورجايو ويو آهي .... (صفحو ٧٧).

سائمن ڊگبيءَ وٽ قلندر لعل شهباز متعلق معلومات جا انمول موتي ڪل اينڊا آهن. هونئن نه ته قلندرن جي هرزه سرائيءَ ۾ ڪابه ڪسر ڪانه ڇڏي اٿس. خاص ڪري، بوعلي قلندر جي باري ۾ ته گهٽتي بڪ ڪئي اٿس. محقق ائين ڪونه ڪندا آهن. هو غلط ۽ صحيح روايتن جي ڇنڊڇاڻ ڪندا آهن. علمي ڳالهيون لکندا آهن.

سمورا مغربي مستشرق سائمن ڊگبيءَ وانگرمتعصب ڪونہ آهن. ايڊورڊ برائون پارس (ايران) جي ادبي تاريخ لکي آهي، جيڪا هڪ شاهڪار آهي. سمجهہ ۾ ئي ڪونہ ٿو اچي، تہ هن شخص ايڏي محنت ڪيئن ڪئي هوندي! خود سنڌ جي تاريخ ۽ ادب جي ارنيسٽ ٽرمپ، مذر ايلسا قاضيءَ، سورلي ۽ لئمبرڪ ڪيڏي نہ خدمت ڪئي آهي! پروفيسر ائنيمري شمل اصلاً نسلاً جرمن خاتون آهي. مون عمر عزيز جا ڪيترائي ڏينهن ۽ راتيون، مرحوم پير سائين حسام الدين شاهہ راشديءَ سان گڏ، توڙي ڪانئن پوءِ، سنڌ ۾ توڙي سنڌ کان ٻاهر، پنجاب ۾، سرحد ۾، بلوچستان ۾، ڪاغان ۾، سوات ۾، ۽ سڪردوءَ ۾ سير ۽ سياحت ۽ مجلسون ڪندي، گڏ گذاريا آهن. سندس اورچائيءَ، علمي محنت ۽ مشقت جو اکين ڏٺو شاهد آهيان. پروفيسر شمل، مسلمان مشاهيرن ۽ سنڌ جي صوفين جي علمي ڪارنامن جي وڏي تشهير ڪئي آهي. تازو ڪيس انهن خدمتن جي اعتراف ۾ يورپ ۾ اعليٰ اعزاز مليو آهي. اڳي، سابق سويت يونين ۾ بہ ڪيس مسلمان مشاهيرن ۽ صوفين تي اٿارٽي سمجهيو ويندو هو.

ساڳيءَ ريت، پناڻن تي لاجواب ڪتاب سر اولف ڪيرو لکيو هو، ۽ بلوچي ڪلاسيڪي شاعريءَ تي تحقيقي ڪم ۽ بلوچن جي قومي شاعر جام درڪ کي علمي دنيا سان متعارف ڪرائڻ جوڪارنامو، لانگ ورٿ ڊيمز سرانجام ڏنو هو. پنجابي زبان جون لوڪ ڪهاڻيون انگريزيءَ ۾ ٽيمپل ترجمو ڪيون. گريئرسن هندستان جي ڏيهي ٻولين تي بنيادي ڪم ڪيو. موجوده دور ۾، ڪرسٽافر شيڪل، لنڊن ۾ سرائڪي زبان تي وڏو تحقيقي ڪم ڪري رهيو آهي. منهنجي يار،

ڊيوڊ چيزمئن ”اٺويهينءَ صديءَ جي پوئين اڌ ۾، سنڌ جي سياست“ جي عنوان تي، قابل قدر تحقيق ڪئي آهي.

پر، انهيءَ حقيقت کان به انڪار ڪونهي، ته مغرب ۾، جتي اهڙا مايه ناز مستشرق پيدا ٿيا، اتي سائمن ڊگبيءَ جهڙن متعصب ماڻهن به نالو ڪڍيو. سندس مقالو پڙهي، مون ته ائين محسوس ڪيو ته نفرتَ ۽ تعصب جوگهرڙو به آخر انسان جو من ئي ته آهي. قرآن ڪريم جو قول آهي:

”حقيقت هيءَ آهي ته اکيون انڌيون ڪونه ٿيون ٿين. پر، اهي دليون انڌيون ٿي وڃن ٿيون، جي سينن ۾ آهن.“

* * *

سائمن ڊگبيءَ کي مسلمانن جي قلندري مسلڪ ۾ ڪا به خوبي نظر ڪانه آئي. رڳو ڪيڙا نظر آيا. فارسيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”عيب گهٽائي بيان ڪيا اٿيئي. هاڻي سندن ڪو هنر ۽ خوبي به ٻڌاءِ.“ پر، متعصب ماڻهو اها چوڻي ڪونه ٻڌندا آهن. جي ٻڌندا آهن ته سمجهندا ڪونه آهن.

تعصب جو مثال وچڙندڙ بيماريءَ، مثلاً، ٽي.بي. وانگر آهي. پر، ان کان وڌيڪ خطرناڪ آهي. تعصب اهڙي وبائي بيماري آهي، جنهن ۾ سڄي جا سڄا ملڪ، قومون ۽ قبيلا مبتلا ٿي ويندا آهن.

متعصب ماڻهو پاڻ کي وڏي شان ۽ شرف وارو اعليٰ انسان ۽ خدا جي ٻيءَ خلق کي ڪيڙا، ماڪوڙا ۽ ڪوليون سمجهندو آهي. هٽلر چوندو هو ته جرمن اعليٰ نسل آهن، ۽ کين سڄيءَ دنيا تي حڪمرانيءَ

جوحق آهي. ٻي مهاڀاري لڙائي شروع ڪيائين، تہ دنيا کي دونهين ۽ بارود جي باهہ سان ڀري ڇڏيائين. لڪين انسان سڙي خاڪ جا ڍير ٿي ويا. آخر ۾، پاڻ آپگهات ڪري مئو.

متعصب مغربي مستشرق، پوءِ اهي ڪيڏا بہ پڙهيل چو نہ هجن، رڳو مسلمانن سان تعصب ڪونہ ٿا رکن. هر اهم شخص، جيڪو عيسائي ڪونهي، سو سندن اکين ۾ ڪنڊو آهي. ان ڳالهہ جو هڪ مثال اسان جي پاڙيسري ملڪ هندستان جو سابق صدر راڌا ڪرشنن آهي.

راڌا ڪرشنن هندستان ۾ هاڻوڪي دور جو وڏو فِلسفي هو. ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف هو، جن ۾ "مشرق ۽ مغرب جي فلسفي جي تاريخ" گهڻو مشهور آهي. ابوالڪلام آزاد انهيءَ جو 'پيش لفظ' لکيو آهي. راڌا ڪرشنن کي بين الاقوامي ڪاميٽين تي آلبرٽ آئنسٽائين جهڙي عظيم انسان سان بہ گڏجي ڪم ڪيو.

هو هندستان جو اول نائب صدر ۽ پوءِ صدر ٿيو. پر، انهيءَ کان اڳ سوويت يونين ۾ سفير هو. تن ڏينهن ۾ اتي مارشل اسٽالن جي حڪومت هوندي هئي، جنهن جي نالي ٻڌڻ سان مغربي طاقتن کي ڏڪڻي وٺي ويندي هئي. پر، اسٽالن جهڙو فولادي انسان بہ راڌا ڪرشنن جي علم کان اهڙو متاثر ٿيو، جو سندس من ميڻ ٿي ويو!

جڏهن راڌا ڪرشنن ماسڪو ۾ پنهنجو ميعاد پورو ڪري، هندستان ڏانهن نائب صدر جي عهدي لاءِ اچي رهيو هو، تڏهن اسٽالن کيس دعوت ڏني، جيڪو ڪنهن بہ غير ملڪي سفير لاءِ وڏو اعزاز هو. الوداعي تقريرن پورين ٿيڻ کانپوءِ، جڏهن هڪٻئي کان موڪلايائون، تڏهن راڌا ڪرشنن، خالص مشرقي انداز ۾، اسٽالن جي ڳلن تي ٿڦڪيون ڏنيون ۽ سندس پٺي ٺپي، کيس دعا ڪئي.

مارشل اسٽالن جهڙي ارڏي انسان سان ايڏي حجت ڪير ڪري؟

پر، اچرج جهڙي ڳالهہ اها ٿي، تہ ڪيس ڪابہ ڪاوڙ ڪانہ لڳي! ورندو راڌا ڪرشنن کي چيائين تہ:

YOU ARE THE FIRST PERSON TO TREAT ME AS A 'HUMAN BEING' AND NOT AS A 'MONSTER'. YOU ARE LEAVING US AND WE ARE SAD.

جڏهن هڪبئي کي 'خدا حافظ' چيائون، تڏهن اسٽالن جون اکيون آليون ٿي ويون. مارشل اسٽالن جهڙي فولادي انسان اڳي ڪڏهن بہ پنهنجي جذبات جو اهڙو اظهار ڪونہ ڪيو هو. *

درحقيقت، راڌا ڪرشنن ماسڪو ۾ سفارت دوران، مارشل اسٽالنِ کي جنهن غير معمولي ڪاميابيءَ سان، پنهنجيءَ شخصيت ۽ علم کان متاثر ڪيو هو، اهائي ڳالهہ هندستان ۾ نائب صدر جي اعليٰ عهدي تي سندس مقرريءَ جو باعث بڻي. پر، جڏهن اجا ماسڪو ۾ هو، تڏهن انگلستان جي آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچر ڏيڻ ويندو هو. سندس ڪن ليڪچرن جا موضوع هئا: ١- مذهبي سجاڳي، ٢- ترقي ۽ روحاني قدر، ٣-هندو فڪر ۽ تصوف، ۴- گوتم ٻڌ، ۵- اعليٰ ذهن.

راڌا ڪرشنن آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جي علمي ماحول کان ڏاڍو متاثر ٿيو، جيڪو استادن ۽ شاگردن گڏجي ناهيو هو. پاڻ بہ آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جي شاگردن ۾ ڏاڍو مقبول هو. پر يونيورسٽيءَ جي اعليٰ اختياريءَ وارن پوءِ بہ کيس کليءَ دل سان قبول ڪونہ ڪيو. ان جو سبب راڌا ڪرشنن جي سوانح نگارن جي لفظن ۾ هي هو: "منجهانئن ڪن کي غير عيسائين لاءِ تعصب هو، انڪري هو اهو سهي نٿي سگهيا، تہ ڪوبہ غير عيسائي ايڏي سني عهدي تي هجي."

---

* S.Radha kirishnan: His life and Ideas by Vohra: Orient Publications, Delhi. 1991.

راڌا ڪرشنن جي سوانح نگارن جا اصل انگريزي اکر هي آهن:

SOME AT OXFORD WITH DEEP PREJUDICE AGAINST NON-CHRISTIANS DID NOT LIKE RADHA KIRISHNAN SIMPLY ON ACCOUNT OF HIS HOLDING A GOOD POST AND NOT BEING A CHRISTIAN.

جيڪڏهن آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جهڙو عالمي شهرت وارو تعليمي ادارو بہ عيسائي تعصب ۾ اينرو ورتل آهي، تہ پوءِ مسلمان قلندرن تي سائمن ڊگبيءَ جي ٺوڪ ٺهول بہ سمجهہ ۾ اچي سگهي ٿي. مون سندس تحقيقي مقالي جي پهرين پئرا مٿي ڏني آهي. پر، پڙهندڙ ان جون ڪي پويون پئرائون پڙهي پاڻ ئي انصاف ڪن، تہ برطانيہ جي هن مايہ ناز محقق، علم جا ڪيڏا نہ درياءَ وهائي ڇڏيا آهن:

١- هن کي (بوعلي قلندر کي) خدا جي لاءِ بي‌انتها محبت هئي. کيس هڪ رات ۾ ستر ڀيرا احتلام پوندو هو. تنهنڪري پاڻيءَ سان غسل ڪندو هو ۽ ستر ڀيرا وضو ڪندو هو. سو، سندس جان ڏري پئي هئي. انهيءَ ڪري هاتفي آواز ايندو هو تہ "الله ۽ رسول کيس نماز پڙهڻ معاف ڪري ڇڏي آهي."

٢- بوعليءَ پاڻيپت ۾ خانقاهہ قائم ڪري، جنهن تہ پنهنجيءَ ولايت جي دعويٰ ڪئي. هن هڪ جوڳيءَ سان "روحاني مقابلو" ڪيو. جوڳيءَ هارايو ۽ پاڻيپت تي بوعليءَ جو قبضو ٿي ويو.

٣- شيخ عثمان مروَنديءَ ۽ بوعليءَ جي 'قلندرانہ شهرت' ڪري، سندن مقبرا پوئين دور جي قلندرن ۽ فقيرن لاءِ

زيارتگاهہ بڻجي ويا.

'قلندرانہ شهرت' جي تشريح سائمن ڊگبيءَ انڪري ڪانہ ڪئي آهي، جو سندس سجو تحقيقي مقالو، (سندس خيال موجب) قلندرانہ مسلڪ جي توجيهہ ۽ تشريح آهي. مان ان تي تبصرو انڪري ڪونہ ٿو ڪريان جوسندس گند جي ڍير ڪي جيترو ڪوتبو، اوترو ڍونڍ جي ڏَپ پري پري پکڙبي.

هت، اها ڳالهہ بہ ذهن نشين هئڻ گهرجي تہ مسلمان قلندرن ۽ صوفين تي، رڳو مغرب (WEST) ۾، سائمن ڊگبيءَ جهڙا محقق رات ڏينهن اونهي اڀياس ۾ مشغول ڪونہ آهن. اسان وٽ بہ ڪي سائينءَ جا سنواريا انهيءَ ڳالهہ ۾ غرق آهن. چوندا آهن تہ "سرمو هرڪا پائي، پَرَ، اک اک جو قير."

سنڌ مان اسان جا جيڪي هندو ڀائر هندستان لڏي ويا، تن مان ڪن تہ اتي ڪمال جا ڪارناما ڏيکاريا. اهڙو هڪڙو عمدو مثال هيري نڪر جو آهي، جنهن قاضي قاضن جا ڪيئي هيرن جواهرن جهڙا بيت عجب انداز سان هٿ ڪيا ۽ انهن کي سهڻي نموني ۾ ڇپايو. سنڌ جا اينڌڙ نسل هميشہ سندس ڳڻ ڳائيندا رهندا. اهڙيءَ ريت، ٻين عالمن ٻيا عاليشان ڪارناما ڪري ڏيکاريا. ڪلياڻ آڏوانيءَ جو نالو هند سنڌ ۾ هرهنڌ ادب سان ڪنيو ويندو آهي. پروفيسر ملڪاڻيءَ شايد ڪلڪتي ۾ وفات ڪئي. پر، سنڌ ۾ هر ڪنهن کي هن لاءِ تمام وڏي عزت آهي. سائين ملڪاڻي صاحب مکڻ ماکيءَ مان ٺهيل ماڻهو هو.

سنڌي هندن، گنگارام سمراٽ جهڙو پهلوان محقق بہ پيدا ڪيو

آهي، جيڪو لاٽوني وانگر ڦرندو آهي، يعني هلڪو ڀاسو هيٺ ۽ ڳورو ڀاسو مٿي! بمبئيءَ مان رام پنجواڻي لٽرري ۽ ڪلچرل سينٽر طرفان هڪ تماهي رسالو ڪڍيو اٿن. نالو اٿس "سپون". سپ جي پيٽ مان موتي نڪرندا آهن.

رسالي ۾ سمرات جو "صوفي مت، صوفي ۽ اسلام" تي هڪ تحقيقي مضمون آهي، جيڪو سندس اونهي اڀياس ۽ کوجنا جو نتيجو آهي. منجهس جيڪي معنيٰ جا موتي وڌا اٿس، تن مان ڪي هي آهن:

١- صوفيزم هڪ گمراه ٿيل فلسفو آهي، جنهن کي سمجهڻ لاءِ دماغ جي ضرورت ڪانه رهندي.

٢- صوفي ازم جو اسلام سان ڪو واسطو ڪونهي.

٣-ڪيئن بہ ڪوبہ صوفي مسلمان ٿي نٿو سگهي.

٤- صوفي مت روحاني خزانو هو، پر، هو اسلام جي خلاف.

٥- سنڌ جو شاهہ عبداللطيف ۽ شاهہ ڪريم بئي صوفي ڪونہ هئا.

٦- شاهہ کي پڙهڻ مهل ڪيس مسلمان صوفي سمجهي نہ پڙهو. اول سندس ٻولي ڏسو تہ اها هندو ٻولي آهي يا اسلامي!

سنڌ ۾ چوندا آهن تہ "لٽ بانو ڪٽجي ياءِ ڪانڻ پر، شاهدي ڏجي خدا ڪارڻ." پڙهندڙ خدا ڪارڻ شاهدي ڏين، تہ اسان جي قابلِ صد احترام بزرگن، آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ، سائين ڪلياڻ آڏواڻيءَ يا خود ڪاڪي جيٺمل پرسرام جهڙن هندو عالمن بہ ڪڏهن شاهہ جو ڪلام، هندو ۽ اسلامي ٻوليءَ جي ڪسوٽيءَ تي پرکيو هو؟

پر، هت رڳو شاهہ جي ڳالهہ ڪانهي. گنگارام سمرات "اسلام ۽ صوفي مت" جو ڪو تمام اونهو ابياس (IN-DEPTH STUDY) ڪيو آهي، سو، ڳالهہ جي وچي پاڙ تائين پهتو آهي، لکي ٿو تہ:

"سنڌي پڳوان، جنهن اسان سڀني سنڌين کي پيدا ڪيو آهي، تنهن جو فرمان آهي، تہ اسان کي سچ ۽ فقط سچ ڳالهائڻ گهرجي، پر، اسين سچ ڳالهائيندا ئي ڪونہ آهيون، ڇاڪاڻ تہ اسان کي سچ ڳالهائڻ ايندو ئي ڪونهي، انڪري جو اسان کي سچ سمجهڻ ۾ ئي ڪونہ ايندو آهي، سمجهڻ ۾ انڪري ڪونہ ايندو آهي، جو اسان کي خبر ئي ڪانهي تہ سچ ڇا کي چئبو آهي؟"

گنگارام جا "معنيٰ جا موتي" مثال طور مٿي ڏنل آهن ۽ هي آهي سندس لکڻ جو لاثاني نمونو! ماٺهو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مقدمي لطيفيءَ جو مثال ڏيندا آهن تہ "سنڌي نثر جو ڪمال آهي!" پر، ڪوزي ۾ درياءُ سمائڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. اهو ڪارنامو رڳو گنگارام سمرات ڪري ڏيکاريو آهي. سندس لکڻ جي لاثاني نموني مان معنيٰ جا موتي ائين نڪرن ٿا، جيئن هالن ۾ نهيل جنڊيءَ جي رنگارنگي دبلي مان دبلا. مثال جي طور، هڪ هنڌ لکيو اٿس تہ:

"سچ جو اچار ڪرڻ مهل جيڀ جو اڳيون
حصو هڪدم اچي اڳيان بيهندو."

جنهن شخص کي گنگارام سمرات جي ڳالهہ تي اعتبار نہ اچي سو پلي پاڻ آزمودو ڪري ڏسي!

گنگارام جي مضمون ۾ توڙي "سپون" رسالي ۾، تعصب

جي تہ بوءِ بہ ڪانهي. مثال جي ڳالهہ تہ رسالي جي جلد (COVER) تي "سينا سنڌو پون" جي عمارت جي تصوير ڏنل آهي ۽ ان جي اندرين پاسي انهن مها پرشن ۽ ودوانن جون تصويرون آهن، جن انهيءَ جي اڏاوت ڪئي. پر، مڙني کان وڏي تصوير هڪ عورت جي هنن اکرن سان ڏنل آهي:

"بنگلا ديش جي بهادر ليکڪا تسليما نسرين، جنهن 'لجيا' ڪتاب لکيو. هاڻي قرآن شريف ۾ سڌارو آڻڻ لاءِ صلاح ڏني آهي."

سنڌي هندو پائرن جي سنڌي مسلمان پائرن سان محبت تہ ڏسو! خداڪارڻ انصاف ڪريو تہ سنڌي مسلمانن بہ ڪڏهن پنهنجن سنڌي هندو پائرن جي پوتر ڌرمي ڪتابن جهڙوڪ پراڻن، ويدن، شاسترن، گيتا، رامائڻ ۽ مهاڀارت جي باري ۾ اهڙيءَ نيڪ نيت سان سوچيو آهي؟

* * *

سائمن ڊگبيءَ ۽ گنگارام جا مضمون تصوير جو هڪ رخ آهن، پر، تصوير جو ٻيو رخ مون کي سنڌ ۾ ئي هڪ مسلمان محقق ۽ مؤرخ وٽ نظر آيو. هڪ دفعي پڇيو مانس تہ "قلندر شهباز ڪهڙيءَ ڳالهہ ڪري، سنڌ ۾ ايڏو مشهور آهي، جو ست سؤ سالن کان سوين هزارين ماڻهو سندس درگاهہ تي حاضري پيا ڏين؟"

مون سمجهيو تہ هي ٻارُ سالن کان سنڌ جي تاريخ تي پيو ڪتاب پڙهي ۽ لکي. سو، سندس سوچ ڏاڍي اونهي هوندي! قلندري مسلڪ ۽ صوفين جي تحريڪ تي ڪن اهڙن ڪتابن جا نالا ڪڻندو،

جيڪي مون ٻڌا بہ ڪونہ هوندا. تاريخ جي ڪن اهڙن واقعن ۽ حادثن ڏي اشارا ڏيندو، جن مسلمانن ۾ نوان ذهني لاڙا پيدا ڪيا هجن ۽ "ترڪ دنيا" ۽ "خانقاهي سرشتي" جو بنياد وڌو هجي.

مثلاً، ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ جڏهن ڪربلا جو واقعو ٿيو، تہ سجو عالم اسلام (WORLD OF ISLAM) لڏي ويو. اهل دل انسانن جون دليون دهلجي ويون. دنيا کان منهن موڙي ڇڏيائون. زندگي، عبادت ۽ رياضت لاءِ وقف ڪيائون. "دنيا ڊونڊ، تي طالب ڪُتي" مسلڪ اختيار ڪيائون. اسلامي دنيا ۾ خانقاهي سرشتي جو بنياد ائين ئي پيو.

همايون ڪبير، ابوالڪلام آزاد جي سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ مشهور ۽ معروف شخص آهي. INDIA WINS FREEDOM آهي تہ ابوالڪلام جو ڪتاب، پر درحقيقت سندس يادگيريون آهن جي سندس ئي ايماءَ تي، همايون ڪبير انگريزيءَ ۾ قلمبند ڪيون آهن. پر، پاڻ پنهنجي ليکي بہ وڏو عالم هو. سيرت رسول صلعم جي موضوع تي اردوءَ ۾ هڪ ڪتاب لکيو ائس، جنهن جو بنيادي ماخذ قرآن پاڪ آهي. اردوءَ سان گڏ، انگريزيءَ تي بہ وڏو عبورحاصل هئس. تازو سندس هڪ انگريزي ڪتاب پڙهيم، جنهن جو مرڪزي موضوع "هندستان جو تهذيبي ۽ ثقافتي ورثو" آهي. انهيءَ ۾ اسلامي تصوف جو ذڪر ڪندي لکيو ائس تہ:

"THE BASIS OF SUFISM IS TO BE SOUGHT IN QURAN"

ڪي محقق چون ٿا تہ ڪين خود پيغمبر اسلام صلي الله عليہ وسلم جن جي حيات طيبہ ۾ صوفيانہ زندگيءَ جون جهلڪيون نظر اچن ٿيون.

پر، اسلامي تصوف جي ايڏي وسيع تاريخي پس منظر جي باوجود، سنڌ جي محقق ۽ مؤرخَ ان طرف ڪوبہ اشارو ڪونہ ڏنو. قلندر شهباز جي سنڌ ۾ غير معمولي شهرت متعلق منهنجي سوال جو نہ پهـ جواب اهو ڏنائين تہ، "مٿس قبو جو جڙيو."

هندستان ۾، سڀ کان سهڻو قبو شاهجهان بادشاهہ پنهنجيءَ گهرواريءَ، ممتاز محل جي مٿان اڏايو، جنهن کي تاج محل ڪوٺن ٿا. ايڏو ڪو سهڻو نهيل آهي، جو هڪ تاريخنويس، ان کي ڏسڻ کانپوءِ، اتي رکيل يادگيريون جي ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ:

"هن دنيا جي ماڻهن کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:
هڪڙا اهي جن تاج محل ڏنو آهي، ٻيا اهي جن ڪونہ
ڏنو آهي."

هر سال، سڄيءَ دنيا مان هزارين ماڻهو تاج محل ڏسڻ اچن ٿا. پر، ائين چوڻ ڪيڏي نہ غلط ڳالهہ ٿيندي، تہ اهي ماڻهو ممتاز محل جي مرقد تي فاتح پڙهڻ ۽ دعا گهرڻ اچن ٿا.

ساڳيءَ ريت، اها ڳالهہ چوڻ بہ ڪيڏي نہ غلطي ٿيندي، تہ سنڌ جا ماڻهو، قلندر شهباز جي مزار تي انڪري اچن ٿا، جو کين قبي ڏسڻ جو شوق آهي.

قلندر شهباز کي هن جهان مان گذرئي ست سو سال ٿيا. گويا، آڳاٽي زماني ۾، سنڌ جا ماڻهو ڏاڍا ڪي سادڙا هئا. سو، قلندر شهباز جي وفات کانپوءِ مٿس قبو جو جڙيو، تہ ڪانئن دانهن نڪري وئي تہ، "مارا هيڏو وڏو اولياءُ!"

هاڻي، اهو ڏينهن ۽ اجوڪو ڏينهن، ماڻهن تان قبي جي

دهشت وجي ئي نٿي. اهو آهي اصل ڪارڻ سنڌ ۾ قلندر شهباز جي شهرت جو!

ماڻهو سڃاپندو آهي سنگت سان. سنڌ جي محقق، تاريخ جي ڪتابن ۾ اهو ته ڪٿي نه ڪٿي ضرور پڙهيو هوندو، ته قلندر شهبازَ جون شاهه صدر لڪيءَ واري، مخدوم بلال باغبان واري، غوث بهاؤالحق ملتانيءَ، اڇ جي سيدجلال بخاريءَ ۽ پاڪ پٽن جي بابا فريد جهڙن مشاهيرن سان محبتون رهائيون ۽ ڪچهريون هيون. پوءِ به سندس عقل موجب، سنڌ ۾ قلندر شهباز جي شهرت جو سبب سندس قبو آهي!

انگريزن جي زماني ۾، جواهر لعل نهروءَ پنهنجيءَ نياڻيءَ اندرا کي جيل مان هڪ خط ۾ لکيو هو ته ”تاريخ پڙهڻ سٺو ڪم آهي. پر، تاريخ ناهڻ بهتر ڪم آهي. اڄ اسان پنهنجيءَ قوم جي تاريخ ناهي رهيا آهيون.“

مون کي سنڌي محقق ۽ مورخ جي انهيءَ ڳالهه جو ايڏو ارمان ڪونه ٿيو، جيڏو ان ڳالهه جو، ته جنهن تاريخنويس جو شعور اهو آهي، سو، اسان جي قوم کي دنيا جي قومن جي مقابلي ۾، ”تاريخ ناهڻ“ جي ڪهڙي صلاح ڏيندو؟

افغانستان واريءَ هجرت ۾ حاجي فيض محمد نالي آزاديءَ جو هڪ پروانو، افغانستان مان ايران ويو ۽ مشهد ۾ امام علي رضا رحه جي روضي تي حاضري ڏنائين. سنڌي محقق کي سندس هيءُ تاثرات ورائي پڙهڻ گهرجن:

"مشهد مقدس ۾ حضرت امام علي رضا رحہ جو نهايت عاليشان روضو آهي. قبي، مزار ۽ منارن تي سون جو پاڻي چڙهيل آهي. ليڪن، ظاهر آهي تہ روضي جي اصل رونق تہ ان جي پاڪ ۽ پاڪيزه 'مڪين' جي ڪري ئي آهي*."

آن نہ روئيست کن من وصف جمالش دانم،
اين حديث از دگري پرس کہ من حيرانم.

•

* "هجرت افغانستان" : حاجي فيض محمد خان مؤلف: دربار علي شاه، تاج ڪمپني، لاهور، ڪراچي. صفحو ٦.

-٤٣-

قلندر شهباز جي زماني ۾
سنڌ ۾ علمي سرگرميون

قلندر شهباز جي زماني (سومرا دور) ۾ سنڌ ۾ علمي سرگرميون تيزيءَ سان وڌي رهيون هيون. انهيءَ جو مکيہ سبب اهو هو تہ ايران، خراسان ۽ ٻين اسلامي ملڪن مان مسلمان عالمَ، فقيہَ ۽ صوفي بزرگَ، مغلن جي ڪاهن ڪري پيدا ٿيل بدامنيءَ سببان، هجرت ڪري، هند ۽ سنڌ ڏانهن امن ۽ اجهي لاءِ اچي رهيا هئا.

مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي ڊائريءَ ۾ لکيل آهي تہ هلاڪوءَ جڏهن غزنيءَ تي حملو ڪيو تہ اها تاريخي مسجد بہ تباهہ ٿي وئي، جا سلطان محمود غزنويءَ سنگمرمر مان نهرائي هئي.

تاريخ فرشتي ۾ لکيل آهي تہ 'خُراسان، ترڪستان ۽ ايران مان عالمَ، فاضلَ ۽ مشاهيرَ، مغلن جي خوف کان دهلي (هند ۽ سنڌ) ڏي اچڻ لڳا.'

اهڙيءَ ريت، سنڌ ۽ هندجي عالمن جو بخارا، بغداد، خراسان ۽ ايران جي عالمن جو پاڻ ۾ لڳ لاڳاپو پيدا ٿيو.

ڊاڪٽر سرفراز احمد پٺيءَ جي تحقيق موجب، 'تيرهين‌ءَ صديءَ ۾ ڪيترائي سنڌي عالمَ، علاؤالدين خلجيءَ جي دربار ۾ رهندا هئا. هن اها وضاحت ڪانہ ڪئي آهي تہ اهي اصلوڪا سنڌي هئا، يا ايران ۽ خراسان مان هجرت ڪري آيا هئا؟ پر، مولوي دين محمد وفائيءَ مرحوم جي حوالي سان لکيو اٿس، تہ 'بکر جي مدرسن ۾ فقہ، اصولِ فقہ ۽ تفسير جي تعليم ڏني ويندي هئي، ۽ درس تدريس جا ڪي مکيہ مُدّرِسَ ظهيرالدين بخاري، سيد علي بن سيد بدرالدين، شيخ صدرالدين بخاري، مولانا برهان‌الدين‌بخاري، ابوحنيف بخاري ۽

عبدالله حنفي هئا. هنن نالن مان تہ گمان ٿئي ٿو تہ اهي بخارا مان آيا هوندا.

ڊاڪٽر سرفراز احمد پٺيءَ سنڌ جي تاريخ جي سما سومرا دور جو اونهو اڀياس ڪيو آهي.* اهو ئي دور (سومرا دور) قلندر لعل شهباز جو زمانو آهي.

ڊاڪٽر صاحب جو چوڻ آهي تہ عباسي خلافت واري زماني ۾ وچ ايشيا ۽ ايران جون درسگاهون پنهنجي عروج تي هيون. هن تحقيق ڪئي آهي تہ سنڌ ۾، خاص طرح، اروڙ، بکر، سکر ۽ سيوهڻ ۾، مدرسن جا منتظمَ. سيد محمد مکيءَ ۽ نوح بکريءَ جي خاندان مان هئا. تان جو مغلن جي حملن ڪري، اسلامي ملڪن مان عالمَ، محققَ ۽ درويش هجرت ڪري هند سنڌ اچڻ لڳا.

مشهور مسلمان سيلاني، ابن بطوط، جيڪو قلندر شهباز کان پوءِ سنڌ گهمڻ آيو هو، تنهن لکيو آهي تہ سومرن واري دور ۾، سنڌ جون درسگاهون، معيار جي لحاظ کان، ايران ۽ سينٽرل ايشيا جي درسگاهن جي مد مقابل هيون. انهن ۾، اگهم ڪوٽ واريءَ درسگاهہ ۾ پنج سؤ شاگردَ قرآن ۽ فقہ پڙهندا هئا، ان کان سواءِ ٻيا مدرسا بہ هئا، جن سڀني جو خرچ پکو سومرا زميندار ۽ وڏيرا ڀريندا هئا جي نيڪ ۽ ديندار هوندا هئا. ابن بطوط اهي مدرسا، درگاهون ۽ خانقاهون ڏٺيون هيون.

ابن بطوط، سيوهڻ ۾، قلندر شهباز جي خانقاهہ جي متوليءَ شيخ محمد البغداديءَ سان بہ ملاقات ڪئي هئي، جو ان وقت بغداد ۾

---

* ڊاڪٽر سرفراز احمد پٺيءَ جي تحقيق موجب، وٽس حضرت عمر رضہ جي سنڌَ سان هڪ تاريخي دستاويز هو.

هو. جڏهن هلاڪوءَ عباسي خليفي مستنصربالله کي مارايو هو. ابن بطوطہ سيوهڻ ۾ بين متعدد عالمن سان بہ ملاقات ڪئي هئي، جن ۾ خطيب شعباني وڏيڪ مشهور آهي.

سيوهڻ ۾ 'فقه الاسلام' نالي مدرسو هو، جنهن لاءِ هڪ روايت آهي تہ قلندر شهباز قائم ڪيو هو. ٻي روايت آهي تہ قلندر شهباز ان کي زور ورتايو هو ۽ ان جهڙو عاليشان مدرسو سڄيءَ سنڌ ۾ ڪونہ هو. ڊاڪٽر سرفراز احمد پٺيءَ جي تحقيق موجب، اسڪندريہ جهڙن دور دراز علائقن جا شاگرد بہ انهيءَ مدرسي ۾ پڙهڻ ايندا هئا.

جناب غلام محمد لاکي بہ پنهنجيءَ تحقيق موجب انهيءَ مدرسي جي اهميت جي تصديق ڪئي آهي.

رچرڊ برٽن انگريزن جي دور حڪومت ۾ سنڌ ۾ آيو هو. سنڌ تي ڪي اهم ڪتاب لکيائين. مزاج جو ڏاڍو اڙٻو شخص هو. پر، قلندر شهباز لاءِ تعريفي ڪلما لکيا اٿس ۽ کيس "درويش- عالم" (SAINT- SCHOLAR) ڪوٺيو اٿس. سندس لکيل ڪن ڪتابن جا نالا ڪنيا اٿس، مثلاً: 'ميزان'، 'اجناس' 'صرف' ۽ 'عقد' جيڪي سنڌ جي مکيہ مدرسن ۾ پڙهايا ويندا هئا.

ڊاڪٽر سرفراز احمد پٺيءَ مون سان ڳالهہ ڪئي تہ هن پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ واري زماني ۾ بہ نصرپور جي مولوي صاحب عبدالحق ربانيءَ وٽ 'ميزان' جو قلمي نسخو ڏٺو هو، جو مرحوم جي وفات کان پوءِ ضايع ٿي ويو. ڊاڪٽر سرفراز کي ان اهم ڪتاب جي ضايع ٿيڻ جو اڄا دل تي داغ آهي.

قلندر شهباز جي زماني ۾ سيوهڻ گويا سنڌ ۾ علم ۽ عالمن جو مرڪز هو ۽ پاڻَ عالمن جي انهيءَ ڪهڪشان ۾، آفتاب مثل

هو.پر، بنيادي طرح، هڪ درويش ۽ قلندر بي نياز هو. سو، سندس شهرت بہ ائين ئي ڦهلجي ويئي يعني 'عالم' تہ ماڻهن کان وسري ويو. پر، 'درويش' دل ۾ رهيو. درحقيقت، هو پاڻ بہ ظاهري علم پرائڻ کان وڌيڪ 'اندر کي اجارڻ' جو قائل هو. عبادت ۽ رياضت ڪندو هو. چلا ڪيندو هو. اڪثر ڪري، وڏي وزن وارو هڪ پٿر، ڳچيءَ ۾ ٻڌي، سيني تي لڙڪائي ڇڏيندو هو. هڪ تہ ان ڪري جو اهو پٿر متبرڪ هو، ۽ ٻيو سبب اهو هو تہ ڳوري بار ڪري، ڪنڌ هميشہ هيٺ جهڪيل هوندو. ماڻهو مغرور ڪونہ ٿيندو.

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ لکيو آهي تہ سندن انهيءَ روش ڪري، اهو پٿر 'گلو بند' سڏبو هو. اصل ۾ امام زين العابدين جو تبرڪ هو، جيڪو شاهہ جمال مجرد* کي مليو هو. هن پنهنجي مريد بابا ابراهيم کي ڏنو، جنهن وري اڳتي هلي، پنهنجي مريد قلندر شهباز کي عطا ڪيو.

حڪيم صاحب لکيو آهي تہ ڪي سال ٿيا، جو اهو گلوبند ٽٽي پيو هو. نور محمد صيقل گر انهيءَ کي اهڙو ڳنڍيو، جو اصل جهڙو ٿي پيو. هاڻي، اهو حفاظت ۽ تقدس خاطر مزار مبارڪ جي سيرانديءَ کان لٽڪائي ڇڏيو اٿن.

قلندر شهباز کي سندس مرشد بابا ابراهيم، بادام جي ڪاٺ مان ٺهيل هڪ عصا بہ عنايت ڪئي هئي. قلندر شهباز اها عصا ۽ گلوبند بغداد ۾ پنهنجي عقيدتمند سيد عليءَ وٽ امانت طور رکي آيو هو. جي هو، بعد ۾، سيوهڻ کڻي آيو هو. سيد علي سندس وزير

* شاهہ جمال مجرد جو احوال گهڻن ئي تذڪرن ۾ موجود آهي.

سڌبو آهي ۽ روضي مبارڪ جي اڳيان، صحن ۾ هڪ قبيءَ هينان دفن ٿيل آهي.

گلوبند وانگر، انهيءَ عصا لاءِ خبر ڪانهي ته انهيءَ ۾ ڪنهن جي هٿن جي خوشبو آهي؟ مٿي هڪڙيءَ عصا مبارڪ جو ذڪر ته آيو آهي، جيڪا امام ابو حنيفي، حضرت امام جعفرصادق رضي الله تعاليٰ جي هٿن ۾ ڏني هئي.

هيءَ عصا اٽڪل روءِ چار پنج هٿ ڊگهي آهي ۽ حڪيم صاحب جي لکڻ موجب، غلاف سان ڍڪيل آهي.

•

-۴۴-

قلندر شهباز، سيوهڻ ۽ سنڌ

قلندر شهباز ننڍپڻ ۾ ڪهڙين درسگاهن ۾، ڪهڙن استادن وٽ تعليم ورتي، تنهن جي ڪابہ خبر ڪانهي. عام روايت اهائي آهي تہ ستن (يا ان کان ڪجهہ گهٽ وڌ) ورهين جي ننڍيءَ ڄمار ۾ قرآن ڪريم ياد ڪيو هئائون ۽ ابتدائي ديني تعليم ڪين پنهنجيءَ والده صاحبہ کان ملي، جيڪا هڪ وڏي خاندان مان هئي.

اها پڻ پڪي ڳالهہ آهي تہ کين عربي ۽ فارسي زبانن تي وڏو ملڪو هو. (نہ تہ گرامر جا ڪتاب ڪيئن لکن ها.) اهڙي عالم جو لسانيات کان علاوه اسلامي علوم جو مطالعو پڻ يقيناً وسيع هوندو.

حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ لکيو آهي تہ قلندر شهباز اڙدو ريختہ زبان بہ ڳالهائيندو هو. اڙدو خراسان، ايران، ۽ افغانستان جي زبان تہ ڪانہ هئي. انهيءَ جو مطلب تہ هي ٿيو تہ جڏهن ملتان ۾ آيو هوندو، تڏهن اها زبان سکيو هوندو. اهڙيءَ صورت ۾ سوچڻ جي ڳالهہ آهي تہ جڏهن سنڌ ۾ آيو هوندو ۽ عالمن، فقيهن ۽ درويشن سان گڏ سندس واسطو هنان جي اڻ پڙهيل عوام سان پيو هوندو، تڏهن سنڌيءَ ٻوليءَ سان بہ تہ ڪي قدر آشنا ٿيو هوندو. پر، ان طرف ڪنهن بہ توجهہ ڪونہ ڪيو آهي.

ملتان جي علمي مشاهيرن سان سندس ميل ملاقات جو ذڪر مٿي آيو آهي. پر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي مرحوم لکيو آهي تہ "لکياري ساداتن ۽ عام ماڻهن وٽ روايت آهي تہ قلندر شهباز

سيوهڻ آيو، تہ پهريائين لڪيءَ ۾ شاهہ صدر سان ملاقات ڪيائين. موڪلائڻ مهل چيائين تہ "مون کي پنهنجو اولاد ڏيو، جو مون سان گڏ رهي."

شاهہ صدر پنهنجو پوٽو، شاهہ صلاح الدين کين گڏي ڏنو.

تحفة الڪرام جي روايت آهي تہ قلندر شهباز جي نيرون ڪوٽ جي پرسان هڪ ڳوٺ ۾، چنيسر سومري نالي هڪ الله واري سان بہ ميل ملاقات هئي ۽ جڏهن انهيءَ بزرگ جو دودي نالي پٽ شهيد ٿيو هو، تہ ڪيس فاتح ڏيڻ ويو هو. چنيسرُ، اڳتي هلي شيخ ريحاڻ جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ اهو ڳوٺ شيخ الاسلام، رڪن عالم، ملتانيءَ جي نالي پويان رڪن پور مشهور ٿيو.*

قلندر شهباز جي ٻين بہ گهڻن ئي سنڌي بزرگن سان ميل ملاقات هئي. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي مرحوم جي تحقيق موجب، پاڻ منگهي پيرَ، ساجن سوائيءَ ۽ تاج الدين سان بہ ميل ملاقات ڪئي اٿن. ميمڻ صاحب لکيو آهي تہ اهڙيءَ ريت، پاٽ پراٽيءَ ۾، حاجي اسماعيل پنوهر سان بہ سندن ملاقات جي روايت آهي، جنهن جو روضو پاٽ پراٽيءَ جي ڊٻن وٽ اجا موجود آهي.

'تحفة الڪرام' ۾ وري سنڌيءَ جي بزرگن ۾ ميان لال جو ذڪر

---

*ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ دفعي مون کي انهيءَ ڳوٺ ۾ وٺي ويو. محترم شيخ محمد حَسن نالي هڪ بزرگ سندس دعوت ڪئي هئي، جو چڱو شاعر هو ۽ شيخ ريحاڻ بزرگ جي اولاد مان هو.

بعد ۾ ڊاڪٽر رفعيہ صاحبہ جي چوڻ تي، مون مرحوم جو ڪلام، "رسالو ريحاڻي" نالي سان، ايڪيڊمي آف ليٽرس ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي تعاون سان ڇپايو هو.

آهي، تہ ' هو قلندر لعل شهباز جو پاءُ يا سؤٽ آهي.

صاحب خان چنا سنڌ جي قديم اتهاس جو ماهر آهي. هڪ دفعي سيوهڻ مان موٽندي، ڊاڪٽر سرفراز احمد پٽيءَ ۽ مون کي ٻڌائين تہ، "سنڌي زبان ۾ قلندر لعل شهباز کي 'لعل' لکڻ صحيح ڪونهي. ڪيس 'لال' لکڻ گهرجي."

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي مرحوم 'تحفة الڪرام' مان 'ميان لال' جي مٿين روايت بيان ڪندي، ڪيس 'لال' لکيو آهي. مون کي انهيءَ تان گمان ٿيو تہ سندس اصلوڪو نالو ڪو ٻيو هوندو، ڇو تہ 'قلندر لعل' ۽ 'ميان لال' ۾ 'لعل' يا 'لال' لفظ تہ اڳيئي موجود آهي، ۽ 'ميان' لفظ سنڌ ۾ هوندن ٿي تعظيم ۽ تڪريم جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي. سو، 'ميان لال' ممڪن آهي تہ بزرگ جو صحيح ۽ پورو نالو نہ هجي. بهرحال، سندس نالو جيڪو بہ هجي، هت اهم ۽ اصل ڳالهہ تہ اها آهي تہ هو قلندر شهباز جو پاءُ يا سؤٽ آهي.

پر، ساڳي ان قسم جي ڳالهہ مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب ۾ بہ لکي پئي آهي تہ سنڌ جي هن قديم شهر جي پرسان قلندر شهباز جو پاءُ دفن ٿيل آهي.

هن پس منظر ۾، مرحوم جي. الانا ڪراچيءَ واري جي ڳالهہ وري ياد اچي ٿي تہ 'قلندر شهباز' جڏهن اچا ايڏڙو ننڍڙو هو، جو پيءُ جي چيچ جهلي پنڌ ڪندو هو، تڏهن ڪان ونڊي. سائنس گڏجي ايراني نار واري رستي ڪان سنڌ ۾ ايندو هو. ڪيس ست ڀائر هئا، ۽ هڪ ڀيڻ سنڌ ۾ پرڻايل هئس. سندس ڪي ڀائرُ سؤٽ سنڌ ۾ مختلف شهرن ۾ هئا، اتي وفات ڪيائون ۽ اتي ئي دفن ٿيا.

مرحوم الانا صاحب جي هن روايت ۾ جيتري بہ صداقت هجي،

يا نہ هجي، هڪ ڳالهہ تہ پڌري پئي آهي، سا هيءَ تہ قلندر شهباز جا سنڌ ۽ سنڌواسين سان لڳ لاڳاپا ڏاڍا ڪي گهرا ٿي ويا هئا.

ايران، افغانستان، خراسان، سينٽرل ايشيا، توڙي عراق ۽ ٻين عرب ملڪن تي، مغلن جي ڪاهن ڪان پوءِ الائي تہ ڪيترا مسلمان مشاهيرَ هجرت ڪري سنڌ ۾ آيا. پر، قلندر شهباز سنڌين سان ايڏو تہ رلي ملي هڪ ٿي ويو، جو ڪيترن اڳوڻن تذڪري نگارن کين "سنڌي" ڪوٺيو آهي. پٺتائيءَ جي لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي تہ ڪاتبِ تقديرَ، سندس ساهُ، سنڌ جي ماڻهن سان سنهيءَ سئيءَ سان سبي ڇڏيو هو. سنڌ کي پهنجو وطن ۽ سيوهڻ کي پنهنجو شهر ڪيائين. جڏهن هي جهان ڇڏيائين، تڏهن اها وصيعت ڪونہ ڪيائين تہ، "مون کي عرب يا عجم جي فلاڻي پلاري شهر ۾ وڃي دفنائجو."

امام جعفر صادق رحمةالله عليه جي هن لختِ جگر کي سونهاريءَ سنڌ جي ٺڏيءَ مٽيءَ ۾ ئي ابدي آرام آيو.

* * *

سيوهڻ:

سيوهڻ ڪنهن زماني ۾ وسندڙ ۽ گجندڙ شهر هو. علم، هنر ۽ ڪاريگريءَ جو مرڪز هو. سيوهڻ جو وڻج واپار ڏيساورن سان هلندو هو. فوجي اهميت جي لحاظ ڪان تہ بي مثل هو. جڏهن سڪندر بادشاهہ آيو، تہ عروج تي هو. پر، ان ڪان بہ اڳ، مهاڀارت واري زماني ۾ پنهنجي جوڀن تي هو.

مغلن جي ڏينهن ۾، سنڌ ٽن ڊويزنن ۾ ورهايل هئي. هڪ ڊويزنل هيڊڪواٽر سيوهڻ هوءِ بہ ٻيا هئا، ٺٽو ۽ بکر. پر، سيوهڻ جي ڊويزن ايڏي نہ ڪا زرخيز هئي، جو جهانگير بادشاهہ پنهنجيءَ محبوب ملڪه نورجهان کي "ذاتي جاگير" (PRIVATE PURSE) ڪري ڏني هئي.

هڪ روايت موجب، نورجهان جي حُسُنَ جڏهن جهانگير جي دل

۽ دماغ کي گرفت ۾ ورتو، ۽ سنڌس بي پناهه ذهانت وري هندستان جي مغل سلطنت کي مُٺ ۾ قابو ڪيو، ته هوءَ خاموشيءَ سان پنهنجي اڳوڻي مڙس علي قلي بيگ مرحوم جو لاش بنگال مان ڪيرائي آئي، ۽ سيوهڻ ۾ دفن ڪرايائين. علي قلي بيگ، جيڪو شيرافگن جي لقب سان مشهور آهي، تنهن جو مقبرو اڄ سيوهڻ ۾ موجود آهي.

جڏهن دارا جا ڏکيا ڏينهن آيا، ته هو به پناهه لاءِ اول سنڌ آيو ۽ سيوهڻ جي وات ورتائين. اورنگزيب جا هڪڙا شڪاري سنڌس پٺ ونبو ٿي آيا، ته بيا وري سيوهڻ وٽ اڇي اڳ جهلي بيٺا، ته متان ايران ڏانهن نڪري وڃي. پر، 'ڪاتبِ تقدير' سيوهڻ کي انهي گناهه کان بچائي ورتو! رات جو سمو هو. دارا جون ٻيڙيون، سنڌس ٻچڙن ۽ گهر واريءَ سميت، رات جي اونداهيءَ ۾، سلامتيءَ سان سيوهڻ وٽان تري ويون.

قدرت جا عجب راز آهن، جڏهن دارا جي گهر واريءَ نادره بيگم وفات ڪئي، ته سنڌس مٽيءَ پنوڙو، وري به سيوهڻ جي پيرَ، ميان مير جي درگاهه جي اوٽ ۾ جڙيو. مون لاهور ۾ ٻنهي مرقدن تي حاضري ڏني آهي.

سيوهڻ رڳو ميان مير پيدا ڪونه ڪيو. هر دؤر ۾ وڏا وڏا مشاهير پيدا ڪيا. هاڪاري مغل بادشاهه، اڪبر اعظم، جنهن کي مغربي طاقتون (THE GREAT MOUGHAL) ڪوٺينديون هيون. پنهنجيءَ سلطنت لاءِ سڄي هندستان مان جيڪي ڏاها وزيرَ، باتدبيرَ چونڊيا، تن ۾ به سنڌي هئا، سيوهاڻي هئا ۽ پاڻُر هئا: هڪ ابوالفضل ۽ ٻيو ملافيضي. خود اسان جي پنهنجي دور ۾، سيوهڻ مخدوم نصرالدين جهڙو گوهر، زيرڪ حڪيم، عالم بي مثل ۽ اهل الله پيدا ڪيو.

پر، سيوهڻ هاڻي خزان آهي!

سيوهڻ جي هاڻوڪي اهميت قلندر شهباز جي روضي ڪري آهي. شهر جي ڪيترن ماڻهن جي گذر سفر جو ذريعو اهي ئي زيارتي آهن، جيڪي روضي تي حاضري ڏيڻ اچن ٿا. سو، شهر جا محنت ڪش ماڻهو روضي جي ٻاهران گلن جي هارن، مٽين، چوڙين، ڪڙن، چمڪندڙ ريشمي چادرن، منٽاين ۽ ميون جا دڪان ۽ ڪاڏي پيتي جون هوٽلون کولي وينا آهن.

محبوب صادق نالي منهنجي دوست، اهو لقاءُ ڏسي چيو ته:

اڄ چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي قبر تي ڪو ڏيو ٻارڻ وارو به ڪونهي. پر، هت ته ٻَرَ ۾ بازار لڳي پئي آهي.

فقيرَ، روشن ضميرَ جي روضي تي ٻارنهن ئي مهينا ميڙو متو پيو آهي، هڪڙا مزار تي ريشم ۽ اطلس جا ڀَڙَ پيا چاڙهن، ته ٻيا گلن جون چادرون پيا وجهن، ته تيان وري عطر ۽ عنبير جا ڇٽڪار پيا ڪن.

روضي جي ٻاهران قلندر جا نعرا پيا لڳن! ڪا ڳالهه آهي! جڻ ته بادشاهه رڳو روضي جي ٻاهران اٿي اندر ويو آهي. دربار ائين جو ائين قائم آهي. مزار مبارڪ جي سيرانديءَ کان جوانمرد ۽ پير مرد، ڪلام الله پيا پڙهن، ته پيرانديءَ کان، سنڌ جون نياڻيون نماڻيون، ڳوڙهن پريل اکين سان مداحون پيون پڙهن!

چار چراغ تيڏي بلن هميشه،
پنجوان بالڻ، آئي يلا، جهولي لالڻ!
سنڌڙي دا، سيوهڻ دا، سخي شهباز قلندر!
دمادم مست قلندر.

محبوب صادق سورهن آنا سچ چيو. وقت هر ڳالهه جي وڏي ۾ وڏي پرک آهي. وقت جي گذرڻ سان 'محبت'، 'نفرت' ۾ بدلجي

وجي ٿي ۽ 'پسند' 'ناپسند' ٿي وجي ٿي. ماڻهن جون ترجيحون، بلڪ اخلاق جا پيمانا بدلجي وڃن ٿا. وقت وڏي ڳالهه آهي.

تاهم حقيقت اها آهي تہ وقت قلندر شهباز جي جمال ۽ جلال جي تاثير ۾ ڪوبہ فرق آڻي ڪونہ سگهيو آهي.

تاريخ جي هر دور ۾، شاهن ۽ شهنشاهن، سندن شهزادين ۽ شهزادن، قلندر شهباز جي مرقد مبارڪ تي ادب سان اگهاڙين پيرين حاضري ڏني آهي. سندس روضي کي پنهنجيءَ عقيدت جي اظهار لاءِ سون ۽ چانديءَ جا دروازا ۽ سنگمرمر جا فرش هٿايا آهن.

ايامن کان وٺي، روزانو، سانجهيءَ جو، جڏهن شفق جي لالاڻ آسمان ۾ پکڙجي وڃي ٿي، ۽ پکيئڙا ولرَ ڪري، پنهنجن واهيرن ڏانهن ورن ٿا، تڏهن سنڌ جا مسڪين حال ۽ منا ماڻهو، قلندر شهباز جي حضور ۾ حاضر ٿين ٿا. عشق جي اذان وانگر، درگاهہ جي صحن ۾، ڌمال جو ڏڏڪو ٿئي ٿو ۽ هو مستن وانگر ننگين پيرين نچن ٿا. چون ٿا تہ سماع جي محفل ۾ صوفي وجد جي حالت ۾ رقص ڪندا هئا. پر، هي عجب رقص آهي، جو ست سؤ سالن کان جاري آهي.

سونهاري سنڌ، ٻنهي جهانن جي سردارَ جي اکين جي ٺارَ، بيبي فاطمة الزهرا ۽ علي مرتضيٰ رضہ جي اولادَ، قلندر لعل شهبازَ سان پنهنجي عشق ۽ عقيدت جو اظهارُ، هرروز، ائين ڪري ٿي.

عشق جي اظهار جو ڪو انت ئي ڪونهي ۽ سو بہ جڏهن ٻنهي جهانن جي سردار جو اسم مبارڪ اڳيان اچي، تہ پوءِ تہ گولڙي شريف جو مهر علي شاهہ ئي ياد اچي ٿو. خبر ناهي تہ عشق ۽ مستيءَ جي ڪهڙيءَ ڪيفيت ۾ چيو هئائين، پر ڏاڍو سهڻو چيو هئائين:

ڪٿي مهر علي، ڪٿي تيڏي ثنا،
گستاخ اکيان، ڪٿي جا اَڙيان.

•

قلندر لعل شهباز جي مضمون جا اضافا ۽ حوالا

قلندر شهباز

جا ڪتاب

ڊاڪٽر سورلي شاهه ڀٽائيءَ تي پنهنجي شاهڪار انگريزي ڪتاب SHAH ABDUL LATIF OF BHIT ۾، مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن واري زماني ۾ سنڌ ۾ تعليمي نظام جو ذڪر ڪندي قلندر شهباز جي لکيل ڪتابن جا نالا ڪنيا آهن ۽ لکيو آهي تہ:

> In the primary course the student had already learnt the simple form of the Arabic conjugations. The works studied were the *Mizan-i-sarf* by *Lál Sháhbáz*, the famous scholar and saint of Sehwan. Then followed study of the *Ajáns* or *Munshaíb* rules for the formation of the increased derivatives, and the *Kisim-i-doyyúm* for the irregular verbs. Both these works were by *Lál Sháhbáz* but were written in Persian. The next book to be read was *Akd*, also by *Lál Sháhbáz*, in Arabic and Persian mixed, dealing with the permutation of letters.

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي، سنہ ١٩٣٦ع ۾، سنڌ جي بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ تي، "الوحيد" اخبار جي نڪتل خاص نمبر ۾ "ميرن جي ڏينهن ۾، مسلماني تعليم" عنوان هيٺ، پنهنجي عالمانہ مضمون ۾ لکيو آهي تہ:

"شاگرد اڄا مڪتب ۾ ئي هوندو هو، تہ ڪيس صرف
جا ابتدائي قاعدا پڙهائبا هئا. پهريون پهريون ڪتاب
جو پڙهائبو هو، سو هو "ميزان صرف". اهو مشهور
ولي الله ۽ عالم شخص لعل شهباز جو ٺهيل آهي.
اهو ۽ ٻيا ڪتاب جهڙوڪ "اجناس" يا "منشعب"
گهڻو ڪري ياد ڪيا ويندا هئا... ٻئي ڪتاب مٿئين
ٻلاري نالي واري بزرگ جا لکيل آهن. ٽيون ڪتاب
"عقد" نالي پڙهايو ويندو آهي، سو بہ مخدوم لعل
شهباز جو لکيل آهي."

ڊاڪٽر صاحب ميرن جي زماني ۾ سنڌ ۾ تعليم جو ذڪر اذڪار ڪري رهيو آهي، جن جي حڪومت اڄ کان صدي ڏيڍ صدي اڳ ختم ٿي وئي. قلندر شهباز اڄ کان ست صديون اڳ سنڌ ۾ آيو. وچ ۾ جيڪو زمانو گذريو، تنهن ۾ سونهاريءَ سنڌ عربيءَ ۽ فارسيءَ جا الائي تہ ڪيترا گوهر پيدا ڪيا. پر، سندن ڪتابن هوندي بہ، سنڌ جي درسگاهن ۾ جو گرامر جي موضوع تي قلندر شهباز جا لکيل نصابي ڪتاب ئي رائج رهيا، تہ ان جو تہ اهو ئي مطلب ٿيو، تہ هو ايڏو تہ وڏو عالم هو، جو سندس علم صدين تي حاوي هو. مير تقي مير جي لفظن ۾ هيئن چئجي تہ:

مستند ہے میرا فرمایا ہوا

•

- ۴۵ -

قرت العين طاهره

قلندر لعل شهباز ڏانهن منسوب شعروشاعريءَ واري باب ۾ سندس ذڪر آيو آهي. فارسي شعر جي تذڪرن جي ورقن تي سندس عظمت جي مهر لڳل آهي. محققن ڪيس منصور سان مشابهت ڏني آهي، ڇو ته ٻنهي ڄڻن پنهنجن پنهنجن اصولن ۽ عقيدن ڪري موت جو جام پيتو هو.

اڳوڻن اردو شاعرن ۾ علامہ اقبال ۽ هاڻوڪن ۾ پروين شاڪر سندس مداحن ۾ سرِفهرست آهن. اقبال ڪيس خراج عقيدت پيش ڪندي پنهنجي هڪ شعر ۾ چيو آهي ته:

غالب و حلاج و خاتونِ عجم
شورها افگنده در جانِ حرم

هن شعر ۾، "خاتون عجم" جو خطاب قرت العين لاءِ آهي. ڊاڪٽر مهڪري چوندو هو ته ڪن دانشورن ڪيس "صبحِ ازل " (THE MORNING OF ETERNITY) جو خطاب ڏنو هو. پر، "طاهره" جو خطاب ڪيس بابي تحريڪ جي عالمن ڏنو هو.

قرت العين وڏي پايي جي شاعره هئي. شاعر لفظن جا بادشاهہ هوندا آهن، پر عمل ۾ ڪمزور! ليڪن، قرت العين جي قول ۽ فعل ۾ ڪو فرق ڪونہ هو. هونئن تہ قدرت ڪيس گهٽيون ئي خوبيون ڏنيون هيون، پر بہ لاجواب هيون: هڪڙي حُسنُ بي حساب ۽ بي عقل

بي پناهه! سائس بحث مباحثو ڪير ڪري؟ سندس گفتگو ۽ دَليلَ ائين هئا، جيئن ڪڪرن جي گجگوڙ ۽ کنوڻ جا تجلا

* * *

ايران ۾ قزوين نالي هڪ تاريخي شهر آهي. اڄ کان ڏيڍ سو سال اڳ، منجهس هڪ برغاني خاندان رهندو هو، جو علم ۽ فضل جي ڪري مشهور هوندو هو. انهيءَ خاندان جي هڪ بزرگ، حاجي ملا محمد صالح جي گهر ۾ سنه ١٨١٩ع ۾ هڪ نياڻي ڄائي، جنهن جو نالو فاطمه رکيائون. پڻس وڏو عالم هو. وٽس سوين شاگرد پڙهندا هئا. فاطمه به انهن سان گڏ، ليڪن پردي جي پٺيان ويهي پڙهندي هئي. پنهنجيءَ ذهانت سببان سنت ئي ديني ۽ ادبي حلقن ۾ ايڏي ته مشهور ٿي ويئي، جو وڏا وڏا عالم به سندس گفتگو ٻڌي حيران ٿي ويندا هئا.

تيرهن سالن جي ٿي ته پڻس شادي ڪرايس، جنهن مان به پٽ ۽ هڪ ڌيءُ ٿيس. پر، ٻارن جي محبت ۽ گهر جو ڪم ڪار به سندس علمي دلچسپين کي روڪي نه سگهيا. سنت، اهڙا ڪتاب پڙهڻ لڳي، جن ۾ پراڻن خيالن جي مخالفت ڪيل هئي ۽ "زالن جي آزاديءَ" جي فائدي ۾ انقلابي نظريا ڏنل هئا.

انهن ڏينهن ۾ ايران ۾ علي محمد باب اسريو، جنهن 'امام منتظر' هئڻ جو اعلان ڪيو۽ بابي تحريڪ شروع ڪئي. هوءَ ڪانئس ذاتي متاثر ٿي ۽ سندس خيالن کي ڦهلائڻ لڳي. انهيءَ الزام ڪري، عالمن جي شڪايت تي، نظربند ٿي. سو، درخواست ڪيائين ته بغداد سرڪار سندس شڪايت ٻڌي. درخواست قبول ٿي.

پر بغداد پهتي، تہ اتي بہ پنهنجن خيالن جي تبليغ ۾ لڳي وئي. سو، بہ مهينا وري نظر بند ٿي. سنت، استنبول مان سندس جلاوطنيءَ جو حڪم آيو.

پٽس نياپو موڪليس تہ قزوين موٽي اچ. بغداد مان قزوين پهتي تہ پيءُ جي گهر هلي وئي. مڙس ونڻ آيس تہ چيائينس تہ، ”هاڻي پنهنجا رستا هميشه لاءِ الڳ الڳ آهن.“ پوءِ تہ سندس سهرو، جيڪو چاچو بہ هئس، ۽ مڙس بہ دشمن ٿي پيس. قرت‌العين جي هڪ ساٿيءَ سندس سهري کي قتل ڪري ڇڏيو، جنهن جو الزام مڙسس مٿس مڙهيو، انڪري هوءَ وري پنهنجي پيءُ جي گهر ۾ نظربند ٿي. پر، بابي تحريڪ وارن جي سفارش تي آزاد ٿي ۽ طهران هلي وئي. اتي بابي تحريڪ جا دوست ثورا ۽ دشمن گهڻا هئا، سو وري نظربند ٿي.

عين ان وقت هڪ عجيب واقعو ٿيو. ايران جو بادشاهہ، ناصرالدين شاهہ، سندس بي مثال حُسُنَ ۽ علم ۽ عَقُلَ جا داستان ٻڌي، پرپٺ عاشق ٿي پيو ۽ پيغام موڪليائينس تہ، ”بابي عقيدو ڇڏ، تہ توسان شادي ڪريان ۽ ايران جي ملڪه بڻايان.“ *

قرت العين نہ پهہ انهيءَ ئي خط جي پنيان لکي موڪليس تہ:

تو و ملک و جاه سکندري
من و رسم و راه قلندري
اگر آن نکوست تو در خوري
وگر اين بد است مرا سزا

* * *

---

* روايت: آمريڪي محققہ، مادام مارٿا روٽ.

آسمان ۾ ڪڪر گجندا رهيا. نيٺ اهو ڏينهن بہ آيو، جو وسيا. قرت العين جو عالمن سان آخرين بحث مباحثو ٿيو، جن مٿس ڪفر جي فتوا ڏني ۽ سندس قتل جي گُهرَ ڪئي. جڏهن بادشاهہ کي اطلاع پهتو، تہ ڏک ٿيس. چيائين تہ "رخ زيبا دارد، بگذاريد." (سهڻي آهي، ڇڏي ڏيوس).

پر، پنهنجي بي سبب تہ ڪونہ چيو هو: "ملان، مجاور، ڪانءُ، ٽئي اکر هڪڙو." سندس خون جا پياسا مذهبي ڪَٽرَ فرقي پرست ماڻهو، ڪو کيس ڇڏڻ وارا هئا؟

١۴- سيپٽمبر ١٨٥٢ع جو ڏينهن تاريخ ۾ يادگار رهندو. انهيءَ ڏينهن قرت العين صبح جو سوير غسل ڪيو. سفيد ريشمي لباس پاتو. سورهن سينگار ڪيا. عطر عنبير مکيا. ۽ پوءِ گهر جي هڪ هڪ پاتيءَ کان، سڪ سان ڀاڪرڙي پائي، موڪلايو، جو تہ زمان شاهہ جي لفظن ۾:

اج يارَ زمان شاهہ قول ڪيا،
مون ساڻ ملڻ جا بول ڪيا،
هي قرب پريو اقرار ڏسي،
صد بار چوان سبحان الله.
صد بار چوان سبحان الله.

اڌ رات جو پوليس وارا آيا، سي کيس ساڻ وٺي ويا. هوءَ اسر تائين بند ڪمري ۾ دعائون گهرندي ۽ خدا کي ياڏائيندي رهي. جلاد شراب پيئندو رهيو. جڏهن مست ٿيو، تہ اٿيو ۽ قرت العين جي سفيد ريشمي رئي کي وٺي، کيس ڳچيءَ ۾ وجهي، اهڙو تہ زور سان گهُٽو

ڏنائينس، جو زمين تي ڪري پئي ۽ ڦٿڪڻ لڳي. پوءِ ڪيس هڪڙي سڪل کوهہ ۾ اڇلايائين ۽ پاڻ مٿان بيهي، ڪيس پٿرن سان ڪٽيندو رهيو، تان جو هن ويچاريءَ پڪيءَ وانگر، ڦٿڪي ڦٿڪي دم ڏنو.

تاريخ جو اهو دردناڪ واقعو ۱۴ سيپٽمبر ۱۸۵۲ع تي ٿيو. قرت العين جي عمر ڇٽيهہ ورهيہ هئي. سندس حُسن ۽ علمُ عروج تي هئا.*

* * *

قرت العين جي ڪوسَ، ايران جي ڌرتيءَ کي ڌوڏي ڇڏيو! سندس ڪيئي پرستار پيدا ٿيا. انهن ۾ قرآن ڪريم جي تفسير "روح المعاني" جو مفسر، سيد محمود آلوسي، هندستان جو وائسراءِ، لارڊ ڪرزن، فرانس جو نامور دانشور ينگ هيند، پارس جي ادبي تاريخ جو انگريز مصنف، ايڊورڊ برائون، ترڪيءَ جو شاعر سليمان ناظم بيگ ۽ پاڪستان جو قومي شاعر، علامہ اقبال گهڻو مشهور آهن. اقبال تہ پنهنجي ڪتاب، "جاويد نامہ" ۾ سندس هڪ غزل بہ شامل ڪيو آهي، جنهن جا ڪي شعر هي آهن:

گر بتو افتدم نظر چهرہ بہ چهرہ رو بہ رو
شرح دهم غم ترا نکتہ بہ نکتہ مُو بہ مو
از پیٔ دیدن رخت هم چون صبا فتادہ ام
خانہ بخانہ دربدر کوچہ بہ کوچہ کو بہ کو
می رود از فراق تو خون دل از دو دیدہ ام
دجلہ بہ دجلہ یم بہ یم چشمہ بہ چشمہ جو بہ جو

---

*قرت العين طاهرہ جي باري ۾ تفصيلي معلومات لاءِ ڏسو صابر آفاقي، جو ڪتاب "خاتونِ عجم" ۽ ايڊورڊ برائون جو ڪتاب "پارس جي هڪ ادبي تاريخ".

مهر ترا دل حزين يافتہ بر قمش جان
رشتہ بہ رشتہ نخ بہ نخ تار بہ تار و پو بہ پو
در دل خويش طاهره گشت و نديد جز ترا
صفحہ بہ صفحہ لا بہ لا پرده بہ پرده تو بہ تو

* * *

اسان جي زماني جي مشهور اردو شاعره، پروين شاڪر بہ قرت‌العين ڪان ازحد متاثر هئي، ۽ اهو غزل تہ سندس ورد ۽ وظيفو هو.

هڪڙا ماڻهو، ٻين ڪان اينتريقدر تہ متاثر ٿيندا آهن، جو سندن زندگيون بہ انهن شخصن جي زندگين جو جامو ڍڪينديون آهن. انهيءَ ڳالهہ جو هڪ چٽو مثال منصور حلاج آهي، جو حضرت عيسيٰ ڪان متاثر هو ۽ هن وانگر ڪيس بہ صليب تي چاڙهيائون.

پروين شاڪر ۽ قرت العين ۾ بہ عجب مماثلت آهي. پروين بہ قرت العين وانگر، حسين، ذهين ۽ وڏي شاعره هئي. قرت العين وانگر مڙس ڪان طلاق وٺي چڪي هئي. ڪراچيءَ ۾ زندگي زهر ٿي پيس، تہ اسلام آباد ۾ اچي پناهہ ورتائين. هت وري سندس نوان پرستارَ ساماڻا. هڪڙا سياڻا تہ ٻيا اياڻا. هڪڙي جڻي تہ ڪورٽ ۾ ڪيس داخل ڪيس تہ "مون سان شادي ڪر."

غالباً، انهيءَ ڏينهن بہ پنهجيءَ آفيس مان موٽندي، دستور موجب، منهنجيءَ آفيس ۾ ليٺو پاتائين. اباڻڪي ۽ اداس ٿي لڳي. ڪا خاص گفتگو ڪانہ ڪيائين. چاءِ پيتائين. موڪلائڻ مهل، ڏاڍي ڏک مان اينترو چيائين تہ: "آگرا صاحب، اسان ڪي اوهان جو شهر اسلام‌آباد بہ راس نہ آيو."

مون کي مٿس ترس آيو. هونئن به، توڙي جو وڏي سرڪاري نوڪري هئس، پر، تڏهن به هميشه هيسيل هرڻيءَ وانگر لڳندي هئي. وڏو سرڪاري عهدو وٺڻ سولو ڪونهي. مون ٻڌو ته انهيءَ ۾ صديق سالڪ سندس مدد ڪئي هئي. پر، سالڪ مون سان گهَريءَ گهاٽيءَ دوستيءَ جي باوجود، اهڙو ذڪر ڪڏهن ڪونه ڪيو. جڏهن سندن دوستانه تعلقات منقطع ٿي ويا، تڏهن سو هڪ موقعي تي سالڪ سندس ذڪر ڪيو ۽ چيو ته "تون ڪونه سڃاڻينس. هوءَ ڏاڍي خودغرض آهي."

ڪنهن به دوست متعلق حتمي راءِ قائم ڪري ڪيس ڪاٽا ڪري ڇڏڻ، صحيح نه آهي، ڇو ته پس پرده ڪيئي سبب ٿين ٿا، جن جي معلوم هئڻ ڪانسواءِ نتيجا ڪڍڻ ناانصافي ٿيندي. ماڻهو سوَن تجربن جو شڪار ٿئي ٿو، جيڪي سندس ذهن تي نفسياتي اثر وجهن ٿا.

محترمه مهتاب راشديءَ مون سان ڳالهه ڪئي ته پروين چين مان موٽندي، هوائي جهاز ۾، ساڻس پنهنجا ڏک سور اوريندي چيو ته، "مون کي ته بگهڙن جا وَلرَ ورائي ويا آهن."

اها ڳالهه ٻڌي، مون کي ياد آيو ته هڪ دفعي شام ملڪ مان اسان کي ايڪيڊمي آف ليٽرس ۾ تڏهوڪي هڪ پاڪستاني سفارتڪار جو پيغام پهتو ته 'هن ملڪ ۾ پاڪستاني ادب کي فروغ ڏيارڻ لاءِ ڪي چوند انگريزي ترجما موڪليو، ته مان هنان جي مکيه رسالن ۾ ڇپايان.'

اسان وڏي محنت ڪري، ڪيس گهربل مواد موڪليو، پر، ان ۾ سندس ڪا دلچسپي نه ڪانه هئي. سو، سنت سندس ٻيو خط آيو،

جنهن ۾ دل جي مراد ظاهر ڪيائين. لکيائين تہ 'پروين شاڪر جو تازو ڪلام ۽ تصوير موڪليو.'

مون پروين سان ڳالھہ ڪئي تہ وائڙي ٿي وئي. مون کان سندس نالو پڇيائين، ۽ بڏي، چڙ مان چيائين تہ "اھو؟"

ٻئي دفعي، آفيس ۾ ويٺو هئس تہ هڪ اهم سرڪاري اداري جي سربراھہ جي فون آئي. اول تہ گھبرائجي ويس، تہ خدا خير ڪري! ايڏيءَ وڏيءَ آفت اسان مسڪينن کي الائي ڇو ياد ڪيو آهي؟

وڏي رعب تاب سان چوڻ لڳو تہ "رمضان جو مبارڪ مهينو آهي. نزولِ قرآن جي نسبت سان هڪ ادبي ۽ مذهبي تقريب جو اهتمام ڪيو اٿم. گھران ٿو تہ انهيءَ ۾ مهمان خصوصيءَ جي منصب لاءِ پروين شاڪر کي چئجي. اوهان ايڪيڊمي آف ليٽرس طرفان سرڪاري طرح اهو انتظام ڪري، اسان کي اطلاع ڏيو."

مون کي سندس ڳالھہ بڏي ڏاڍي حيرت لڳي! هزارين نوجوان مردن جي ج ۾، هڪ مقدس مذهبي تقريب لاءِ، پروين شاڪر جهڙي هڪ نازڪ ۽ نفيس، خوبصورت خاتون، اڪيلي اڪيلي، 'مهمان خصوصي' ڪري موڪلڻ، مون کي مناسب ڪونہ لڳو. سو، پروين سان ڳالھہ ئي ڪانہ ڪيم.

پروين جي پرستارن جا ٻيا بہ ڪي اهڙا واقعا مون کي ياد آهن. انڪري سمجھان ٿو تہ جڏهن سندس واسطو اهڙن ماڻهن سان پيو هوندو، تڏهن مٿس لازماً منفي نفسياتي اثر پيا هوندا ۽ ائين ئي سمجهيو هوندائين تہ "بگھڙن جا ولر ورائي ويا اٿم". تاهم، سندس اندر ۾، هڪ شاعر جي نرم ۽ نازڪ دل هميشہ زنده رهي، جنهن لاءِ ڪنهن ڏاهي چيو آهي تہ:

"زندگانی عبارت ہے تیرے جینے سے"

صديق سالڪ تہ ڪيس "خود غرض خاتون" ڪوني، مٿس هميشه لاءِ "نپو" هٽي چڙيو، پر جڏهن پاڻ هوائي جهاز جي حادثي ۾، موت جو شڪار ٿيو، تڏهن اسلام آباد ۽ راولپنڊيءَ ۾ سندس اڻڪٽ دوستن، مداحن، اديبن ۽ شاعرن مان فقط پروين شاڪر جا هيءُ دلاويز اشعار "جنگ" اخبار جي ادبي صفحي ۾ ڇپيا: مٿان سالڪ جي هڪ باوقار تصوير ڏنل هئي ۽ هيٺان لکيل هو:

صدیق سالک کیلئے کچھ حرف

(پروین شاکر)

شبنم سے جلا ھے باغ کیسا
شعلے سے بجھا چراغ کیسا
لبریز شراب سرخ سے تھا
توڑ آئی قضا ایاغ کیسا
اڑتی ھوئی راکھ کی زبان سے
مانگے ھے یہ دل سراغ کیسا
سارا ھی بدن سلگ اٹھا ھے
سینے کو ملا ھے داغ کیسا
قاصر ھے سمجھنے سے حقیقت
ماؤف ھوا دماغ کیسا
چپ ھوگیا طوطیء شکر لب
اب قصہء باغ و راغ کیسا
کھلتا ھی نھیں گلاب کوئی
ویران ھے دل کا باغ کیسا

قطع تاريخ وفات

(صديق سالک مرحوم)

پـهـول گـم سـم اداس بـاغِ ادب
قـلـب کـو اب، نـهـين دمـاغِ ادب
شـعـر و افـسانہ بجھہ گئے ھين جو
نـاگـهـان گـل هـوا چـراغِ ادب

(۱۴۰۹هہ)

* * *

جڏهن پروين شاڪر جي سونهن ۽ شعر شاعريءَ جي شهرت بہ قرت العين وانگر، پنهنجي عروج تي پهتي، تہ هن پڻ، هڪ دردناڪ حادثي ۾، ڦٿڪي ڦٿڪي دم ڏنو. مون کي ياد آهي تہ انهيءَ ڏينهن، اسلام آباد جو آسمانُ، ڏک جي ڪارن ڪڪرن سان ڍڪجي ويو هو. جنهن دوست سان ملڻ وڃ، تنهن جو چهرو ويران، اکيون اداس ۽ چپن تي فيض جي هيءَ مصرع:

تم کيا گئے کہ روٹھہ گئے دن بہار کے

اخبارن ۾ اهڙا تعزيتي ڪالم ڇپيا، جن کي پڙهڻ ڏکيو هو، ڇو تہ، پڙهندي پڙهندي، ماڻهوءَ جون اکيون وري وري ڳوڙهن سان پرجي ٿي آيون. پنجابي زبان جي ممتاز شاعر، منير نيازيءَ هي شعر شايد ڪنهن اهڙي ئي موقعي لاءِ لکيو هو:

کچھہ شہر دے لوگ وِي ظالم هِن
کچھہ ميِنون مرن دا شوق وِي سِي

منير نيازيءَ جو شعر پنهنجيءَ جاءِ تي. پر، مون کي پروين شاڪر جي ڀرپور جوانيءَ ۾، دردناڪ موت تي، هڪ فارسي شعر ياد آيو، جنهن جو مطلب آهي ته:

”تون عاشقن کي ثواب خاطر ڪهين ٿو،

۽ پوءِ ڪنهن جي قبرن تي بيهي، بانگون ڏئين ٿو!“

●

- ٤٦ -

روشنُ خيالَ انسانَ لاءِ سوچڻ جي ڳالهه هيءَ آهي ته حضرت عيسيٰ، ۽ منصور حلاج، يا قرت العين طاهره ۽ پروين شاڪر جهڙا حساس انسان، جن کي قدرت بي حد و حساب خوبيون عطا ڪري، هن جهان ۾ موڪلي ٿي، سي ايڏيون سور سختيون ڇو ڏسن ٿا؟ سندن بي قرار روح کي ڪٿي به قرار ڇو نه ٿو اچي؟

حضرت عيسيٰ ائين ڇو چيو هو ته، "گهر ڇا کي چوندا آهن؟ هن دنيا ۾ منهنجو گهر ڪاٿي آهي؟"

سچل سائينءَ ائين ڇو چيو هو ته:

"عاشقن کي سور سختيون، محب مهمانيون مڪيون."

ڀلاري ڀٽائيءَ ائين ڇو فرمايو هو ته:

"ڀينر! هن ڀنڀور ۾، دوزخ جو دونهون."

هن دنيا ۾ هر انسان روئندو اچي ٿو ۽ هنان روئندو وڃي ٿو، سو ڇو؟

ڏکن جا ڏينهن ايڏا ڊگها ۽ سکن جون ساعتون ايڏيون ننڍيون ڇو ٿين ٿيون؟

پيغمبر جو ڏوهٽو پاڻيءَ جي هڪڙي ڍڪ لاءِ سڪي سڪي، اڃيو، ماندو شهيد ٿي وڃي ٿو ۽ يزيد انگوري شراب جو جام مٿان جام پيئندو رهي ٿو!

فارسي زبان جي هاڪاري شاعر، حافظ شيرازيءَ پنهنجي شعر جو ڊيوانُ، يزيد جي هن شعر سان ڇو شروع ڪيو هو؟

الا يا ايها الساقی، ادرکاساً و ناولها*

کہ عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها

قلندر لعل شهباز جهڙا اعليٰ ۽ ارفع انسانَ، هن دنيا ۾ رهندي به هن دنيا کان بي نياز ڇو رهيا؟

•

* يزيد جي شعر جي مصرع اصل ۾ هيئن آهي: ادرکاساً و ناولها، الايايها الساقی

پس نوشت

پس نوشت

POST SCRIPT*

سنڌ جي مشاهيرن جا ڪي ٿورڙا تذڪرا لکيل آهن. هڪڙو شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ جو "قديم سنڌ جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" آهي، ٻيو مولوي دين محمد وفائيءَ جو "مشاهير سنڌ" آهي. ٽيون سائين جي. ايم. سيد جو "جنب گذاريم جن سين" آهي ۽ چوٿون پير علي محمد راشديءَ جو "اهي ڏينهن، اهي شينهن."

ان قسم جا ٻيا ٻه ٽي ڪتاب ٻه اهم آهن: جيتوڻيڪ انهن مان ڪو، بنيادي طرح، "يادگيرين" (MEMOIRS) جي نموني تي لکيل آهي، جيئن پير سائين حسام الدين راشديءَ جو "هو ڏوٿي، هو ڏينهن" ، ته ڪي وري شاعرن يا شعر جي انتخاب (ANTHOLOGY) جي نموني تي آهن، مثلاً : شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جو "سرها گل" ۽ مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ" جو "ياد رفتگان."

---

* Post script جو صحيح سنڌي ترجمو موجود ڪونهي. سنڌي اخبارن ۾ اڳي انهيءَ انگريزي محاوري جو نعم البدل "قلم تازو" لکندا هئا. انهيءَ ڪري، مون صحت جي لحاظ کان ان جو فارسي ترجمو استعمال ڪيو آهي، جو اردوءَ ۾ به رائج آهي. پر، انهن انگريزي محاورن جا صحيح سنڌي ترجما ٿيڻ گهرجن.

اردو زبان جي اداري، "مقتدره قومي زبان" بين بولين مان اردوءَ ۾ آيل اصطلاحن، محاورن ۽ فني لفظن جي صحيح ترجمن کان علاوه، حوالي ۽ ريسرچ لاءِ بيشمار ننڍا وڏا ڪتاب ڇاپيا آهن. هڪ شاندار "انگريزي - اردو" ڊڪشنري به ڇاپي اٿس، جيڪا بنيادي طرح، اردوءَ وارن کي ڪم ڏيندي.

هاڻي "سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو" (Sindhi Language Authority) جڙيو آهي، ته سنڌي ماڻهن جون به منجهس وڏيون اميدون آهن.

انهن ڪتابن کان سواءِ ٻيا به ڪي اهم ۽ عمدا ڪتاب هوندا. سرڊست، مون کي اهي ئي سُجهي آيا. انهن جا لکندڙ، اسان جا قابل احترام بزرگ اديب هئا، جيڪي هاڻي هن جهان کان پردو اختيار ڪري چڪا آهن. دعا آهي ته خداوند ڪريم کين جنت ۾ جايون ڏئي.

* * *

١٩٤١ع ۾، جناب جي. ايم. سيد جي ڪوشش سان، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي واڌاري واسطي سنڌي ادبي بورڊ ٺهيو. سنه ١٩٥١ع ۾، سندس ئي ڪوشش سان حڪومت ان کي موجوده قالب ۾ وڌو. هو ڏهاڪو سال لاڳيتو بورڊ جو نائب صدر ۽ اسٽئنڊنگ ڪاميٽيءَ جو چيئرمن رهيو. شروع ۾ سنڌ جو وزير تعليم بورڊ جو صدر هوندو هو. پر، اڳتي هلي، جڏهن اها صورتحال بدلي، تڏهن به بورڊ جو سمورو ڪمڪار سيد صاحب ئي هلائيندو رهيو. اصل سبب اهو هو ته انهيءَ زماني ۾، سنڌي اڳواڻن ۾، پاڻ اڪيلو شخص هوندو هو، جيڪو سنڌ جي مسئلن تي لکندو هو. بورڊ جو اهوئي شروعاتي ڏهن سالن جو تعميراتي دور هو، جنهن ۾ سنڌ جي ادب، تاريخ ۽ زبان جي مڙني مکيه تحقيقاتي اسڪيمن تي بنيادي ڪم شروع ٿيو.

پٽ شاهه تي، ابتدائي 'ادبي ڪانفرنسون' ڪوٺائڻ ۾ به سندس ئي هٿ هو. البت، ان ڳالهه ۾، مرحوم ميران محمد شاهه سندس ٻانهن ٻيلي هو، جنهن جي وفات کان پوءِ سندس خاندان مان اها شمع وسامي وئي.

سيد صاحب جي ڪراچيءَ واريءَ رهائشگاهه 'حيدر منزل' تي روزانو شام جو ڪچهري ٿيندي هئي، جنهن ۾ ٻين سان گڏ، نامور

سنڌي اديب، عالم ۽ دانشور بہ شريڪ ٿيندا هئا ۽ سنڌ جي تاريخ، ادب ۽ ثقافت جون ڳالهيون ڪندا هئا. ڪي تہ مقرر ايندا هئا، مثلاً: شيخ عبدالمجيد سنڌي، پير حسام الدين راشدي، سيد ميران محمد شاھ، رئيس غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي، سيد غلام مصطفيٰ شاھ. سنڌ جو محب وطن دانشور، جناب محمد ابراهيم جويو، بورڊ جو سيڪريٽري هو، سو تہ پابنديءَ سان انهن ڪچهرين ۾ شريڪ ٿيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن، حاتم علوي، ڊاڪٽر دائودپوٽو، جي. الانا، هاشم گذدر، سيٺ سکديو ۽ ماڌوجي بہ پيرو پريندا هئا. رئيس الله بخش گبول، ڪباب پچرائي، ٽالھ پرائي، سنگت جي ڪاڻ لاءِ ڪٽي ايندو هو. نوجوانن مان مسٽر پوهومل ڪڏهن ڪڏهن بہ بہ چارچار ڏينهن لاڳيتا سائينءَ وٽ ٽڪندو بہ هو ۽ هڪ طرح سندس سيڪريٽريءَ جي ڊيوٽي ڏيندو هو. رئيس ڀرڳڙي ساڻس چرچا ڪندو هو ۽ کيس 'بيريا' ڪوٺيندو هو، جيڪو روس ۾ اسٽالن جو وزير هو. ڪنهن زماني ۾، پير علي محمد راشدي بہ ائين سائينءَ جي "حيدر منزل" واري بنگلي ۾ مهينن جا مهينا ٽڪندو هو. مون خان بهادر غلام علي نانا جي زيارت بہ سائينءَ جي ڪچهرين ۾ ڪئي. اسي ورهين جي ڄمڄتي ۾ هو. پر، وڏو زندھ دل انسان هو.

* * *

آڪٽوبر ١٩٥٧ع ۾، سائين جويو صاحب، مون کي مرڪزي سرڪار جي ماهنامي 'نئين زندگي' جي آفيس مان ڪڍي، سنڌي ادبي بورڊ ۾ وني آيو، تہ سائين جي. ايم. سيد جي انهن ڪچهرين جي رونقَ ڏٺم. ڪراچيءَ ۾ هڪڙيءَ اهڙيءَ ڪچهريءَ ۾، سائينءَ تجويز

ڏني ته، "رباني، شيخ عبدالمجيد صاحب جي حياتيءَ جو احوال لکي." شيخ صاحب نوٽ بڪ جي سائيز جا سؤ کن صفحا لکايا، جي مون وٽان پير صاحب کڻي ويو، ته موتائي کونه ڏنائين.

سن ۾، سائينءَ جي پيءَ اهڙيءَ ڪچهريءَ ۾ اها تجويز نهي ته سنڌ جي بزرگن جو تذڪرو لکڻ گهرجي. قرعہ فال بنام من ديوانہ زدند. حڪم ڏنائون ته 'اُهو ڪم بہ رباني ڪري.' بروقت، ڏهن ٻارهن مشاهيرن جي لسٽ لکايائون. پر، انهن جي باري ۾، بنيادي معلومات ڪٿان ملندي، تنهن بابت ڪوبہ مشورو يا مدد ڪونہ ڏنائون. نہ وري مجوزه مشاهيرن جي تذڪري جا ڪي تفصيل ئي طئي ڪيائون. پر، ايترو سو ڪيائون، ته منهنجي من ۾ انهيءَ تذڪري لکڻ جو خيال وڌائون. انهيءَ ڳالهہ کي پريا چاليهہ ورهيہ گذري ويا. ان وچ ۾، دنيا ئي بدلجي وئي. جوڳي جُوءِ ڇڏي ويا. هاڻي تہ ڀٽائيءَ جي لفظن ۾:

بندر بازاريون، سڃا سامونڊين ريءَ.

●

- ٢ -

اسان جي بزرگن، قبلا علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ، شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي، سائين جي. ايم. سيد، پير سائين حسام الدين راشديءَ ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جو رايو هو تہ 'سنڌ دنيا جي هڪ قديم ترين تهذيب آهي. سو، ان کي سڄيءَ انسانذات جي امن ۽ ڀلائيءَ لاءِ هڪ خاص پيغام آهي.'

اها ڳالهہ ووهين جا ورهيہ، منهنجي مٿي ۾ گهمندي رهي آهي. ڪجهہ ڪتاب پڙهيا اٿم، ڪن چئن چڱن جي صحبت نصيب ٿي اٿم. پر، مون کي خبر ڪانهي تہ سنڌ وٽ اهو ڪهڙو 'خاص' پيغام آهي، جنهن مان سڄيءَ انسانذات جو مستقبل روشن ٿيندو!

بلاشبہ، سنڌ هن ڌرتيءَ جي انهن ٿورڙن خوشنصيب خطن مان آهي، جتي انساني تهذيب جا ابتدائي گونج ڦٽا هئا. سنڌ جي تهذيب، مصر، عراق، ايران، ۽ چين جي قديم تهذيبن جي همعصر آهي. پنج ست هزار ورهيہ تہ واهہ جو قديم هوندي.

تهذيب ۽ تمدن جا ساوا سلا بہ وٺن ٽٽن وانگر، پاڻيءَ جي سانگي سان ڦٽندا آهن. مغربي مستشرقن سنڌ کي مصر سان تشبيهہ ڏني آهي. جيئن نيل نديءَ مصر ملڪ کي ناهيو آهي، تيئن سنڌو نديءَ سنڌ کي. ڪئپٽن ايسٽوڪ انهيءَ ئي نسبت سان سنڌ تي پنهنجي ڪتاب جو نالو THE YOUNG EGYPT رکيو هو.*

---

* ڪتاب جو سڄو نالو آهي: DRY LEAVES FROM THE YOUNG EGYPT سنڌي ادبي بورڊ ان جو سنڌي ترجمو 'نئينءَ مصر جا پراڻا ورق' نالي سان ڇاپيو آهي.

* * *

انساني تهذيب جي اوسر ۾ ٻه ڳالهيون تمام اهم آهن: هڪ ٻولي ۽ ٻيو مذهب. هند ۽ سنڌ جي قديم اتهاس تي ڊي. ڊي. ڪوسمبي، اٿارٽي جي حيثيت رکي ٿو. سندس چوڻ آهي ته "سنڌو ماٿريءَ جي قديم رهاڪن جي ايڪي ۽ اتحاد سان رهڻ جو سبب ڪنهن بادشاهه يا حڪومت جو زور (FORCE) ڪونه هو. پر، مذهبي اثر هو." *

مون اها ڳالهه سندس ڪتاب ۾ ڏنل لفظن جي روشنيءَ ۾ پنهنجن مضمونن 'سنڌي ڪلچر-- پس منظر ۽ پيش منظر' ۾ لکي آهي. هت، اها ڳالهه ذهين نشين هئڻ گهرجي ته ڪوسمبي سيڪيولر ذهن وارو مڃيل ۽ ممتاز محقق ۽ دانشور هو.

دنيا جا اڪثر آڳاٽا معاشرا مذهبي هئا. آثار قديمه جي ماهرن، تازو، آسٽريليا جي پهاڙن ۾ اڪريل تصويرن جو اڀياس ڪرڻ کان پوءِ، اتان جو هڪ مذهب دريافت ڪيو آهي، جو "ڊان" اخبار ۾ ڇپيل خبر موجب، "هن وقت، دنيا ۾ سڀ کان آڳاٽو آهي ۽ لڳ ڀڳ ڇهه هزار ورهيه قديم آهي."

سنڌ، مذهب وانگر، ٻوليءَ ۾ به چين، مصر ۽ عراق جيان ترقي ڪئي ۽ هزارين ورهيه اڳ، لکڻ جي ڪاريگري ايجاد ڪري ورتي. لکڻ جو نمونو البت هر ڪنهن جو پنهنجو هو. پر، ٻين ٽنهي قومن هاڻي پنهنجين قديم تحريرن کي پڙهي ورتو آهي ۽ ان زماني جي پنهنجيءَ

---

* The Culture and civilization of Ancient India in Historical outline by D.D.Kosambi. Vikas Publishing House. Pvt ltd. Delhi. 1970.

رهڻيءَ ڪهڻيءَ جي طورطريقي جي معلومات حاصل ڪري ورتي آهي. رڳو سنڌ پوئتي رهجي وئي آهي، جنهن جي قديم ٻوليءَ کي پڙهڻ لاءِ اڃا تہ ڪا ٻہ رٿائتي ڪوشش ڪانہ ٿي آهي. ائين، پنهنجي ليکي، شوقيہ نموني ۾، سو ڪن اشرافن وڏا وس ڪيا آهن. پر، ڪم سولو ڪونهي. اهڙا ڏکيا ڪم، سرڪاري ادارن جي مڪمل توجهہ ۽ ماهرن جي ورهين جي محنت کان پوءِ مس مس وڃي نتيجي خيز ثابت ٿيندا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري (SINDHI LANGUAGE AUTHORITY) کي هن ڪم کي سڀ کان زياده اهميت ڏيڻ گهرجي.

* * *

دنيا ۾، ڪاغذ سڀ کان اول چين ايجاد ڪيو ۽ ان تي ڪتاب لکيا. قديم چيني ڪتابن ۾ اخلاق جي تعليم ڏنل هوندي هئي. چين جو دنيا ۾ مشهور ڏاهو ڪنفيوشس سڀ کان گهڻو زور اخلاق تي ڏيندو هو. اسلام، عيسائيت، يهودين جي مذهب، هندو ڌرم ۽ ٻڌ مذهب بہ اخلاق تي گهڻو زور ڏنو. اخلاق، پرهيزگاري ۽ تقويٰ ڳالهہ مڙئي سڀ ساڳي آهي.

ڪتابن انسان جي زندگيءَ ۾ انقلاب آندا. سنڌ ڪاغذ تہ ايجاد ڪونہ ڪيو، پر ان جي ٺهڻ کان پوءِ بہ ڪو اهم ڪتاب ڪونہ لکيو: "ري پبلڪ" افلاطون لکيو: "المقدمہ" ابن خلدون لکيو: "القانون" بوعلي سينا لکيو: "سياست نامہ" نظام الملڪ طوسيءَ لکيو: "سماجي معاهدو" روسي لکيو: "پرنس" ميڪاوليءَ لکيو: "ڪئپيٽل" ڪارل مارڪس لکيو: "ڪشش ثقل" جا قانون

نيوٽن لکيا: ساهوارن جي جسماني ارتقا تي سڀ کان اهم ڪتاب (Origin of Species) چارلس ڊارون لکيو-- ۽ اسان جي زماني جو شاهڪار 'نظريہ اضافت' (Theory of Relativity) آلبرٽ آئنسٽائين لکيو.

سنڌ ۾، اسلام کان اڳ، ٻڌيمان نالي هڪ وزير هوندو هو. چون ٿا تہ هن پنهنجي راجا جي چوڻ تي، 'حاڪمن جي فرض ۽ حڪومت هلائڻ جي طريقن' تي ڪتاب لکيو هو. پر، اهو ڪاٿي آهي، ان جي ڪابہ خبر ڪانهي. ڳالهہ صحيح آهي يا غلط، اينري بہ پَڪَ ڪانهي. سنڌي مسلم ادبي سوسائٽيءَ جي ڇپايل "سنڌ جي تاريخ" ۾ سو ان جو ذڪر آهي.

اها بہ روايت آهي تہ اسلام کان پوءِ دنيا ۾ قرآن ڪريم جو پهريون پهريون ترجمو سنڌي عالم ڪيو.* پر، اهو ڪاٿي آهي، ان جي بہ ڪا خبر ڪانهي. رڳو 'عجائب الهند' جي مصنف، بزرگ بن شهريار جي ٻڌايل ڳالهہ موجود آهي، جنهن ۾ بہ حقيقت ڪل اينري آهي، تہ اهو مترجم، ناجي پيتي، سنڌي ڪونہ هو. عربي نسل جو هو. سنڌ جي فتح کان پوءِ عربن جي نئين ٻَڌل شهر، منصوري ۾ اچي، ائين ئي گهرڙو اڏي وينو هو، جيئن انگريزن جي ڏينهن ۾ پنجابي آبادگار، سانگهڙ جي پاسي چَڪَ ٻڌي، گهر ناهي وهندا هئا.

* * *

يونانُ، هڪ مهذب ملڪ جي حيثيت ۾، دنيا جي نقشي تي، سنڌ کان گهڻو پوءِ ظاهر ٿيو. پر، يونانِي تهذيبَ وڏا ڏاها پيدا ڪيا،

---

*هن روايت بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب انگريزيءَ ۾ عمدو تحقيقي مضمون لکيو آهي. پر، مذڪور ترجمي کي، سڄيءَ دنيا جي بدران، هندستان پاڪستان جو پهريون پهريون ترجمو ڪوٺيو اٿس.

جن مان فيثاغورث، سقراط، افلاطون ۽ ارسطو جا نالا تہ اجا ٻڌا ڳائجن.

اسلامي تهذيب بہ وڏا ڏاها پيدا ڪيا، جن ۾ بوعلي سينا جي تہ اجا دنيا تي ڌاڪ آهي. مغربي ملڪن ۾ ڪيس اويسينا ۽ مشرقي مسلمان ملڪن ۾ ابن سينا ڪوٺيندا آهن. ڪيس انسانذات جي 'معلم ثاني' جو خطاب پڻ مليل آهي. پر، 'معلم اول' جو لقب اڄ بہ يوناني ڏاهي ارسطوءَ لاءِ مخصوص آهي. سنڌ، نہ معلم اول پيدا ڪيو، نہ معلم ثاني.

ارسطوءَ لاءِ ائين بہ مشهور آهي تہ هن سڪندر اعظم پيدا ڪيو، جنهن دنيا کي فتح ڪيو. هڪ ڀيري چيائين تہ: 'منهنجي پيءُ مون کي عرش تان فرش تي آندو. پر، منهنجي استاد مون کي فرش کان عرش تي پهچايو.'

سنڌ، ڪوبہ سڪندر اعظم پيدا ڪونہ ڪيو. نہ اڳي نہ پوءِ.*
البت، ايران، سڪندر اعظم کان اڳ، ڪوروش اعظم پيدا ڪيو، جنهن ايران ۾ هخامنشي خاندان جي حڪومت قائم ڪئي. ابوالڪلام آزادَ لکيو آهي تہ قرآن ڪريم، جنهن 'ذوالقرنين' جو ذڪر ڪيو آهي، سو ڪوروش اعظم آهي. ڪن عالمن چيو آهي تہ حمورابي آهي ۽ ڪِ جو رايو آهي تہ سڪندراعظم آهي.

ڪوروش اعظم توڙي سڪندر اعظم، ٻنهي سنڌ کي مطيع ڪيو

---

* هت ماڻهو چچ جو نالو ڪٽي سگهي ٿو، جنهن عربي سمنڊ کان ڪشمير تائين سمورو ملڪ فتح ڪيو ۽ منس چاليهارو ورهيہ، تہ سان حڪومت ڪئي. پر، جنهن نموني ۾ سنڌ جو تاج ۽ تخت هٿ ڪيو هئائين، سو ڏاڍو داغدار هو. ٻيا بہ وڏا سنڌي بادشاهہ، جام نظام الدين سمو ۽ غلام شاهہ ڪلهوڙو ٿيا. پر، سڪندر ۽ ڪوروش کان گهٽ ئيا هئا.

۽ مٿس پنهنجي حڪومت قائم ڪيائون.* سڪندر جي حڪومت نہ سندس وفات کان پوءِ ستت ختم ٿي وئي. پر، ايران جو لڏ بانو چڱو عرصو سنڌ تي وسندو رهيو. سو، سنڌ ڊل پري، پنهنجو سر بچاءُ ڪندي رهي.

ايران ۾، پرسي پولس جي کنڊرن ۾، پٿر جا ڪي منارا ۽ پٿيون اجا بيٺيون آهن. اهو شهر ايران جي بادشاهن جو تختگاهہ هوندو هو. دارا کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ، سڪندراعظم سـاڙي ٻاري چڏيو هو. پر، هڪڙيءَ پٽ تي، انهن غلام قومن جون پٿر تي اڪريل تصويرون اجا قائم آهن، جيڪي ايران جي بادشاهن کي ڍل پري ڏينديون هيون. مون ١٩٧٦ع ۾، نواب نور احمد لغاريءَ سان گڏ، ڏٺيون هيون. هڪ منظر ۾، سنڌي ماڻهو، ڪپهہ جون ڳنڙيون مٿي تي کڻي وڃي رهيا هئا. اهو منظر ڏسي، نواب نور احمد لغاريءَ چيو تہ: "سائين، نسل در نسل غُلامَ ڏسو ٿا؟"

نواب صاحب جي ڳالهہ ۾ ڪيترو سچ آهي، سو تہ سنڌ جو تاريخ نويس ئي ٻڌائي سگهندو. پر، مان اينتري شاهدي ڏيندس تہ نواب صاحب اهي اکر ڏاڍي ڏک مان چيا.

* * *

دنيا ۾ بارود ہے سڀ کان اول چين ايجاد ڪيو ۽ ہہ هزار ورهيہ اڳ، جنگ جي فن تي ڪتاب لکيا. انهن ۾ هڪ سُن زو جو لکيل آهي.*

هاٿي بارود کان سواءِ جنگ جو تصور ئي ممڪن ڪونهي. پر،

The Art of War by: Sun Tzu Translated by Thomas Cleary, Shambhala, London, 1991.

چين جي ير پاسي، قديم زماني ۾، گوبيءَ جي رڻ پٽ ۾، هڪ خانہ بدوش شخص (NOMAD) ساماٽو، جنهن بنا بارود جي چين جي ڪرنيلن، جرنيلن ۽ فيلڊ مارشلن کي شڪست ڏيئي، مٿن پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. هنن وٽ بارود جا اوزار هئا. پر، وٽس رڳو تير ڪمان، ترارۡ نيزن جهڙا پراڻا هٿيار هئا. البت، بهادر بيمثل هو.

سنڌ نہ بارود ايجاد ڪيو، نہ بندوق ناهي ۽ نہ وري جنگ جي فن تي ڪتاب لکيا. ٻيو تہ ٺهيو، گوبيءَ جي رڻ پٽ جهڙو ڪو بهادر شخص بہ پيدا ڪونہ ڪيو. ڪتابن ۾ سو، اسلامي خليفي عمر رضہ جي زماني کان اهي روايتون هلنديون اچن ٿيون، تہ 'سنڌ جا چورَ ڏاڍا بهادر آهن.'

تاريخ جي جديد تشريح موجب، چنگيز خان، سڪندرُ ۽ اٽيلا توڙي ٻيا اهڙا فاتحَ بہ، هڪ طرح، چورَ، چڪارَ، ڦورو ۽ لٽيرا هئا. پر، ايڏا تہ دلير هئا، جو پراون ملڪن ۽ قومن کي سٽي ڪٽي، منجهن ڦرلٽ ڪيائون، بلڪ، گهڻن تي پنهنجي حڪومت بہ قائم ڪيائون.

سنڌ جي چورن ۽ ڦورن ڪڏهن بہ اهڙي همت ڪانہ ڏيکاري. البت، رن زال جي رڍ ٻڪري چورائڻ، غريب جي گهر کي ڪات هڻڻ ۽ ٻيوس واٽهڙو مسافر کي ڦرڻ ۾ سو ڏاڍو نالو ڪڍيائون. ٻي تي سال ٿيا، جو رڍون، ٻڪريون ڇڏي، صوبي سرحد جي 'علاقہ غير' جي نموني تي، اوڙي پاڙي جا اشراف ماڻهو کڻڻ شروع ڪيائون. اڳي پُنگ وٺي، ڊور موٽائي ڏيندا هئا. هاڻي جو نئون واءُ لڳو، تہ ماڻهن تي پُنگُ وٺڻ شروع ڪيائون. ڪوشش ڪري، غير سنڌي ماڻهوءَ جو نالو ڊپ ڊاءَ ڪري ڪونہ ورتائون. سنڌين تي مارۇ لاٿائون. 'شيرو ٻلو شاهہ جو، ڪُڪَڙَ ماري گهر جا.'

بلاشبہ، اها ارمان جي ڳالهہ آهي. پر، ان کان بہ وڌيڪ ارمان جي ڳالهہ اها آهي تہ سنڌي مائرون ٻچڙا انهيءَ لاءِ ڪونہ ڄڻينديون آهن، تہ جڏهن پالي وڏا ڪن، تہ بک ۽ بي روزگاريءَ ڪري وڃي ڏاڙيل ٿين ۽ پوليس کين ائين گوليون هڻي ماري، جيئن چنا ڪتا ماريا آهن. هڪ دفعي، مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولىٰ" (مرحوم) مون کي ڏاڍي ڏک مان چيو تہ، "هي ڌاڙا ۽ ڌاڙيل، بک ۽ بي روزگاريءَ جي ڪري ٿي تہ آهن."

انگريزن کان آزادي ملڻ کان پوءِ بہ، ڪنهن حڪومت، سنڌ جي ڏکين، بکين، مسڪين ۽ مفلوڪ الحال ماڻهن کي عزت ۽ آبروءَ سان روزگار مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ موثر قدم ڪونہ کنيو. ٺلها واعدا ۽ سڪڻيون ڳالهيون سو گهڻن ڪيون. پر، بين پرڳڻن وارن پهريائين پنهنجي گهر ۽ پاڙي پنبي جي سار سنڀال لڌي.

ڪنهن زماني ۾ قاضي فضل الله ون يونٽ گورنمينٽ جو وزير داخلا هو. پرل ڪانٽيننٽل هوٽل لاهور ۾، منهنجي اڳيان، مخدوم صاحب طالب المولىٰ (مرحوم) کي افسوس سان چيائين تہ "هڪ دفعي ڪينجهر ڍنڍ تي ڪئمپ ڪيم. چيائون تہ ماهيگيريءَ ۾ سکيا وٺڻ لاءِ ويهارو کن ڄڻا ڍنڍ تي آيل آهن، سي وزير صاحب سان ملڻ گهرن ٿا." قاضي صاحب چيو تہ "مون کين پاڻ وٽ سڏيو ۽ پڇيو تہ 'ابا، ڪٿان جا وينل آهيو؟' ويهن جو ويهن ئي چيو تہ 'ڪئمبلپور جا آهيون.' اهو ٻڌي حيرت لڳم، پر سنت خبر پيم تہ ڪينجهر ڍنڍ تي تڏهن اي. ڊي. سي. جو ڪنٽرول هو، جنهن جو چيئرمن ڪئمبلپور جو رهاڪو هو."

* * *

گوبيءَ جي رڻ پٽ جو رولاڪ شخص تيموجن، جيڪو پوءِ چنگيز خان جي لقب سان مشهور ٿيو، سو پاڻ ته سنڌ ۾ پهچي ڪونه سگهيو، پر سندس پونير پهچي ويا. مغلن جي شاهي گهراڻي جو باني، بابر بادشاهه، توڙي ارغون گهراڻي جو باني، شاهه بيگ، ٻئي چڱا سندس اولاد مان هئا. بابر بادشاهه هند کي ۽ شاهه بيگ ارغون سنڌ کي سٽي ڪئي، پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. سنڌ جي ارغونن ۽ مغلن مان جان ڇٽي، ته وري ايرانين ۽ افغانن مان ڦاٽي. نادر شاهه ايرانيءَ ۽ مدد خان پٺاڻ ته قهر ڪيا ۽ ڏاڍا راڳا ڪيا.* اڪثر ڪري اهي رهزنَ قنڌار مان سنڌ تي لشڪر چاڙهي ايندا هئا، سوعام چوڻي ٿي وئي ته "جڏهن تڏهن سنڌڙي، توکي قنڌاران جوکو".

انهيءَ ئي زماني ۾ ٻيو به هڪ ڀاڪو نهيو. تڏهن ٺٺڪون ۽ بڪتر بند گاڏيون ته هيون ڪونه. سو، حملا گهڻو ڪري گهوڙن تي چڙهي ڪندا هئا. گهوڙن کي ڏسڻ سان ماڻهوءَ کي خوف وٺي ويندو هوءِ وٺي دانهون ڪندو هو، ته "گهوڙا ڙي گهوڙا."

* * *

سون ۽ هزارن ورهين جي انهيءَ ڊگهي عرصي ۾، سنڌ جي ماڻهن جو قدرتي آفتن، ڏڪارن ۽ بيمارين سان به واسطو پيو هوندو. پر، جڏهن ڌاريا اگهاڙين ترارن سان ڪين ڪهڻ آيا هوندا، تڏهن ته ڏاڍو

---

* تفصيل لاءِ ڏسو: "منشور الوصيت" جو سنڌي ترجمو. مرتب: پير حسام الدين راشدي، مترجم: عبدالرسول قادري بلوچ.

خون خرابو ڪيو هونداٿون. سنڌين کي بي عزت ڪيو هونداٿون، سندن گهر ساڙيا هونداٿون ۽ بي گناهه ماڻهو ماريا هونداٿون. ڌرتيءَ جو هي ٽڪرو دوزخ جي ٽڪري تي ويو هوندو. 'بيگلارنامو' پڙهڻ سان سنڌ ۾ هڪ اهڙو دردناڪ منظر اکين اڳيان نظر اچي ٿو.

پوئين زماني ۾ بيو اهڙو دلسوز واقعو تاريخ جي ورقن ۾ ان طرح سان درج ٿيل آهي، ته يورپ جي سڌريل ۽ ترقي يافته قومن مان پورچوگيزن سنڌ جي سڀ کان وسندڙ شهر ٺٽي تي ڪاهه ڪئي ۽ ان کي باهيون ڏئي ساڙي باري ڇڏيو. ان ڏکوئيندڙ واقعي جو بنيادي سبب وري به 'سنڌين جا پنهنجا اختلاف' هئا.

رچرڊ برٽن انهيءَ ئي تاريخي پس منظر ۾ پنهنجي ڪتاب جو نالو 'سنڌ، هڪ ڏکويل ماٿري' رکيو هو.

•

- ۳ -

هن صورت حال ۾، ڏکويل ماڻھوءَ وٽ دنيا جي سمورن ملڪن ۽ قومن جي سڌاري لاءِ ڪهڙو "پيغام" آهي، سا ڳالهه سمجهه ۾ ڪانه ٿي آيم. سو، انهيءَ جي ڄاڻ تلاش ڪيم. خوشقسمتيءَ سان ملي ويو. ان جا اصل لفظ هي آهن:

> "سرزمين سنڌ کي اتحاد انساني، امن عالم ۽ ماڻھن جي مادياتي ۽ روحاني ترقيءَ لاءِ هڪ خاص پيغام آهي. انهيءَ پيغام جي تشريح اسان جي ولين ۽ درويشن ڪئي آهي، ۽ ماڻھن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ ڪوشش ڪئي اٿن." *

ان جو مطلب اهو ٿيو ته سنڌ جي انهيءَ پيغام جا شارح سنڌ جا سنت، ولي ۽ درويش آهن. تنهنڪري سندن طور طريقي، گفتگوءَ، نصيحتن ۽ هدايتن تي توجهه ڏجي. ان سلسلي ۾ هڪڙي ڳالهه ته پڌري پئي آهي. سا هيءَ ته سنڌ جي بزرگن هميشه ماڻھن کي هڪٻئي سان ساز سلوڪ سان گڏجي رهڻ جي هدايت ڪئي آهي. هڪڙن کي ٻين تي، دين، ڌرم، رنگ، نسل ۽ ذات پات ڪري مٿاهون ڪونه ڪيو آهي.

سنڌي زبان ۾ 'پيغام' کي نياپو چوندا آهن. سنڌ جي سون بلڪ هزارن سالن جي تهذيب ۽ ثقافت جو 'گلابي گل' شاهه ڀٽائي آهي. سندس هڪ شعر آهي ته:

---

* جيئن ڏٺو آ مون: جي. ايم. سيد (اردو ترجمو)

راتي وتان رات، نئون نياپو آئيو،
لڌيسون لطيف چئي، ڪنا ڏاتر ڏات،
'ڪانهه پچن تا ذات، جي آيا سي اگهيا'.

سنڌ جي ماڻهن، شاهه ڀٽائيءَ جي انهيءَ "پيغام" تي ڪيترو عمل ڪيو آهي، سو ته تاريخنويس ئي ٻڌائي سگهندو. پر، مون کي اينترو ياد آهي ته انگريزن جي ڏينهن ۾، نوابشاهه ضلعي ۾، هڪ سياسي پارٽي هوندي هئي، جيڪا سڏبي ئي هئي: "سيد پارٽي."

جيڪڏهن ڪنهن به سماج، سوسائٽيءَ يا معاشري ۾، سياسي پارٽيون ماڻهن جي سياسي سوچ، اهليت ۽ لياقت بدران، سندن حسب نسب، ذات پات، ڀائپيءَ برادريءَ ۽ مٽيءَ مائٽيءَ جي بنيادن تي ٺهنديون، ته انهيءَ سماج جو جيڪو حال ٿيندو، سو به هرڪو عقلمند شخص آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو.

* * *

"سنڌ جا بَرَ، بَحَرَ ۽ پهاڙ" ڪتاب لکڻ جو بنيادي مقصد اهو آهي، ته سنڌ جي انهن اعليٰ هستين جي زندگين جو مطالعو ڪجي، جيڪي سنڌي ادبي بورڊ جي بزرگن جي چوڻ موجب، سنڌ جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت جا معمار آهن. سندن تذڪري لکڻ جو خيال هنن اڳيئي منهنجي ذهن ۾ وڌو هو. سو، دل ۾ چيم ته هي خير جو ڪم به ٿي وڃي. نه ڏاڍو سنو. الله سائينءَ رستو پيدا ڪيو. حسين شاهه راشدي اول سينيئر ۽ پوءِ بورڊ جو چيئرمين ٿيو. سائس ڳالهه ڪيم. هائوڪار ڪيائين ۽ ڪتاب جي ڇپائيءَ لاءِ حڪم جاري ڪيائين. بلڪ، ملازمن کي ڪم جي ترت اڪلاءَ جو تاڪيد ڪيائين.

سندس قرب کانسواءِ کم ايڏو سٺرو کونہ نبري ها.

هن تذکري لاءِ رٿيل لسٽ ۾ ڏهن ٻارهن مشاهيرن جا نالا آهن. پر، ٽن بزرگن يعني پيرسائين روضي ڌڻي، غوث بهاؤالحق ملتاني ۽ قلندر لعل شهباز جي ذڪر ۾ ئي لڳ ڀڳ چار سو صفحا پورا ٿي ويا. هونئن، منهنجو ارادو هو تہ هن ئي جلد ۾ ٻن ٽن ٻين بزرگن جو احوال بہ ڏيندس. پر، شاهہ جي لفظن ۾:

واڳ ڌڻي تنهنجي وس
آءٌ ڪا پاڻ وهيڻي

* * *

سنڌ عالمي ليول جوڪوبہ سياستدان يا سائنسدان تہ پيدا ڪيوئي ڪونہ. نڪي وري ڪو ٻيو غيرمعمولي ڪارنامو ڪري ڏيکاريو. سو، تاريخي پس منظر ۾ صاف صاف نظر ايندو تہ سنڌ جي هزارن سالن جي تهذيب جي 'حاصلات' اهي ئي اعلىٰ علمي، ادبي ۽ روحاني شخصيتون آهن. پر، سنڌن باري ۾ بہ سنڌيءَ توڙي ٻين ٻولين ۾ ڪي ٿورڙا ڪتاب آهن. مون کي ياد آهي تہ جڏهن Saints of Sindh ڪتاب ولايت مان ڇپجي سنڌ ۾ آيو هو، تہ سائين جي. ايم. سيد جي ڪچهريءَ ۾ پير صاحب حسام الدين شاهہ چيو هو تہ، "منجهس رڳو ڀنگ پيئڻ جا قصا لکيا پيا آهن."

ظاهر آهي تہ ڌاريو ۽ غير مذهب ماڻهو، تہ ائين ئي ڪتاب لکندو. سڀ يورپي دانشور تہ ارنيسٽ ٽرمپ، سورلي، مئڊم ايلسا قاضي ۽ ڊاڪٽر شمل وانگر سنڌ دوست تہ ڪونہ ٿيندا. تازو، هڪ انگريزي ڪتاب ڏٺم جنهن ۾، قلندر لعل شهباز لاءِ لکيل هو تہ

هو دراصل غوث بهاؤالحق جي نياڻيءَ جي سڱ جو طالبو هو. سڱ جو ڪونہ مليس، تہ سيوهڻ هليو آيو ۽ دل شڪستو ٿي پيو.*

اهڙي بي بنياد ڳالهہ ڪندي، انهيءَ انگريز مصنف ڪو نيم-مستند تہ نهيو، پر ڪو اڙيو ٽڙيو حوالو بہ ڪونہ ڏنو هو. مون کي شڪ آهي تہ هو ڪو لاعلم سياح هو. جيڪي بہ هِتان هُتان ٻڌائين، سو ڪنهن مانڙي ڪري، تحقيق ۽ تصديق کان سواءِ، لکي ڇڏيائين. ڪتاب مارڪيٽ ۾ اجا موجود آهي. مون لاهور ۾ فلئٽيز هوٽل جي بڪ اسٽال تي ڏٺو.

ليڪن، ولائتي ماڻهن کي "ينگ پينڻ" جا قصا بيان ڪرڻ جو سبب انڪري بہ ملي ٿو، جو سنڌ ۾، روحانيت جا اهي سرچشما، جن مان اڳي ظالم بادشاهن جي ڏينهن ۾ بہ، خلق کي مدد، محبت، تَسڪِين، هدايت ۽ نيڪي نصيب ٿيندي هئي، تن مان ڪي پنهنجي اصلوڪي روايت قائم رکي ڪونہ سگهيا آهن. اتي بہ هاڻي دنياداري عام ٿي پئي آهي. ڪي وري عيش عشرت جا اڏا ٿي پيا آهن. بلڪ، خلق لاءِ آزار ٿي ويا آهن.

پر، سنڌ جي اعليٰ تاريخي شخصيتن جي اهميت تہ پنهنجيءَ جاءِ تي قائم آهي. لکين ماڻهو اڄ بہ ساڻن عقيدت رکن ٿا. شاهہ ڀٽائي "سنڌ جي سڃاڻپ جي مکيہ ۽ متبرڪ علامت" اڳي بہ هو، هاڻي بہ آهي ۽ آئنده بہ هوندو. مٿس هر دور ۾ ڪتاب لکيا ويندا. اهڙيءَ ريت، ڏيهي توڙي پرڏيهي عالم سنڌ جي بين اعليٰ شخصيتن

---

*SINDH REVISITED:- A Journey in the foot - steps of Captain SIR RICHARD FRANCES BURTON, 1842-1849, The Indian years by Christopher Ondaatje, Harper Collins Publishers Ltd. page 271.

تي بہ ڪتاب لکندا رهندا. حب الوطنيءَ جي تعليم جيتري شاھہ جي ڪلام ۾ آهي، اوتري ان دور جي ٻئي ڪهڙي شاعر ۾ آهي؟ پر، ان ڳالهہ کان بہ ڪو انڪار ڪونهي تہ سندس آفاقي ڪلام جي تہہ ۾ "اسلامي تصوف جو بحر بيڪنار موجزن آهي."

سنڌ جا سڀ عظيم بزرگ صوفي هئا ۽ تصوف جي باري ۾ اهو چوڻ تہ رهبانيت سيکاري ٿو، هرويرو صحيح ڪونهي.

معاشري جون مجموعي حالتون سماجي ادارن کان متاثر ٿين ٿيون، ۽ انهن تي اثرانداز بہ ٿين ٿيون. مثلاً، جمهوريت سنو سياسي سرشتو آهي. پر، جيڪڏهن بداخلاق سياسي اڳواڻ طاقت ۾ ايندا، تہ ملڪ ۾، ظاهر ۾ تہ جمهوريت هوندي، اصل ۾، رشوتي ۽ رهزن ماڻهو زور وٺندا. زور ڏيندا جمهوريت تيءَ قربندا غريبن ۽ بي پهچ ماڻهن کي، ياوري قومي خزاني کي. سندن پنهنجا ذاتي مفاد امير طبقي سان وابستہ آهن ۽ هميشه رهندا. عوام يا جمهور ۾ سندن ڪابہ دلچسپي ڪانهي. انهن جا رڳو ڪين ووٽ کپن. ٻيو ٿيو پلو. چونڊن ۾ سدائين امير چونڊجن ٿا. ۽ آئينده بہ چونڊبا. غريب تہ رڳو ووٽ ڏئي ٿو. سو، جمهوريت ۾ بہ غريب وري بہ غريب ئي رهندو.

اصل مسئلو آهي اخلاق جو. ڏسڻو اهو آهي تہ حاڪمن ۾ اخلاق آهي يا نہ؟ حاڪم وٽ انصاف هوندو، تہ غريب غربو سک جو ساهہ کڻندو، عام ڀلائيءَ جا ڪم ٿيندا. ماڻهن کي امن امان، روزگار، صحت ۽ تعليم جون سهولتون ملنديون.

مذهبي ادارن جو بہ معاملو بہ ائين آهي. اهي روشنيءَ جا منارا بہ ٿي سگهن ٿا ۽ اونداهيءَ جا اڏا پڻ. ڏسڻو اهو آهي تہ انهن ادارن جي

سربراهن جو پنهنجو اخلاق ڪيئن آهي.

هونئن، ٻن انگريز مصنفن، اليگزينڊر بينيزن ۽ ايس. اينڊرس ومبش اسلامي تصوف تي پنهنجي تحقيقاتي ڪتاب ۾، سر آغاز، امام شمائل جو هڪ قول انهيءَ ڳالهه جي ثابتيءَ طور ڏنو آهي تہ اسلامي تصوف رهبانيت ڪونہ ٿو سيکاري. سندس قول آهي تہ:

"Weakness and cowardice never saved anybody"

سنڌ جي باري ۾ سدائين اها پروپئگنڊا ٿي آهي تہ سنڌي سست، ڪاهل ۽ ڊڄڻا آهن. پر، انگريزن جي ڏينهن ۾، سنڌ ۾ حر تحريڪ وارا ڪارناما ڪهڙيءَ ڳالهہ جا دليل آهن؟ امام شمائل جي قول جي صداقت تي سو فيصد شاهد آهن يا نہ؟ حُر سنڌي هئا. پنهنجي پير جا پروانا هئا. انگريز فيل مست هو. سائنس تکر ڪائڻ ڪا سولي ڳالهہ ڪانہ هئي، پر حرن اهڙي تہ صورت حال پيدا ڪئي، جو انگريزن کي پنهنجي سموري تهذيب، شرافت، شائستگي، قاعدا ۽ قانون ويڙهي سيڙهي، حرن جي تحريڪ کي منهن ڏيڻ لاءِ "مارشل لا" هڻڻو پيو.

•

- ۴ -

دنيا ۾، هن صديءَ ۾ ڪي اهڙا ملڪ بہ وجود ۾ آيا، جيڪي سڪيولر هئا. ٻيا وري سوشلسٽ نظريي جا حامي هئاءِ اعلانيہ، مذهب کي پينگ ۽ تصوف کي آفيم جو نشو ڪوٺيندا هئا. سو، سرڪاري طرح، انهن جي پاڙ پٽڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. پائيندا هئا، تہ جنهن نظريي تي، پاڻ حڪومت جي سموريءَ طاقت وسيلي، محڪم ارادي سان، ڪاربند آهن، سو هڪ ڏينهن سندن ملڪ ۾ مساوات، برابريءَ ۽ پائيپيءَ جو ماحول پيدا ڪندو. پر، ائين ڪونہ ٿيو. پوريءَ منيءَ صديءَ جي تجربي کان پوءِ، اهڙن ملڪن جو حال اڳئين کان ابتر ٿي ويو. سڀني کان طاقتور ملڪ، سوويت يونين اوچتو اچي پٽ تي ڦهڪو ڪيو. سڄي دنيا وائڙي ٿي وئي! چين روس جو اهو حال ڏسي، سبق سکيو. اقتصادي پاليسيون اينٽريون تہ تبديل ڪيائين، جو هاڻي اتي سوشلزم نالي ماتر وڃي بچيو آهي. ماڻهن کي مذهبي آزاديون بہ عام مليون آهن. ٻڌ ڌرم جي مندرن جا رنگ روغن شروع ٿي ويا آهن. چين ۾ ان کي هاڻي Open Door Policy ڪوٺن ٿا.

پر، جن ڏينهن ۾ سوويت يونين جو اجا دنيا ۾ ڌڌڪو هو، تن ڏينهن ۾، اتان جا ماهر، توڙي ڪانئن بہ آڳاتا روسي ماهر ۽ خود ٻيا يورپي ماهر، مسئلن جو سائنسي مطالعو ڪري، سرڪاري پاليسي ناهيندا هئا. انهيءَ مقصد خاطر، وچ ايشيا جي مسلمان رياستن ۾ "اسلامي تعليم جا اثرات" بہ سندن مطالعي جو خاص موضوع رهيا آهن. هو انهيءَ نتيجي تي پهتا آهن تہ 'اسلامي تصوف' جي تعليم ۾ بي پناهہ قوتون پوشيده آهن، جي ڪڏهن بہ ڀڙڪي، باهہ جو ڀڀڙ ٿي سگهن ٿيون! سندن پنهنجا اصل انگريزي لفظ هي آهن:

Sufism is a fact, and potent one, of Islamic reality in the Soviet Union. It has never been a negligibe factor in the conduct of relations between Russians and the Muslims of the empire, and given the domestic and foreign stimuli which affect it, it is unlikely to become negligible in the future. Therefore Sufism should not and cannot be seen as something of simply anecdotal significance, a colourful byproduct of Islam in the Soviet state, or a termporal factor that can be brushed aside as lacking in meaning... Soviet state is a closed society. We tend to see its problems as *sui generis.* Of course, many are, but it would be wrong to see Sufism in this light. Sufism in the Soviety Union has developed in ways which do indeed reflect its immediate political and social milieu, but Sufism *per se* is a worldwide phenomenon. Therefore, Sufism in the Soviet Union must be viewed in this broader comparative perspective, as well as in its own distinctive environment.

Sufism has engaged, rather over-optimistically, the attention of pre-Soviet and Soviet Rusians. It is something which refuses to go away. A. Le Chatelier, in his *L'Islam au XiXeme Siecle* (Paris, 1888) obscrbved in the North African context that "It is necessary to insist on the vitality of mystical Islam. It is this Islam which in the nineteenth century is the active religious principle." Writing a decaded later, the *sul'manstvu,* vol. 3 Tashkent, 1898) made a similar and, we believe, appropriate observations:

> "Given the immobility of official Islamic dogmas, all intellectual movements in the Muslim world must cover themselves with the flag of Sufism. The renaissance of Islam can take place only under its influence... Every new idea, any movement, political or religious, reactionary or revolutionary, will cover itself with the flag of Sufism".

These observations, although written in the last century, should command our attention today.

Mystics and Commissars
Sufism in the Soviet Union
ALEXANDRE BENNIGSEN
S. ENDERS WIMBUSH
C. HURST & COMPANY, LONDON, 1985

مغربي ماهرن جو اهو تجزيو ۽ آئيندي جو اندازو غلط ڪونه هو. ان جو ثبوت اڳتي هلي، دنيا جي اڳيان، روس جي خلاف چيچنيا ۾ بغاوت جي صورت ۾ ظاهر ٿيو، جنهن جا باغي اڳواڻ 'نقشبندي صوفين' جي تعليم کان متاثر آهن، ۽ رڳو چيچنيا تائين محدود ڪونه آهن. سابق سوويت يونين جي ٻين علائقن ۾ به ڪثرت سان پکڙيا پيا آهن. چيچنيا جي روس جي اڳيان ته ڪا حيثيت ئي ڪانهي. پر، پوءِ به چيچنيا جي بغاوت ڪامياب ٿي ۽ سڄيءَ دنيا ۾، روس جهڙيءَ عظيم طاقت لاءِ خواريءَ جو باعث ٿي. بي. بي. سيءَ جي مبصر ته محتاط انداز ۾، رڳو ايترو چيو ته "روس کي چيچنيا ۾ دخل ڏيڻ سان ڪجهه ڪونه مليو." پر، خود هڪ روسي فوجي جرنيل، چيچنيا مان ناڪام ٿي موٽڻ کان پوءِ، صاف صاف لفظن ۾ اعتراف ڪيو ته:

"اسان بي حيا ٿي، چيچنيا ۾ گهڙيا سين،
۽ بچڙا ٿي اتان نڪتا سين."

* * *

اسان وٽ ته صوفين جو اثر سابق سويت يونين کان به وڌيڪ رهيو آهي. سنڌ ته خاص طرح صوفين جي تعليم کان متاثر رهي آهي، انڪري نسبتاً سانتيڪي رهي آهي ۽ انگريزن جي بادشاهيءَ ۾ به امن امان وارو صوبو رهي آهي.

انگريزن برصغير ۾ پير پختا ڪرڻ کان پوءِ، سامراجي حاڪمن وانگر، ڪن ڏيهي ماڻهن کي هميشه لاءِ وڏيون وڏيون جاگيرون ڏنيون، ته هو سندن وفادار چاڙتن وانگر رهن. اهڙيءَ طرح، انگريزي دؤر ۾،

اڳوڻن بادشاهن واري جاگيرداري طبقي هيڪاري وڌيڪ طاقتور حيثيت حاصل ڪئي. هونئن تہ انگريزن جا پيش رو مغل بادشاهہ بہ مقامي بااثر ماڻهن کي جاگيرون ڏيندا هئا. پر، اهي موروثي ڪونہ هونديون هيون. جاگيردار جي مرڻ سان سندس منصب بہ ختم ٿي ويندو هو. بادشاهہ گهرندو هو تہ غمزده خاندان لاءِ پينشن منظور ڪندو هو ۽ مرحوم منصبدار جي اولاد کي لياقت جي آڌار تي عهدا ڏيندو هو.*

انگريز وڌيڪ شاطر حاڪم ثابت ٿيا. سندن جاگيردارانہ پاليسيءَ جي نتيجي طور ملڪ ۾ سرڪار پرستيءَ جي پاليسي شروع ٿي. هرڪو حاڪم کي پاڻ وٽائڻ لاءِ اڳڀرو وڌيو. وڏا وڏا جاگيردار، وڏيرا ۽ پير، انگريز سرڪار جا معتبر ايجنٽ ٿيا. خوف خدا ختم ٿي ويو، خوفِ حاڪم وڌي ويو. بينل سڪين سنابن، ڏسٽن، وائسن، معتبر ماڻهن ديسي لباس لاهي، انگريزي لباس پاتو ۽ پنهنجيءَ رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو طورطريقو بہ مغربي ڪيو. گويا، پنهنجو ظاهر باطن هڪ ڪري ڇڏيائون. پير علي محمد راشديءَ جي لفظن ۾:

> "سنڌ وڌيون چادرون ڇيري باهر نڪري آيون. اڳي رڳو ڪڏڙا نچندا هئا. هاڻي هوشو شيديءَ جا وارث بہ رمبا سمبا ۾ لڳي ويا."

* * *

جڏهن خلافت تحريڪ شروع ٿي تہ هندو - مسلمان انگريزن جي خلاف هڪ ٿي ويا. منهنجي والد بزرگوار انهيءَ زماني ۾ هندو مسلم

*حوالي لاءِ ڏسو مسرت زبيريءَ جو ڪتاب: Voyage Through History

اتحاد جي ڪيفيت بيان ڪندي، هڪ دفعي مون کي ٻڌايو تہ "خلافت جي زماني ۾ اسان مٿي تان مشهدي لونگي لاهي، ڪاڏيءَ جو پٽڪو ٻہ ٻڌو".

انگريز هندو-مسلم اتحاد ڏسي چڙڪي ويا. پير صاحب پاڳاري، سيد صبغة الله شاهہ راشديءَ جهڙي سورهيہ تہ انگريزن سان وڙهندي شهادت جو جام پيتو*. پر، سنڌ ۾ اهڙا سرڪار پرست پير گهڻا هئا، جن انگريزن جي اشاري تي، "خلافتي مجاهدن" خلاف فتوائون ڏنيون. کين "وهابي" ڪوٺيائون. چيائون تہ "واڻئي جي هٽ تان سودو وٺڻ جائز آهي. پر، وهابي مسلمان جو پاڻي پيئڻ بہ حرام آهي." مولانا تاج محمود امروٽيءَ جهڙي مجاهد کي بہ ڪونہ بخشيائون.**

مولانا عبيدالله سنڌيءَ تي بہ ساڳيو هٿيار آزمايائون ۽ کيس "وهابي" ڪوٺي، سندس عظيم شخصيت کي مجروح ڪرڻ جي مذموم ڪوشش ڪيائون، توڙي جو هو پير سائين روضي، ڌڻيءَ جو وڏو عقيدتمند هو ۽ سندس خاندان جي بزرگن، خاص طرح جهنڊي وارن سان تہ گهاٽا لاڳاپا هئس.

* * *

* تازو، هڪ اعليٰ پوليس عملدار، آفتاب نبيءَ، "ڊان" اخبار ۾ عمدا مضمون لکيا آهن، جن ۾انگريزن جي دؤر ۾ حر مجاهدن جي تحريڪ ۽ پير صاحب پاڳاري، شهيد بادشاهہ جي دليريءَ جو داستان نهايت موثر لفظن ۾ بيان ڪيو اٿس.

**اهڙن سرڪاري سنڌي پيرن جي تفصيلي احوال لاءِ ڏسو: "مولانا عبيدالله سندهي کي سرگزشت کابل" مرتب: ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان،سابق صدر شعبہ اردو، سنڌ يونيورسٽي. صفحو ١١١. ناشر: نيشنل انسٽيٽيوٽ فار هسٽاريڪل انڊ ڪلچرل ريسرچ، اسلام آباد.

اهڙيءَ ريت، انگريزن هندستان ۾، "ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو" جي اصول تي عمل ڪيو، ۽ "مذهبي چڪتاڻ" کي وڌايو، ته جيئن هندن ۽ مسلمانن ۾ نفرت وڌي ته ڪين مٿن حڪومت ڪرڻ ۾ آساني ٿئي. هو ان ۾ ڪامياب ٿيا.

توڙي جو انگريزن هندستان مان مسلمانن کان ئي حڪومت کسي هئي. آخرين مسلمان مغل بادشاهه جي پٽن کي پڪڙي، گوليون هڻي ماري ڇڏيو هو. مغل بادشاهه کي جلاوطن ڪري ڪيس پرديس ۾ پوري ڇڏيو هو. پر، ۱۸۵۷ع واريءَ بغاوت کان پوءِ، انگريزَ، برصغير جي "مسلمان سياست" تي اينتريقدر ته اثر انداز ٿي ويا، جو جن شخص کي "سر"، "خانصاحب" ۽ "خانبهادر" جا خطاب ڏيندا هئا، خلق به انهن جي ئي پنيان هلندي هئي. ائين، سنڌ، خانبهادرن ۽ خانصاحبن جي غلام ٿي وئي.

اهي خانصاحب ۽ خانبهادر سنڌ جي عوام جي امنگن جي ترجماني ڪندا هئا يا انگريزي سرڪار جا ايجنٽ هئا، ان ڳالهه جي تصديق لاءِ ڏسو روزنامه "الوحيد" جو ايڊيٽوريل مورخه ۱۹ آگسٽ ۱۹۲۰ع. عنوان اٿس: "قرآن ڪريم جي مخالفت ۾ لاڙڪاڻي جي ڪن خانبهادرن ۽ خانصاحبن جي ميٽنگ."

پنج آڱريون برابر ڪونه آهن. ڪنهن به طبقي جا سڀ ماڻهو نڪي ته ڀلا آهن، نڪي برا آهن. سنڌ جي خانصاحبن ۽ خانبهادرن واري طبقي ۾ به ڪي ماڻهو سون وانگر سچا هئا. مثال طور، آنربل غلام محمد ڀرڳڙي يا ڏيري وارو خانبهادر الله آندو شاهه. سنڌ ۾ قوميت جي تحريڪ اڀارڻ ۾ آنربل ڀرڳڙيءَ جو وڏو هٿ آهي. ساڳيءَ

ريت، سنڌ ۾، جڏهن ڪابہ درسگاهہ مسلمان ٻارن کي تعليم ڏيڻ لاءِ تيار ڪانہ هئي، تڏهن آنربل الله آندي شاهہ نوشهرو مدرسو قائم ڪيو. سنڌ جا ڪيئي مشاهير انهيءَ درسگاهہ مان مستفيد ٿيا، جن ۾ علامہ آءِ. آءِ. قاضي، ڊاڪٽر دائود پوٽي ۽ ڊاڪٽر بلوچ جهڙا اڪابر شامل آهن. پاڪستان جي اڳوڻي ۾ رئيس غلام مصطفيٰ خان جتوئي بہ نوشهري فيروز جو شاگرد آهي. هاڻوڪي دور جي اديبن ۾ حميد سنڌيءَ جو نالو نمايان آهي.

پر، اجتماعي طرح جڏهن بہ ڪنهن خاص طبقي جو ذڪر ايندو، تڏهن سنڌ جو تاريخنويس، ڏڪر، بيماريءَ ۽ جهالت واري موجوده ماحول جي ذميواري، جاگيردار طبقي (FEUDAL CLASS) تي ٿي وجهندو. سنڌ ۾ ستر فيصد ماڻهو ڳوٺن ۾ رهن ٿا، جني آمدنيءَ جو مکيہ ذريعو زمين آهي ۽ انهيءَ تي جاگيردار طبقي جا مٺ جيترا ماڻهو پشت بپشت قابض آهن. عام خلق هاري ناري آهي يا وري ڪمي ڪاسبي.* انگريزن کان آزادي ملڻ کان پوءِ بہ انهن جي حالت ساڳي اڳين آهي، يعني "مڙئي دم گذر". تعليم کان محروم! طبي سهوليتن کان محروم! ووٽ تي "اختيارُ" يا وڏيري جو يا پير جو. پلا، جيڪڏهن ڪنهن هاريءَ جا ٻارڙا پڙهي بہ پون، تہ بہ نوڪرين لاءِ محتاج وري بہ وڏيرن جا. ويچارا وتن رئيسن جي درن تي ڌڪا کائيندا.

سنڌ ۾، جاگيردار طبقي جي جبر کي ٽوڙڻ لاءِ مرحوم

---

*هڪ دفعي رسول بخش پليجي مون کي چيو تہ سنڌي هاري ظاهري طرح تہ پوکي راهي ۽ آبادي ڪن ٿا، سو، کين آبادگار ڪوٺڻ کپي. پر، ائين ڪرڻ غلط ٿيندو، چو تہ سنڌي هاري درحقيقت روس جي غلامن (SERFS) واري زندگي گذارن ٿا.

حيدر بخش جتوئيءَ وڏو جهَادُ ڪيو. "هاري حقدار" تحريڪ هلايائين ۽ هفتيوار اخبار ڪڍيائين. مرحوم ڏيپلائي صاحب نام نهاد پيرن جا وڪا پڌرا ڪرڻ لاءِ سندن داستان لکيا ۽ "عبرت" اخبار ڪڍي. رسول بخش پليجي "عوامي تحريڪ" هلائي. جويي صاحب ادبي تحريڪ اياري ۽ دانشور طبقي ۾ ذهني سجاڳي آندي. بلاشبہ، اهي سڀ قابل قدر ڪوششون هيون ۽ سنڌ جي سوچ کي نئون موڙ ڏنائون. هڪ دفعي پير سائين حسام الدين راشديءَ مون کي چيو ته "اسان کي سنڌي قوميت جو سبق محمد ابراهيم جويي ڏنو." پر، حقيقت اها آهي ته جاگيردار طبقي جو جبر اڄ به اڳي وانگر قائم آهي. ان ۾ ڪو فرق ئي ڪونهي. ان جو صحيح منظر عبدالڪريم گدائيءَ جي لافاني نظم کي پڙهڻ سان اکين اڳيان ايندو، جنهن جي پهرين سٽ هيءَ آهي:

سنڌڙيءَ جا سينگار اڃا پيِي ساڳيا ڙي!

سنہ ۱۹۷٦ع ۾، ڊيوڊ چيزمئن نالي هڪ انگريز محقق، "اڻويهينءَ صديءَ جي پوئين اڌ ۾ سنڌ جو سماج ۽ سياست" جي موضوع تي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تحقيق ڪرڻ آيو. مان پرو- وائيس چانسلر هئس. مون سان گهرو گهاٽو ٿي ويو. ڊگهيون ڪچهريون ڪندو هو. هڪ دفعي سنڌ جي حالتن تي پنهنجي پڪي پختي راءِ ڏيندي چيائين ته "جيسين سنڌ مان جاگيرداري نظام ختم ڪونہ ٿيندو، تيسين ڪوبہ سوجهرو ڪونہ ٿيندو."

* * *

انگريزن جي ڏينهن ۾ سنڌ جا اهي مخلص مسلمان رهنما، جيڪي عام مسلمانن جي ڀلائيءَ ۽ انگريزن کان آزاديءَ لاءِ جدوجهد

ڪندا هئا، تن جا نالا اڄ اسان جي نئين نسل جي ذهن مان غائب آهن. هند ۾ چٽو مثال "شيخ الهند" جو آهي، جنهن کي انگريزن "ڪاري پاڻي" جي سزا ڏئي ماريو. سنڌ ۾ ساڳيو اهڙو مثال مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو آهي، جنهن انگريزن جي خلاف جدوجهد ڪئي ۽ ٽيهن سالن جو عرصو ڏک بک ۾، جلاوطنيءَ ۾ گذاريو.

پير علي محمد راشدي شروع کان مسلم ليگ سان وابسته رهيو ۽ سنڌ ۾ ان جون پاڙون پختيون ڪيائين. اول اخبار نويسي ڪيائين پوءِ سياست. آخرڪار، وزارت ۽ سفارت ماڻيائين. زندگيءَ جي ڀرپور تجربي کان پوءِ، پنهنجا تاثرات قلمبند ڪيائين. سندس ڪتاب "اُهي ڏينهن، اُهي شينهن" جو پهريون جلدُ نه ڄاڻي هڪ تاريخي دستاويز آهي. سندس ٻه ڳالهيون مون کي ڏاڍيون وڻيون: "هڪ وڏيرڪي زندگيءَ جي تصوير"، جيڪا انگريزن جي حڪومت ۾ مسلمان وڏيرن جي افعالن جو صحيح عڪس آهي. ٻيو مولانا عبيدالله سنڌيءَ واري مضمون ۾ سندس اهو اعتراف ته: 'هو صحيح هُو. پر، اسان کيس ڪونه سڃاتو.' ليڪن، مولانا سنڌيءَ جي سڀ کان سهڻي لفظن ۾ ساراهه مون جويي صاحب کان ٻڌي.

ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي ته آزاديءَ کانپوءِ اسان جي درسي ڪتابن ۾ تاريخن مان شيخ الهند ۽ عبيدالله سنڌيءَ جا نالا ئي غائب آهن. ٻئي جيڏا عظيم روحاني رهنما به هئا ۽ آزاديءَ جا پروانا پڻ. پر، اسان کين وساري ڇڏيو.

•

- ٥ -

مون هن ڪتاب جو ورقُ ورقُ ڌاڍي توجهہ سان لکيو آهي. ڪوشش ڪئي اٿم تہ سنڌ جي اعليٰ شخصيتن جو گهٽي کان گهٽو مستند احوال جمع ڪريان. پر، اهڙي ڪابہ روايت بيان نہ ڪريان، جيڪا غيرمصدقہ هجي. اهو ڪم سولو ڪونہ هو، ڇو تہ صحيح روايتن جي ڇنڊڇاڻ لاءِ مون وٽ ڪتابَ ڪونہ هئا. پر، ڪي تاريخي تذڪرا لاهور جي "اداره ثقافت اسلاميہ" (Institute of Islamic Culture, Lahore) جي فاضل ڊئريڪٽر، ڊاڪٽر رشيد احمد جالنڌريءَ کان عاريتاً مليا ڪي ڇپيل ڪتاب، غريبي حال جي باوجود، پاڻ پئسن سان خريد ڪيم. ڪي "اڻلڀ ڪتابَ" پاڪستان جي نيشنل لئبرريءَ جي ڊئريڪٽرجنرل محترم عبدالحفيظ ذاتي دوستيءَ ڪري، پڙهڻ لاءِ ڏنا. ڪي قربداريون سنڌ جي سڄڻن ڪيون. سڀ کان اول عزيزم الطاف آگري "قلندر نامي" سنڌيءَ جي فوٽو ڪاپي هٿ ڪري ڏني. ڊاڪٽر رفيعه، سنڌ يونيورسٽيءَ جي لئبرريءَ مان، قلندر شهباز تي ٻہ ٽي انگريزي ڪتاب اڌارا وٺي ڏنا. پوءِ تہ گهڻائي يار ڪم آيا. سندن ازحد شڪرگذار آهيان. ڊاڪٽر سرفراز پنيءَ ۽ ڀاءُ غلام محمد لاکي تہ قرب ۽ محبت جو ڇيه ڪري ڇڏيو. آغا نور محمد پٺاڻ، پير سائين روضي ڌڻيءَ وارو مضمون سڀ کان اول پنهنجي رسالي ۾ قسطن ۾ ڇاپيو. اتين هن ڪتاب جو آغاز ٿيو.

سنڌي ادبي بورڊ جي ڪارڪنن جي مون سان ۽ منهنجي ساٿن هميشه محبت رهي آهي. هو مون کي گهر جي ڀاتين وانگر پيارا آهن. ڪتاب جي ڇپائيءَ ۾ ڀرپور تعاون ڪيائون.

ڪجھ عرصي لاءِ، وچ تي نفيس احمد ناشاد، عارضي طرح سيڪريٽري ٿيو. عمر جو وڏو عرصو مون سان گڏ گذاريو اٿس. ڪتاب جي ڪم ۾ منهنجيءَ توقع کان وڌيڪ دلچسپي ورتائين ۽ منهنجو بار هلڪو ڪري ڇڏيائين. ڪمپوزنگ جي ڪم جي شروعات حاجي پنھيءَ ڪئي ۽ ان کي پورو محمد يوسف مغل ۽ عبدالصمد ٻبر ڪيو. ڇپائيءَ جو ڪم، سڪندر شاھ، مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، پنهنجن رفيقن محمد اقبال، عبدالستار، علي رضا شاھ، ممتاز علي، محمد منل ۽ گل حسن درس سان گڏجي، سھڻي نموني ۾ اڪلائي ورتو. پر، سڄي ڪم کي پايي تڪميل تي پهچائڻ، پروفن جون غلطيون درست ڪرڻ، بلڪ جملن ۽ پيرائن جي نوڪ پلڪ درست ڪرڻ ۽ مڙني رھجي ويل ڳالھين جي پوئواري ڪرڻ جو سھرو مسٽر شمس الدين سومري، پبليڪيشن آفيسر جي سرَ تي ئي سونھين ٿو. دراصل ڪتاب جو سمورو ڪم سندس ئي حوالي ھو. شمس جھڙا سچا ماڻھو ٿورڙا ٿيندا. مون "پس نوشت" جا چند ورق پڻ سندس ئي چوڻ تي لکيا.

ھي ڪتاب گھڻو اڳي ڇپجي وڃي ھا، پر، ڪي مسئلا ھئا، مثلاً، ڪاغذ ڪونہ ھو. پر، صورت حال آخرڪار ائين ٿي وڃي درست ٿي، جيئن ڀٽائي صاحب پنهنجيءَ ٻاجھاريءَ ٻوليءَ ۾ فرمايو آھي:

"جڏھن سائينءَ سَبَبُ ڪيون، تڏھن سنڌ ٿيا سيد چئي."

جناب عبدالحميد آخوند، سيڪريٽري ڪلچر حڪومت سنڌ ڪتاب لاءِ گھربل ڪاغذ مھيا ڪيو. مون کي پنهنجي خلوص سان ڏاڍو متاثر ڪيائين

ماڻھوءَ کي پنهنجن محسنن جي محبت جي مڃتا ڪليءَ دل سان ڪرڻ کپي. پر، مون کي ھنن مڙني مھربانن جي شڪر ادائيءَ لاءِ لفظ ئي ڪونہ ٿا سُجھن. البت، ھڪ شعر ياد اچي ٿو، جيڪو منهنجيءَ دل جو ترجمان آھي:

خلل پذير بود هر بنا کہ مي بيني
بجز بنائے محبت کہ خالي از خلل است

* * *

ڪتاب جو مفصل "مقدمو" لکڻ کان مون دانستہ گريز ڪيو. "مقدمو" معنيٰ "مُنڍُ". سو پانيم تہ متبرڪ شخصيتن جي اڳيان لنگهڻ ڪين اورانگهڻ برابر ٿيندو ۽ اها وڏي بي‌ادبي ٿيندي.

شيخ الهند، مولانا محمود الحسن ديوبنديءَ اردو زبان ۾ قرآن ڪريم جو ترجمو ڪيو آهي، جو اينتريقدر تہ مقبول آهي، جو سعودي حڪومت ان کي ڇپائي، لکن جي تعداد ۾ مفت ورهايو آهي. مون کي بہ هڪ مهربان بہ چار ورهيہ ٿيا، جو هڪ ڪاپي موڪلي هئي. شيخ الهند ترجمي جو مختصر مقدمو بہ لکيو آهي. پر، اتي ئي ڏنل آهي، جتي قرآن ڪريم ۽ ترجمو بئي ختم ٿين ٿا. اها قرآن ڪريم جي ادب جي تقاضا آهي. مون بہ سندس پيروي ڪئي آهي. "پس نوشت" جي عنوان هيٺ، هي مختصر تاثرات ڪتاب جي آخر ۾ ئي ڏنا اٿم.

* * *

منهنجو مشاهدو آهي تہ هي سڄوجهان "عالمِ اسرار" آهي.

رات جو، جڏهن چانڊوڪي ڪانہ هوندي آهي، تڏهن آسمان ۾ جرڪندڙ تارن جو جنسار ڪيڏو نہ سهڻو لڳندو آهي.

ڪڏهن ڪڏهن وري سڄو آسمان ڪڪرن سان ڍڪجي ويندو آهي. وڏڦڙو وسندو آهي. جڏهن وسي ٻسي، بس ڪندو آهي، تڏهن ڪڪرن جي اونداهيءَ ۾، اوچتو آسمان ۾، دور دور، هڪڙو ننڍڙو ٽِمڪندڙو تارو ٽمڪندو نظر ايندو آهي، تہ ڪيڏو نہ وڻندو آهي!

خاڪ جي ذرڙن مان سائي سلي جو ڦٽڻ ۽ وڏي وڏو وڻ ٿيڻ،

سرها گل ۽ منو ميوو جهلڻ ڪيڏو نہ حيرت جو منظر آهي. اهي سڀ رنگَ ۽ ذائقا سڪل ڪوڪڙن ۽ ڪکڙين ۾ سمايل هئا!

اسلام آباد ۾، منهنجي سرڪاري گهرڙي جي اڳيان، ڇپر جي باري جي پاسن کان مالهيءَ گلن جا ٻج پوکيا. ڪين پاڻي ڏيندو رهيو ۽ مسلسل سيوا ڪندو رهيو. مقرر مداءَ تي، انهن ٻجن مان ڪي سهڻا گل ٽڙيا! ڪهڙي ڳالهہ ڪجي! ڪي سرخ ڳاڙها تہ ڪي هلڪا گلابي، ڪي سرمائي، تہ ڪي ساوا، ڪي وري واڱڻائي. مان جڏهن مٿن غور ڪندو هوس، تہ ائين ڀائيندو هوس، تہ هر گل کي رنگ سان گڏ، پنهنجي پنهنجي زبان بہ آهي.

جاندارن، پکين ۽ پوپٽن جي دنيا ڪيڏي نہ عجب آهي. من موسڙي جو گهر تہ دنيا جي انن عجائبات ۾ شمار ٿيڻ جهڙو آهي. الائي ڪيئن ٿو ناهي! ڪان ڪٽي جي سر تي ڪلنگي ڪيڏي نہ سهڻي آهي، شهنشاهي تاج کان ڪهڙيءَ ڳالهہ ۾ گهٽ آهي؟ چانهہ جا رنگ ڇا چئجن! ايڏي سهڻي پکيءَ کي، سنڌ ۾ چانهہ الاتي ڇو ٿا ڪوٺن؟ پت ڳيريءَ جي چال ڪيڏي نہ پياري آهي. منجهند جي مهل ڪبوتر ۽ ڳيري جو ذڪر ڪيڏو نہ پراسرار آهي. جهرڪي پاڻيءَ جي ڇَنّبَ ۾ وهنجڻ مهل، پر پکيڙي، ڪهڙا نہ مزا ٿي ڪري .

اونهاري جي اونداهيءَ رات ۾، جڏهن آڳر ۾، ٻتي ٻاري رکجي ٿي، تہ پتنگ ڪيئن نہ مٿس پاڻ گهورن ٿا. عشق جو شعلو شايد ٻاھ جي تپش کان بہ تيز ۽ تکو ٿئي ٿو.

ڪونجون جڏهن قطار در قطار اڏامن ٿيون، تہ ڪيڏيون نہ سهڻيون لڳن ٿيون! تڏهن تہ خواجہ فريد، يارَ جي فراق جو ذڪر ڪندي، ڪين سڪ سان ڳايو آهي:

يار فريد مين ايوين وڇڙي
جيوين وڇڙي ڪونج قطاران

انسان نہ مڙني جاندارن ۾ 'اشرف المخلوقات' آهي. سندس ڪمال جي ڪهڙي ڳالهہ ڪري، ڪهڙي ڪجي! پر، قرآن ڪريم جو قول آهي تہ 'خدا جا نيڪ بانها ڌرتيءَ تي نياز ۽ نوڙت سان هلندا آهن.'

بيشڪ، ڌاهي ماڻهوءَ کي وک وک وڏي احتياط سان وجهڻ گهرجي، ڇو تہ هي جهان سڄو عالمِ اسرار آهي. تڏهن تہ سنڌ جي سنتن، صوفين، درويشن ۽ بزرگن، ماڻهوءَ کي پهريون پهريون سبقُ، نياز ۽ نوڙت جو ڏنو آهي. فارسي زبان ۾ هڪ شعر آهي، جنهن جو مطلب آهي تہ "وک وڏي احتياط سان کڻ، بلڪ نہ کڻ، ڇو تہ تنهنجي قدمن جي هيٺان هزار دليون دفن ٿيل آهن."

دل ڏاڍي نازڪ ۽ نفيس آهي. پنجابي زبان جي هاڪاري مسلمان صوفي شاعر، غالباً، سلطان باهوءَ چيو آهي تہ، "مندر ڍاهہ، مسجد ڍاهہ، ۽ اهو سڀڪجهہ ڍاهہ جيڪو ڍهي سگهي ٿو. پر، دل نہ ڍاهہ، ڇو تہ دل خدا جو گهرڙو آهي." پنجابي زبان جي ٻئي هڪ هاڪاري شاعر چيو آهي تہ "رب دلين ۾ رهندو آهي".

گهڻو ڪري، سمورن صوفي شاعرن ساڳي ڳالهہ ڪئي آهي. پر، اسلامي دنيا جي سڀ کان هاڪاري شاعر، جلال الدين روميءَ تہ ائين بہ چيو تہ "دل هزار ڪعبن کان بہ وڏيڪ آهي." شاهہ سائينءَ ساڳي ڳالهہ پنهنجي انداز سان ڪئي آهي. فرمايو اٿس تہ:

"ناٿي نيڻ نهار تہ تو ۾ ديرو دوست جو."

اهوئي سبب آهي، جو عظيم سنڌي صوفي شاعرن اسلام جي صفت ۽ ثنا ڪندي، ٻاجهاريءَ ٻوليءَ ۾ فرمايو آهي تہ:

"عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ."

هن ڪتاب ۾ جن باڪمال انسانن جو ذڪر آهي، سي انسانيت جي اعليٰ اصولن جا علمبردار هئا. غير معمولي هستيون هئا، تڏهن تہ بشري ڪمزورين تي غالب پيا. گپ چڪ جي هن جهان ۾ ڪنول

جي گل مثل رهيا. دنيا ۾ رهندي دنيا کان بي نياز.

محبت جو اهڙو ڪو درس ڏئي ويا، جو ڪين هن دنيا مان وئي، صدين مٿان صديون گذري ويون آهن. پر، پوءِ بہ سندن ابدي آرامگاهن تي، روزانو، صبح شام، ماڻهن جا ميڙا متا پيا آهن.

هڪ دفعي لاهور ۾ صبح جو جهانگير جو مقبرو ڏسڻ ويس. اڳيان بهشت جهڙو باغ اٿس. اهو لنگهي، اندر عمارت ۾ گهڙيس، جا محلات وانگر تجلا پئي تي ڏئي! ويراندا ۽ صفحا لنگهي، نيٺ وڃي قبر وٽ بيٺس. جڏهن هندستان جو بادشاهہ هو، تڏهن الائي تہ ڪيڏا پهريدار، چوبدار، خنجربردار، نيزي بردار، شمشيرزن سپہ سالار ۽ خلق جا هشام هر وقت سندس حضور ۾ حاضر هوندا. پر، انهيءَ ڏينهن تہ نالي ڪڻڻ لاءِ بہ ڪو ماڻهو موجود ڪونہ هو. سنگمرمر جي قبرَ ۽ سناٽو.

ساڳئي ڏينهن، شام جو وري لاهور ۾ داتا گنج بخش جي دربار تي حاضري ڏيڻ ويس. زيارتين جا ايڏا انبوهہ، جو مقبري تائين پهچڻ مشڪل. جاڏي نگاهہ ڪر، تاڏي ماڻهن جي هٿن ۾ گلن جا هارَ ۽ اکين ۾ عقيدت جا ڳوڙها.

اهڙو ئي لقاءُ، سنڌ جي هاڪاري حاڪم، غلام شاهہ ڪلهوڙي جي مقبري تي ڏٺم. سنگمرمر جي قبر وٽ دعا گهرڻ وارو مان اڪيلو شخص هئس. ساجي ڪابي نهاريم. رڳو سناٽو هو. پر، جڏهن وري ڀٽائيءَ جي روضي تي حاضر ٿيس، تہ ماڻهن جا اهي ئي انبوهہ ۽ گلن جا ڍيرَ. سرهاڻ، هبڪار ۽ نعرا: "ڀيج ڀٽائي، ڀيج." عجب اسرار آهي. هڪ بادشاهہ هو ۽ ٻيو فقير.

تصوف جي ڪنهن تذڪري ۾ پڙهيم تہ دهليءَ جي نظام الدين اولياءَ جو رهنما خواجہ بختيار ڪاڪي هو. جڏهن هي جهان ڇڏيائين، تڏهن هڪ شعر سندس چپن تي هو. هي ڪتاب جن اعليٰ انسانن جو تذڪرو آهي، تن تي اهو شعر حرف بہ حرف صحيح ۽ صادق آهي:

ڪشتگانِ خنجرِ تسليم را
هر زمان از غيب جانِ ديگر است

اسلام آباد — غلام رباني آگرو

٥-١١-١٩٩٦ع

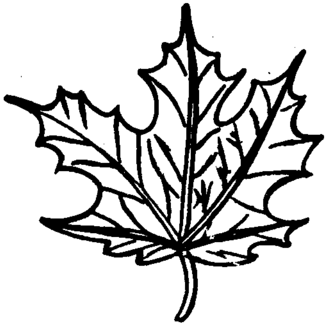

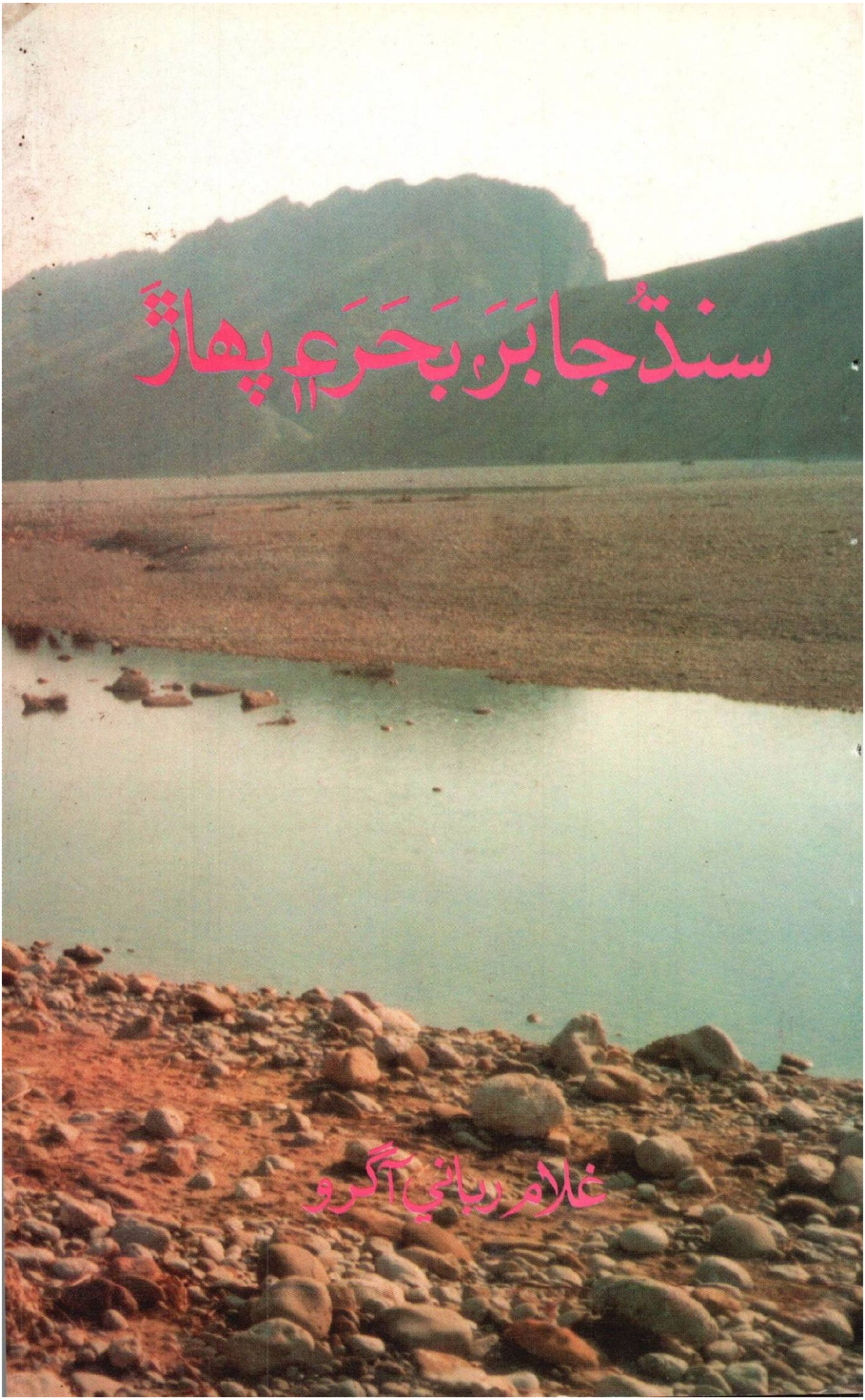
سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ
غلام رباني آگرو

پڙهندڙ نسُل . پ َ ن َ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳَل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٺاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران کَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهه ۽ ڏاهپ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

ڄئن ڄئن ڄاڙ وڌي ٿي ڄڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا:
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهه پهاڙ ڇُپن ٿا:

... ...

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ-

اِن حسابَ سان اڻڀاڻائي کي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٿي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَڙهڻ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَرَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چوِ، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)